

12

Мирзо
Муллоаҳмад

Инсон
Адабиёт
Фарҳанг

ИНСОН
АДАБИЁТ
ФАРҲАНГ

ДУШАНБЕ
«АДИБ»
1998

ББК 83.3 Тоҷик 1.
М 81

Ба ҷашни бузурги 1100-солагии Сомониён бахшида
мешавад

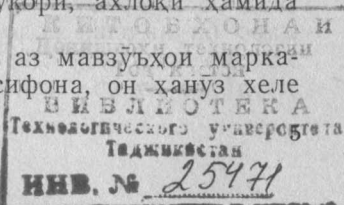
Муҳаррир *Одина Мирак*

АЗ МУАЛЛИФ

Мақоми инсон дар адабиёт ва фарҳанги бою бостонии мардуми эронинажод дар ҳамаи даври замонҳо баланду воло будааст. Ҳарчанд гуманизм ҳамчун ҷараёни адабиву фалсафӣ дар Аврупо дар асрҳои XIV—XV ташаккул ёфтааст, вале афқору андешаҳои гуманистӣ, ғояву эҳсосоти баланди инсондӯстӣ таърихи ҳеле қадима доранд. Ба хусус дар адабиёту маданияти тоҷику форс бозтоби равшани анъанаву суннатҳои инсонпарвариро дар ёдгориҳои бостоние, ки беш аз ҳазор ҳазор сол муқаддам офарида шудаанд, мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳанӯз дар шохкориҳои тамаддуни бостонии халқҳои эронинажод монанди «Авесто», «Ёдгори зарирон», «Бундаҳишн», «Дарахти асурик», «Динкард», «Панднома»-ву «Худойнома»-ҳо таваҷҷӯху ғамхорӣ дар ҳаққи инсон, ҳаёту мамоти ӯ ҷои муҳимро ишғол менамояд. Адабиёти нави форсу тоҷикро, ки беш аз ҳазор солро фаро мегирад, бемуҳобот адабиёти инсондӯстона номидан мумкин аст. Зеро ҷавҳари офаридаҳои сипаҳсолори ин адабиёт Абӯабдулло Рӯдакӣ, ҳамосасарои маъруфи тамоми асрҳову наслҳо Абулқосими Фирдавӣ, табибу файласуф ва шоиру донишманди беназир Абӯалӣ ибни Сино, яке аз бузургтарин донишмандони шоир Умари Хайём, суҳанвару мутафаккири мумтоз Ҷалолиддини Румӣ, устоди ғазалсароён Ҳофизӣ Шерозӣ, падари ҳикматгӯён Саъдии Шерозӣ, суҳанвари равшанзамири хирадманд Абдурахмони Ҷомӣ ва садҳо адибони дигарро ситоиши инсон, баёни афқору андеша, орзуву омор, бузургиву шаҳомати ӯ ташкил медиҳад.

Андешаҳои инсондӯстии адибони тоҷику форс асрхост, ки на танҳо мардуми форсизабон, балки халқҳои гуногуни оламро ба некиву наққорӣ, ахлоқи ҳамида ҳидоят менамоянд.

Ҳарчанд инсон ва инсондӯстӣ аз мавзӯҳои марказии адабиёти мост, вале, мутаассифона, он ҳанӯз ҳеле

кам тадқику баррасӣ шудааст. Ҳол он ки омӯзиши ҳарчонибаи ин масъала аз як тараф барои муайян кардани моҳияту арзишҳои асосии ин адабиёти оламшумул ва ҳал кардани масоили мураккаби таърихи адабиёту фарҳанг судманд бошад, аз тарафи дигар дар тарбияи ахлоқиву маънавии одамон, ки имрӯз хеле зарур аст, маводи фаровон медиҳад. Маҷмӯае, ки манзури хонандагон мегардад, албатта, иҷрои пурраи ин вазифаи муҳимму мушқилро ба ӯҳда надорад. Вале дар аксари мақолаҳои он гоҳо бевосита ва гоҳ ба воситае ба масъалаи бузургдошту ситоиши инсон таваҷҷӯҳ шудааст. Аз ҷумла дар мақолаҳои баҳши аввал таҳлили бозтоби масъалаи мазкур дар офаридаҳои як зумра бузургони адабу илму фарҳанг сурат гирифтааст. Дар бахшҳои дигари маҷмӯа ҳам ҳарчанд сухан аз масъалаҳои гуногуни таъриху назарияи адабиёти форсу тоҷик, таҳқиқи ҳаёту осори адибони маъруфу номашхур, робитаҳои адабиву фарҳанги, нишон додани сахми як зумра адабиётшиносону ховаршиносони мумтоз дар омӯзиши адабиёту фарҳанги мардуми форсизабон меравад, масъалаи инсону инсондӯсти ҳамеша дар мадди назар аст.

Аксари мақолаҳои ин маҷмӯа ба адабиёту фарҳанги гузаштаву имрӯзаи Эрон алоқаманданд. Албатта, таърихи адабиёту фарҳанги мо, мардумони эронинажод, дар тӯли ҳазорсолаҳо муштарақ аст, вале давраҳои таърихӣ ҳастанд, ба хусус дар асрҳои охир, ки байни ин халқҳои ҳамнажоду ҳамзабон бар асари ҳодисаҳои таърихиву сиёсӣ ҷудоӣҳо афтадааст, ки таъсири худро ба адабиёту фарҳанг ҳам расондааст. Аз ҷумла дар асрҳои XVI—XX адабиёти тоҷик ва форс бо равандҳои гуногун инкишоф ёфтаанд, ҳарчанд миёни онҳо робитаҳо комилаи гусаста нашудаанд. Дар ҷанге аз мақолаҳои маҷмӯа ба ғушаҳои торикӣ он давраҳо равшанӣ андохта шуда, як зумра ҷеҳраҳои ношинохтан адабиёти Эрон ба хонандагонӣ тоҷик муаррифӣ гардидаанд.

Дар маҷмӯа асосан мақолаҳо ва баъзе тақризу лавҳаҳои ҷой дода шудаанд, ки дар солҳои гуногун таълиф ёфта, ягон далелу диди тозае доранд, ё ҳеҷ набошад бо ишораву таъкиде ва гузориши масъалае хонандаро ба андеша водор менамоянд. Албатта, ҳамаи онҳо дар як сатҳу дараҷаи илмӣ нестанд ва дар сабаку муҳтавои онҳо таъсири замон эҳсос мешавад. Вале

муаллиф аз таҳриру тағйир хуДДорӣ намуд ва арзёбии ҳусну кубҳи андешаҳоро ба хонандаи мӯшикоф вогузошт. Зеро ба падидаву рӯйдодҳои адабӣ ҳар давраи замон баҳои худро хоҳад дод ва зарур нест, ки наза-ри ҳамаи суҳансанҷону суҳаншиносон ҳатто дар як давраи муайян якрангу яксон бошад.

Ниҳоят, бояд гуфт, ки як зумра мақолаҳои маҷмӯа ба давраи тиллоии тамаддунамон — аҳди Сомониён бахшида шудаанд, ки дарвоқеъ сароғози ҳамаи суннатҳои наҷиби адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои минбаъда то имрӯз мебошад. Аз ин рӯ муаллиф чуръат пайдо карда маҷмӯаи ҳозирро чун дастоварди хурде ба ҷашни бузурги 1100 — солагии Сомониён бахшида, умед дорад, ки донишмандон баррасиву таҳқиқи амиқу ҳарҷонибии адабиёту фарҳанги ин давраи шуқуфони таърихи халқамонро идома медиҳанд ва дурдонаҳои беназири ганҷинаи тамаддуни ниёгонро манзури оламиён мегардонанд. Ниҳоят аз ройзани фарҳангии ЧИЭ дар Тоҷикистон ҷаноби Муҳаммад Али Ҷаъфарӣ, раиси идораи ихтисосии таркишқории ҶТ Курбумаҳмад Сангов ва раиси кулли биржаи мулку моликияти Тоҷикистон Камол Камолов, ки дар ҷопи ин китоб мусоидат намуданд, сипозгузорам.

25 декабри 1997

БАХШИ АВВАЛ

ҲУСНУ МАҚОМИ ИНСОН

СИТОИШИ ИНСОНИ НЕК

Дар эҷодиёти қофиласолори адабиёти классикии тоҷику форс, яке аз саромадони адабиёти олам Абӯабдулло Рӯдакӣ, ки имрӯз аз он намунаҳои каме чун алмоспораҳои дурахшон боқӣ монда аз рангиниву шукӯҳ ва арзиши баланди он шаҳодат медиҳанд, тасвири инсон ва тавсифу бузургдошти он мақоми шоистае дорад. Тасвиру тавсифи инсон дар таърихи адабиёту маданияти тоҷику форс аз замони қадим аз масъалаҳои умдаву асосии эҷоди бадеӣ ба шумор мерафт. Ҳанӯз дар мифологияи қадимаи халқҳои эронӣ, ёдгориҳои бостони адабиёти паҳлавию монавӣ ситоиши кудраи тавонии инсон ҷой дошт. Дар ёдгориҳои бостони ниёгонӣ мо — «Авесто» бузургии инсонҳои неруманду тавоно, диловару зебо ва ситоиши некиву нақӯкори одамон ва муборизаи онон бар зидди зишти торики ба қалам омадааст.

Адабиёти нави тоҷику фарс, ки ҳамбаства бо ҳудогоҳиву ташаккули халқи тоҷик ва муборизаи он алайҳи хилофати араб баҳри истиқлол тақвият меёфт, аз сарчашмаи пурфайзи анъанаҳои гуманистии тамаддуни гузашта ғизо гирифта он суннатҳои ҳамвора тақмил меод. Эҷодҳои сарвару саромади ин адабиёт устод Рӯдакӣ, ки саршори эҳсосоти инсонпарварона буда, асрҳост, ки чун таронаи муҳаббат ва садоқат ба инсон садо медиҳанд, ба ин гувоҳ аст. Аз ин ҷост, ки пас аз гузашти ҳазор сол шоири озарбойҷонӣ Сулаймон Рустам аз номи халқи худ мегӯяд: «Рӯдакӣ ба мо аз он чихат наздику азиз аст, ки инсонпарвар буд».

Маъниву мақсади асосии зиндагии инсонро Рӯдакӣ пеш аз ҳама аз некиву нақӯкорӣ иборат медонад. Дар умри гузарон, ки ҳар лаҳзаи он бебозгашт аст, инсон бояд аз худ танҳо ба неки ёдгор монад. Шоир ин матлаби инсондӯстонаи худро бо образҳои ҳаётиву заминӣ

хеле соддаву самимӣ бо услуби саҳли мумтанеъ баён кардааст:

Ин чахонро нигар ба чашми хирад,
Не бад-он чашм, к-андар ӯ нигарӣ.
Хамчу дарёст в-аз накукорӣ
Киштие соз то бад-он гузарӣ.

Дар ситоиши инсон Рӯдакӣ ба анъанаҳои маданияти гузаштаи халқҳои эронинажод содиқ мондааст. Зеро дар ёдгориҳои бостонӣ ҳам тавсифи некию нақӯкорӣ чои асосиро ишғол намуда, афзалияти некӣ бар бадӣ ва сифати барозандаи инсон ва тамоми мавҷудоти ҳастӣ будани некӣ ифода шудааст. Рӯдакӣ некиро ча танҳо аз хислатҳои ҳамида медонад, балки онро дар баробари тансиҳативу дониш аз воситаҳои асосии зиндагии хуши инсонӣ озода мешуморад:

Чахор чиз мар озодаро зи ғам бихарад:
Тани дурусту хӯи неку номи неку хирад.

Некиву нақӯкорию шоир ба ҷангҷӯиву фитнакорӣ, ки аз хислатҳои манфур дар ҳамаи давраи замонавӣ, муқобил меғузорад ва сулҳҷӯиро, ки мақсаду матлаби ҳамешагии башар аст, муродифи некӣ медонад:

Ҳама ниюшаи хоҷа ба некуиву ба сулҳ аст,
Ҳама ниюшаи нодон ба ҷангу фитнаву ғавғост.

Некиву нақӯкорӣ, ки Рӯдакӣ васфу ситоиш кардааст, пеш аз ҳама аз сиришти худӣ ӯ, аз ахлоқу назари нек, аз нияту орзуҳои неки ӯ сарчашма мегирад. Мадоми шоирӣ Рӯдакӣ ҳам аз оғоз тавассути шеър некӣ расондан ба мардум будааст. Ӯ бо ҳамин нияти нақӯкорӣ барои ҳар чӣ бештар расондани манфиат ба халқу кишвар роҳи дуру дарозро тай намуда ба хидмати давлати навбунёди сомонӣ, ки истиқлоли сиёсиро ба даст оварда буд, пайваस्ताаст:

Раҳӣ савору ҷавону тавонгар аз раҳи дур
Ба хидмат омад некусиголу некандеш.

Симон шоир, махсусан, дар қасидаи маъруфи «Шикоят аз пирӣ», ки ҷанбаи ҳасбиҳолии он хеле бақувват аст, ҳамчун инсонӣ зебо («рӯяш ба сони дебо буд,

мӯяш ба сони қатрон буд»), хушҳолу фархунда («шод
буду хуррам буд, нишоти ӯ ба фузун буд»), ҳаётдӯсту
зиндадил («ҳамеша шоду надонистам, ки ғам чӣ буд»),
ташнаи илму дониш («ҳамеша гӯшам зӣ мардуми су-
хандон буд») ва ниҳоят чун шоири тавоно ба назар
ҷилвагар мешавад. Аз ин ҷост, ки тасвири инсони накӯ-
қору тарғиби ғояҳои инсонпарвариву башардӯстӣ акса-
ри ашъори бокимондаи Рӯдакиро фаро гирифтааст.
Шоир ба қудрату тавоноии инсон, нерӯи эҷодқори он
бояриву имони комил дорад. Дар замоне, ки зимом-
дорони давр инсонро беиродаву очиз мешумурданд, Рӯ-
дакӣ эҳтирому бузургдошти инсонро талкин намудя,
пахлӯҳои гуногуни олами ботинии ӯро тасвир мекунад
ва роҳу василаҳои рушду ташаккули инсони накӯқор-
ро нишон медиҳад. Шоир пеш аз ҳама инсонро ба ама-
лу ғаъолият даъват мекунад. Ӯ таъкид менамояд, ки
ҷаҳон дар назари аввал орому ҳамвор аст, вале дар
асл он пур аз тазодҳои шадидест ва танҳо шахсе ме-
тавонад аз моҳияти онҳо огоҳ шавад, ки дили бедор
дошта ғаъолу кӯшо бошад. Чунин андешаҳои фалса-
фии шоир, ки саршори рӯҳияи хушбинона нисбат ба
инсон ва нерӯю тавоноии он мебошад, дар қитъаи зерин
ӯ хеле равшану возеҳ ифода ёфтаанд:

Ин ҷаҳон пок хобқирдор аст,
Он шиносад, ки дил-ш бедор аст.
Некни ӯ ба ҷойгоҳи бад аст,
Шодни ӯ ба ҷои тимор аст.

Кӯшишу ҳаракат аз василаҳои пешрафти инсон дар
зиндагист. Шоир дар ҳар ҳолат хомӯшу фориғбол на-
будан ва пайваста дар кӯшишу ҳаракат буданро тал-
кин менамояд:

Агарат мадад расонад ҳаме бадри мунир,
Мубодират куну хомӯш мабош чандино.

Саъю кӯшиш ва меҳнат барҳақ офаридгори асосии
бахти инсонанд. Шоир азали будани сарнавишти ин-
сонро, ки дар урфият ба ҳукми қонун даромада буд,
ба эътибор нагирифта таъкид мекунад, ки ҳарчанд дар
замони ӯ бахт ёри хирадманд нест, вале вай бо саъю
кӯшиш метавонад бахти худро ба даст орад:

Бо хирадманд бевафо бувад ин бахт,
Хештан хешро бикӯш ту як лахт.
Худ хӯру худ дех, кучо набуд пушаймон
Хар ки бидоду бихӯрд аз он чи ки билфахт.

Зимнан шоир мафҳуми бахтро низ шарҳ додааст, ки он на аз чамъ кардани молу сарват, балки аз истифодан оқилонаи неъматҳои моддӣ ҳам ба манфиати худ ва ҳам ба нафъи дигарон иборат аст. Барои расидан ба мақсад инсон бояд ба танбаливу форигболи роҳ навода меҳнати боазму субот ва душворро пеш гирад:

Ту аз фаргул бояд дур бошӣ,
Шавӣ дунболи корӯ чон харошӣ.

Рӯдакӣ мақоми илму донишро дар ҳаёти инсон ҳеле баланд медонад. Ӯ таъкид мекунад, ки инсон ба дониш эҳтиёҷи калон дорад ва он мушкилкушои ҳамагуна душворихои ҳаёт буда, ҳамеша раҳнамои зиндагист:

То чаҳон буд аз сари олам фароз,
Қас набуд аз рози дониш бениёз.
Мардумони бихрад андар хар замон
Рози донишро ба хар гуна забон
Гирд карданду ғиромӣ доштанд,
То ба санг андар ҳаме бингоштанд:
Дониш андар дил ҷароғи равшан аст
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.

Аз ин ҷост, ки шоир омӯзиши илму донишро ҳам яке аз шартҳои асосии камолоти инсон медонад ва пайваста инро талқину тарғиб мекунад. Ӯ донишро аз тамоми ғайбҳои олам афзалтару пурарзиштар медонад:

Ҳеҷ ғанче нест аз фарҳанг беҳ,
То тавонӣ рав туву ин ғанч неҳ.

Шоир дар марсиаи ба вафоти Шаҳиди Балхӣ бахшидааш бузургии ҳамзамону ҳаммаслаки худро ҳамчун инсон дар хирадмандии ӯ медонад. Ҷои дигар шоир шахсеро, ки аз хираду дониш бенасиб буда, ботинан зишт аст, танҳо зоҳиран ба инсон монанд, вале аслан инсонии ҳақиқӣ намешуморад. Зеро моҳияту арзиши инсонро на сурати ӯ, балки сирату ботинаш муайян мекунад:

Зишт нофархатаву нобихраде,
Одамирӯеву дар ботин баде.

Ситоишу бузурдошти ақлу хирад ва илму дониш
низ аз мавкеи инсондӯстии шоир сар мезанад. Зеро
шоир бо тавсифи ақлу дониш муктадиру тавоно буда-
ни инсонро дар мубориза бо ҷаҳолату зулмот ва зиш-
тиву nobасомониҳо таъкид мекунад. Бехуда нест, ки
концепсияи мазкур дар адабиёти классикии тоҷику
форс минбаъд инкишоф ёфта, дар эҷодҳои суханваро-
ни маъруф ҳамбаста бо диду назари ахлокиву иҷти-
моии онон бо рангу ҷилои тоза ифода гардидааст. Он-
ҳо ҳам ин нуктаро ҳамвора таъкид кардаанд, ки бе омӯ-
зиши илму дониш инсон наметавонад зиндагии ҳақиқӣ
ба сар барад. Аз ҷумла Фирдавсӣ, ки тавоноиро аз до-
ноӣ медонад, донишро мояи ҳастии инсон қаламдод
мекунад:

Ҳар он кас, ки дониш фаромӯш кунад,
Забонро зи гуфтор хомӯш кунад.

Носири Хисрав бошад қамолоти инсонро дар илму
дониш медонад:

Қамолӣ одамӣ дар ҳилм бошад,
Қамолӣ одамӣ дар илм бошад.

Аз назари Саъдӣ ҳам илм воситаи қамолоти инсон
буда, давлату сарват дар қиёси он ночиз аст:

Бани-одам аз илм ёбад қамол,
На аз ҳашмату ҷоҳу молу манол.

Вале аз назари ҷӣ Рӯдакӣ ва ҷӣ шоирони дигар
ақлу хиради инсон ва омӯхтани илму дониш на бар
сари худ, балки дар робита бо ҳаёти инсон маънӣ
арзиш пайдо мекунад. Рӯдакӣ таъкид месозад, ки бу-
зургиву матонатӣ инсон хангоми бархӯрди ӯ бо муш-
килотӣ зиндагӣ зоҳир мегардад. Дар ин мавқеъ дони-
шу хираде, ки дар тайи умр омӯхтааст, мададгори ил-
сон хоҳад шуд. Шоир барои муайян кардани арзиши
инсон зиндагиро маҳаки асосӣ қарор дода, зуҳури мо-
ҳияти инсон, боигарии маънавии ӯро дар рафтору ама-
лиёташ мебинад. Аз ин ҷост, ки шоир ба инсон маъюс

нашуданро дар рӯзҳои саҳт ва бо изму иродаи қавӣ ва
донишу хирад бартараф кардани душвориҳоро тал-
қин менамояд:

Андар балои саҳт падидаи ӯранд
Фазлу бузургмардиву солорӣ.

Ҳаёт омӯзгори асосии инсон аст. Маҳз дар зиндагии
рӯзмарра инсон ташаккул ёфта, дар натиҷаи бархӯрд
бо ҳодисаҳои гуногуни рӯзгор аз неку бад огоҳӣ меё-
бад. Ҳамин ҳодисаҳои муҳталифи рӯзгор аст, ки ин-
сонро обӯтоб дода ба набардҳои тоза ва душвориҳои
оянда тобовар мекунад. Рӯдакӣ, ки худ гармиву сарди-
ҳои зиндагиро ҳис карда, талхиву шириниҳои онро ча-
шида буд, аз пастиву баландиҳои ҳаёт гузашта ба да-
рачаи камолот расида буд, сабақҳои рӯзгорро ҳеҷгоҳ
фаромӯш намекунад ва ҳамеша аз сабақҳои зиндагӣ
баҳравар шуданро тарғиб менамояд:

Бирав зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба қор ояд.

Ашъори боқимондаи Рӯдакӣ ҳам далели он аст, ки
ӯ ҳамеша бо мардум буда, ҷалолу ҳашамати дарбор
ҳам натавонистааст, ки ӯро аз зиндагии мардуми оддӣ
дур созад. Инро аз ҳар сатри ашъори шоир, аз ҳар об-
разу андеша, аз ҳар гирумони сухан, шеваи гуфтори ӯ
пай бурдан мумкин аст. Соддагии баёну образҳои зоҳи-
ран дуруште, ки бисёр шоирон аз онҳо ҳазар мекар-
данд, ҳама аз робитаи зичу ҳамешагии ӯ бо рӯзгори
мардуми оддӣ дарах медиҳад. Бесабаб нест, ки ӯ ҳар
як рӯйдоди зиндагиро панди нонавиштае барои ташак-
кули инсон медонад:

Замона панде озодвор дод маро,
Замона чун нигарӣ, сарбасар ҳама панд аст.
«Ба рӯзи неки қасон,— гуфт,— ғам махӯр зинҳор,
Басо қасо, ки ба рӯзи ту орзӯманд аст».
Замона гуфт маро: «Ҳашми ҳеш дор нигоҳ,
Қиро қабон на ба банд аст, пой дар банд аст».

Ба ақидаи Рӯдакӣ ҳеҷ омӯзгоре дар тарбияву та-
шаккули инсон ҷои ҳаётро гирифта наметавонад. Зеро
воқеияти ҳаёт басо серпахлӯву беҳудуд аст. Танҳо шах-

се аз санчишу душворихои он ба осонӣ мегузарад, ки аз рӯйдодҳои он сабақ омӯхта бошад:

Хар кӣ и-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ и-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.

Чунон ки академик А. Мирзоев таъкид карда буд, андешаи Рӯдакӣ онд ба омӯзгори асосӣ будани ҳаёт ба афкори ахлоқии шоирони дигар таъсири амиқ расондааст. Абушукури Балхӣ дар пайравии Рӯдакӣ фармудааст:

Магар пеш биншонадат рӯзгор,
Ки беҳ з-ӯ наёбӣ ту омӯзгор.

Ин матлабро Фирдавсӣ ҳам дар «Шоҳнома» борҳо таъкид кардааст:

Қасе, к-ӯ бувад судои рӯзгор,
Наёяд ба ҳар кораш омӯзгор...

Рӯдакӣ аз панду андарз чун василаи тарбияву ташаккули шахс хеле устодона истифода кардааст. Зимнан бояд гуфт, ки анъанаи панду андарзгӯӣ дар адабиёти тоҷику форс қадимӣ буда, ҳанӯз ба забонҳои форсии қадим ва паҳлавӣ суруда шудани як қатор андарзномаҳо аз қабилӣ «Пандномаи Бузарҷмехр», «Пандномаи Анӯшервон» «Хирадномаҳо» маълум аст. Ба эҳтимоли қавӣ Рӯдакӣ низ монанди «Офариннома»-и ҳамзамони худ Абушукури Балхӣ пандномаҳо навиштааст, ки мутаассифона, то замони мо нарасидаанд, вале абёти зиёди боқимондаи ҳикматомез аз ҳамин қабил асарҳои шоир шаҳодат медиҳанд. Дар он байтҳои парешон андешаҳои ҷудогонаи ахлоқии шоир ифода ёфтаанд, ки матлаби асосии онҳо ба қорҳои неку ҳамида раҳнамун сохтани одамон мебошад. Аз ҷумла шоир бехтар будани хомӯширо нисбат ба пургӯии бечо ба ин тариқ таъкид мекунад:

Баски бар гуфта пушаймон будаам,
Баски бар ногуфта шодон будаам.

Ростиву росткорӣ, ки аз хислатҳои инсонӣ неқ аст, ба қас шодиву кишот меорад, зеро инсонӣ росткор ҳа-

меша осудаву хотирчамъ буда, парешониву пушаймонӣ надорад:

Хар к-ӯ биравад рост, нишастаст ба шодӣ
В-он к-ӯ наравад рост, ҳама мурда ҳамедиш.

Инсон бояд ба каси дигар ҳечгоҳ бади ро раво наби-
над, дар акси ҳол ба ивази он албатта, худ бадӣ хо-
ҳад дид:

Чӣ хуш гуфт он мард бо он ҳадеш:
«Мақун бад ба кас, гар нахоҳӣ ба ҳеш».

Рӯдакӣ ҳамчунин аз ёфтани молу сарват мағрур на-
шудан, бадгӯиву бадкорӣ накардан, ба касони дигар
ҳасад наварзиданро талкин менамояд. Шоир хирсу та-
маъро низ аз ҳислатҳои бади инсонӣ шуморида, онро
сабабгори пайдоиши бадгӯиву бухлу ҳасад ва дигар
ҳислатҳои зишт медонад. Дурӣ чустан аз ин ҳислат-
ҳои зишт ва пеша-кардани қаноатро шоир аз шартҳои
зиндагии озодонаи инсон меҳисобад:

Бо дода қаноат куну бо дод бизӣ,
Дар банди тақаллуф машав, озод бизӣ.
Дар беҳ зи худӣ назар мақун, ғусса махӯр,
Дар кам зи худӣ назар куну шод бизӣ.

Аз назари Рӯдакӣ покии дилу ботини инсон нисбат
ба симои зоҳириву либосҳои пурроиш муҳимтару аф-
залтар аст:

Бо дили пок маро ҷоман нопок равоаст,
Бад мар онро, ки дилу дида палидасту палишт.

Зиндагии инсон бе дӯстӣ маъниву сафое надорад.
Аз ин ҷост, ки суҳанварони маъруфи ҳар давраи замон
дӯстиро васф намуда, душманиро маҳкум кардаанд.
Рӯдакӣ низ фараҳу шодии ҳангоми боздиди дӯстонро
хуштарин лаҳзаи умри инсон шуморида, лаҳзаҳои фи-
роқи ононро талхтарин овони ҳаёт медонад:

Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон
Бартар аз дидори рӯи дӯстон.
Ҳеч талхӣ нест бар дил талхтар
Аз фироқи дӯстони пурхунар.

Ин қабил байтҳои ҳикматомези шоир, ки ба услуби сахли мумтанеъ басте соддаву латиф, равону возеҳ ва нишонрас эҷод шудаанд, имрӯз ба ҳукми зарбулмасалу мақоли халқ даромада, вирди забони хурду калон гаштаанд.

Дар таълимоти ахлоқи Рӯдакӣ, ки тавассути образҳои бадеӣ ифода шудааст, мақоми тарбия баланд аст ва шоир нақши муассири тарбияро дар ташаккули инсон эътироф мекунад. Тарбияи фарзандони некухисолу хирадманд аз вазифаи муҳими падарон аст. Зеро бидуни тарбияи дуруст ба камол расондани фарзандони қобилу фозил аз имкон берун аст. Аз ин ҷост, ки Рӯдакӣ аз ҳодисаи ба воя расидани фарзанди беҳираду ноҳалаф аз падари хирадманд, ки дар зиндагӣ гоҳо ба назар мерасад, афсӯси зиёд меҳӯрад:

Эй дареге, ки хирадмандро

Бошад фарзанду хирадманд не.

В-арчи адаб дораду дониш падар,

Ҳосили мерос ба фарзанд не.

Аз оилаи шахси хирадманд ба вучуд омадани фарзанди бадфеълро шоир бесабаб намедонад:

Хар он карим, ки фарзанди ӯ балода бувад,

Шигифт бошад агар аз гуноҳ сода бувад.

Аз шеърӣ мазкур, мутаассифона, танҳо ҳамин як байт боқӣ мондааст, вале аз ин ҳам пай бурдан душвор нест, ки шоир сабаби ба воя расидани фарзанди ноқобилро аз тарбияи нодуруст дар оилаи марди карим медонад, ки «аз гуноҳ сода будан» ишораи кинояомез ба ҳамин маънист.

Андешаву ғояҳои ахлоқиву гуманистӣ дар адабиёти бадеӣ бо роҳу воситаҳои гуногун ифода мешавад, ки ба тариқи панду андарз баён намудан яке аз онҳост. Василай дигари хеле муносиби ифодаи афқору ғояҳои инсондӯстӣ тамсилу масал мебошад. Дар масал дар назари аввал гӯе ҳадафи шоир ӯ нависанда рафтори ҳайвонот ва ҳодисаву воқеаҳост, ки бо ҷонварон ба вучуд меояд. Вале дар асл ин танҳо як василаест барои ифодаи ғояву андешаи ахлоқиву гуманистӣ. Нависанда бо тасвири ҳайвонот эҳсоси ҳаяҷон, фикру андешаи инсониро ифода мекунад, ба одамон ягон мат-

лабро талкину тарғиб месозад ва ё хислати ношояме-ро мазаммат менамояд. Зийда аз ин дар ҳар лаҳзаи тасвир муносибати ҳуди шоир, эҳсоси назари ӯ чун фарди ҷамъияти ифода мегардад. Устод Рӯдакӣ аз ин василаи ибрози эҳсоси андешаҳои ахлокиву гуманистӣ ҳам, ки ҷи дар адабиёти халқҳои эронинаҷод ва ҷи дар маданияти халқҳои дигари олам (маҳсусан, Ҳиндустон, Хитой, Юнон, Рим...) таъриху анъанаи бисёрҳазорсо-ла дорад, хеле моҳирона истифода бурдааст. Аз осари боқимондаи шоир маснавии «Қалила ва Димна» намунаи барҷастаи ин қабил асарҳост, ки аксари панду андарзҳои бозмондаи ӯ ҳам аз ҳамин маснави мебошад.

Аз Рӯдакӣ то имрӯз ягон асари илмиву фалсафӣ нарасидааст, вале аз шеърҳои боқимондаи шоир ҳам пай бурдан душвор нест, ки ӯ аз илмҳои гуногуни замони худ ба ҳуби огоҳ буда, маҳсусан фалсафии Эрони бостону Юнони Қадим ва Ҳиндро амиқ аз худ кардааст. Инро дар андешаҳои шоир оид ба пайдоиши инсон ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла дар байтҳои зер ҷузъе аз олам будани инсон ва аз ҷор унсури моддӣ — хок, об, оташ, бод таркиб ёфтани оламу одам, аз хок пайдо шуда ба хок табдил ёфтани одам пас аз марг барин андешаҳо баён шудаанд, ки бештар аз фалсафии қадим сарчашма мегиранд:

Халк зи хоку зи обу оташу боданд
В-ин малик аз офтоби гавҳари Сосон.

* * *

Буданат дар хок бошад оқибат,
Ҳамчунон, к-аз хок буд анбуданат.

* * *

Чунон ки хоксирӣшӣ, ба зери хок шавӣ,
Бинот хоку ту андар миён хокогин.

Андешаву нуктаҳои фалсафии Рӯдакӣ оид ба ҳаёти мамоти инсон, маъниву моҳияти он, оини ҷаҳону табиат ва амсоли инҳо, маҳсусан, дар қасидаи «Шикоят аз пирӣ» ва як қатор байтҳои парешони шоир равшану возеҳ ифода ёфтаанд. Аз ҷумла шоир таъкид мекунад, ки умри инсон бебозгашту такрорнашаванда аст ва ҳаёти дубора ба қасе муяссар нахоҳад шуд. Ин андешаи фалсафии шоир зарбаи сахте ба таълимоти дар хусуси ҳаёти ондунёии инсон аст:

Мурда нашавад зинда, мурда ба сутудон шуд,
Оини чахон чунин, то гардун гардон шуд.

Лирикаи фалсафӣ, ки солҳои охир дар адабиёти олам ва аз ҷумла дар адабиёти мо ривоч ёфта истодааст, чунон ки мебинем, дар эҷодиёти Рӯдакӣ мавқеи муҳим доштааст. Дар ашъори шоир андешаҳои амиқ доир ба ҳастии инсон, ташаккули шахсият, моҳияту маънии ҳаёт, инсон ва табиат, инсон ва замон ва паҳлӯҳои дигари зиндагиву андешаи инсон баён шудаанд. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи андешаҳои фалсафии шоир, ки дар ин роҳ Акбар Турсунов ва Т. Отахонов қадамҳои шоистаи идомаву пайравиро гузоштаанд, ташаккули концепсияи фалсафии Рӯдакиро оид ба оламу одам, ки бештар дорои ҷанбаи материалистӣ мебошад, ба субут хоҳад расонд.

Инсоне, ки устод Рӯдакӣ васфу ситоиш карда орзуву омол, эҳсосу андеша ва ангезишҳои олами ботинии ӯро ифода намудааст, ҳаёливу мавҳум набуда, пеш аз ҳама намояндаи мардуми оддиву меҳнаткашест, ки тамоми ғаму андӯх, ҷавру зулми замона ба сари онҳо бор шудааст:

Дар манзили ғам фиканда мафраш моем
Б-аз оби ду ҷашм дил пуроташ моем.
Олам чу ситам кунад, ситамкаш моем,
Дасти хушу рӯзгори нох (а) аш моем.

Дар ҷамъияти феодалӣ, ки ҳуқуқҳои инсонии аҳли меҳнату заҳмат поймол мегардид, Рӯдакӣ ба ҳимояи мардуми бечораву мазлум «ки ҷавин нон наёбад сер», бархоста, дастгириву пуштибонии онҳоро нишонаи мардӣ медонад. Ин хитоби инсонпарваронаи шоир эътирози сахте буд ба ҳокимону давлатмандони давр, ки пой задан ба афтодагон аз хислатҳои хоси онон ба шумор мерафт:

Гар бар сари нафси худ амирӣ — мардӣ,
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ — мардӣ,
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ — мардӣ.

Дар тасвири Рӯдакӣ инсон ошики содики зиндагӣ ва маъшуқи зебову дилрабоист. Ишқи маъшук барои ошик аз намозу сачда муҳимтару зӯртар аст, меҳробу масҷид

ди ӯ кӯи ёр аст, худованди ӯ ишқ аст, ки ба он сачда мекунад. Маъшук дар ашъори шоир тимсоли инсонӣ зебо буда, дар баробари олиҳаи хусну малоҳат будан ҳамчунин бо некиву нақӯкориаш мумтоз аст ва ба қавли ӯ «мои хубиву неқномист».

Дар лирикаи ишқии Рӯдакӣ на танҳо зебоии инсон, ки васфи он аз мавзӯҳои асосии ашъори ошиқонаи шоир аст, балки то андозае озодии маънавии шахс ҳам ифода ёфтааст. Қаҳрамони лирикии Рӯдакӣ ба ҳамаи қавмҳои маъшуқи худ сачда меорад, ишқи маъшук барои ӯ аз дину мазҳаб болотар аст:

Рӯй ба меҳроб ниҳодан ҷӣ суд?
Дил ба Бухорову бутони Тироз.
Эзиди мо васвасаи ошиқӣ
Аз ту пазирад, напазирад намоз.

Қаҳрамони лирикии ашъори Рӯдакӣ инсонӣ ҳаёт-дӯсту бебоқест ӯ пойбанди ғаму андӯҳи зиндагӣ насту да бештар ба хушиҳои он рӯй меорад ва хушгузаронии лаҳзаҳои нотақрори умрро пеш мегирад. Яке аз воқиҳои хушгузаронии умр дар ашъори шоир маю майгусорист. Рӯдакӣ дар як қатор шеърҳои майро ба маънии асливу конкретиаш васф намуда, онро василаи айшу нишот, тарабу шодӣ меҳисобад. Нӯшидани май ҳислатҳои аслии инсон ва сифатҳои ботиниашро ошкор мекунад, ба инсон қуввати илҳом мебахшад, ӯро қариму саховатманд меғардонад. Вале ситоиши май дар ашъори Рӯдакӣ маънои талқини майпарастиро надиҳади мақсади асосӣ истифода бурдан аз лаззати неъматҳои зиндагӣ.

Ҳамин тавр, Рӯдакӣ бар ҳилофи онҳое, ки мардумро ба тарки дунёву ғӯшанишинӣ ва умед бастан ба зиндагии пас аз марг ташвиқ мекарданд, инсонро ба хушгузаронии вақт, манфиатбардорӣ аз неъматҳои моддӣ зиндагӣ, истифодаи хушиҳои ҳаёт ва лаҳзаҳои бебозгашти дунёи гузарон даъват менамояд:

Шод зӣ бо снэхчашмон, шод,
Қи ҷаҳон нест ҷуз фасонаву бод.
З-омада шодмон бибояд буд
В-аз гузашта нақард бояд ёд.
Неқбаҳт он қасе, ки доду бихӯрд,
Шӯрбаҳт он ки ӯ нахӯрду нақод.

Боду абр аст ин чахон, афсӯс,
Бода пеш ор, хар чӣ бодо-бод...

Қобили қайд аст, ки ин чо ҳам Рӯдакӣ моҳияти яке аз категорияҳои ахлоқ — бахтро ба таври соддаву ҳаққонӣ муайян кардааст. Дар шеърӣ дигар шоир, чунон ки дар боло зикр шуд, мафҳуми неъматро шарҳ дода, онро на аз ҳама гуна молу сарвати ғуншуда, балки аз он ашёву чизҳое иборат медонад, ки мавриди истифодаи инсон дар зиндагӣ қарор гирифтаанд.

Дар баъзе шеърҳои Рӯдакӣ дар назари аввал талқини дил набастан ба зиндагии моддӣ ва ногузир будани марг мушохида мешавад, ки ба рӯҳияи ҳаётдӯстии қаҳрамони лирикии шоир муҳолиф менамояд. Вале агар ба ин қабил шеърҳои шоир ба тааммуқ нигариста муҳити суруда шудани онҳоро, ки дарбори ғуртаҷамули феодалӣ буд, ба назар гирем, пай бурдан душвор нест, ки он шеърҳо пеш аз ҳама ба дарбориёну давлатмандон нигаронида шуда, мақсади шоир ниғаҳ доштани онон аз ҷамъоварии молу сарвати фаровон будааст. Инро аз ишораи нозуки шоир дар зимни яке аз ҳамин гуна шеърҳояш равшан дарк кардан мумкин аст:

Зери хок андар-т бояд хуфт,
Ғарчи акнун-т хоб дар дебост.

Ҳарчанд ин зумра шеърҳои шоир ба мардуми оддӣву бенаво, ки имкони ғундоштани молу сарвати фаровон ва бар дебо хуфтавро надоштанд, бахшида нашудааст, вале аз мавқеу дидгоҳи онон суруда шудани шеърҳоро ғояву матлаби шоир далолат менамояд.

Дар эҷодиёти Рӯдакӣ мадҳ, ҷои муҳимро дорад, ки ба ин ҳуди шоир ҳам борҳо ишора кардааст. Вале, чунон ки С. Амиркулов дуруст таъкид кардааст, мадҳи Рӯдакӣ аз мадҳи шоирони дигар ба кулӣ фарқ мекунад. «Аз мавқеи манфиати халқ ва манфиати ватандӯстонаи ҷамъиятӣ,— менависад ӯ,— мадҳ ғарбидани ҳокимони Сомонӣ моҳияти ғоявӣ ашъори Рӯдакиро таъмин кард». Ҳуди шоир ҳам ба яке аз хусусиятҳои хоси мадҳияҳояш ишора карда, қайд менамояд, ки ӯ ҳамеша нақӯкориву неқномии мамдӯхро мавриди ситоиш қарор додааст:

Агар ман ҳамеша саногӯи ту бошам,
Ситоям набошад ба ҷуз номи некут.

Инро порчаҳои боқимондаи мадҳияҳои шоир, ки дар онҳо ба ҷои ситоишҳои дурӯғомез бештар тавсифҳои росту воқеӣ ба назар мерасанд, тасдиқ мекунад. Дар ашъори мадҳии Рӯдакӣ низ пеш аз ҳама хислатҳои ҳамидаи инсонӣ ситоиш меёбад. Мамдӯҳони шоир дар наққориву хирадмандӣ, шуҷоати далерӣ, суҳандониву ҳимматбаландӣ беҳамтоянд. Зимнан бояд гуфт ки ҳарчанд ситоишҳои Рӯдакӣ нисбат ба мадҳи шоирони дигари дарборӣ табииву воқеитаранд, вале бо вучуди ин онҳо низ аз тасвири муболиғаомез ҳолӣ нестанд. Сабаби инро пеш аз ҳама бояд аз табиати жанри қасидаи мадҳӣ ҷуст, ки барои барҷаставу муассир нишон додани бузургиву шахомати мамдӯҳ муболиғаро тақозо мекунад. Аз тарафи дигар, чунон ки академик Д. С. Лихачёв дуруст қайд кардааст: «Идеализатсия (ин ҷо тасвири муболиғаомез то андозае муродифи ин калима аст — М. М.) яке аз тарзҳои ҷамъбасти бадеӣ дар асрҳои миёна буд. Нависанда тасаввуроти худро бобати он ки инсон чӣ гуна бояд бошад дар образи инсоне, ки меофарад (арбоби давлатӣ ё динӣ, рӯхонӣ), ҷой медиҳад ва тасаввуроти худро аз инсоне, ки бояд бошад бо инсони мавҷуда як мекунад».

Бузургдошти мақоми инсонро дар шеърҳои ба шахсони таърихӣ бахшидаи Рӯдакӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла дар марсияи Абулҳасани Муродӣ шоир аз мақому манзалати баланди ӯ чун инсон, ки аз тамоми мавҷудот баландтар меистад, ёд мекунад:

Кох набуд ӯ, ки ба боде парид,
Об набуд ӯ, ки ба сармо фусурд.
Шона набуд ӯ, ки ба мӯе шикаст,
Дона набуд ӯ, ки заминаш фушурд...

Дар шеъри мазкур, чунон ки донишманди номии тоҷик Акбар Турсунов дуруст ба мушоҳида гирифтааст, «васфу тараннуми рӯзгори нодиру нотақрори инсон» ҳам муроди шоир аст.

Рӯдакӣ чун инсонпарвари бузург ҳамеша бо ҳисси баланди хайрхоҳӣ ба ҳимояи инсон пардохта, зулму ситами онро дар ҳар шаклу намудаш маҳкум менамояд. Шоир андешаҳои инсондӯстии худро бо далелҳои ҳаётӣ тавассути образи тасвирҳои воқеӣ басо муассиру нишонрас ифода мекунад. Гоҳо шоир чун рӯхшиноси моҳир саъй менамояд, ки андешаҳои худро ба золимо-

ну ситамкорон, ки аз чавру зулм ва ҳатто куштори мардуми бегуноҳ рӯй наметофтанд, талкин карда, ин тоифаро аз зиштиву бадкориҳо нигоҳ дорад. Дар шеъри зер шоир матлаби аслии худро дар мисраи аввал ба таври қатъӣ баён намуда, барои ба идроки хонанда расондани матлаб далелҳо меорад. Шоир василаи аз ҳама беҳтари таъсиррасонӣ ба идроки инсонро дар эътиқоду боварии ӯ медонад ва барои таъкиди матлаб аввалан аз рӯйдодҳои зиндагӣ, сониян аз ривоятҳои динӣ истифода мебарад. Шоир махсусан, нуктаи маъруфи динӣ — мукофоти амалро хеле баҷо корбаст намудааст. Мувофики ин нукта ҳар кас имрӯз ё фардо подоши амали худро мебинад: агар бадӣ кунад, бадӣ ва агар некӣ кунад, ҳатман некӣ хоҳад дид. Шоир бо таъкиди ин нукта хостааст то ҳадди имкон дасти ситамкорону қотилонро аз зулму куштор боздорад:

Чун тег ба даст оӣ, мардум натавон кушт,
Наздики худованд бадӣ нест фаромушт.
Ин тег на аз баҳри ситамгорон карданд,
Ангур на аз баҳри набид аст ба чархушт.
Исо ба раҳе дид яке кушта фитода,
Ҳайрон шуду бигрифт ба дандон сари ангушт,
Гуфто, ки киро куштӣ, то кушта шудӣ зор?
То боз кӣ ўро бидушад он ки туро кушт.
Ангуст мақун ранча ба дар кӯфтани кас,
То кас накунад ранча ба даркӯфтани мушт.

Дар шеъри мазкур шоир барои ифодаи ғояи инсондӯстии худ аз ривояти динӣ истифода кардааст ва матлаби асосии ӯ имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардааст ва зиёда аз он хусусияти умумибашарӣ касб намудааст. Дар воқеъ ҳоло сармоядорони ҷангҷӯи олам аз комёбиҳои илму фан ва дастовардҳои инсоният барои қатли ом истифода мебаранд, ҳол он ки ҳамаи ин бояд ба манфиати инсон корбаст шавад. Таърихи башар дурӯстии матлаби шоирро ба субут мерасонад, ки истилогарони аввалин шуда ба ҷангу куштор шурӯъ намуда оқибат ҷазон худро хоҳанд дид.

Дар ҳақиқат, Рӯдакӣ, чунон ки ҳудаш фармудааст, ҷаҳонро «ба ҷашми дил дида», моҳияти ҳодисаву рӯйдодҳои оламро амиқ дарк мекунад ва бо образи тасвирҳои бадеӣ андешаҳои баланди ахлоқиву фалсафиро

ифода менамояд. Аз назари ӯ инсони накӯкор не тан-
хо неъматҳои модди меофарату худро тағйиру такмил
медихад, балки метавонад инону ихтиёри давра замо-
наро ҳам ба даст гирифта, идора кунад:

Замона аспу ту ронз барои хештан тоз,
Замона гӯю ту чавгон барои хештан боз.

Дар ин хитоби рӯҳбаландонаи шоир як ҷаҳон бова-
риву эътиқод ба инсон ва қудрату тавоноии он эҳсос
мешавад. Ҳол он ки имрӯз дар замони пешрафти бе-
мисли илму фан, ки инсон ба фатҳи кайҳону асрори
табиат даст ёфтааст, пайравони як қатор ҷараёнҳои
нави буржуазӣ мақоми инсонро паст зада, байни ин-
сону ҳайвон фарқ намегузоранд; инсонро беиродаву по-
тавон ба қалам дода, муборизаву талошҳои ӯро пешги-
рӣ мекунанд ва ба ӯ яъсу рӯҳафтадагиро талқин мена-
моянд. Донишмандони буржуазӣ ташаккули ҳамаҷони-
баи шахсро инкор намуда, ақидае пеш меронанд, ки
инсони ба ҷиҳатҳои моддии зиндагӣ таваҷҷӯҳ дошта
ҳатман аз маънавият дур мегардад.

Бар ҳилофи ақидаи мазкур дар замоне, ки инсон
дар назди табақаи ҳукмронӣ сарватмандон арзише на-
дошту чун мол хариду фурӯш мешдд, Рӯдакӣ бузургии
инсони оддӣ ва шаъну шарафи ӯро ситоиш намуда, дар
баробари рушду қамоли маънавӣ ҳаётдӯстиву истифо-
да аз неъматҳои моддии зиндагиро ҳам талқин меку-
над.

Ҳамин тавр симои Рӯдакӣ аз миёни порчаҳои паре-
шони ашъораш чун инсондӯсти бузург намудор меша-
вад. Андешаҳои баланди инсондӯстии ӯ бошад саҳи-
фаи дурахшоне дар таърихи афкори ахлокиву гуманис-
тии башарият ба шумор меравад. Афкору андешаҳои
устод Рӯдакӣ бори дигар ақидаи носавоби муҳаққиқон-
ро, ки маданияти Шаркро аз андешаҳои гуманистӣ хо-
лӣ мепиндоранд, ботил намуда, дурустии ақидаи про-
фессор М. А. Коростовсевро тақвият медиҳад, ки на-
вишта буд: «...гуманизм ба маънии васеи ин калима —
таваҷҷӯҳи ҷомеа ба инсон, ба фард ва муносибати ин-
сондӯстона ба одам (яъне таркиби гуманизм ва одам-
гарӣ) на дар дунёи антиқ, балки дар Шарқи қадим ба
вучуд омада» дар асрҳои миёна тақомул пайдо карда-
аст.

Тасвири инсон дар ашъори Рӯдакӣ, албатта, пеш аз

ҳама аз мушоҳидаву тадқиқи бадеи ҳаёти мардуми замонааш сарчашма мегирад. Вале ҷамъбастиҳои бадеӣ ва андешаҳои ахлоқии шоир ҷанбаи умумиинсонӣ пайдо карда, аз доираи замону макони худ берун баромадаанд ва то имрӯз дар кишварҳои гуногуни олам чун раҳнамои зиндагӣ хидмат мекунад. Афқору эҳсос ва ғояву андешаҳои гуманистии устод Рӯдакӣ, ки дорони моҳияти умумибашарианд, на танҳо имрӯз, балки фардо низ барои тарбияву ташаккули инсонии комили сайёраи мо хидмати шоистае анҷом хоҳанд дод.

1985.

«ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ МАЗҲАРИ ХИРАД ВА ХИРАДМАНДИ

«Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ганҷинаи пурбаҳои афқору андешаҳои баланди иҷтимоӣ, сиёсӣ, ахлоқиву фалсафи буда, дар он таҷрибаву озмудаҳои башар ва ба хусус мардуми эронинаҷод ҷамъбасти гардида, дар пирояи каломи фасеҳу ширин ва образи тасвирҳои малеҳу рангин ба зухур расидаанд. Яке аз мавзӯҳои муҳимме, ки дар саросари ин шоҳасар чун риштаи заррин андешаҳои гуногуни шоирро пайванд месозад, масъалаи хирад ва хирадмандист. Хирад дар «Шоҳнома» санги маҳакест, ки моҳияту манзалати шоҳону ҳокимон, қаҳрамонону паҳлавонон, сипоҳиёну ҳунармандон, мӯъбадону донишмандон ва тоифаҳои дигари инсонҳои асотираву таърихиро зоҳир менамояд ва мақому мартабаи онҳоро дар ҷомеа муайян мекунад.

Ҳарчанд дар зимни асарҳои зиёди ба «Шоҳнома» бахшида шуда роҷеъ ба ситоиши хирад низ суҳан рафтааст, вале то ҳол ин масъала мавриди таҳқиқи ҳарҷонибаву амиқи донишмандон қарор нагирифтааст ва ҷанбаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва ахлоқиву фалсафии он равшан нагардидааст. Ҳоло мо низ аз таҳқиқи ҳарҷонибаи масъалаи мазкур ҳудудӣ намуда, танҳо баъзе мушоҳидаҳову мулоҳизаҳои ҳудро роҷеъ ба ҷанбаҳои ахлоқии ситоиши хирад дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва бозтоби бадеиву зебошинохтии он ибраз медорем.

Дар «Шоҳнома» ситоишу бузургдошти хирад мавқеи басо муҳимро дорост. Фирдавсӣ ба ин ғаризаи бе-назири инсонӣ аҳамияти бузургро қойл буда, дар саросари асар ба он тавҷҷӯҳи зиёд зоҳир менамояд. Бе-

сабаб нест, ки дар сарогози шоҳасар, ки ба тариқи маъмул ба наъти парвардигори олам бахшида шудааст, Фирдавсӣ аз сифату офаридаҳои худованд пеш аз ҳама маҳз хирадро интиҳоб ва таъкид намуда, ҳатто дар писраи аввали нахустбайти маснавӣ чой медиҳад:

Ба номи худованди ҷону хирад,
«К-аз ин бартар андеша бар нагзарад»¹

Таъкиди Фирдавсӣ ба аҳамияти хирад дар оғози «Шоҳнома» тавачҷӯҳи бисёр донишмандонро ба худ кашидааст. Аз ҷумла дабири кулли созмони ҷаҳонии ЮНЕСКО Федерико Майор дар кунгураи байналмиллалӣ бузургдошти Фирдавсӣ ва «ҳазораи тавдини Шоҳнома», ки декабри соли 1991 дар Техрон баргузор гардид, аз мисраи аввали ин ҳамосаи бузург хеле муассир шуда суҳанронии худро бо ҷунин каломӣ пурҳаяҷон шуруъ карда буд:

«Ба номи худованди ҷону хирад».

«Шоҳнома»-ин асари адабии фанонопазир бо ҷунин шукӯҳе оғоз мешавад. Дар ин асари ҷовидона бедаранг дар пайи ситоиши парвардигор дар ҳамон нахустин сафҳа ба абёте бармехӯрем, ки лаҳзае моро ҳайронӣ шигифтзада бар чой мегузорад. Зеро ки ба тарзе номунтазир бо мадҳи хирад рӯбарӯ мешавем.

Оё ҷунин чизе дархӯри тасаввур аст? Ҳазор сол пеш, қабл аз Ренессанси Ғарб, садаҳо пеш аз қарни ҳаҷдаҳум — қарни равшангарӣ, пеш аз таваллуди Декарт ва таваллуди Волтер як шоири эронӣ фаротар аз ҳар чиз андешаву хирадро сутудааст. Шоири эронӣ ин ситоишро бо ҷунон эътиқоду бо ҷунон шӯру вачде баён мекунад, ки хонандаро беихтиёр шефтаи хирад месозад»².

Сипас ӯ андешаҳои худро дар бобати мафҳуми хирад дар «Шоҳнома» баён мекунад, ки хеле ҷолиби диққат буда, барои дарки масъала кӯмак мерасонад: «Хираде, ки Фирдавсӣ ба тавсифи он пардохта ба маъноӣ қувваи идрок ба танҳои нест, балки қобилияти шинохти некиҳост, ҳикмате жарфу паҳновар аст, оромишу

¹ Фирдавсӣ. Шоҳнома, ҷилди аввал, муқаддима, матни илмӣ интиқодӣ, ҳошия, тавзеҳот ва мулҳақот ба дасти Муҳаммаднурӣ Усмонов, М., 1991, саҳ. 1.

² Матни суҳанронии мудири кулли созмони ҷаҳонии ЮНЕСКО ба муносибати баргузори кунгураи ҷаҳонии бузургдошти Фирдавсӣ, Донишгоҳи Техрон, даймоҳи 1369, саҳ. 2.

тумонина аст, ки аз дарун бармехезад ва зодаи тасаллут бар нафс аст. Ин мафҳуми зебо дар саросари «Шоҳнома» чун хуршеди тобон аст. Ин нафхаест, ки ба «Шоҳнома» рӯх бахшидааст ва хислатест, ки «Шоҳнома» онро ба аълодараҷа меситояд. Дар ҷаҳон ва дар таърих камтар асаре чун «Шоҳнома» дида шудааст, ки инчунин мазҳари хувияти миллӣ гардад»¹.

Иштирокчии дигари кунгураи мазкур донишманди урдунӣ доктор Салмон Албудур низ дар суҳанронии худ «Ҷанбаҳои аз ҳикмату фалсафа дар шеъри Фирдавсӣ» роҷеъ ба ақлу хирад дар «Шоҳнома» баҳс кушода, ба бузургдошти онҳо дуруст ишора мекунад, вале дар хусуси мафҳуми ақлу хирад дар асар якҷониба инхори андеша менамояд:

«Аз гуфтаи Фирдавсӣ ин матлаб истинбот мешавад, ки ӯ ба ин амр эътиқод дошта, ки лаззати ҳақиқӣ лаззати ақлӣ аст ва монанди ҳукамон мусулмон лаззати ақлро аз лаззати ҷасадӣ мутамойиз доништа, чун давомӣ он бештар ва доманаи он васеътар аст.

Ногуфта намонад, ки Фирдавсӣ ба буъди онтологикӣ ақл ҳам ишора мекунад ва ақлро маҳлуку содири аввал доништааст ва меғӯяд:

Нахустофариниш хирадро шинос.

Фирдавсӣ дар ин ҷо мушаххас намекунад, ақл кадом аст, ақл ба маънии логос, ки иборат аст аз назму тартибе, ки дар ин ҷаҳон ҳаст ё ақл ба маънии аҳасс, ки дар ҳуди инсон аст ва нишона аз назму тартиби куллии ҷаҳон мебошад. Аммо ба ҳар сурат нишонае аз ин ки Фирдавсӣ ба файз эътиқод дошта дар даст намебошад»².

Чунон ки мебинем, муҳаққиқ ба ин масъала таъаммуқ накарда, аз байтҳои аввали дoston ҳамчун аз як рисолаи фалсафӣ таърифи саҳеҳи ақлро ҷӯстааст ва ба назар нагирифтааст, ки «Шоҳнома» асари бадеист ва дар ин қабил асарҳо андешаҳои адиб тавассути образи тасвирҳои бадеӣ ва каломӣ шоирона на мафҳуми муҳокимаҳои илмиву мантиқӣ ифода меёбанд. Гузашта аз ин тавре, ки қаблан зикр шуд, Фирдавсӣ шарҳи ситониш хирадро на фақат дар фасли аввали «Шоҳнома», балки дар саросари асар густариш додааст ва ба

¹ Ҳамон ҷо, сах. 1—2.

² Салмон Албудур. Ҷанбаҳои аз ҳикмату фалсафа дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Маҷаллаи донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Техрон, 1371, шумораи 2, сах. 77.

василаи байту порчаҳои ҷудогона ва симои қаҳрамонону мӯбадон, панду андарзҳои ҳақимона, образи тасвирҳои рангин моҳияти онро бозгӯ кардааст.

Фирдавсӣ беҳуда шоҳасари худро бо ситонишу бузургдошти хирад оғоз накардааст. Воқеан хирад ҷавҳари ҳастии инсон буда симои маънавии ўро муайян месозад. Хирад ҷароғест, ки дар зиндагии рӯзмарра аҳм роҳи инсонро равшан менамояд, ўро ба роҳи ростии ҳаёт раҳнамун месозад. Ба туфайли ақлу хирад аст, ки инсон некро аз бад ҷудо мекунад, ба адлу дод мегарояд. Ҳамаи корҳои неки инсон аз ин моеи аслии ғизо мегирад. Аз ин ҷост, ки шоир мақоми хирадро дар зиндагии инсон аз ҳама боло дониста, онро волотарин атои худованд мешуморад. Шоир инсонро, ки дорони ин падидаи илоҳӣ буда, бо саъю кӯшиш ва фароғирии дошиш онро рушду тавсия медиҳад, аз ҳама қудратмандтар медонад:

Тавоно бувад, ҳар ки доно бувад,
Ба дониш дили пир барно бувад.

Фирдавсӣ ба ин қаноат накарда, барои равшану воҳеҳтар баён кардани моҳияти хирад ва арзишҳои воқеаи он дар ҳаёти инсон фасли хосеро таҳти унвони «Гуфтор андар ситониши хирад» ҷудо менамояд. Дар ин фасл шоир саъй намудааст, ки тавачҷӯҳи инсонро ба ин ҳадаи илоҳӣ ҷалб кунад, бузургдошту қорбурди онро дар зиндагӣ талқин созад. Бо ин мақсад ў аввал арзишҳои баланди хирадро ҳамчун моеи аслии ҳастии инсон, роҳнамои он дар пешрафту шодкомиҳои зиндагӣ баён менамояд:

Хирад беҳтар аз ҳар ҷи эзид бидод,
Ситонш хирадро бех аз роҳи дод.
Хирад роҳнамою хирад дилкушой,
Хирад даст гирад ба ҳар ду сарой.

Инсоне, ки ба ин моеи зиндагӣ носипосӣ мекунад, ба қадраш намерасад, аз он дурӣ ҷуста, баҳри беҳбудии ҳаёт баҳра намегирад, саранҷом ба хориву зорӣ мубтало хоҳад шуд. Инсон бе раҳнамоиву мадади ақл наметавонад роҳи дурусти зиндагиро пайдо намояд ва мушкилоту душвориҳои рӯзмарраро паси сар кунад. Ҳар фарде, ки аз ин сармои маънавий камтар бархӯр-

дор аст, дар зиндагӣ ба гумроҳиҳо роҳ медиҳад инону
ихтиёри нафсро идора карда наметавонад ва ба худу
ба ёрон ва инсонҳои дигар мушкilotи зиёдеро пеш ме-
орад. Агар ақлу хиради шахс тираву нуксдор бошад,
ҳеч гоҳ ӯ ба матлаб нахоҳад расид ва шодмону саъо-
датманд нахоҳад шуд:

Аз ӯ шодмониву з-ӯят ғамист
В-аз ӯят фузуливу з-ӯят камист.
Хирад тираву марди равшанравон
Набошад ҳаме шодмон як замон.

Чунон, ки аз нахустмисраъи дoston ҳам пайдост,
шоир хирадро ба чон тавъамон медонад ва ҳар ду ро
ҳадяи илоҳӣ мешуморад. Бинобар ин инсон бояд ин ҳа-
диро ҳамеша пок дорад ва дар пайи такмилу тавсиаи
он бошад ва аз рӯи фармудаҳояш амал кунад. Ҳар ко-
ре, ки бе раҳнамоии хирад аст ҳатман пушаймонӣ ба
бор меорад. Зеро хирад дидаи ҷони инсон аст:

Қасе, к-у хирадро надорад ба пеш,
Дилаш гардад аз кардаи ҳеш реш.
Ҳушивор девона хонад варо,
Ҳамон ҳеш бегона хонад варо.
Аз ӯй ба ҳар ду сарой арҷманд,
Шикастахирад пой дорад ба банд.
Хирад ҷашми чон аст, чун бингарӣ,
Ту бе ҷашм шодон ҷаҳон наспарӣ.
Нахустофариниш хирадро шинос,
Ниғаҳбони чон асту он се пос¹.

Фирдавсӣ ҳангоми шарҳи масъалаи пайдоиши ола-
му одам низ нақши хирадро дар ташаккули инсон ва
бартарӣ додан ба ӯ аз тамоми офаридаҳои дигар таъ-
кид мекунад. Инсон маҳз ба туфайли хирад бандҳои
табиату ҳаётро мекушояд, роҳи ҳалли мушкilotи зин-
дагиро пайдо менамояд, ҳайвонотро ром карда мутеъи
худ месозад:

¹ Дар «Шоҳнома»-и ҷони Душанбе ибораи охирин дар шакли
«сипос» дарҷ шудааст, ки ғалат аст. Зеро шоир хирадро ниғаҳбо-
ни се пос, яъне гӯш, ҷашм, забон дониста, ба онҳо дар байтҳои
баъдина ишора кардааст.

Чу фарчом шуд, мардум омад падид,
Шуд ин бандхоро саросар калид.
Ба боло чу бар шуд чу сарви баланд
Ба гуфтори хубу хирад корбанд.
Пазирандаи хӯшу рою хирад,
Мар ўро даду дом фармон барад.
Зи роҳи хирад бингарӣ андаке,
Ки мардум ба маънӣ чӣ бошад яке.

Вале қудрату тавоноӣ, сарфарозиву воломақомии
инсон танҳо бо хиради фитрӣ муяссар намегардад. Ин-
сон бояд дар зиндагӣ хиради азалии худро бо омӯзи-
ши дониш такмил диҳад, ки ин ба осонӣ даст намети-
ҳад ва ранчу азобҳои зиёдеро тақозо дорад. Аз ин рӯ
шоир инсонро ба ранҷ бурдан дар роҳи донишомӯзӣ
даъват мекунад ва инро василаи раҳой аз ҳама зишти-
ву бадихо низ медонад:

Туро аз ду гетӣ баровардаанд,
Ба чандин миёнҷӣ бипарвардаанд...
Ба ранҷ андар оӣ танатро равост.
Ки худ ранҷ бурдан зи дониш сазост.

Инсон ва хирад — ин ду офаридаи парвардигор дар
«Шоҳнома» бо ҳам саҳт марбутанд ва яке бе дигарӣ
вучуд надорад. Аз як сӯ инсон барои ташаккулу тақо-
мули худ аз хирад баҳра мебардорад. Аз тарафи ди-
гар ӯ бояд барои рушду тавсияи хирад низ пайваста
кӯшо бошад ва дар ин роҳ аз баҳри беканори дониш
мудом бархӯрдор гардад:

Туй кардаи кирдигори ҷаҳон,
Набинӣ ҳама ошқору ниҳон.
Ба гуфтори донандагон роҳ ҷӯй,
Ба гетӣ бипӯю ба ҳар кас бигӯй.
Зи ҳар донише чун сухан бишнавӣ,
Зи омӯхтан як замон нағнавӣ.
Чу дидор ёбӣ ба шоҳи сухун,
Бидонӣ, ки дониш наёяд ба бун.

Дониш аз назари Фирдавсӣ ёвару мададгори хирад
аст, ки пайваста онро ғизову нерӯ мебахшад. Аз ин
ҷост, ки ӯ ҳам монанди муосири бузургаш Абӯабдулло

Рӯдакӣ донишро чавшане медонад, ки инсонро аз ҳамаи хатарҳои нерӯҳои зишти эмин медорад. Ин матлабро шоир аз забони шоҳ Ҳурмузд баён мекунад:

Ба дониш бувад марлро эманӣ,
Бубандад зи бад дасти охарманӣ.

Фирдавсӣ дар саросари «Шоҳнома» атои худовандӣ будани хирадро борҳо таъкид намуда, поки беолоиш ва аз ҳама гуна бадӣҳо дур доштани онро талқин мекунад. Аз ҷумла дар байти зер барои боз ҳам муассиртар ифода кардани матлаб онро аз забони Бузургмехри ҳаким, ки рамзи носеҳони хирадманд аст, бозгӯ менамояд:

Хирад мардро хилъати эзадист,
Зи андеша дур асту дур аз бадист.

Хирад дар «Шоҳнома» бо хислатҳои ҳамидаи инсонӣ қарину пайваст аст. Ҳар кори хубу дурусте, ки инсон дар зиндагӣ анҷом медиҳад, бо хиради ӯ марбут аст. Ахлоқи неку ҳамидаи инсон, созандагиву наққошии зухуроти хиради волеи ӯст. Некиву наққошӣ, ки аз назари Фирдавсӣ аз муҳимтарин хислатҳои инсон мебошад, бо хирад на танҳо робитаи ногусастаи дорад, балки онҳо муродифи ҳамдигар низ ҳастанд. Бинобар ин дар зимни сӯҳбати фиристодаи рӯмӣ бо мӯъбадони Баҳром шоир мафҳуми хирадро шарҳ дода чанд хислати неки инсониро аз қабилҳои меҳру вафо, ростиву зиракӣ, бурдбориву роздорӣ баён намуда, онҳоро таҷаллии хирад дар зиндагӣ ва ҳатто номҳои дигари он медонад ва ба ҳамаи василаи хирадро волотарин сифат ва сарманшаи ахлоқи неки инсон мешуморад:

Ту чизе мадон, к-аз хирад бартар аст,
Хирад бар ҳама некуиҳо сар аст,

Аз ин рӯ наққошӣ хубрафтории инсон пеш аз ҳама бо хиради ӯ вобаста аст. Ҳар қадар хираду дониши инсон афзунтар бошад, ҳамон қадар хулку атвори ӯ беҳтар хоҳад шуд:

Касе, к-ӯ ба дониш тавонгар бувад,
Зи гуфтор кирдор беҳтар бувад.

Хирад инсонро танҳо ба корҳои нек раҳнамун месозад. Беҳирадӣ бошад ўро ба зиштиву бадкорихо хоҳад бурд:

Хар он кас, ки гардад зи роҳи хирад,
Саранҷом печад зи кирдори бад.

Дар зиндагӣ некиву бадӣ ҳамеша бо ҳам вучуд доранд. Инсоне, ки соҳиби хирад аст, роҳи некро пеш мегирад ва ба ҳашму ғазаб, кинаву пархош, ки падидаҳои бадиянд, гаравиш пайдо намекунад:

Баду нек бар мо ҳаме бигзарад,
Набошад диҷам ҳар кӣ дорад хирад.

Фирдавсӣ ба замонаву гардиши рӯзгор, ки ҳамеша бар ҳилофи мардуми нек аст, эътимод надорад ва илоҷи раҳонро аз фиребу найрангбозиҳои даҳр дар хираду дониши инсон медонад:

Киро дар ҷаҳон ҳаст хӯшу хирад,
Кучо ў фиреби замон мебарад?

Аз назари шоир суҳан низ он гоҳ арзише пайдо мекунад ва ба ғўяндаву шунаванда таъсиру лаззат мебахшад, ки бо хирад омехта бошад:

Суҳан чун баробар шавад бо хирад,
Равони сароянда ромиш барад.

Ҳарчанд суҳан дар ҳаёти инсон ва ҷомеа нақши бузург дорад, вале бо ин ҳама аз хирад болотар нест. Аз ин ҷост, ки шоир хирадро ба шох ва забонро ба паҳлавоне, ки дар хидмати ўст, монанд мекунад.

Хирад шох бояд, забон паҳлавон,
Чу хоҳӣ, ки беранҷ бошад равон.

Хирад барои ҳар фард мояи асливу ҷавҳари ҳастист, ки бе он ҳаёти ў маъние надорад. Дар «Шохнома» ҳамчунин таъкид мешавад, ки хирад ба хусус барои шохону ҳокимон хеле зарур аст. Ҳокиму роҳбаре, ки дорони хирад набошад, бо ҳама сифатҳои дигари ҳамида аз ўҳдаи идораи мулку сарвариин мардум баромада наметавонад. Аз ин ҷост, ки меъёри асосии Фирдавсӣ дар

арзёбии шоҳон пеш аз ҳама хиради онҳо мебошад. Адолату садоқати шоҳон, устувориву пойдории ҳукумати онҳо аз хирадашон вобаста аст. Яке аз аввалин шоҳони асотири, ки дар «Шоҳнома» батафсил тасвир шудаанд, Ҳушанг аст, ки аз ибтидо Фирдавсӣ ўро чун шоҳи бохираду бофарҳанг ба қалам медиҳад. Ё худ пас аз кушта шудани Нўзар барои интиҳоби шоҳ хеле ҷустуҷўй мекунанд ва ниҳоят Зави Таҳмоспро, ки аз авлоди Фаридун буда, соҳиби хирад аст, ба тахт даъват менамоянд. Қайҳусрав пас аз муборизаву набардҳои зиёд бар Афросиёбу лашкариёни туронӣ зафар мекунад ва қасоси падараш Сиёвушро ситонда, Тўронро аз бадӣ пок месозад. Бо ин ҳама ўро эҳсоси ноумедӣ фаро мегирад, ки мабодо ба бадиву қачӣ роҳ надихад то дар оянда аз бадихои ў ёд накунанд. Бо ин мақсад ў аз худованд талаб менамояд, ки ба ў хирад бахшад. Зеро маҳз хирад инсонро аз ҳама гуна бадихо эмин медорад:

Нигоҳ дору чанде хирад деҳ маро,

Ҳам андешаи неку бад деҳ маро.

Фирдавсӣ яке аз сабабҳои ба худкомагиву мағрури ва нобарориву пушаймонӣ дучор шудани шоҳони асотири муктадире ҳамчун Ҷамшеду Ковусро аз камхирадии онҳо медонад. Дар тасвири шоҳони таърихӣ низ Фирдавсӣ пеш аз ҳама ба хиради онҳо таваҷҷўҳи хос зоҳир менамояд. Ў аз забони Баҳром дар зимни номааш ба шоҳи Ҳинд Шангул ба арзиши баланди хирад дар ниғадории инсон аз ҳама гуна бадиву балоҳо ишора намуда, зарурати онро барои шоҳон таъкид месозад ва ба тоҷи шоҳон монанд мекунад:

Фузун аз хирад нест андар ҷаҳон,

Фурузандаи кехтарону меҳон.

Ҳар он кас, ки ў шод шуд аз хирад.

Ҷаҳонро ба кирдори бад наспарад...

Нахустин нишони хирад он бувад,

Ки аз бад ҷамасола тарсон бувад.

Бидонад тани хешро дар ниҳон,

Ба ҷашми хирад ҷуст бояд ҷаҳон.

Хирад афсари шахриёрон бувад,

Хирад зевари номдорон бувад.

Чунон ки маълум аст, «Шоҳнома», танҳо аз тасвири қаҳрамони шоҳону қорнамони паҳлавонон, ҷангу набардҳо ва кишваркушоӣҳои онон иборат нест. Ин шоҳкорест, ки аз ҷанбаҳои гуногуни зиндагӣ, масоили умдаи ҳастии инсон, моҳияти оламу одам, ҳикмати рӯзгор ва дигар масъалаҳои муҳими ҳаёт ҳикоят мекунад. Худи Фирдавсӣ ҳам дар оғози дoston таъкид менамояд, ки асари ӯ аз баёни ривоятҳои дурӯғ иборат нест ва аз роҳи хирад метавон аз он баҳраҳои фаровон гирифт:

Мар инро дурӯғу фасона мадон,
Ба яксон равшан замона мадон,
Аз ӯ ҳарчи андар хӯрад бо хирад.
Дигар бар раҳи рамз маънӣ барад.

Шоир ҳарчанд аз ривояту асотири кӯҳан суҳан меронад, вале онро аз ҳаққат дур наметонад. Мақсаду мароми ӯ аз баёни ривоятҳои афсонавӣ пеш аз ҳама ошкор сохтани ҳақиқати ҳаёт аст. Аз ин ҷост, ки ӯ хонандаро ба дарёфти рамзҳои дostonаш, ки аз воқеияти зиндагӣ бозгӯ мекунанд, даъват менамояд. Дарки ҳақиқати зиндагиро низ шоир ба хиради инсон вобаста медонад. Шахсе, ки аз хирад баҳраи кофӣ надорад, зуд аз роҳи нек берун меравад ва ба қорҳои ношоиста даст мезанад. Фирдавсӣ дар мисоли Заҳҳок нишон медиҳад, ки чӣ тавр як ҷавони некдил, вале мағзаш аз донишу хиради баланд тӯҳи зуд ба суҳанҳои зебои иблис фирефта шуда аз роҳи нек ба роҳи бад меравад.

Дар «Шоҳнома» хирад, ки мойи азали ва ҳудодод аст, бетағйир наметонад ва дар натиҷаи омӯзишу парвариш рушду қамол меёбад, яъне он ниёз ба омӯзгору парастор дорад. Бесабаб нест, ки Афросиёб хабари зода шудани Қайхусравро шунида, амр медиҳад, ки ӯро ба назди шӯбонон ба кӯҳ фиристанд, то ки хирадаш тавсияву тақомул наёбад, аз хурдӣ дар муҳити дур аз фарҳангу дониш ба воя расад ва аз асли ҳудохудсаҳои ҳунине, ки нисбат ба падараш Сиёвуш раво дидааст, огоҳӣ наёбад:

«...Мадореш андар миёни гурӯҳ,
Фиристед назди шӯбонон ба кӯҳ.
Бад-он то надонад, ки ман ҳуд қиям,
Бад эшон супурда зи баҳри ҷиям.
Наёмӯзад аз қас хирад бо наҷод,
Зи қори гузашта наёяд-ш ёд».

Фирдавсӣ дар ташаккули инсон ва рушду тавсиаи хиради он нақши тарбияву ҳикматро хеле бузург ме-
донад. Ҳикмати амалӣ, ки дар асоси донишу хирад ва
таҷрибаи рӯзгори инсон дар тӯли асрҳо ҳосил мегар-
дад, бо мурури замон сайқал дида ба як василаи му-
ҳимми тарбиявӣ табдил меёбад. Дар «Шоҳнома» аз ин
васила дар мавридҳои гуногун хеле моҳирона қорбаст
шудааст. Чунон ки аз мисолҳои зикршуда ҳам пайдост,
аксари пандҳои ҳакимонои Фирдавсӣ аз ситиши хи-
раду омӯзиши дониш ва амсоли инҳо иборатанд, ки ба
ифодаи ҳуди шоир «панди хирад» мебошад ва рӯй тоф-
тану ба қор нағрифтани он инсонро ба ранҷу азобҳо
ва пушаймонӣ гирифторм хоҳад кард:

Зи панди хирад гар бигардад сараш,
Пушаймонӣ ояд зи четӣ бараш.

Фирдавсӣ аксари панду андарзҳои худро аз забони
файласуфону мӯбадон, ки дар «Шоҳнома» тимсоли хи-
радмандонанд, баён намуда, таъсир ва дарки он панд-
хоро бештару афзунтар кардааст. Шоир ба хусус аз
ғанчи шойғони панду андарзҳои Эрони бостон «Панд-
номаи Бузургмехр» истифодаи фаровон намуда, аз ҷум-
ла аз забони Бузургмехри ҳаким дар бораи мақоми до-
нишу хирад дар ҳаёти инсон овардааст:

Зи дониш чу ҷони туро моя нест,
Беҳ аз хомушӣ ҳеҷ пероя нест.
Чу бар дониши ҳеш меҳр оварӣ.
Хирадро зи ту бугсилад доварӣ...
Мадоро хирадро бародар бувад,
Хирад бар сари ҷон чу афсар бувад...
Фурутан бувад шох, ки доно бувад.
Ба дониш бузургу тавоно бувад.

Вале Фирдавсӣ танҳо бо андарзҳои ҳакимона, ки
«Шоҳнома» саршори онҳост, қаноат намекунад ва бо
қаҳрамонони худ низ ба мардум панд медиҳад, роҳу
равиши дурусти зиндагиро пешниҳод менамояд ва ба
қорҳои неку ҳамида раҳнамоӣ мекунад. Ҳамчунин дар
«Шоҳнома» як силсила симоҳои хирадманд офарида
шудаанд, ки бо андешаву рафтори неки худ намунаи
ибрат ва шоистваи пайравии дигаронанд. Аз ин рӯ ада-
биётшиноси тоҷик Шодӣ Асрор барҳақ таъкид карда

буд, ки муроди Фирдавсӣ аз шахси хирадманд инсонӣ комил аст: «Шоир таҳти мафҳуми «хирад» волотарин хислатҳои инсонӣ ва зери мафҳуми «хирадманд» Инсонӣ Қомилро дар назар дорад»¹.

Фирдавсӣ хирадмандиро бо накукорӣ баробар медонад, зеро ӯ бовар дорад, ки шахси бохирад ҳамеша аз рӯи ақл амал хоҳад кард. Шахси оқил огоҳ аст, ки сазовори аъмоли худ мукофоти амал хоҳад дид:

Ту чандон, ки бошӣ, сухангӯӣ бош,
Хирадманд бошу накухӯӣ бош..
Нигар, то чи корӣ, ҳамон бидравӣ,
Сухан ҳар чӣ гӯӣ, ҳамон бишнавӣ.

Ҳар қадар инсон хирадмандтар бошад, аз назари Фирдавсӣ ҳамон қадар қадру эътибораш баланд гашта ба худованд наздиктар мешавад. Аз ин рӯ инсонӣ хирадманд бояд мақому мартабаи баланд дошта бошад ва махсусан ҳокимон вазифадоранд, ки эҳтироми онҳоро ба ҷой оранд ва аз дониши онҳо баҳра бардоранд:

Ҳама подшоҳе, ки дорад хирад,
Зи гуфти хирадманд ромиш барад.
Ба яздон хирадманд наздиктар,
Бадандешро рӯз ториктар.

Фирдавсӣ дар ҳар маврид хирадмандиро чун сифати аз ҳама волои қаҳрамононаш таъкид менамояд. Фаридун дар паёми худ ба шоҳи Яман фарзандони худро муаррифӣ карда, пеш аз ҳама хирадмандии онҳоро ғӯтрае менамояд:

Се фарзанди шоистаи тоҷу гоҳ,
Хирадманду бодонишу дастгоҳ.

Ҷ ҳамчунин хирадро аз молу сарват авлотар дониста, фарзандонашро чун хирадманд ба камол расондааст:

Забон ростиро биёриста,
Хирад хоста, ганҷ нохоста.

Ҳамаи қаҳрамонони мусбати «Шоҳнома» пеш аз ҳама бо хирадмандии худ мумтозанд. Аз ҷумла ҷаҳор фарзанди Қайқубод ҳама монанди падар хирадманд мебошанд:

Писар буд мар ўро хирадманд чор,
Ки буданд аз ў дар чахон ёдгор.

Фирдавсӣ хирадмандиро аз ҳамидатарин хислатҳои инсонӣ доништа, ҳар касеро, ки аз ин сифат ӯрӣ бошад, нокомил мешуморад. Масалан, сарлашкар Тӯс бо ҳама паҳлавониву ҳунармандӣ аз хирадмандӣ дур аст, аз ин ҷост ки ҳамеша мавриди сарзаниш қарор мегирад. Паҳлавон Баҳром ўро ба Фуруд ин тавр шиносо менамояд:

Валекин сипахбуд хирадманд нест,
Сару мағзи ў аз дари панд нест.
Ҳунар дораду хоста, ҳам нажод.
Наёрад ҳаме бар лаб аз шоҳ ёд.

Шоир ҳатто паҳлавонеро, ки соҳиби хирад нест, мурда медонад:

Валекин сипахбуд хирадманд нест,
Сару мағзи ў аз дари панд нест.

Дурахшонтарин симои инсон дар «Шоҳнома» Рустам аст, ки беш аз дигар паҳлавону қаҳрамонон ва ҳатто шоҳон таваҷҷӯҳи Фирдавсиро ба худ ҷалб кардааст. Вале Рустам дар асар на танҳо намунаи барҷастаи инсонӣ тавону қудратманд, ҳасуру далер, шуҷоъу бебок ва паҳлавону ҷанговари беназир аст, балки тимсоли инсонӣ бохираду донишманд низ ҳаст. Бесабаб нест, ки дар оғози достони Комуси Кашонӣ Фирдавсӣ пас аз ситиши худованд аз Рустам ёд мекунад ва сифатҳои ўро ба ин минвол зикр менамояд:

Шигифтӣ ба гетӣ зи Рустам басест,
Қ-аз ў дoston дар дили ҳар касест.
Ба хушкӣ чу нилу ба дарё наҳанг,
Хирадманду бедордил марди ҷанг.
Сари мойи мардиву ҷанг аз ўст,
Хирадмандиву донишу санг аз ўст.

Бузургии Рустам фақат дар ҳуссаву қувваи тавоно, шуҷоъату далерии беҳамтои ў нест, балки ҳамҷунин хирадмандиву башардӯстии вай низ ҳаст.

Рустам асосан барои дифоъи ватан аз душманон ҷангу муҳориба мекунад ва дар ин маврид аз рӯи хирад амал менамояд:

Таҳамтан чу аз хоб бедор шуд,
Сари пурхирад пур зи пайкор шуд,

Вале ҳирси ҷанг гоҳо Рустам барин паҳлавони хирадмандро низ аз хирад дур месозад ва ин боиси сарзадани фоҷиан бузурге чун куштани фарзанд мегардад. Фирдавсӣ ин лаҳзаи ҷонгудозро тасвир намуда, ба таассуфи амиқ таъкид мекунад, ки ҳар гоҳ хирад аз инсон дур шуд, ӯ ҳатто аз ҳайвон ҳам залилу пасттар мешавад:

Аз ин ду якеро наҷунбид меҳр,
Хирад дур буд, меҳр нанмуд чехр,
Ҳама баччаро боздонад сутур,
Чи моҳӣ ба дарё, чи дар дашт гӯр.
Надонад ҳама мардум аз ранҷи оз
Яке душманеро зи фарзанд боз.

Ҳамин тавр, дар «Шохнома» хирад дар муқобили ҷанг қарор дода шудааст. Шахси хирадманд ҳамеша на ба ҷангу хунрезӣ, балки ба сулҳу накукорӣ майл мекунад. Фирдавсӣ дар мисоли ду бародари тӯронӣ Ағрирасу Афросиёб ин матлабро хеле барҷаста ифода намудааст. Ағрираси хирадманду накукор ҳам бо амали хайрхоҳонааш ва ҳам бо тавсияву роҳнамоиҳо ҳамаро ба некӣ даъват мекунад. Бар хилофи ӯ Афросиёб аз хирад дур аст ва ҳамеша дар андешаи ҷангу хунрезист:

Яке пур зи оташ, яке пурхирад,
Хирад бар сари дев кай дар х(в)арад,

Ағрирас то охири умр саъй мекунад, ки бародари камхиради худро ба роҳи ростӣ ҳаёт раҳнамун созад.

Фирдавсӣ тавассути симои Ағрирас яке аз василаҳои муҳимми пешгирии ҷанг будани хирад ва хирадмандиро нишон додааст. Шоир таъкид мекунад, ки шахси хирадманд ҳеҷ гоҳ ҷангчӯӣ нест. Хираду ҷанг бо ҳам созиш надоранд. Чое, ки кину ҷанг аст, хирад рахт мебандад. Ағрирас ҳам сарлашкар аст, вале бар хилофи аксари лашкаркашони дигар соҳибхираду некхоҳ аст. Ӯ дар ҳар маврид роҳи сулҳу осоишро пеш мегирад. Ҳангоме, ки Афросиёб бо дили пур аз кину сари пуршироб ба назди падараш Пашанг омада, ҳар чӣ зудтар ба Эронзамин лашкар кашиданро талаб меку-

над, Ағрирас бо дили пурандеша ба падар ва бародари чангҷӯяш чунин тавсия медиҳад:

Агар мо нашӯрем бехтар бувад,
К-аз ин чунбиш ошӯби кишвар бувад.

Дар мавриди дигар Ағрираси бохирад дар мухорибаи Сорӣ бидуни муқобилат лашкарро ба эронӣён месупорад ва мардуми зиёдеро аз марг раҳо мекунад. Дар симои Ағрирас шоир лашкаркашero тасвир кардааст, ки аз рӯи ақлу хирад амал намуда, пеш аз ҳама манфиати мардуму ватанро ба назар мегирад. Ӯ бар муқобили ҳама гуна нерӯҳои зишт мубориза мебарад, вале муқолифи ҷангест, ки баҳри қулоҳу мансаб пеш гирифта шудааст.

Ба ин минвол шарҳу тавзеҳи ахлоқӣ ва бадии хирад ва хирадмандӣ дар саросари «Шоҳнома» бо роҳи василаҳои гуногун сурат гирифтааст ва «Фирдавсӣ, чунон ки сазовори марду донишманду донишдӯст аст, дар манзумаи беназири хеш ҳар ҷо ки тавонист аз бузурдошти хираду дониш дарег накарда ва аз он ба неки ном бурда ва онро мояи фалоҳ доништа, ва аз ҳар ҷе зидд дод, бехтару бартар шумурда аст»¹.

Аз тавзеҳоти боло пай бурдан душвор нест, ки андешаҳои Фирдавсии ҳақим аз фалсафаву дониши вазеъи халқҳои гуногун сарчашма мегирад, ки таъйини ҷиддии он то ҳол, мутаассифона, шурӯъ нашудааст ва тадқиқи хоси донишмандонро тақозо менамояд. Ҳоло фақат ҳаминро бояд гуфт, ки дар андешаҳои Фирдавсӣ дар бораи хирад ва хирадманд таъсир ё ҳамоҳангиро бо ақоиди файласуфони Юнони қадим ба хусус Сукроту Арасту ва мутакаллимони Шарқ, ки ақро гавҳари ҳаёти инсон медонистанд, мушоҳида кардан мумкин аст. Шабоҳати зиёде миёни порчаҳои «Шоҳнома» ва «Меноги хунар» мавҷуд аст, ки аз огоҳии қомили Фирдавсӣ аз осори онин зардуштӣ гувоҳӣ медиҳад². Ҳамин гуна шабоҳатро миёни андешаҳои Фирдавсӣ бо ақоиди зарвония ва машоияву мӯътазила барин фиркаву ҷараёнҳои мазҳабиву фалсафии Эрони бостон ва ислом мушоҳида кардан мумкин аст. Андешаҳои

¹ Забехулло Сафо. Ҳамосасарой дар Эрон, Техрон, 1333, сах. 258.

² Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы, т. 1, М., 1960, с. 198.

Фирдавсӣ дар бораи хирад ҳамчуни аз як қатор оятҳои Куръон ва аҳодиси пайғамбару пандҳои Алӣ ва дигар аймаи динӣ ғизо гирифтаанд¹.

Ҳамин тавр, Фирдавсӣ бо истифода аз афқору андешаҳои ахлоқиву фалсафии мардумони гуногун ва ҳикмати рӯзгор хирадро чун сармояи аслии ҳаёти инсон ситоиш намуда, ҳамчун ҳакими бузург панд медиҳад, ки инсон бояд ҳамаи кирдору рафтори худро дар пояи хирад анҷом диҳад ва бемашварат бо ин ҳадаи илоҳӣ кореро ба сомон нарасонад. Ин нукта дар ҳамаи замонҳо муҳим ва зарур аст, бахусус имрӯз, ки ҷомеаи мо ниёзманди инсонҳои оқилу хирадманд аст, ниёзманди он аст, ки ҳамаи корҳо аз рӯи ақлу хирад анҷом ёбанд.

1994.

НЕКИВУ НАКУҶОРӢ ДАР «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ

Абулқосим, Фирдавсӣ ҳамчун адибу донишманди баруманд дар «Шоҳнома»-и безаволи худ ҳампои эҳёи асотир, расму оин, одобу суннат, қиссаву ривоёт амёлу ҳикам ва бозгӯи саҳифаҳои дурахшони таърихи Эрон бостон волотарин андешаҳои ахлоқии мардумро пайваста бо афқору эҳсосоти инсондӯстиаш ба риштаи назм кашидааст.

Некиву накуҷорӣ аз рухҳои асосии андешаҳои инсондӯстии Фирдавсӣ буда, дар таърихи афқори иҷтимоиву ахлоқии мардумони эронинаҷод суннатҳои қадиму ғанӣ дорад ва дар ҳамаи шоҳкорҳои адабиву фарҳангӣ аз «Авесто» то «Шоҳнома» ҷои муҳимро ишғол менамояд. Фирдавсӣ ин суннати инсонпарвариро идома дода дар шоҳасари худ некиро ситоишу таъшиқ намуда, як силсила симоҳои одамони накуҷорро офаридааст. Шоир дар ҳар достону фаслҳои гуногун он гаштаю баргашта некиву накуҷориро талқин менамояд. Зеро ҳуди некӣ сифатест, амалест, ки дар ҳама ҷо ва дар ҳар мавриди зиндагӣ ба кор меояд. Дар ҳаёт барои некиву накуҷорӣ ҳамеша ҷой ҳаст ва инсон бояд

¹ Дар ин бобат рӯҷӯъ шавад: Хошимифард. Ақл дар аввали «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Вежаномаи Кунгураи ҷаҳонии «Ҳазораи тадвини «Шоҳнома»,— 1369, № 4, с. 4—7; Махмуди Шохруҳӣ. Хирад раҳнамою хирад дилкушӣ, Қайҳони ҳавоӣ, 16 январи 1991, с. 16.

аз ин имкон ҳамеша истифода намуда, аз худ ҷафат
номи неку кори нек боқӣ гузорад:

Ҳама некият бояд оғоз кард,
Чу бо некномӣ буви ҳамнавард.
Накуӣ чу ҳар ҷо чу ояд ба кор,
Накуӣ гузин в-аз бадӣ шарм дор.

Дар воқеъ «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳазинаи пурба-
ҳои андешаҳои ахлоқӣ буда, аз аввалин асарҳои ада-
биёти оалм аст, ки дар он инсон мақоми баланд дорад.
Яке аз меъёрҳои асосии бузургии инсон ва мақоми ба-
ланди ӯ дар «Шоҳнома» некиву нақӯкорист. Ин маф-
ҳумҳо дар асар ба ҳамон маъние, ки дар зиндагии рӯз-
марра мардум ба қор мебаранд, истифода шудааст ва
то ҷӣ андоза ҳаётиву заминӣ будани ғояву мароми
шоирро нишон медиҳанд. Аз ҷумла дар зимни суолу
ҷавоби Бузарҷмеҳр бо мӯбадон неки ба ин тариқ хеле
соддаву равшан шарҳ дода мешавад:

«Чи созем то номи нек оварем
В-аз оғоз фарҷоми нек оварем?»
Бад-ӯ гуфт: «Шав, дур бош аз гуноҳ,
Ҷаҳонро ҳама ҷун тани ҳеш хоҳ.
Ҳар он қиз, қ-онат набошад писанд,
Тани ҳешу душман бад-он дармабанд».

Аз назари Фирдавсӣ неки мафҳуми таҷридаи ва уму-
мӣ набуда, пеш аз ҳама хидмати содиқона барои мар-
дум ҷиҳати беҳбудии аҳволи моддиву маънавии онон
аст. Ҳар қору амале, ки ба манфиати мардум бошад,
нек аст ва ҳар қоре, ки бар ҳилофи он бошад, бад аст.
Шоир ин матлабро тавассути симоҳои фаровони шоҳон
ва қаҳрамонону паҳлавонон ифода намудааст. Аз ҷум-
ла ӯ сабаби некномии яке аз аввалин шоҳони Аҷам
Ҳушангро аз қорҳои неки ӯ амсоли кашфи оҳан, сох-
тани оҳанолот, омӯзондани кишту обёрӣ, эҷоди оташ,
таъсиси ҷашни Сада медонад, ки ҳама барои марду-
манд:

Зи Ҳушанг монд ин ёдгор,
Басе бод ҷун ӯ дигар шаҳриёр,
Қ-аз обод қардан ҷаҳон шод қард,
Ҷаҳоне ба неки аз ӯ ёд қард.

Хушанг дар тӯли подшоҳии чилсолаи худ барои ода-
мон фақат амали некро раво донистааст:

Бубахшиду густурду хӯрду супурд,
Бирафту чуз аз номи некӣ набурд.

Инсони накӯкор касест, ки аз ӯ ашхоси дигар ран-
че набинанд ва ҳамеша ба қавлу аҳди худ содику ва-
фодор бошад. Ардашери Некӯкор дорои ҳамин хислат-
ҳои ҳамида аст ва аз ин сабаб ба ин унвон соҳиб гаш-
тааст:

Мар ӯро накукор з-он хонданд,
Ки ҳар кас таносон аз ӯ монданд..
Нагашт он диловар зи паймони хеш,
Ба мардӣ нигах дошт сомони хеш.

Инсон бояд ҳамеша на танҳо қору амали некро ан-
ҷом диҳад, балки нияту андешааш ҳам нек бошад, яъне
инсон бояд дорои пиндори нек бошад. Аз нигоҳи Фир-
давсӣ накӯкориҳои инсон аз андешаи неки ӯ шурӯъ ме-
шавад. Бинобар ин бояд ҳамеша фикру андешаи нек-
ро дар сар дошт:

Ҳамеша хирад посбони ту бод,
Ҳама некӣ андар гумони ту бод.

Агар андешаи инсон бад бошад, натиҷаи қору ҳаё-
ти ӯ низ нек нахоҳад буд ва саранҷом ба нохушӣ ан-
ҷом меёбад. Бесабаб нест, ки Фирдавсӣ достони Сиё-
вушро бо таъкиди ҳамин нукта шурӯъ мекунад. Дар
ин дoston шоир аз набарди некиву бадӣ дар сиришти
инсон суҳан меронад ва дар оғози он менависад:

Касеро, ки андеша нох(в)аш бувад,
Бад-он нохушӣ ройи ӯ, к-аш бувад.
Ҳама ҳештанро ҷалипо кунад,
Ба пеши хирадманд расво кунад.

Илова бар рафтору пиндори нек инсон бояд дар
гуфтор ҳам нек бошад ва ҳамеша суҳанҳои хуб гӯяд.
Суҳанҳои хуби инсон дар сурате арзиш доранд, ки бо
рафтори неки ӯ созгор бошад:

Зи гуфтори некуву кирдори зишт,
Ситоиш наёбиву хуррамбихишт.

Хама рост чӯеду некӣ кунед.
Дили некпай мардумон нашканед.

Чои дигар аз забони Бузургмехри ҳаким шоир гуф-
тори неку рафтори некро ёдгори асосии умр ва бақои
зиндагии инсон медонад ва мардумро маҳз ба ин хис-
латҳои ҳамида ташвиқу тарғиб менамояд:

Ба гетӣ ду чиз аст ҷовид бас,
Дигар харчӣ бошад, намонад ба кас.
Сухан гуфтани нағзу кирдори нек,
Нагардад куҳан то ҷаҳон асту рек.

Фирдавсӣ таълимоти маздаясноии оини зардуштиро,
ки дар шиори «рафтори нек, гуфтори нек ва пиндои
нек» таҷассум ёфта, ҳанӯз дар «Авесто» баён шуда-
аст, идома дода, бо далелҳои тоза ва андӯхтаҳои зин-
дагӣ тақвият мебахшад. У дар ҳар маврид таъкид ме-
кунад, ки дар олам чизе ҷовидона нест ва инсон бояд
аз худ некиро боқӣ гузорад. Аз ҳамаи шоҳони номдор
танҳо онҳое, ки некӣ кардаанд, аз худ номи нек гузош-
таанд ва мардум дар ҳамаи давраи замонҳо аз онҳо ба
некӣ ёдовар мешавад:

Набошад ҷаҳон бар касе пойдор,
Ҳама номи некӣ бувад ёдгор.
Кучо Офаридуну Заххоку Чам,
Меҳони араб, хусравони Аҷам?
Кучо он бузургони Сосониён,
Зи Баҳромиён то ба Сомониён?
Накуҳидатар шох Заххок буд,
Ки бедодгар буду нопок буд.
Фаридуни фаррух ситоиш бибурд,
Бимурд ёву ҷовид номаш намурд.

Ин суҳанҳои ҷамъбастии ҳакимонаро, ки ҳулосае
аз таҷрибаи таърих аст, Фирдавсӣ беҳуда дар зимни
ситоиши Султон Маҳмуди Ғазнавӣ наовардааст. Чу-
нон ки маълум аст, Султон Маҳмуд бештар ба лашкар-
кашиҳои ҳаробиовар машғул буд. Шоир хостааст бо
ин далелҳои таърихиву башарӣ тавачҷӯҳи ўро ба не-
киву нақўкорӣ ҷалб намояд.

Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» аксаран аз беэътибории
дунёву бевафоии гардонсипеҳр, аз марғи қаҳрамонону

шоҳони нақӯкор андӯхгин мегардад, аз рӯзгори ногу-
вору бесуботи дaвр шикоят месозад, аз ранҷуриҳои
бешумори ҳаёташ ёд мекунад:

Чахонро чунин аст ону сон,
Яке рӯз шодиву дигар ғамон.
Ба парвардан аз маргамон чора нест,
Заминро ба ҷуз гӯр гахвора нест.

Бо ин ҳама шоир ҳеч гоҳ дар гирдоби яъсу навмедӣ
фарқ намешавад ва ба рағми носозгориҳои давр ба но-
ми нек мурданро авлотар медонад:

Чахон ёдгор асту мо рафтани
Зи мардум намонд ҷуз аз гуфтани.
Ба номи наку гар бимирам равост,
Маро ном бояд, ки тан маргност.

Фирдавсӣ дар ҳама ҳолатҳо неки кардану боки гу-
зоштани номи некро аз худ талқин менамояд. Шоир
таъкид мекунад, ки бузургӣ насиби онҳое мешавад, ки
некиву нақӯкориро дарег намедоранд ва ба ивази не-
ки ба онҳо албатта, хуби хоҳад расид:

Ба подоши неки биёби бихишт,
Бузург он ки ҷуз тухми неки нақишт.

Нӯшинравони одил хангоми супурдани тахти шоҳӣ
ба фарзандаш Хурмузд ҳамеша неки карданро васият
мекунад:

Ба неки гирою ба неки бикӯш,
Ба ҳар неку бад панди доно нинош.

У таъкид мекунад, ки пеш аз ҳама ба одамони на-
қӯкор, хунармандону покмардон бояд ғамхорӣ зоҳир
намуд. Шахсони бадандешу бадкор бошанд сазовори
неки нестанд:

Чу неки намоянд, подош кун,
Хамон то шавад ранчи неки кӯхун.
Хунармандро шоду наздик дор,
Чахон бар бадандеш торик дор...
Зи неки фурумоёро дур дор,
Ба бедодгар мард мағзор кор.

Нӯшинравон ба золимону бадкорон некӣ карданро ба пошидани тухм дар шӯразамин, ки аз он ҳосил намерӯяд, монанд мекунад ва ба ин васила андешаи худро возеҳу нишонрас баён менамояд:

В-ар эдун, ки душман шавад дӯстдор,
Ба шӯразамин тухми некӣ макор.

Ба ақидаи Фирдавсӣ некӣ ҳам бояд ҳадду андоза дошта бошад ва танҳо ба шахсони сазовору шоиста зоҳир карда шавад. Ба каси нолоиқ, ки ба некӣ бо бадӣ ҷавоб хоҳад дод, некӣ кардан дуруст нест:

Макун некмардӣ ба рӯи касе,
Ки подоши некӣ наёбӣ басе.

Зимнан бояд ёдовар шуд, ки дар ин масъала миёни адибону донишмандони маъруфи олам ду нуктаи назари ба ҳам муҳолиф мавҷуд аст. Гурӯҳе дар он ақидаанд, ки инсон бояд ҳамеша дар ҳар маврид ва ҳагто нисбат ба бадкорон некӣ кунад. Вале аз назари гурӯҳи дигари адибон инсон бояд дар мавриди некӣ нақӯкорӣ ва дар баробари бадӣ бошад бадӣ намояд. Фирдавсӣ, чунон ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, ҷонибдори гурӯҳи дуюм аст ва нисбат ба бадӣ некӣ карданро ҷои назмедонад. Ин ақидаро дар асрҳои баъдина муаллими бузурги ахлоқ — Саъдии Шерозӣ ҳам идома медиҳад аз ҷумла мефармояд:

Накӯй бар бадон кардан вубол аст,
Надонанд ин суҳан ҷуз хӯшмандон,
Зи баҳри он ки бо гургон накуй
Бадӣ бошад ба ҳоли ғӯсфандон.

Дар байти дигари Саъдӣ ин матлаб хеле равшану ошкоро ифода ёфтааст:

Бо бадон бад бошу бо некон накуй,
Ҷои гул гул бошу ҷои хор хор.

Муборизаи некӣ бо бадӣ аз мавзӯҳои марказии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ буда, аз ибтидо то интиҳои достон идома пайдо кардааст. Ҳамон тавре ки маълум аст, ин масъала дар ахлоку фалсафаи Эрони бостон ҷои

асосиро ишғол намуда, ҳанӯз дар «Авесто» ба таври возеҳу равшан дар симои Аҳуромаздо — худои некӣ ва Аҳриман — худои бадӣ таҷассум ёфтааст¹. Дар «Шоҳнома» ин мубориза бо ҳама пастиву баландиҳо ва гармиву сардиҳояш тасвир шудааст.

Фирдавсӣ пеш аз ҳама андешаи бадро мазаммат мекунад ва онро сарчашмаи ҳамаи бадкориҳои инсон мешуморад:

Ба дил низ андешаи бад мадор,
Бадандешро бад бувад рӯзгор.

Шахсе, ки дар дил андешаи бад мепарварад, оқибат ба худаш низ зарар хоҳад овард. Инро шоир аз забони шоҳи одил Нӯшинравон баён мекунад:

Ҳар он кас, ки андешаи бад кунад,
Ба фарҷом бад бо тани х(в)ад кунад.

Хислату рафтори бад низ сабабгори бадкориҳову бадбахтҳои одамон аст. Шоир ин нуктаро борҳо таъкид намуда, ба хислати бад майл накарданро тақозо дорад:

Зи ҳӯи бад ояд ҳама баттарӣ,
Нигар то сӯи ҳӯи бад нангарӣ.

Фирдавсӣ барои ба таври барҷаста нишон додани муборизаи некиву бадӣ аз образҳои асотириву фарҳанги мардум мохирона истифода бурдааст. Аз ҷумла ӯ девро, ки дар ривоёти халқҳои эронинаҷод таҷассуми нерӯи бадист, чун муродифи зиштӣ корбаст менамояд. Бузарҷмеҳри ҳаким дар сӯхбат бо Нӯшинравон даҳ хислати бади инсонро даҳ дев ё худ Аҳриман номидз, ҳар кадомро шарҳу тавзеҳ медиҳад:

Дах Оҳармананд ин ба неруи шер,
Ки оранд ҷону хирадро ба зер.
Бад-ӯ гуфт Кисро, ки дах дев чист,
К-аз эшон хирадро бибояд гирист?
Чунин дод посух, ки «озу ниёз
Ду деванд бозӯру гарданфароз.

¹ Дар ин бора ниг: Диншоҳи Эронӣ. Ахлоки Эрони бостон, Техрон, ҷоли ҷаҳорум, 1353; М. Раджабов. Фирдоуси и современность, Д., 1976.

Дигар хашму рашк асту нанг асту кин,
Чу наммому дурӯю нопокдин.
Дахум он ки аз кас надорад сипос
Ба некиву ҳам нест яздоншинос».

Фирдавсӣ саъй мекунад, ки пеши роҳи бадӣ дар
зиндагӣ ба ҳар васила гирифта шавад. Бо ин мақсад
ӯ пеш аз ҳама ба неки бадӣ нақарданро талқин мена-
мояд. Ҳар касе,— таъкид мекунад шоир,— ба неки бо
бадӣ ҷавоб гӯяд, ҳатман ҷазои ҳудро хоҳад дид:

Ту подоши ин некуӣ бад кунӣ,
Чунин дон, ки бад бо тани х(в)ад кунӣ.

Бадӣ ҳеҷ гоҳ неки ба бор намеорад ва саранҷом
зарару ғусса хоҳад овард. Бинобар ин инсон набояд ба
бадиву бадкорӣ роҳ диҳад:

Зи бад кардан ояд ба ҳосил зиён,
Агар бад кунӣ, ғам барӣ аз ҷаҳон.
Машав шодком, ар бадӣ кардай,
Ки озурда гардӣ, гар озурдай.

Фирдавсӣ ҳамеша дар он ақидааст, ки шахси бад-
кор, албатта, сазояшро хоҳад дид. Дар ин бобат достго-
ни Маҳбӯд — дастури Нӯшинравон ибратомӯз аст. На-
дими шоҳ Зарвон бо мадади яҳудие нисбат ба Маҳбӯд
хиёнат карда, ӯро ба қатл мерасонанд. Саранҷом сир-
ри онҳо фош мегардад ва ҳар ду бадкор ба дор кашида
мешаванд. Достони мазкурро ҷамъбаст намуда шоир
бори дигар бадӣ нақарданро таъкид месозад:

Ҷаҳонро набояд сипардан ба бад,
Ки бар бадкуниш бегумон бад расад.

Қаси бадкор ҳеҷ гоҳ хоҳири ҷамъ надорад ва мудом
дар тарсу ҳарос ба сар мебарад:

Пур уммед дорад дили некмард,
Дили бадкунишро пур аз биму дард.

Фирдавсӣ аз забони Аристотилис дар зимни насихат
ба Искандар бадири саҳт мазаммат намуда, ба он на-
гаравиданро ташвиқ мекунад:

В-агар бад қунӣ, чуз бадӣ надравӣ,
Шабе дар ҷаҳон шодмон нағнавӣ.
Ба некӣ бувад шоҳро дастрас
Ба бад рӯзи некӣ наҷустаст кас.

Аз порчаҳои мазкури «Шоҳнома» пай бурдан душвор нест, ки Фирдавсӣ ҳам монанди шоирони дигари асрҳои миёнаи форсизабон ба ғояи мукофоти амал бо-вар доштааст ва иддао мекунад, ки ҳар инсоне амали нек намояд, некӣ мебинад, вале агар бадӣ кунад, оқибат бадӣ хоҳад дид. Бо ин усули равонӣ шоир ме-хоҳад одамонро аз бадкориву бадрафторӣ боздорад. Бе-сабаб нест, ки дар «Шоҳнома» ин матлаб бештар дар мурочиат ба ҳокимон баён шудааст. Шоири инсонпар-вар саъй мекунад ба хусус дасти шоҳонро аз зулму ситам, ки нишонаҳои бадист, нигоҳ дорад. Дар мисоли Афросиёб — шоҳи Тӯрон, ки ҷангҷӯиро пеш гирифта буд, шоир ба бадӣ анҷом ёфтани зиндагии ӯро нишон медиҳад ва аз рӯзгори пурмочарои ӯ чунин натиҷа ме-гирад:

Зи кирдори бад бар танаш бад расид,
Мачӯ, эй писар, банди бадро калид.

* * *

Макун бад, ки бинӣ би фарҷом бад,
Зи бад гардад андар ҷаҳон ном бад.

Ҳамчунин дар «Шоҳнома» як силсила симоҳое чун Тӯр, Қайковус, Судоба, Гарсеваз офарида шудаанд, ки намояндагони нерӯҳои бадиву аҳриманӣ буда, сабаб-гори ҷангҳову хунрезихо, вайрониву харобии Эрон, бе-навоии мардум ва кушта шудани ҷавонмардоне амсоли Эраҷ, Сӯҳроб, Сиёвуш гаштаанд. Вале тимсоли асосии бадӣ дар «Шоҳнома» Заҳҳок аст. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки Фирдавсӣ беҳуда ба симои Заҳҳок таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир накарда, онро хеле барҷаста наофаридааст. Шоир бо ин мехоҳад нерӯи қавии бади-ро нишон диҳад то ки нисбат ба он сахлангорӣ накарда муборизаи бе-амон бурда шавад. Заҳҳок бо ҳар роҳ мехоҳад пеши роҳи некиро гирифта, торикиву зулмотро дар ҷаҳон пойдор созад. Дар замони подшоҳии ӯ, ки ҳазор сол давом кардааст, адолату мурувват кам мегардад, бадӣ бар некӣ дастболо шуда давраи тантанаи зиштӣ фаро мерасад:

Хунар хор шуд, ҷодуӣ арчманд,
Ниҳон ростӣ, ошкоро газанд,
Шуда бар бадӣ дасти девон дароз,
Зи некӣ набудӣ сухан ҷуз ба роз.
Надонист худ ҷуз бад омӯхтан,
Ҷуз аз куштану ғорату сӯхтан.
Бад-ин буд бунёди Захҳоки шум,
Ҷаҳон шуд мар ўро ҷу як мӯхра мум...
Зи бедодгар шоҳу аз лашкараш
В-аз он расмҳои бад андархӯраш...
Ҳама бингарид ин бад-он, он бад-ин,
Зи кирдори бедоди шоҳи замин...
Пас оини Захҳоки воҷунаҳуӣ
Чунон буд, ки чун мебудааш орзӯӣ.

Чунон ки мебинем, дар аҳди ҳукмронии Зеҳҳок қув-
ваи бадӣ бар некӣ ғалаба мекунад. Вале ба ақидаи
Фирдавсӣ тантанаву бадӣ доимӣ нест ва зулму ситам,
ҷаҳолату зулмот пайдор наместонад. Аз ин ҷост, ки дар
натиҷаву муборизаву нерӯҳои некӣ дар симои Коваи оҳан-
гару Фаридун Захҳок кушта мешавад ва нерӯҳои бадӣ
мағлуб мегарданд. Фаридун ҳадафи муборизаашро аз
пок кардани дунё аз бадӣ дониста хитоб менамояд:

Бибуррам пай аждаҳоро зи хок,
Бишӯям ҷаҳонро зи нопок пок.

Дар достони Захҳок муборизаву оштинопазири не-
киву бадӣ хеле барҷаста нишон дода шудааст. Фаридун
ба ҳар васила ҳама бо силоҳу лашкар, ҳама бо панду
машварат ҳамроҳ бо мардум мубориза бурда саранҷом
бар Захҳоки мордӯш, ки маҳзари бадиву нопокиҳост,
дастболо мешавад. Бо ин шоир таъкид мекунад, ки ға-
лабаву некӣ бар бадӣ ногузир аст ва бояд ҳама ба не-
киву нақӯкорӣ машғул шаванд. Зеро Захҳок ҳарчанд
аз ҳама бештар, яъне ҳазор сол ҳукмронӣ кардааст,
вале оқибат салтанати зулмбунёдаш аз байн рафт ва
аз ў номи бад боқӣ монд. Фирдавсӣ дар байтҳои хоғи-
мавини дoston мақсади асосии худро ба ин тариқ иброз
медорад:

Биё, то ҷаҳонро ба бад наспарем,
Ба кӯшиш ҳама дасти некӣ барем.

Набошад ҳаме неку бад пойдор,
Хамон бех, ки некӣ бувад ёдгор.

Фирдавсӣ симои Фаридунро бо меҳру дилгармии зиёда офарида, ба хонанда муроҷиат мекунад, ки аз ӯ ибрат омӯзад ва адолату наққориро пеша созад:

Фаридуни фаррух фаришта набуд,
Зи мушку зи анбар сиришта набуд.
Ба доду деҳиш ёфт он некӯӣ,
Ту доду деҳиш кун, Фаридун туй.
Фаридун зи қоре, ки қард эзадӣ,
Нахустин ҷаҳонро бишуст аз бадӣ.

Муборизаи некиву бадӣ ва ғалабаи некӣ дар «Шоҳнома» бештар ба василаи тасвири шоҳон зоҳир гаштааст. Фирдавсӣ некиву адолатгустариро аз вазифаҳои асосии шоҳон мешуморад. Шоҳе, ки аз ин амал дурӣ меҷӯяд, дар «Шоҳнома» ба марг маҳкум мегардад. Масалан, ҷабру зулме, ки Яздигурди сосонӣ ба мардум раво дид, на танҳо боиси аз ӯ рӯй гардондани меҳгарони кишвар гардид, балки ба вориси ӯ низ таъсири бад расонд. Эронӣён пас аз Яздигурд ба ҷои Баҳром Хусравро ба шоҳӣ қабул карданд. Баҳром бо душвории зоиёде тахтро соҳиб мешавад.

Албатта, Фирдавсӣ ҷонибдори наҷодиву аҷдодӣ будани шоҳон аст. Вале бо тасвири ҳодисаи мазкур авалан ба адлу некӣ пардохтани шоҳон ва дур нашудан аз ин амалҳоро таъкид карда бошад, сониян ба иқтидори мардум ва муҳим будани назару хоҳиши мардум низ ишора намудааст.

Дар воқеъ агар ба тасвири шоҳон дар «Шоҳнома» бештар диққат дода шавад, пай бурдан душвор нест, ки Фирдавсӣ бештар на ба шукӯху салтанати шоҳон, балки пеш аз ҳама ба некиву наққории онон тавачҷӯӣ зиёд зоҳир кардааст. Аксари шоҳон дар «Шоҳнома» дар умури давлатдорӣ некиро пеша карда, барои бехистии мардум, ободии кишвар кӯшиш менамоянд. Аз ҷумла Таҳмурас ҳадафи аввалини худро мисли аҷдодонаш аз пок кардани дунё аз бадӣ ва иҷрои қорҳои нек барои мардум медонад:

Ҷаҳон аз бадихо бишӯям ба рой,
Пас он ғаҳ кунам дар кехӣ гирд пой...

Хар он чиз, к-андар чахон судманд,
Кунам ошкоро, кушоюм зи банд.

Махз бо кӯшиши Тахмураси девбанд дар тӯли сӣ соли хукмронияш мардум тарошидани пашми гӯсфандон, риштану бофтани мӯинаҳо, ром кардани ҳайвонот, омӯзондани «мурғони нексоz» ва ҳоказоро ёд мегиранд.

Фарзанди Тахмурас Чамшед низ баъди ба тахт нишастан мубориза бар алайҳи бадиرو шиори асосии худ қарор медиҳад:

Равонро суи равшанӣ раҳ кунам.
Бадонро зи бад даст кӯтах кунам,

Чамшед ҳам аз худ некии зиёде ба ёдгор мемонад. Ӯ ба мардум аз абрешиму пунба риштану бофтан ва дӯхтани либосро меомӯзонад, гуруҳҳои иҷтимоӣ-ву табақаҳои хунармандонро аз қабилӣ кашоварзон, бинокорон, пизишкон, лашкариён, рӯҳонӣён ташкил медиҳад, ҷашни Наврӯзро таъсис мекунад.

Фаридун низ дар тӯли хукмронии панҷсадсолааш адолату ободиро барқарор намуда, бадиرو аз байн мебарад ва некиро дар чахон пойдор месозад:

Ба неки бубаст ӯ дару дасти бад,
Чунон, қ-аз раҳи шахриёрон сазад.

Кайхусрав пас аз ба тахт нишастан аз паи решақан кардани бадиву бедодӣ шуда, кишварро ободу мардумро шод менамояд:

Бигустурд гирди чахон додро,
Биканд аз замин беҳи бедодро.

Некиву нақӯкорӣ шиори ҳамаи шохони сосонист ва он ҳалқаест, ки марому мақсади ҳокимони ин сулола-ро ба ҳам мепайвандад. Яке аз шохони ин силсила Бахроми Бахромиён мегӯяд:

Чу фарруҳ падар кард неки ҳама,
Ки ӯ чун шубон буду шохон рама.
Маро низ ҳама некуӣ пеша дод,
Ҳама хубиву додам андеша дол.

Шиори ҳамаи шоҳони сосониرو Ардашери Бобакон
ошкоро ва ба тарики хитобу мурочиат баён кардааст:

Биё, то ҳама дастии некӣ барем,
Чаҳони чаҳонро ба бад наспарем.

Дар «Шоҳнома» яке аз меъёрҳои асосии муайян кардани мохияту мақоми шоҳон некиву додгустарии онҳост. Аз ҷумла Шопури сосонӣ монанди падараш Ардашер адолату некиро пеша мекунад ва ҳангоми супурдани тахти шоҳӣ ба фарзандаш Урмузд ҳамон панду андарзи падару аҷлодонашро тақрор намуда, ӯро ба некиву нақӯкорӣ, қаримиву қамозорӣ, адолату бахшандагӣ даъват мекунад:

Ба ҷуз доду некӣ макун дар чаҳон,
Паноҳи кехон бошу пушти меҳон,
Ба динор қам нозу бахшанда бош,
Ҳамон доддеҳ бошу фархунда бош...
Ҳама панди ман сарбасар ёд гир,
Ҷунон ҳам, ки ман дорам аз Ардашер.

Қобили тавачҷӯх аст, ки Фирдавсӣ аксари панду андарзҳои худро маҳз дар қисмати таърихӣ «Шоҳнома», яъне дар зимни тасвири шоҳони таърихӣ, ба хусуси Сосониён овардааст. Шоир ба қорҳои мушаххаси аҷлодони шоҳони таърихӣ Ардашери Бобакон, Шопур, Урмузд, Баҳроми Урмузд, Баҳроми Баҳром, Баҳроми Баҳромиён, Нарсии Баҳром, Урмузди Нарсӣ, Шопури Зулактоф, Ардашери Неқӯкор, Шопури Шопур, Баҳроми Шопур, Яздигурди Базагар, Баҳроми Гӯр, Ҳурмуз, Балаш, Қубод, Нӯшинравон ва дигарон, ки дар таърихномаҳо сабт шудаанд, тавачҷӯхе зоҳир нақарда, ҳосили таҷрибаи рӯзгори онҳоро ба таври ғушурда дар сурати панду андарзҳо ба қалам додааст. Ҳатто ҳангоми зикри подшоҳии Урмузди Шопур танҳо андарзу насиҳати ӯ ба бузургони сарзамин ва фарзандаш Баҳром оварда шудааст. Албатта, ин аз як тараф ба ривочи суннати андарзнависӣ дар замони Сосониён вобаста аст, вале аз тарафи дигар Фирдавсӣ хоствааст, ки аз забони шоҳони таърихӣ пандҳои ҳақимона ба ҳонанда бештар таъсир расонанд. Бесабоб нест, ки гоҳо дар зимни овардани пандҳо шоир ба ҳонанда ҳам мустақиман хитоб

мекунад ва ба корбасти он пандхо дар рӯзгор даъват менамояд.

Аз тасвири Фирдавсӣ чунин бармеояд, ки шоҳони сосонӣ ҳама ба ҷуз неки кори дигаре накарда, ба дигарон низ инро талқин намудаанд, ки ин ба воқеияти таърихӣ рост намеояд. Зеро шоир тасвири шоҳони таърихиро барои ифодаи ормонҳои инсондӯстона истифода кардааст. Масалан, образи Нӯшинравон (Нӯшервон ё Анӯшервон), ки Фирдавсӣ дар асоси шахси таърихӣ Хусрави Парвизи сосонӣ офаридааст, аз чехраи таърихӣ хеле тафовут дошта, ба туфайли ҳунари офарандагии шоир ҳамчун симову рамзи шоҳи одилу наққор адр адабиёти халқҳои Шарқ ва эҷодиёти даҳонии мардум машҳур гардид.

Ба ин минвол Фирдавсӣ некиву бадӣ ва муборизаи оштинопазири онҳоро ба таври мушаххас бо роҳу василаҳои гуногун таҷассум намудааст. Бинобар ин ба он андеша, ки «ақидаҳои Фирдавсӣ дар масъалаи некиву бадӣ ҷанбаи то андозае умумиву таҷридӣ доранд»¹, розӣ шудан мумкин нест.

Фирдавсӣ ормонҳои инсондӯстиашро дар бораи некиву наққорӣ ва муборизаи онҳо ҳамчунин дар симони қаҳрамонону паҳлавонони барҷаста, ба хусус чаҳонпаҳлавон Рустами Дастон ва ҷавонмарди поксирӣшт Сиёвуш таҷассум намудааст. Рустам бо ҳама паҳлавониву ҷанговарӣ инчунин шахси хирадманду наққор аст. Ӯ баробари ҷангу набард аз инсонгариву наққорӣ суҳан меронад ва мардумро ба сулҳу осоиш ва ростиву покӣ даъват менамояд:

Набояд кашидан гумони бадӣ,
Раҳи эзадӣ бояду бихрадӣ,
Қи гетӣ намонад ҳаме бар касе,
Набояд бад-ӯ шод будан басте.
Ҳунар мардумӣ бошаду ростӣ,
Зи кажҷӣ бувад каммиву костӣ...

Рустам намояндаи барҷастан нерӯи некист ва ҳамеша бар зидди бадӣ мубориза мебарад. Ӯ дар ин бора ошкоро хитоб мекунад:

¹ М. Раджабов. Фирдоуси и современность, Душанбе, 1976, с. 137.

Заминро хама сар ба сар гаштаам,
Басе шоҳи бедодгар куштаам.

Ҳама аз Рустам чун инсони баруманду накӯкор ёд
мекунанд ва ҳатто рақиби ӯ Исфандиёр дар бораи ӯ
мегӯяд:

Накӯкортар з-ӯ ба гетӣ касе
Набудааст, к-овард гетӣ басе.

Сиёвуш ҳам аз симоҳои дурахшони «Шоҳнома» аст,
ки тимсоли шуҷоату далерӣ, паҳлавониву кордонӣ ва
аз ҳама муҳимаш покиву ростӣ мебошад. Фирдавсӣ
дар симои ин қаҳрамони дӯстдоштаи худ ҳама сифат-
ҳои ҳамидаи инсониро ҷамъ овардааст. Ӯ ҳам дар гуф-
тору рафтор ва ҳам дар андешаву пиндор поку некӯст
ва инро худааш ҳам таъкид мекунад:

Ба гуфтору кирдор аз пешу пас
Зи ман ҳеҷ нохуб нашнид кас.

Фирдавсӣ бо таассуф таъкид мекунад, ки марг оқи-
бат чунин бузургмардонро ҳам аз байн мебарад, вале
бо ин ҳама бояд ба некӣ рӯй овард ва накӯкорӣ кард:

Ту то зиндаӣ, сӯи некӣ гирой,
Магар ком ёбӣ ба ҳар ду сарой.

Зеро некиву накӯкорӣ василаи муҳими раҳой аз ҳа-
ма гуна мушкilotи зиндагист ва сабабгори умри абад
ёфтани инсон аст:

Ба некӣ гирою маёзор кас,
Раҳи растагорӣ ҳамин асту бас.

Ҳамин тавр Фирдавсӣ бо ҳар роҳу васила ҳам бо
симои шоҳону қаҳрамонони накӯкор, ҳам бо панду ан-
дарзҳои ҳакимона, ҳам бо ситиши хубиву мазаммати
бадӣ мардумро ба адлу додгустарӣ, раҳму шафкат, не-
киву накӯкорӣ даъват менамояд:

Бикӯшеду хубӣ ба кор оваред,
Чу дидед сармо баҳор оваред...
Зи хун рехтан даст бояд кашид,
Сари бегуноҳон набояд бурид.

На мардӣ бувад хира ӯшуфтан,
Ба зер андаровардари кӯфтан...
Наёяд чахонофаринро писанд,
Ки чӯянд бар бегуноҳон газанд.
Ҳар он кас, ки чӯяд ҳаме рои ман,
Набояд, ки вайрон кунад ҷои ман.

Ин байтҳои соддаву пурмаънӣ ва самимиву босӯзи дил навиштаро хонда кас гумон мекунад, ки Фирдавсӣ онҳоро имрӯз пас аз мушоҳидаи вазъи кунунии ҷаҳон, ба хусус ҷумҳурии мо сурудааст ва мардумро ба сулҳу осоиш, нарехтани хуни мардуми бегуноҳ, дароз кардани дасти ёрӣ ба ҳамдигар, ҳароб насохтани мулки обод, даст кашидан аз таҷовузу ғорати моли мардум ва хуллас некиву накӯкорӣ кардан даъват менамояд.

Фирдавсӣ ба нерӯи инсон имони комил дорад. Ӯ мутмаин аст, ки бадӣ ҳамеша ба мардум ва ҷомеа зарар хоҳад овард. Бар хилофи иддае аз донишмандону файласуфони маъруф, ки бадиро аз ғаризаҳои сиришти инсонӣ доништа, мавҷудият ва авлавияти онро дар ҷомеа ногузир мешуморанд, Фирдавсӣ аз миён бардошта ни бадӣ ва коштани фақат тухми некиро орзӯ мекунад ва имконпазир медонад. Андешаҳои инсондӯстии Фирдавсӣ ва назари ӯ ба некиву накӯкорӣ арзиши баланди ҳудро гум накардаанд ва имрӯз ҳам дар ташаккули ҷарбияи инсонии муосир хеле муфид ва судманданд.

1994.

ҲУНАРИ ШАҲСИЯТОФАРИНИИ ФИРДАВСӢ

Инсон дар «Шоҳнома»-и безаволи ҳаким Абулқосими Фардавсӣ мақоми хеле баланд дошта, тасвири бузургиву шаҳомат, корнамоеву шучоат, одобу ғазилат, тавоноиву зебоии ҷисмониву рӯҳонии ӯ аз масъалаҳои умдаву асосии ин шоҳасари оламшумул ба шумор меравад.

Ҳарчанд дар бораи ин шоҳкори беназири ҳамосаи ҷаҳонӣ асарҳои зиёди таҳқиқотӣ таълиф шудаанд, вале, мутаассифона, масъалаи мақоми инсон дар асар ва роҳи усулҳои тасвири он мавриди баррасии амиқ қарор нагирифтааст. Таҳқиқи амиқу ҳарҷонибаи ин масъала бешак барои нишон додани арзиши баланди андешаҳои

инсондӯстии Фирдавсӣ, моҳияти бузурги асари ӯ, хунари волои суханвариаш судманд буда, сабабҳои беа-волии ин шоҳасарро равшан хоҳад кард.

Ҳоло саъй мешавад дар бораи баъзе ҷанбаҳои тасвири инсон дар «Шоҳнома», ки барои дарки моҳияту арзиши баланди шоҳкори беназир мадад мерасонанд, мулоҳизаҳо баён гардад.

Ҳамон тавре ки маълум аст, тасвири инсон аз замонҳои қадим то имрӯз дар маркази ҳар асари бадеӣ, ҳоҳ шифоҳиву китобӣ ва ҳоҳ устуравӣ воқеӣ меистад. Вале ин тасвир дар каломӣ ҳар адибу суханвари асил ба таври хос ва нотақрор сурат мегирад. Танҳо он асарҳое писанди мардум гашта, умри абад меёбанд, ки инсон ва рӯзгору омили ӯро ба таври ҳаққониву воқеӣ ва бо маҳорати баланд ба қалам додаанд. «Шоҳнома» аз зумраи ҳамин гуна асарҳои ҷовидонии адабиёти олам аст.

Дар бораи амиқнигариву воқеънигорӣ Фирдавсӣ муҳаққиқон ишораҳо кардаанд. Аз ҷумла ховаршиносӣ рус А. Стариқов «ҳам дар тасвири табиат, ҳам дар тасвири инсон, ҳам дар вуруди нозук ба олами ботинӣ он»¹ воқеънигорӣ Фирдавсиро дармеебад. Адибу донишманди Афғонистон Асадулло Ҳабиб дар китоби худ ба таври муфассал дар бораи роҳу усулҳои қаҳрамонсозӣ дар «Шоҳнома» таваққуф намуда, воқеънигорӣ шоирро таъкид мекунад: «Фирдавсӣ хунармандест дар тасвири мушаххаси қаҳрамонон чирадаст ва дар ин замина бештар воқеъгирост, бештар нигорише айнӣ дорад то зеҳнӣ»². Вале муҳаққиқони мазкур ҳам ба масъалаи офариниши шахсияти қаҳрамонон камтар таваҷҷӯҳ намудаанд.

Зимнан бояд тазаққур дод, ки дар адабиёти қадим ва асрҳои миёнаи бисёр халқҳои ҷаҳон тасвири инсон ва шахсияти он асосан якҷониба сурат мегирифт. Қаҳрамони асар аз аввал то охир ё зебову бенуқсон аст ё баракс аз аввал то охир аз хубиву некӣ орист ва гунаҳгору айбдор аст. Яъне шахсияти қаҳрамонон якрангу якнавохт аст ва хеле кам таҳаввулу такомул меёбад. Аз ҷумла дар адабиёти рус ба шаҳодати донишманди маъруф Д. С. Лихачев чунин ҳолат то асри XVII идома доштааст.

¹ Фирдоусӣ. Шахнаме, М., т. 1, 1957, с. 558.

² Асадулло Ҳабиб. Вежаҳои достонии «Шоҳнома», Кобул, 1367, с. 63—64.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бошад аксари қаҳрамонон аз аввал то охир якранг нестанд. Онҳо дар баробари дорои хислатҳои неку ҳамида будан аз нуқсонҳо ҳолӣ нестанд. Бо ҳама доноиву солорӣ гоҳо гуноҳе содир мекунад. Ҳатто бузургтарин қаҳрамони достон Рустам, ки аз ҳар ҷиҳат зебову тавоно, далеру ҷасур, наққору росткор аст, гуноҳи саҳттарине содир намуда, бо фиреб фарзанди ҷигарбанди худро ба катл мерасонад. Дар асар ҳамчунин симоҳе ҳастанд, ки дар ҳоли манфӣ будан баъзе корҳои хубро ҳам ба ҷо меоранд ё аз аввал бад набудаанд ва бо таъсири муҳити носавоб ба хислатҳои зишт соҳиб шудаанд. Гувоҳи барҷастаи чунин симоҳи манфиву манфур Заҳҳок аст. У воқеан рамзи зиштиву бадкирдорист, вале аз баъзе унсурҳои мусбат тамоман ӯрӣ нест. Ҳангоме ки Фирдавсӣ бори аввал хонандаро бо Заҳҳок ошно менамояд, се хислати ӯро пай ҳам зикр мекунад, ки яке мусбат буда, дуи дигар манфианд:

Ҷаҳонҷӯро ном Заҳҳок буд,
Далеру сабуксору нопок буд.

Дар тасвиру тавсифи Заҳҳок шоир танҳо ранги сиёҳро не, балки рангҳои муҳталифро ба кор бурда, баҳои гуногун ва зидду нақизро медиҳад. Инро ба хусус дар муқоламаву мусоҳабаи Заҳҳоки ҷавон бо иблис равшан мушоҳида кардан мумкин аст. Дар аввали сӯҳбат шоир камдонишии Заҳҳокро таъкид карда, ӯро ҳатто неқдил мешуморад:

Ҷавон неқдил буд, паймон-ш кард,
Ҷунон к-ӯ бифармуд, савганд х(в)ард.

Аз ин ҷост, ки Заҳҳок пешниҳоди иблисро зуд наменпазирад. Вале пас аз он ки билохира гуфтаи иблисро меназирад, оҳанги тасвири шоир низ тағйир меёбад:

Фурӯмоя Заҳҳоки бедодгар,
Бад-ин ҷора бигрифт гоҳи падар.

Ҳамин тавр, Заҳҳок аз ибтидо тамоман зишт набуда, бо фиребу таъсири иблис аз роҳи неқ берун меравад ва ба зиштиву нопокӣ мегаравад.

Ин тарзи тасвири дар симои Ҷамшед боз ҳам равшан

шантар метавон мушоҳида кард. Чамшед дар «Шоҳнома» аввал шахриёри наққорест, ки барои аз байн бурдани бадӣ мубориза мебарад ва саъй мекунад, ки ба ҳамаи тоифаҳо хидмат намояд:

Бадонро зи бад даст кӯтах кунам,
Равонро сӯи равшанӣ рах кунам.

Хадафи Чамшед дар аввал аз худ ба некӣ ёдгор гузоштан аст. Ӯ ба мардум аз абрешиму пунбаву пашм риштану бофтан ва дӯхтани либосро меомӯзад, гурӯҳҳои иҷтимоиву табақаҳои ҳунармандонро ташкил менамояд, ҷашни Наврӯзро таъсис медиҳад. Дар сесади соли ҳукмронии худ ӯ ба мардум факат некӣ кардааст:

Ҷаҳон буд ба ором аз ӯ шодком,
Зи яздон бад-ӯ нав ба нав буд паём.
Чу чанде баромад бар ин рӯзгор,
Надиданд чуз хубӣ аз шахриёр.

Вале ғуруру манманӣ бар ӯ чира гашту худро ягонаву беназир шумурд ва гумроҳ гардид, ки ин боиси аз ӯ дур шудани мардум ва сипоҳиён шуда, тирарӯзӣ насибаш гашт.

Зимнан бояд гуфт, ки чунин тарзи тасвир аз оғоз то анҷоми «Шоҳнома» ба назар мерасад. Вале аз ҷӣ сабаб бошад, ки баъзе муҳаққиқон инро дар қисматҳои аввали дoston нодида гирифтаанд. Аз ҷумла Ина Шмитс таъкид мекунад, ки дар ибтидои «Шоҳнома», яъне дар тасвири қаҳрамонони асотири якрангӣ ҳукмрон аст. Сабаби ба чунин ҳулоса омадани муҳаққиқи мазкур пеш аз ҳама он аст, ки шоир роҷеъ ба шоҳони асотири хеле мухтасар суҳан рондааст. Вале дар ҳамин шарҳи мухтасар ҳам пайдост, ки Фирдавсӣ ба ҷанбаи воқеии тасвир бештар майл дорад. Бинобар ин байни симоҳои асотириву қаҳрамонӣ гузаштани фарқ ниҳоят душвор аст. Масалан, аввалин шоҳони асотири Каюмарс, Хушанг, Тахмурас дорон хислатҳои инсонии заминанд. Каюмарс аз кушта шудани фарзандаш Сиёмак мисли ҳар инсонии оддӣ фарёду нола карда, бо ноҳун танаширо хуншор мекунад. Хушанг ободии кишварро ҳадафи асосӣ қарор дода, ба корҳои заминӣ машғул мешавад, аз санг оҳан ҷудо мекунаду оҳангарӣ менамояд ва ғабару теша месозад.

Тахмурас низ корҳои неку ҳамидаи Хушангро идо-
ма медиҳад. Дар тӯли сӣ соли подшоҳӣ ӯ ба мардум та-
рошидани пашми гӯсфандон ва риштану бофтани мӯи-
на, ром кардани ҷонваронро меомӯзад. Вазири ӯ низ
инсонии шарифу нақӯкор буда, ҳамеша ба корҳои нек
рахнамоӣ мекунад ва ниятҳои шоистаи ӯро амалӣ ме-
намояд:

Мар ӯро яке пок дастур буд,
Ки рояш зи кирдори бад дур буд.
Ханида ба ҳар ҷой Шедасп ном,
Назад ҷуз ба некӣ ба ҳар ҷой гом.
Ҳама роҳи некӣ намудӣ ба шох,
Ҳам аз ростӣ хостӣ пойгоҳ.
Ҷунон шох полуда гашт аз бадӣ,
Ки тобид з-ӯ фарраи эзадӣ.

Вале Тахмурас некиву нақӯкориро на танҳо бо ода-
мони хуб, балки тавассути душманон низ амалӣ меку-
над. Маҳз бо кӯмаки девҳо Тахмурас қариб сӣ навиъи
хатро меомӯзад:

Набиштан ба хусрав биёмӯхтанд,
Дилашро ба дониш барафрӯхтанд.
Набиштан яке на, ки наздики сӣ,
Чӣ румӣ, чӣ тозиву чӣ порсӣ,
Чӣ сугдӣ, чӣ чиниву чӣ пахлави,
Нигоридани он кучо бишнави.

Инсон дар «Шоҳнома» на ба таври таҷридиву уму-
мӣ, балки ҳамеша бо ҳислатҳои фардӣ зоҳир мешавад.
Ҳатто қаҳрамонони асотирӣ ҳам дорони ҳислатҳои фардӣ
мебошанд. Дар қисматҳои қаҳрамониву таърихӣ симо-
ҳои «Шоҳнома» комилан фардиву нотақроранд. Дар
бисёр мавридҳо ҳислатҳои фардиву умумӣ бо ҳам ома-
да симои инсонро барҷаставу нотақрор ба зухур мера-
сонанд. Барои мисол Ҷамшед ҳазор сол умр мебинад,
ки ба воқеият рост намеояд, вале ӯ тавре ки зикр
шуд, ба мардум корҳои воқеии рӯзгори ҳамаарӯзаро
меомӯзад:

Зи каттону абрешиму мӯю қаз
Қасаб кард пурмоя дебову қаз.
Биёмӯхтшон риштану тофтаи,
Ба тор андарун худро бофтаи.

Чу шуд бофта, шустану дӯхтан
Гирифтанд аз ӯ яксар омӯхтан.

Фирдавсӣ дар офаридани симои қахрамонони худ бештар ба амалу рафтори онҳо таваҷҷӯҳ намуда аз тасвиру тавсифҳои умумӣ камтар кор гирифтааст. Масалан, дар тасвири шоҳи Тӯрон Афросиёб шоир ҳам хислатҳои хуб амсоли далериву шучоат ва ҳам хислатҳои бадӣ ӯро назари ҷангҷӯиву бераҳмӣ, хирсу тамаъкорӣ тавассути амали ӯ ва аз забони ашхоси дигар ба қалам додааст. Аз ҷумла дар номаи Ковусшоҳ ба Фарзандаш Қайхусрав ба хислатҳои ношоями Афросиёб чунин ишора шудааст:

Бади́ро, ки гетӣ ҳаме танг дошт,
Ҷаҳон аз пай ғорату ҷанг дошт,
Ҳамасола то буд, хунрез буд,
Сабукрӯву бадғавҳару тез буд.

Вале Афросиёб дар назари падараш Пашанг ҷаҳонпахлавони часуру тавоност:

Ҷаҳонпахлавон пураш Афросиёб
Бихондаш ба наздику омад шитоб. —
Ба мағзи Пашанг андарр омад шитоб,
Чу дидон сикҳикад Афросиёб,
Бару бозуи шеру ҳам зури пил
В-аз ӯ соя афканда бар чанд мил.

Ҳарчанд Фирдавсӣ ҷонибдори Афросиёб, ки душману сабабгори ҳароби Эрон аст, намебошад, вале аз таънаву мазаммати ошкорӣ ӯ худдорӣ менамояд. Ҳадафу мароми меҳандӯстии хешро Фирдавсӣ тавассути симои намояндаи дигари тӯронӣ — бародари Афросиёб Ағрирас таҷассум намудааст. Ағрирас низ ҷанговару сарлашкар аст, вале бар ҳилофи бародараш пурширобу ҷангҷӯӣ нест, ҳамеша роҳи сулҳу мадоро меҷӯяд. Ҳангоме ки бо амри Пашанг Афросиёб ба ҷанги Эрон омода мешавад, Ағрирас ба қаср омада, онҳоро бо оқибатҳои ҳаробиовари ҷанг огоҳ намуда аз ҷанг боздоштани мешавад:

Чу шуд сохта қорӣ ҷангозмой,
Ба қох омад Ағрираси роҳнамоӣ.

Ба пеши падар шуд пурандеша дил,
Ки андеша дорад хама пеша дил.
Чунин гуфт, к-эй кордида падар,
Зи туркон ба мардӣ бароварда сар...
Агар мо нашӯрем, бехтар бувад,
К-аз ин шӯриш ошӯби кишвар бувад.

Ба ин минвол Ағрирас борҳо аз ҷангҳои сахт пешги-
рӣ намуда мардуми зиёдро аз кушта шадан раҳо ме-
кунад. Ё бо охири умр бо бародари бадхоху ҷангҷӯяш
Афросиёб мубориза мебарад ва ёро ба баргаштан аз
роҳи бад даъват менамояд. Вале Афросиёб ба ин даъ-
вати Ағрирас ҷавобе пайдо накарда миёни бародарро
бо шамшер дуним месозад.

Тавре ки зикр шуд, Фирдавсӣ дар тасвири ҷангҳо
аз изҳори назари шахсӣ худдорӣ намуда саъй кардааст,
ки воқеъиятро ба қалам диҳад. Ё ҷангҳои харобиовару
торочгаронаро хоҳ аз ҷониби эронӣён ва хоҳ аз тара-
фи тӯронӣён мазаммат мекунад. Вале ҷангеро, ки ҳа-
дафаш дифоъи ватан аст, пуштибонӣ менамояд. Ҳанго-
ме ки шоҳи Эрон Шопури Зулактоф ба Рум ҳучум
оварда он ҷойро хароб мекунад, шоир аз номи барода-
раш ёро мазаммат намуда ба сулҳ даъват мекунад:

Ту донӣ, ки торочу хун рехтан
Ҷи бо бегунаҳ мард овехтан,
Меҳони сарафроз доранд шум,
Ҷи бо марзи Эрон, ҷи бо марзи Рум.
Набояд, ки вайрон шавад буми Рум,
Ки чун Рум харчиз набудааст бум.

Фирдавсӣ ватани худ Эронзаминро бо тамоми ҳас-
тӣ дӯст медорад ва аз ҳучуми Афросиёб харобу валан-
гор шудани онро бо ҳасрати зиёд тасвир мекунад:

Дарег аст, ки Эрон вайрон шавад,
Куноми палангону шерон шавад.

Вале ҳангоме ки сухан аз ҳимояти ватани тӯронӣён
меравад, Фирдавсӣ бо эҳсоси пуршӯр ватандӯстии
ононро низ ба қалам медиҳад;

Нигаҳ кун бад-ин лашкари номдор
Ҷавонони шоистан корзор.

Зи баҳри бару буму фарзанди хеш,
Зану кӯдаки хурду пайванди хеш,
Хама сар ба сар тан ба куштан диҳем,
Аз он бех, ки кишвар ба душман диҳем.

Ин суҳанони пур аз эҳсоси баланди ватандӯстӣ бар зидди Рустам—қаҳрамони дӯстдоштаи ҳуди шоир равона шудаанд. Зеро дар ин маврид ҷангро ӯ оғоз кардааст ва тӯрониён аз ватани худ дифоъ менамоянд.

Воқеънигории Фирдавсро дар тасвири олами маънавию равонии қаҳрамонон низ метавон мушоҳида кард. Шоир таъкид мекунад, ки дар сиришти инсон ҳам ду неруи ба ҳам зид — некиву зиштӣ ҳамеша дар мубориза мебошанд. Дар аксар мавридҳо ин тазод решан амиқ дошта ба аслу насаби қаҳрамонон низ марбут аст. Масалан, асли Рустам аз як ҷониб ба Ҷамшед, ки рамзи некист, мерасад, аз ҷуи дигар дар рағҳои ӯ хуни Заҳҳок — намояндаи зиштӣ ҳам ҷараён дорад. Тазоди ин ду асл симои Рустам, барору нобарориҳо, комёбиву нокомиҳо, ҳаёту мамоти ӯро равшан менамояд. Ҳамин гуна ҳолатро дар симои Сиёвуш низ метавон дид, ки аҷдоди падариаш аз шоҳони эронӣ ва аҷдоди модариаш аз шоҳони тӯронӣ мебошанд.

Баъзе муҳаққиқон андеша доранд, ки дар «Шоҳнома» фақат қаҳрамониву паҳлавонии одамон тасвир шудааст ва ба олами маънавии инсон ғӯё камтар таваҷҷуҳ шудааст. Аз ҷумла файласуф И. Зиёев зимни муқоясаи андешаҳои Фирдавсӣ ва Иқбол ба ҷунин натиҷа мерасад, ки «барои Фирдавсӣ инсонии паҳлавон, муборизу ҳимоятгар ва ҷисман ба камол расида қобили пазириш бошад, барои Иқбол бештар камолоти маънавии ӯ аҳамият пайдо кардааст, то ки эҳёи Шарқро ба души худ гирифта тавонад»¹.

Дар ҳақиқат дар назари аввал ҷунин менамояд, ки Фирдавсӣ асосан қаҳрамониву паҳлавониро ба қалам додааст. Вале агар ба «Шоҳнома» бештар тааммул шавад, маълум хоҳад гашт, ки Фирдавсӣ ба ҳамон андозае ки паҳлавониву қаҳрамониро тасвир карда бошад, на камтар аз он олами ғании ботиниву маънавиёт ва ахлоқи одамонро васф кардааст. Бесабаб нест, ки ин шоҳасарро хираднома ё панднома ҳам номиданд. Ҳагто дар тасвири Рустам ҳам шоир ба тасвири сиришту

¹ И. Зиёев. Фирдавсӣ ва Иқбол, маҷ. «Адаб» 1994, № 7—8, с. 17.

маънавиёти у таваҷҷӯҳи зиёде зоҳир намудааст. Аз ин рӯ ҳақ ба ҷониби донишманди маъруф Ғуломхусайни Юсуфӣ аст, ки фармудааст: «Шоҳнома-и» Фирдавсӣ бар ҳилофи он чи ноошноён мепиндоранд, фақат достони ҷангҳову пирӯзиҳои Рустам нест, балки саргузашти миллатест дар тули курун ва намудори андешаву ормонҳои онон аст. Бартар аз ҳама китобест дархӯри ҳайсиати инсон, яъне мардумеро нишон медиҳад, ки дар роҳи озодӣ ва шарофату ғазилат талошу мубориза карда, мардонагӣҳо намудаанд ва агар комёб шуда ё шикаст хӯрдаанд, ҳатто ба марғашон орзуи додгарӣ ва муруввату озодманиширо неру бахшидаанд»¹.

Ба ин тартиб «Шоҳнома»-и Фирдавсиро метавон аз зумраи аввалин асарҳои барҷастаи адабиёти олам донист, ки дар онҳо шахсияти инсонҳо на якрангу якнавохт, балки ба таври мушаххасу нотақрор бо ҳама таъоду ихтилофҳои ботинӣ тасвир шудааст. Фирдавсӣ ҳам аз нахустин шоиронест, ки дар тасвири инсон ба офаридани як силсила симоҳои нотақрори асотириву қаҳрамонӣ ва таърихиву паҳлавонӣ шеваи воқеъгириву воқеънигориро қорбасти намудаанд.

1994.

ДОНИШМАНД ВА ИНСОНПАРВАРИ БУЗУРГИ ХОРАЗМӢ

Муҳаммад ибни Мӯсои Хоразмӣ аз бузургтарин донишмандони олам буда, номи ӯ дар таърихи илму тамаддуни башарӣ ҷовидона сабт гардидааст. Асарҳои пурарзиши ӯ чун ганҷи пурбаҳои ҳазинаи илм асрҳост, ки барои пешрафти илму фарҳанги ҷаҳон ва ҳалли мушкилоти оламиён хидмати босазое мекунад.

Ба майдон омадани нобиғаҳои илму фарҳанге мисли Муҳаммад Хоразмиву ҳамватани дигари шӯҳратмандаш Абӯрайҳони Берунӣ ҳодисаи тасодуфӣ набуда, ба муҳити илмиву анъанаҳои фарҳангии Хоразми бостонӣ зич алоқаманд аст. Ҳамон тавре ки сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла «Осор-ул-боқия»-и Абӯрайҳони Берунӣ ва бозёфтҳои бостоншиносӣ шаҳодат медиҳанд, Хоразм яке аз қадимтарин марказҳои маданияи халқҳои эронӣ-

¹ Ғуломхусайни Юсуфӣ. Мо ва «Шоҳнома», маҷ. «Килк», 1371, № 32—33, сах. 5.

нажод буда, фарзандони барӯманди он дар бунёди кӯхи тамаддуни башарӣ саҳми арзандае гузоштаанд. Ин кишвари бостонӣ дар тӯли таърих ба бисёр офату баҳохо мубтало шуда, борҳо дар натиҷаи ҳуҷумҳои ваҳшиёнаи истилогарони арабу муғулу турк харобу валангор гашта, аз нав қад афрохтааст. Ҳамлаи истилогарони араб бо сардории Қутайба ибни Муслим дар асри VIII аз ҷумлаи ҳамин гуна офатҳои харобиовар буда Хоразми ободу машхурро ба харобазор табдил дод. Чунон ки Берунӣ дар «Осор-ул-бокия» менависад, истилогарон на танҳо шаҳру деҳоти Хоразмро хароб менамуданд, балки ба маҳву нобуд сохтани ёдгориҳои илму тамаддуни ин сарзамин кӯшида донишмандону адибонро кир мекарданд, соҳибони фарҳангу забони хоразмро аз байн мебарданд: «Қутайба ибни Муслим,— менависад Берунӣ,— ҳар касеро, ки хатти хоразмӣ медонист, аз дами шамшер гузаронид ва онон, ки аз ахбори хоразмиён огоҳ буданд ва ин ахбору иттилоотро миёни худ тадрис мекарданд, эшонро низ ба дастаи пешин мулҳақ сохт (яъне ба қатл расонд — М. М.), бад-ин сабаб ахбори Хоразм тавре пӯшида монд, ки пас аз ислом намешавад онҳоро донист...»¹.

Бо ин ҳама харобкорӣ истилогарон ҳарчанд ба маҳви забону хатти хоразмӣ ва бисёр ёдгориҳои маданияи хоразмиён муваффақ шуданд, вале онҳо натавонистанд тамаддуни бостони Хоразмро ба қуллӣ аз байн баранд. Анъанаву суннатҳои ҷудогонаи маданияти бои гузашта ва унсурҳои забони хоразмӣ пас аз истилои арабҳо низ идома ёфта, ба таъсири офати дигар — ҳамлаи ваҳшиёнаи лашкари муғул бо сардории Чингизхон, ки Хоразмро ба ҳок яксон кард, аз байн рафтанд. Аз рисолаҳои Хоразмиву Берунӣ бармеояд, ки онҳо аз дастовардҳои илмӣ ниёғони худ то андозае баҳраманд гашта, анъанаҳои фарҳангии ононро идомаву тақмил додаанд. «Дар Хоразм,— навиштааст муҳаққиқи таърихи илм Г. П. Матвиевская,— ки анъанаҳои пешини маданияти баланди маънавӣ зинда буданд, илм хеле босуръат ба дараҷаи баланд мерасид. Ба ин пайдоиши олимони гениалии осӣёимиёнагӣ Ал-Хоразмӣ (асри IX) ва сонитар Берунӣ (асри XI) далел шуда метавонад»².

¹ Абурайҳони Берунӣ. Осор-ул-бокия, тарҷумаи Акбари Доносириш, Техрон, 1352, сах. 58.

² Г. П. Матвиевская. Қ истории математики Средней Азии, Ташкент, 1962, с. 26.

Мухаммад ибни Мӯсои Хоразмӣ тақрибан дар солҳои 780 дар Хоразм ба дунё омада, дар ҳамон муҳити илмиву маданияи зодгоҳи худ ба камол расидааст. Доир ба шарҳи ҳол ва ҷараёни рӯзгори Хоразмӣ маълумоти кофӣ то замони мо нарасидааст. Бешубҳа ӯ дар ҷавонӣ ҳаман илмҳои маълуми замони худ, махсусан, илмҳои табиатшиносиву дақиқро аз худ карда ба донишмандӣ шӯҳрат ёфтааст, ки дере нагузашта ба маркази хилофат — шаҳри Бағдод даъват шудааст. Дар Бағдод бо ташаббуси халифаи аббосӣ Маъмун (солҳои ҳукмронӣ 813—833) «Байт-ул-хикма» (хонаи ҳикмат) таъсис шуда буд, ки он дорони бузургтарин ва бойтарин китобхонаи он давра буда, донишмандони халқҳои гуногуни тобеи хилофатро фаро мегирифт. Дар ин муассисаи мӯътабари илмӣ, ки муҳаққиқон онро барҳақ «Академияи илмҳои Шарқи асримиёнагӣ» шуморидаанд, ҳамроҳи Мухаммад Хоразмӣ Аҳмад ибни Мухаммади Фарғонӣ, Аҳмад ибни Абдуллои Марвазӣ, Холиди Марварудӣ, Аббоси Ҷавҳарӣ барин даххо донишмандони номӣ кор мекарданд, ки аксари онҳо аз мардуми Осиёи Миёна буданд. Фаъолияти кормандони «Байт-ул-хикма», ки бо расадхона ва асбобу дастгоҳҳои гуногуни илмӣ мучахҳаз буд, бештар ба тадқиқи илмҳои табиатшиносиву амалӣ равона шуда буд.

Мухаммад Хоразмӣ дар «Байт-ул-хикма» мақоми шонистае дошта тамоми донишу ғайрати худро ба ривочу раванги илм мебахшад. Ӯ ба бисёр ҷустуҷӯву тадқиқотҳои дастҷамъии донишмандон сарварӣ карда, аз ҷумла дар кашфиёти муҳимми илмиву амалии давр — андозагирии дарозии як дараҷаи хатти тӯли (меридиани) замин фаълоне иштирок менамояд. Вай барои пешрафти илмҳои табиатшиносиву дақиқ ва кашфи асрори табиат кӯшиши зиёд ба харҷ медиҳад, таҷрибаву мушоҳидаҳои дақиқи илмӣ гузаронида, ба кишварҳои гуногун сафарҳои илмӣ мекунад. Яке аз сафарҳои Мухаммад Хоразмӣ, ки ба Византия сурат гирифта буд, бо мақсади аниқ муайян кардани ривояте буд, ки дар сураи 18 қуръон «Ал-қаҳф» сабт ёфтааст. Мувофиқи он ривоят дастае аз ҷавононе, ки ба ҳудуди яғона эътиқод дошта, дар шаҳри бутпарастон зиндагӣ мекарданд, ба ғоре паноҳ мебаранд. Худо ба онҳо ҳоби тӯлонӣ медиҳад, ки 39 сол давом мекунад. Пас аз бедор шудан аз ҳоли ҷавонон як нафарро барои овардани хӯрокворӣ ба бозор мефиристанд. Дар тафсириҳои Қуръон ин ри-

воят идома пайдо карда, накл мешавад, ки гӯё ҷавон баъди чанд вақт ба ғор баргашта дӯстонашро дар хо-би абадӣ мебинад. Муфасссирон ба ҷои ғор, ки дар Аф-сус ном маҳалли Осиёи сағир воқеъ будааст, ишора кардаанд. Ин ривояти машҳур таваҷҷӯҳи одамони зи-ёдро ба худ ҷалб мекунад ва аз ҷумла халифа Восӣқ (солҳои ҳукмронияш 842—847) низ ба он мароқ зоҳир намуда, Муҳаммад Хоразиро бо ҳайате барои аниқ му-айян кардани ҳаққонияти ривоят сафарбар месозад. Хоразмӣ аз ривоятҳои даҳшатнок дар бораи ғори маз-кур наҳаросида ба ин сафар розӣ мешавад ва пас аз мушоҳидаву муоянаи дақиқи ғор дар он ҷо набудани асареро аз он ривоят ба субут мерасонад. Ин воқеа агар аз як тараф ба далериву ҷасорати Муҳаммад Хо-размӣ гувоҳӣ диҳад, аз тарафи дигар мароми эҷодиву илмӣи ўро, ки аз ҷустуҷўву барқарор кардани ҳақиқат иборат аст, зоҳир менамояд.

Фаъолияти илмиву эҷодии Муҳаммад Хоразмӣ хе-ле пурдомана буда ў дар соҳаҳои гуногуни илм мў-нанди ҳисоб, ҷуғфория, нучуми назариву амалӣ тадқи-кот бурда, асарҳои нисоят гаронқадре эҷод намудааст, ки чанде аз онҳо то имрӯз бокӣ мондаанд. Дар ҳамаи асарҳои ин донишманди бузург кўшиши ўро дар роҳи ҷустуҷўи ҳақиқат, кашфи асрори табиат ва ба ман-фиати инсон ба қор бурдани он мушоҳида кардан мум-кин аст.

Муҳимтарин нуктаи дигаре, ки аз фаъолияти илмӣи Муҳаммад Хоразмӣ бармеояд, ин ба ҳаёт наздик кар-дани илм ва татбиқи дастовардҳои илм дар зиндагӣ барои ҳалли мушкилоти гуногуни одамон аст. Ин хусу-сияти фаъолияти донишмандро, ки аз назари гуманис-тии ў сар мезанад, дар тамоми асарҳояш мушоҳида кардан мумкин аст.

Асари маъруфи Муҳаммад Хоразмӣ «Ҳисоб-ал-Ҳинд» аз ҷумлаи аввалин рисолаҳост, ки ба ҳисоби амалӣ бахшида шуда, ба инкишофи минбаъдаи математика тақон додааст. Бо ин рисолаи худ Хоразмӣ системаи ҳисоби даҳиро, қи нисбатан хеле содда буда дар Ҳинд ба вучуд омада буд, аввал дар Шарқ ва сониян дар кишварҳои Европа қорӣ ва паҳн намуд, ки то имрӯз дар муомилоти халқҳои гуногуни олам маъмул аст. К. Маркс ҳам дар зимни конспектҳои математикии худ

ба моҳияти системаи шумури даҳӣ ишора намуда, онро яке аз «кашфиётҳои зеботарин» мешуморад¹.

Рисолаи дигари Муҳаммад Хоразмӣ «Ал-ҷабр вал-муқобала...» бошад ном ва мақоми баланди ин донишманди барҷастаро дар таърихи математика ҷовидон гардондааст. Рисола барои ташаккул ва тақомули алгебра ҳамчун илми мустақил асос гузоштааст. Беҳуда нест, ки худӣ мафҳуми «алгебра» ҳам аз шакли латинишудаи қисмати аввали унвони рисола — «алҷабр» ба вуҷуд омадааст. Дар ин рисола ҳам баробари баёни масъалаҳои назариявӣ ба масъалаи татбиқи амаливу ҳаётии усулҳои математикӣ диққати ҷиддӣ дода шудааст. Муҳаммад Хоразмӣ мафҳуми абстраксияро дар математика васеъ намуда, бо роҳи индукция ва дедукция ҳал кардани масъалаҳоро ба таври возеҳ нишон додааст. Хоразмӣ дар ташаккул ва тақомули математика ҳамчун илм саҳми бузург гузоштааст. Беҳуда нест, ки рисолаҳои математикӣ ӯ ба забонҳои гуногуни олам тарҷума шуда ҳамчун дастур хизмат мекарданд. Номӣ ӯ дар шакли латинишудааш «алгоритм» ба истилоҳи махсуси математикӣ табдил ёфтааст. Алгоритм ҳоло на танҳо аз мафҳумҳои асосии математикӣ, балки назарияи муҳимми соҳаҳои нави илм — кибернетика ва мантиқи математикӣ низ ба шумор рафта, дар асоси амали мошинҳои электрониву автоматӣ қарор гирифтааст. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки Хоразмӣ вазифаи асосии илми ҳисобро пеш аз ҳама аз қонеъ кардани эҳтиёҷи ниёзҳои мардум, осон ва ҳал намудани мушкилоти зиндагӣ иборат медонад. Ӯ дар муқаддимаи рисолаи «Ҷабр ва муқобала» вазифаи худро равшан намуда, аҳамияти амалии рисолаашро таъкид мекунад: «Барои равшан сохтани масоили муҳим ва осон намудани мушкилоти илмӣ ба по хостам ва китобе дар таърифи ҳисоби ҷабру муқобала таълиф намудам. Китобе, ки дар айни ихтисор шомили матолиби дақиқ ва боаҳамияти илми ҳисоб, ки мавриди ниёзи ҳамагон аст, буда бошад.

Матолиби ин китоб шомили муҳосабате аст дар ирсу васият ва муқосама (тақсим кардани амволи муштарак) ва умури девониву тичорат ва низ дар мавриди тамоми умуре, ки ба ҳисоби муомила марбут мешавад, монанди масоҳат кардани заминҳо ва андозагирии нахр-

¹ К. Маркс. Математические рукописи, М., 1968, с. 144.

хо ва ҳандаса (нақшакашӣ) ва дигар мубоҳиса ва фу-
нуни риёӣ қобили истифода хоҳад буд»¹.

Пай бурдан душвор нест, ки рисолаҳои математи-
кии Хоразмӣ ба тақозову талаби зиндагӣ таълиф шуда-
анд. Чунон ки муҳаққиқону бостоншиносони маъруф
В. В. Бартольд, Б. Ғафуров, С. П. Толстов, А. Ю. Яку-
бовский, Я. Ғ. Ғуломов, В. А. Шишкин дар асоси боз-
ёфтҳои археологӣ муайян кардаанд, инкишофи илмҳои
дақиқу амалӣ дар Хоразм ва дигар вилоятҳои Осиёи
Миёна дар он давра пеш аз ҳама ба тавсияи кашовар-
зиву системаи обёрӣ, равнақи тичорату хунармандӣ
зич алоқаманд будааст. Ин зарурат ва алоқамандиро
фарзандони донишманди он сарзамин монанди Мухам-
мад Хоразмӣ хеле хуб дарк карда барои рушду камол-
ли ватани худ дар ҳар ҷое набошанд, хидмат кардаанд.

Рисолаҳои математикии Хоразмӣ натиҷаву махсули
ҳамин гуна омилҳои ҳаёӣ буда, ҷавобгӯи дархостҳои
давру замон ва мушкилкушӣ рӯзгори одамон буданд.
Ин ҳама аз як тараф ба он далолат мекунад, ки Хо-
размӣ ва муосирони ӯ қудрати ақлу заковати худро
барои хидмат ба халқу ватан ҳарч намудаанд, аз та-
рафи дигар ба даъвоҳои беасоси олимони буржуазӣ,
ки назарияҳои илмӣ донишмандони Шаркро тақрори
махз мешуморанд, хати батлон мекашанд.

Хидмати Хоразмӣ дар инкишофи илми ҷуғрофия низ
хеле бузург аст. «Китоб сурат-ул-арз»-и ӯ, ки дар он
замон беҳамто буд, аввалин асари ҷуғрофии боқимон-
да ба забони арабӣ мебошад. Рисолаи ҷуғрофии Хораз-
мӣ ҳарчанд аз лиҳози мундариҷа бо «Дастури ҷуғро-
фӣ»-и Птолемей наздик аст, вале онро тарҷума шумо-
ридан мумкин нест. Зеро, чунон ки шарҳиноси маъ-
руф Ю. Крачковский собит намудааст, Хоразмӣ рисо-
лаи Птолемейро хеле амиқ омӯхта, матолиби онро бо
таҳриру такмил дар шакли ҷадвалу зич баён намуда-
аст. Рисолаи Мухаммад Хоразмӣ маълумоти пурқима-
теро роҷеъ ба 637 мавзеи асосӣ, 209 кӯҳ ва дигар ма-
ҳалҳои ҷуғрофӣ дар бар мегирад. Дар ин асар Хоразмӣ
таҷрибаи донишмандони гуногуни олам, бозёфту каш-
фиётҳои онро ҷамъбаст намуда, асари ҷомеъу мус-
тақиле офарида, ҳаритаи дар он замон дақиқӣ оламро
ба вуҷуд овардааст, ки аҳамияти калони амалӣ дошта

¹ Мухаммад ибни Мӯсо Хоразмӣ. Ҷабр ва муқобала, тарҷуман
Хусейн Хадеви Чам, Техрон, 1948, с. 27.

асрҳо чун дастури муҳим барои баҳрнавардону кашо-
варзон хидмат кардааст.

Дар рисолаҳои ба илми нучум бахшидаи Муҳам-
мад Хоразмӣ низ бештар ба ҷиҳатҳои амалии он илм
диққат дода шудааст ва ҷадвали зичҳои офаридаи ӯ
дар соҳаҳои гуногун мавриди истифода қарор меги-
рифтанд. Ҷадвали зичҳои астрономии Хоразмӣ дар асо-
си мушоҳидаҳои гузаронидаи ӯ ва ҳамкоронаш аз як
тараф ва анъанаҳои астрономии эрониву хиндӣ аз та-
рафи дигар офарида шуда, дар навбати худ барои ри-
вочи минбаъдаи тадқиқотҳои астрономӣ дар Европай
Ғарбӣ замина гузоштаанд. Ҷадвали астрономии Хораз-
мӣ, ки ҳанӯз соли 1126 ба лотинӣ тарҷума шуда, ба тад-
қиқотҳои астрономӣ дар Европа асос гузоштааст, барои
андозагириву ҷенкунии масоҳатҳои гуногун васеъ ис-
тифода мешуд.

Чунон ки мебинем, дар тамоми асарҳои Муҳаммад
Хоразмӣ концепсияи ҳамбастагии илму амал ба таври
равшан зоҳир гаштааст. Зимнан бояд гуфт, ки масъ-
алаи илму амал аз мавзӯҳои муҳимми адабиёти халқ-
ҳои эронинажод буда, дар ашъори шоирони гузаштаи
тоҷику форс аиз дар ҳар маврид таъкид мешуд. Аз
ҷумла Саъдии Шерозӣ омӯзиши илмро бидуни амал
эътироф намекунад ва ҳатто нодонӣ мешуморад:

Илм чандон, ки бештар хонӣ,
Чун амал дар ту нест, нодонӣ.

Абдурахмони Чомӣ бошад илми беамалро зиёдагч-
ву бефоида медонад:

Чу касби илм кардӣ, дар амал кӯш,
Ки илми беамал — борест бар дӯш.

Илми беамалро Бадриддини Ҳилолӣ низ кори бе-
фоида дониста амалро меёри асосии қадру арзиши
илм қарор медиҳад:

Илме, ки дар он амал набошад,
Ҷуз арбадаву чадал набошад.
Илмат ба амал чу ёр гардад,
Қадри ту яке ҳазор гардад.

Камолиддини Биноӣ илми беамалро ҳатто барои инсон зарарноку халаловар меҳисобад:

Илм агар бо амал наёмезад,
Халал орад, залолат ангезад.

Ба ин минвол классикони адабиёт орзуву умеди халкро ифода намуда, моҳияти илмро танҳо дар ҳамбастагии он бо амал медонистанд. Мафхуми «амал» бошад маънии қору амали некро ифода менамуд ва беҳуда нест, ки Носири Хисрав «то илм наёмӯзӣ, неки натавон кард» меғӯяд.

Муҳаммад Хоразмӣ низ дар рисолаҳои худ маҳз ҳамбастагии илму амали некро ба таври аёнӣ талқин мекунад ва таъкид менамояд, ки илм бояд ба манфиати инсон хизмат кунад, мушкилоти рӯзгори ӯро ҳал намояд. Эҳтимол баъзе муодилаҳои ҳалкардаи Хоразмӣ бо мурури замон кӯҳна шуда ҳоло арзиши ҳудро аз даст дода бошанд, вале ғояҳои инсондӯстонаи рисолаҳои ӯ, яъне ба қори нек, ба манфиати одамон истифода бурдани илм ҳеҷ гоҳ кӯҳна нахоҳад шуд ва ҳар қадар инсоният ба зинаҳои баландтари тамаддун барояд ва ба дараҷаи олии инкишофи илму фан бирасад, боз ҳам нуктаҳои башардӯстонаи Хоразмӣ арзиши бештаре қасб намуда наву замонавӣ хоҳанд монд.

Имрӯз, ки яке аз дастовардҳои муҳими илми муосир, зодаи ақлу тафаккури инсон — атом ба ҳаёти ҳуди инсоният таҳдид мекунад ва ҳавфи маҳви зиндагиро ба вучуд овардааст, арзиши ғояҳои инсондӯстонаи Хоразмӣ даҳчанд меафзоянд. Беҳуда нест, ки донишмандони бузурги замони мо низ нисбат ба оқибатҳои истифодаи дастовардҳои илм бетараф набуда, монанди Хоразмӣ ба манфиати инсон равона кардани онҳоро таъкид мекунанд. Аз ҷумла физики барҷастаи асри мо, раиси собиқи Совети Умумиҷаҳонии сулҳ Фредерик Жюлио — Кюри навиштааст: «Ҳарчанд мо ба оқибатҳои неқфарҷомии он (илм — М. М.) имони росих дорем. . . мо медонем, ки дар дасти ҷинойтқорони оташафрӯзи ҷанг вай ба аслиҳаи ҳаробиоваре табдил меёбад...»¹.

Дар ҳақиқат, кашфиёту дастовардҳои илмро бо мақсадҳои муҳталиф истифода кардан мумкин аст. Як кашфиёти физикиву химиявӣ ё биологӣ метавонад ба-

¹ Мач. «Новое время», 1983, № 1, с. 11.

рон пешрафти азими инсоният хидмат кунад. Вале баръакс дар сурати истифодаи нодуруст ҳуди ҳамон кашфиёт метавонад боиси харобии оламу бадбахтии одам гардад. Ин бори дигар моҳияти иҷтимоиву ахлоқии илм ва олимро дар ҳамаи давру замонҳо нишон медиҳад.

Муҳаммад Хоразмӣ монанди Ибни Синову Форобӣ асарҳои фалсафӣ таълиф накардааст (навишта бошад ҳам то имрӯз нарасидааст) то мо бо ҷаҳонбиниву нуқтаи назарҳои иҷтимоиву ахлоқии ӯ огоҳ шавем. Вале дар зимни рисолаҳои хурди илмӣ ӯ ҳам, ки то имрӯз боқӣ мондаанд, метавон ишораҳои пайдо кард, ки аз мавқеъ ва эҳсоси андешаҳои инсондӯстии ин донишманди бузург шаҳодат медиҳанд.

Яке аз масъалаҳои нозук ва мураккаби зиндагии табақаҳои гуногуни аҳоли дар асрҳои миёна тақсими мерос ба шумор мерафт. Дар ин масъала низ аҳли ҳукмронии давр ва зиммдорони замон сӯйистифода намуда, ба манфиати худ амал мекарданд. Намунаи ғайриодилонаи тақсими мерос дар шеъри машҳури «Тақсими мерос»-и мансуб ба Мушфиқӣ мавриди ҳавчу маъзаммат қарор гирифтааст:

Ҳамшира! Харчи мотами бобо аз они ту,
Сабр аз ману масорифи қурро аз они ту,
Анбори пур зи ғаллаи бобо аз они ман
В-он кохҳои монда ба сахро аз они ту.
Ин ҷомаҳобу бистару болин аз они ман,
Бетокатию нолаи шабҳо аз они ту...
Аз рӯи хона то ба лаби бом аз они ман,
Аз рӯи бом то ба сурайё аз они ту.
Рафтаи ба сӯи қабру нишастан аз они ман,
Дастурхони ҷалпаку ҳалво аз они ту.

Муҳаммад Хоразмӣ низ зарурати ҳалли одилонаи ин масъаларо ба назар гирифта, қисмати амалии рисолаи «Ҷабр ва муқобала»-ро бештар ба ин мавзӯ бахшидааст. Муаллиф мисолҳои фаровонро аз зиндагии нақл намуда, усули дурусти тақсими меросро дар ҳолатҳои гуногун ба таври дақиқ нишон додааст. Харчанд Хоразмӣ дар ин масъала аз қоидаву қонунҳои шариат берун намебарояд, вале дар мисолҳои овардаи ӯ замон низ дорони ҳуқуқи муайян мебошанд. Ӯ на танҳо ҳисси замонро духтаронро дар тақсими мерос таъкид мекунад, балки мисолҳоеро меорад, ки зан пеш аз ва-

фоташ мувофиқи салоҳдиди худ васият мекунад. Аз ҷумла мисоли зеринро аз назар гузаронем: «Зане даргузашт. Ворисони ӯ ду духтар ва модару шавҳараш буданд ва низ васият кард то ба марде ба андозаи саҳми модараш ва ба марди дигар як нӯҳум аз тамоми сарваташро бидиҳанд. Роҳи ҳалли он чунин аст»...

Аз ин қабил мисолҳо, ки дар рисола хеле зиёданд, маълум мегардад, ки Хоразмӣ бар ҳилофи зимомдорони замон, ки ҳуқуқи занонро поймол мекарданд, мақоми занро ҳамчун инсонии мустақил эҳтиром намуда, ҳатто ҳуқуқи занро ба васият кардани мерос ба марди дигар таъкид кардааст.

Аксари мисолҳои, ки Хоразмӣ зикр кардааст, аз ҳаёти рӯзмарра ғирифта шуда ба қору фаъолияти мардуми оддӣ (аз қабилҳои хариди ҷаву гандум) алоқаманданд. Бобҳои махсуси «Ҷабру муқобала» бошад ба масъалаҳои амалии рӯзгор амсоли хариду фурӯш, ивазу иҷора ва муомилоти дигар бахшида шудаанд. Ҳамаи ин аз як тараф аҳамияти амалии асарҳои Муҳаммад Хоразмиро нишон диҳад, аз тарафи дигар симони ӯро чун шахси наққору инсондӯст, ки меҳодад бо ҳар роҳ мушқилоти мардумро осон намояд ва раҳнамову мушқилкушоии мардум бошад, ҷилвагар месозад.

Барои Хоразмӣ барин донишмандии инсонпарвар ихтилофу тамйизи дину мазҳаб, ирқу наҷод, миллату забон тамоман бегона буд. Ӯ ҳамчун инсонии пешқадами давр барои касби қамолу дониш аз ганҷинаи илму фарҳанги халқҳои гуногун баҳравар мешуд ва аз дастовардҳои муҳими илмӣ донишмандони Риму Юнони қадим, Ҳинду Бобулистон, Мисру Хитой ва дигар кишварҳои олам огоҳии қомил дошт. Дар рисолаҳои худ ӯ ба асарҳои Аристотель, Евклид, Птоломей истиснод мекунад, андешаву фарзияҳои ононро тавзеҳу тақмил медиҳад ва аз «донишмандони миллатҳои пешин» ҳамеша бо эҳтиром ёдовар мешавад.

Дар баробари ин меҳру муҳаббати беандозаи ватандӯсти ҳақиқӣ Муҳаммад Хоразмӣ ба зодгоҳи азизи худ Хоразм, таъриху маданияти бостонии он, ба ҳамватанони шӯҳратмандаш аз асарҳои боқимондаи ӯ ҳам эҳсос мешавад. Вале, мутаассифона, дар бобати аслу насаби ин донишманди бузург бахсу талошҳои беасос мавҷуданд ва чунон ки Г. П. Матвиевская қайд мекунад, «дар адабиёти ҷаҳонӣ дар бораи баромади миллии ал-Хоразмӣ фикру мулоҳизаҳои мухталиф ва баъзан

тамоман бемаънӣ мавҷуданд»¹. Шарқшинос М. Салъе ба таври ҳаққонӣ ақидаи ховаршиносони буржуазин Ғарбро дар хусуси маданияти араб шуморидани тамоми дастовардҳои маданияи халқҳои истилошуда ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифта дуруст таъкид мекунад, ки «аз Хоразмӣ миллати ўро гирифта шарқшиносони буржуазӣ... симои олими бузургро пардапӯш намуда, ба зерӣ соя гирифтанд»². Вале муаллифи рисола дар ақидаи худ то охир устувор намонда ҳарчанд араб будани Хоразмиро дуруст рад мекунад, вале худ ба иштибоҳи дигаре роҳ дода, ўро «фарзанди шўҳратманди халқи ўзбек» мешуморад. М. Салъе ҳамчунин ба забони модарии худ содику вафодор будани Хоразмиро таъкид намуда менависад: «Забони Хоразм ҳам барои ў ҳамеша забони модарӣ монд. Дар Бағдод, маркази ҳилофат зиста, Хоразмӣ шеваи падарони худро фаромӯш накард ва ҳатто дар забон «араб» нашуд». Вале муаллиф дар хусуси «забони Хоразм» хомӯш менамояд. Чунон ки тадқиқотчи маъруфи ёдгориҳои забони хоразмӣ А. А. Фрейман ба субут расондааст ва дар «Энциклопедияи советии ўзбек» ҳам қайд шудааст, забони хоразмӣ, ки унсурҳои он то асри XII мавҷуд будааст, аз забонҳои шоҳи шарқии эронӣ буда ба забони сугдӣ наздикӣ доштааст³.

Мутаассифона, ин иштибоҳи М. Салъе на танҳо сари вақт ислоҳ ва тасҳеҳ нагардид, балки дар асарҳои баъзе олимони дигари ўзбекистони бародарӣ тақвият ёфт. Файласуфи ўзбек О. Файзуллоев низ бе ҳеч қайду шарте маҳз дар Хоразм таваллуд шудани донишмандро ба асос гирифта таъкид мекунад: «Абу Абдулло Муҳаммад ибни Мусо дар Хоразм таваллуд шуда, фарзанди номии халқӣ ўзбек мебошад»⁴.

Ҳамин тавр ин иштибоҳ аз як асар ба асари дигар мегузарад. Аз ҷумла дар китоби илмӣ — оммавии «Ҳикоятҳо доир ба математикҳо», ки дар Минск ҷандин бор бо адади зиёд интишор ёфтааст, Хоразмӣ ҳамчун «алгебрашиноси маъруфи ўзбек» муаррифӣ шудааст.

Сабаби асосии ба чунин иштибоҳ роҳ додани муҳаққиқон ба назар нигарифтани таърихият, ба ҳодисаҳои

¹ Г. П. Матвиевская. Асари зикршуда, сах. 44.

² М. Салъе. Муҳаммад Ал-Хорезми великий узбекский ученый, Ташкент, 1954, с. 25.

³ А. А. Фрейман. Хорезмийский язык, М—Л., 1951.

⁴ О. Файзуллоев. Муҳаммад Хоразмӣ, Тошкент, 1965, с. 3.

таърихӣ аз рӯи ҳолату тақсимои маъмурии имрӯза баҳо додан ва эҳсоси дурӯғини «ватандӯстии» онҳост. Ҳоло аз тафсили ин масъала, ки аён аст, худдорӣ наму-да, танҳо ҳаминаро бояд қайд кард, ки дар сарчашмаҳои боқимонда ба турк будани Хоразмӣ ишорае на-рофтааст. (Одатан муаллифони сарчашмаҳо ба турк будани шахсони таърихӣ ишора менамоянд). Тадқиқоти до-нишмандони маъруф Н. И. Веселовский, В. В. Бар-тольд, И. Ю. Крачковский, С. П. Толстов гувоҳи меди-ҳад, ки дар асрҳои VIII—IX сокинони Хоразм асосан мардуми эрониҷод буданд. Абӯрайҳони Берунӣ ҳам аҳли Хоразмро «шоҳае аз форсиён» шуморида, уму-мияти забон, одату русум, мазҳабу оин ва умуман ма-данияти хоразмиёну сӯғдиён ва дигар мардумони эро-ниҷадро таъкид кардааст. Академик В. В. Бартольд дар асоси маълумоти сарчашмаҳо вуруди туркҳо ба Хоразм ва турконида шудани ин кишварро бо асрҳои XII—XIII мансуб медонад. Хоразмшиноси маъруфи рус профессор Н. И. Веселовский «мустаҳкамшавии ўзбек-ҳо дар Хоразм» аз асри XVI доништа, таърихи нави Хоразмро ҳам аз ҳамин давра шуруъ мекунад¹.

Бинобар ин ҳақ ба ҷониби академикҳо В. В. Бар-тольд, И. Ю. Крачковский, Б. Ғафуров, муҳаққиқони маъруфи таърихи илм П. Г. Булгаков, Г. П. Матвиев-ская, муаллифи мақолаи «Хоразмӣ» дар Энциклопе-дияи Советии ўзбек ва амсоли инҳост, ки «баромади хоразмӣ» донишманди бузург Муҳаммад Хоразмро таъкид кардаанд. Фақат ҳаминаро ҳам бояд дар назар дошт, ки хоразмӣ асри IX на асри XX. Вагарна ба таҳрифи ҳақиқати таърихӣ ва иштибоҳҳо роҳ додан мумкин аст. Таърих бошад ҳеҷ гуна таҳрифро наме-бардорад...

Муҳаммад Хоразмӣ на танҳо донишманди бузург, балки аз ташкилотчиёну созмондеҳони барҷастаи илм буда, андешаҳои ӯ дар хусуси моҳияти илм низ қоби-ли таваҷҷӯҳанд.

Мулоҳизаҳои Муҳаммад Хоразмӣ доир ба одоби ил-му олим ва гурӯҳбандии донишмандон саршори эҳсоси баланди гуманистӣ буда, имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардаанд. Ӯ дар муқаддимаи рисолаи «Ҷабр ва муқобала» аҳли илмро ба се гурӯҳ тақсим намуда дар

¹ Ниг.: Б. В. Лукин. Средняя Азия в научном наследии отече-ственного востоковедения, Ташкент, 1979, с. 31.

байни онҳо имтиёзе намегузорад ва хидмату мохияти ҳар гурӯхро дар илм ва расонидани манфиат ба мардум нишон медиҳад: «Донишӣ,— менависад Хоразмӣ,— се гуна аст.

Ё донишӣ мардест, ки барои аввалин бор донишро ибдоъ ё кашф мекунад ва барои ояндагон ба ёдгор мегузорад. Ё донишмандест, ки осори пешиниёнро шарҳу тафсир мекунад ва матолиби муҳиму печидаи китоберо равшан месозад, барои баёни матлаб роҳи соддатаре нишон медиҳад ва натиҷагириро осон мекунад. Ё хирадмандест, ки дар баъзе аз китобҳо ба нодурустӣ ва ошӯфтагӣ бармехӯрад, пас нодурустиро ислоҳ мекунад ва ошӯфтагиро сомон мебахшад, бо хушбинӣ ба қори муаллиф менигарад, бар ӯ хӯрда намегирад ва ӯ ба ин ки мутаваҷҷеҳи ҳатову иштибоҳи дигарон шуда ба ҳештан намеболад».

Дар ин гурӯҳбандии Хоразмӣ пеш аз ҳама масъалаи одобу вазифаи инсонии олим ба миён гузошта шудааст. Махсусан, мулоҳизаҳои донишманд дар хусуси танқиди илм ва мунаққидон хеле ҷолиб аст. Ба ақидаи Хоразмӣ олиме, ки ба таҳқиқи таъриху танқид ва тафсири илм машғул аст, пеш аз ҳама дар баробари нишон додани иштибоҳу норасоиҳои асар бояд инсонии хушбин бошад, ба хӯрдагириву худситоӣ дода наштад ва ба иззати нафси муаллиф нарасида ба у ва асараш муносибати объективона дошта бошад. Ин нуқтаҳои одилонаву инсондӯстонаи Хоразмӣ на танҳо аҳамияти ҳудро гум накардаанд, балки имрӯз ҳам бояд сармашқи аҳли илм ва махсусан, мунаққидон бошанд. Зеро имрӯз ҳам аз аҳли илм касоне ёфт мешаванд, ки бо ғаразҳои беасоси шахсиву бадбинӣ қаламфарсоӣ мекунанд, ба ҷои баҳои объективона додан ба асар ва тақдири хидмати ҳамкасбон аз рӯи иштибоҳи ночизе, аз пашша фил сохта, асареро ботил ва муаллифашро бадном месозанд.

Чунон ки борҳо ёдовар шудем, вазифаи асосии илмро Хоразмӣ дар хидмат ба мардум медонад. Ӯ таъкид мекунад, ки донишмандони асли ҳалқҳои гуногун қудрату тавонони ҳудро сарфи ин қору нияти нек намуდანанд:

«Донишмандони рӯзгорони гузашта ва андешамандони миллатҳои пешин пайваستا саргарми нигоришу таъниф будаанд. Онон ба андозаи тавоноиву биниш барои мардуми пас аз худ дар анвои дониш ва гузидаҳои ғал-

сафа китобҳо таълифу тасниф кардаанд бад-он умед, ки дар дигар сарой подоше ёбанд ва дар ин ҷаҳон номи нек бар ҷой монад. Номе, ки тамоми сарватҳову пирояҳое, ки заҳмату ранчи бисъёр ба даст меояд, дар баробари ҳеч аст...»

Ҳамин тавр, Хоразмӣ илмро на манбаи даромаду маишати рӯзгор, балки василае барои мададрасонӣ ба мардум ва соҳиб шудан ба номи нек медонад, ки он аз ҳама гуна молу сарвати дунё афзалтар аст. Бо ин андешаҳои худ Хоразмӣ низ монанди файласуфи юнонӣ Протагор, ки 24 аср муқаддам шиори ҳикматомези «инсон меёри ҳама чиз аст»-ро ба миён гузошта буд, наққорӣ ва хидмат ба инсониятро вазифаи муқаддаси илм мешуморад.

Донишманди инсонпарвар Муҳаммад Хоразӣ, ки тамоми ақлу хирад, донишу заковаташро барои хидмат ба мардум, пешрафти илму тамаддун, хушбахтиву содати одамон сарф карда, некиву наққориро мароми аслии худ қарор дода буд, аз ёди халқ ҳечгоҳ нахоҳад рафт ва мисли дигар бузургони илму адаби олам номи ӯ ҳамеша ба некӣ вирди забонҳо хоҳад монд, чунон ки Ҳофиз гуфтааст:

Зиндаю ҷовид монд ҳар ки накуном зист,
К-аз ақибаш зикри хайр зинда кунад номро.

1983.

НАСИҲАТНОМАИ СУДМАНД

Насри гузаштаи тоҷику форс ҳам ба мисли назми оламшумули он дорои таъриху анъанаҳои бою гуногунранг буда, ба ганҷинаи пурбаҳо монандӣ дорад. Яке аз дурдонаҳои гаронбаҳои ин ганҷина китоби «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Қайковус аст, ки зиёда аз 900 сол пеш аз ин эҷод шуда, то имрӯз арзиши адабиву эстетикӣ ва тарбиявӣ таърихӣ худро аз даст надодааст ва ҷилову дурахши пешинаашро нигоҳ доштааст. Аз рӯи ин китоби пурарзиш, ки саросар аз панду андарзҳои ҳақимонаву ҳикоёту саргузаштҳои ибратбахш иборат аст, чандин насл сабақи зиндагӣ омӯхта, дарси ахлоқу одоби ҳамида гирифтаанд ва ба тарзи рӯзгордории гузаштагон шиносӣ пайдо карда, анъанаҳои неки оноро давом додаанд.

Муаллифи «Қобуснома» Унсурулмаолӣ Қайковус ибни Искандар ибни Қобус ибни Вушмагир дар ибтидои асри XI таваллуд шуда то охирҳои аср умр ба сар бурдааст. Ӯ яке аз охирин намояндагони сулолаи Зиёриён аст, ки дар асрҳои X—XI дар ноҳияи Кӯхистон, ки Табаристон, Гургон, Гелон, Рай, Дайламистон барин мавзёҳои қисмати шимолии Эронро дар бар мегирифт, ҳукмронӣ доштанд.

Замони зиндагии Қайковус ва аҷдодонаш ба даврае рост меояд, ки ҳарчанд Хуросону Мовароуннаҳр ва Эрон ба арсаи ҷангу тохтутозҳои Ғазнавиёну Салҷуқиён ва дигар сулолаҳо табдил ёфт, бо вучуди ин адабиёту санъат, илму маданияти тоҷику форс ба пояҳои баланди инкишоф расида буд.

Бобои Қайковус Шамсулмаолӣ Қобус ҳам аз аҳли илму фазл буда, донишмандону суҳанварони соҳибистеъдодро пуштибонӣ мекардааст. Тасодуфӣ нест, ки донишманди бӯзург Абӯрайҳони Берунӣ яке аз маъруфтарин асарҳои худ «Осор-ул-боқия»-ро бо эҳтирому сипосгузориӣ зиёд ба ӯ бахшидааст. Худи Қобус ба ду забон — форсии дарӣ (тоҷикӣ) ва арабӣ эҷод мекардааст, ки ашъори парокандаи дар сарчашмаҳо боқимонда ва рисолаи «Қамол-ул-балогат» барин асарҳои ӯ аз қобилияти хуби суҳанвариаш гувоҳӣ медиҳанд. Вай ҳамчунин дар ҳушнависи саликаву маҳорати баланд доштааст.

Қайковус дар ҷунин муҳит тарбия ёфта, ҳанӯз дар наврасӣ илму ҳунариҳои гуногунро аз худ намуда буд. Ҷунон ки аз фасли «Андар парвардани фарзанд»-и «Қобуснома» ҳам бармеояд, падари Қайковус ба тарбияи фарзандаш диққату ғамхориӣ зиёд зоҳир намуда, барои таълиму омӯختани ҳар гуна касбу ҳунарҳо ба ӯ мураббӣро устодони гуногунро сафарбар мекардааст.

Доир ба ҷараёни зиндагӣ ва шахсияти Қайковус дар сарчашмаҳои таърихиву адабӣ маълумоти кофӣ сабт нашудааст ва дар ин бобат ҳоло манбаи асосӣ ҳудуди «Қобуснома» мебошад, ки хонанда аз мутолиаи ин асар шахси фозилу донишманд, корозмудаву ҳунарманд, ҷаҳондидаву хирадманд, соҳиби истеъдоди шоириву санъаткори моҳир, донандаи хуби тиб, астрономия, геометрия ва дигар илмҳо будани муаллифаширо тасаввур хоҳад кард.

Аз китоб ҳамчунин маълум мегардад, ки Қайковус Гелоншоҳ ном писаре доштааст, ки шахси аз ҳама ази-

зу гиromии вай ба шумор мерафтааст. Ӯ бо мақсади тарбияи фарзанди гиromии худ ва ба роҳи неки зиндагӣ ҳидоят намудани вай дар синни 63-солагӣ ба навиштани насихатномае шурӯъ мекунад, ки бо номи «Қобуснома» машҳур аст. Дар ин китоб Қайковус натиҷаи донишу хиради дар тӯли умр андӯхтаву ҳосили таҷрибаи рӯзгор ва мушоҳидаҳои амиқашро аз рӯйдодҳои зиндагиву пастиву баландиҳои он ба қалам медиҳад го фарзандаш аз онҳо ибрат пазируфта, аз корҳои ношоиста парҳез кунад ва дар зиндагӣ мавқеи худро пайдо намуда, ҳаёти бошарафона ба сар барад. Ҳарчанд Қайковус насихатномаи худро танҳо барои адои «шарти падарӣ» бо мақсади тарбияи фарзандаш таълиф кардааст, вале ин асар ба туфайли мазмуну мундариҷаи бою рангин ва нигориши фасеҳу равонаш аз як доираи маҳдуд берун баромада ба дастури ахлоқиву тарбиявӣ ва китоби бадеиву хондани ҳазорҳо одамон таълиф ёфт ва номи муаллифашро дар таърихи адабиёту афкори педагогии халқҳои тоҷику форс ҷовидонӣ сабт намуд.

«Қобуснома» аз 44 боб иборат буда, ҳар боби он ба яке аз масъалаҳои гуногуни ахлоқу одоб, расму оин, майшату рӯзгордорӣ, оилаву хонадорӣ, таҳсилу таълим, омӯзиши касбу ҳунар, санъату варзиш, сиёсату идораи мамлакат ва дигар паҳлӯҳои зиндагии инсон бахшида шудааст.

Унсурулмаолии Қайковус пас аз бобҳои анъанавӣ, ки ба наъту ситониш ҳудову расул бахшида шудаанд; дар боби панҷуми асар таваҷҷӯҳи хонандаро ба шинохтани ҳаққи падару модар, эҳтирому бузургдошти онҳо ҷалб менамояд. Дар ин боб муаллиф агар масъалаи пайдоиши фарзанд ва сабабгори он будани падару модарро таъкид намояд, дар боби шашум аз фазилатҳои асосии инсон баҳс кушода, муҳимтарин ҳосиятҳои инсонро аз қабилӣ нутқу суханварӣ ва некиву нақӯкорӣ шарҳ медиҳад. Ҳамин тавр, Қайковус баёнро аз моҳияти инсон шурӯъ намуда дар бобҳои гуногун дар бораи ташаккули фарзанд аз кӯдакиву ҷавонӣ то пирӣ ва аз омӯзиши илму пешаҳои гуногун ва тадриҷан ба дараҷаи ҳукмрони мамлакат расидани ӯ сухан меронад. Аз ин ҷост, ки бобҳо бо вучуди гуногунии мавзӯ ба ҳам саҳт алоқаманд буда, ҳуди асар яклухт ба назар мерасад.

Дар «Қобуснома» Қайковус пеш аз ҳама ба некиву

накӯкорӣ диққат медиҳад ва инро аз фазилатҳои асосии инсон доништа, дар ҳар маврид талқин мекунад: «Аммо неки аз сазовори неки дарег мадор ва некиомӯз бош... Ва некикуну некифармой ду бародаранд, ки пайвандашон замона нагсалад. Ва бар неки кардан пушаймон мабош»...

Қобили тавачҷӯх аст, ки Қайковус маҳз некиву накӯкорӣ барин хислатҳои ҳамидаро меёри асосии одамигарӣ қарор медиҳад ва ин хислатҳоро барои ҳаман табақаҳои аҳоли хоҳ шоҳу дарвеш, хоҳ вазиру хунарманд зарур мешуморад. Беҳуда нест, ки дар бобҳои ба оини вазириву подшоҳӣ бахшидаи китоб ҳам ғояи некиву накӯкорӣ таъкид гардида, ободониву бунёдкорӣ, манфиат расонидан ба мардум, раиятпарварӣ, адлу додгустарӣ ва амсоли инҳо аз вазифаҳои асосии ҳокимон доништа мешавад.

Қайковус аз бобҳои аввал то охири асар дар ҳар маврид некиву накӯкориро таъкид мекунад. Масалан, дар боби V «Андар шинохтани ҳаққи модару падар», ки суҳан аз қадамҳои аввали инсон ба ҳаёт, аз таваллуди тифл меравад, таъкид мешавад, ки маншаъу асли некии инсон пеш аз ҳама аз волидон — падару модар аст. Неки ин ҳалқаест, ки наслхоро ба ҳам мепайвандад. Тифл аз падару модар некиро ба мерос гирифта тамоми умр ривоч медиҳад ва дар навбати худ онро ба фарзандонаш ба мерос мегузорад. Қайковус менависад: «Пас, ҳаққи модару падар аз рӯи дин нанигарӣ, аз рӯи хираду мардумӣ бингар, ки падару модар мунтичи некиву асли парвариши нафси туанд. Чун ту дар ҳаққи эшон муқассир (гунаҳгор) бошӣ, чунон бувад, ки ту сазои ҳеҷ неки набошӣ ва он кас, ки вай ҳақшиноси некии асл набошад, некии фаръро ҳамқадр надонад...»

Қобили тавачҷӯх аст, ки нависанда дар маврид қадршиносии модару падар хирадмандиву одамиятро аз ҳама болотару вочибтар медонад.

Қайковус таъкид мекунад, ки барои ташаккули инсонии хуб танҳо аслу насаби неки нокифоя аст. Бояд ҳади шахс ҳам дар зиндагии ҳаррӯза номи неку қору хунари неку омӯзад ва ба тақомули ақлу маънавият, ахлоқу одоби ҳамида пардозад.

«Аммо ҷаҳд кун, — менависад ӯ, — ки агарчи асилу гавҳарӣ бошӣ гавҳари тан низ дорӣ, ки гавҳари тан аз гавҳари асл беҳтар...»

Яке аз шартҳои ташаккули некиро Қайковус дар сӯхбат бо некон медонад. Ӯ таъкид мекунад, ки инсон бояд дар мухити нек ба камол расад, яъне вай таъсири мухити ҷомеаро дар ташаккули инсони нек эътироф мекунад. Барои тақвияти фикр нависанда ҳикоятҳои ғамгин шудани Афлотун аз таърифи шахси нолоиқ ва садоми девона ба Закариёи Розиро мисол меорад.

Қайковус пайдо кардани дӯсту рафиқи некро аз шартҳои муҳими ташаккули неки дар баччаҳо медонад ва «дӯсти некро» ганҷи бузург» ва ҳатто аз бародар беҳ мешуморад. Дар ташаккули инсон, албатта, макоми тарбия калон аст. Боби алоҳидаи «Қобуснома» ба оини тарбияи фарзанд баҳшида шудааст. Нависанда вазифаи асосии падару модарро пеш аз ҳама дар он медонад, ки ба фарзанд номи хуш диҳад. Сипас аз хурдӣ ба ӯ пешаву ҳунароҳои заруриро омӯзонад. Ин ҷо барои мисол ӯ аз ҳаёти худ нақл мекунад, ки падараш вайро ба ходимон месупорад то савориву найзабозӣ ва шуғлу ҳунароҳои барои ҷавонон зарурро омӯзанд. Вақте ки ба падар ҳунароҳои омӯхтаи фарзандашро нишон медиҳанд, ӯ меғӯяд, ки як ҳунари зарурро, ки онро ҳеч кас ба ҷои ӯ иҷро карда наметавонад, ёд надодаанд, ки он шиноварӣ аст. Қайковус таъкид мекунад, ки омӯхтани ҳунароҳои гуногун ҳеч гоҳ ба бачаҳо зарар надорад ва баръакс хеле судманд буда, ҳатман дар зиндагӣ ба кор меоянд. Бесабаб нест, ки нависанда асарии худро маҳз аз 44 боб тартиб додааст. Чунон ки халқ меғӯяд, ба як ҷавон чил ҳунаро кам аст. Нависанда ҳам сабӣ кардааст, ки аз рӯи гуфтаи халқ беш аз 40 ҳунаро, ки дар зиндагии ҳар ҷавон ба кор омаданишон аз имкон берун нест, зикр намояд.

Қайковус ба тарбияву таълими духтарон низ диққат додааст. «Агар фарзанд духтар бошад,— менависад вай,— ӯро ба дояғони мастураи некӯпарвар бисупор ва чун бузург шавад, ба муаллима деҳ...» Нависанда духтарро аз писар кам намебинад ва ҳукуки ӯро эътироф мекунад. Инро аз як ҳикояти дар «Қобуснома» нақл шуда ҳам равшан пай бурдан мумкин аст. Шаҳрбону — духтари Яздигурди Сосониро арабҳо асир гирифта ба Арабистон мебаранд.

Замони ҳукмронии Умар духтар ба камол мерасад ва меҳонад ӯро ба шавҳар диҳанд. Шаҳрбону шарт мегузорад, ки то шавҳаршавандашро набинад, розӣ намешавад. Маҷбур мешаванд аз пеши ӯ мардони маъ-

руфро гузаронанд. Аввал худи Умар мегузарад. Шахрбону меғуяд, ки марди бузург аст, вале пир. Сипас Алӣ, Ҳасан мегузаранд, ба онҳо ҳам розӣ намешавад, зеро онҳо зандор буданд. Чун Ҳусайн мегузарад, духтар меғуяд: «У дархӯри ман аст. Шавҳари ман ӯ бояд, ки бувад...»

Ҷои дигар нависанда таъкид мекунад, ки падар бояд «духтарфурӯш» набошад.

Қайковус дар асар ҳамчун рӯҳшиносу мураббии нозукбин ба назар мерасад. Масалан, дар боби «Андар тартиби шароб хӯрдан ва шароити он» ӯ пеш аз ҳама таъкид мекунад, ки ҷавонон аз феъли ҷавонӣ ба харфи пирон гӯш намедиханд ва харчанд таъкид шавад, ки шароб нахӯред, боз ҳам ба он майл хоҳанд кард. Аз ин рӯ ӯ аввал манфиате надоштани шароб ва зарари онро нишон медиҳад, сипас таъкид мекунад, ки агар боз ҳам нӯшидани бошад бояд, ки хеле кам ва дар мавридҳои ҷудогона нӯшад: «Шароб хӯрданро нағӯям, ки бихӯр ва нағӯям, ки махӯр, ки ҷавонон ба қавли касе аз феъли ҷавонӣ бознагарданд...

Аммо агар нахӯрӣ, суди ду ҷаҳоне бо ту бувад... ва ҳам аз маломати халқ раста бошӣ. Ва аз ниҳоди сирати беақлон ва аз афъоли муҳол раста бошӣ ва низ дар қадхудой бисъёр тавфир ёбӣ».

Мутаассифона, усули фармонфармоӣ дар замони мо дар тарбияи насли наврас ҳам ҷой дошт. Дар ҳама ҷо бо бачҳо бо усули ин корро кун ва он корро нақун муносибат мекарданд. Вале бачҳо баръакс ҳамон корро мекунанд, ки калонсолону мураббӣи манъ мекунанд. Педагогу психологҳои машҳур ҳоло ба ҳулоасе омадаанд, ки усули бехтарини тарбия он аст, ки на ба тариқи амру инкор ва манъ, балки бо нишон додани оқибату суду зиёни ҳар кор дар идроки бачҳо нисбат ба аъмоли бад аксуламал ба вучуд оварда шавад.

Қайковус ханӯз беш аз 900 сол муқаддам гуфтааст, ки инсон бояд аз ҳар ҷиҳат зебо бошад, ҳам бо шаклу зоҳир ва ҳам бо ботину рафтор. У таъкид мекунад, ки шахсе «агар дидораи хуб бувад, бояд ки кирдораи ҷун дидораи бувад, ки аз некӯ зишти назабад». Вале агар зоҳираи зебо набошад, бояд бештар некӯ кунад.

Нависанда ахлоқи неку ҳамидаро барои ҳама, новобаста аз касбу пеша ва вазифаву мансаб зарур мешуморад. Ҳам барои шоиру муриб ва ҳам барои нади му вазир ва ашхоси дигар некиву нақӯкорӣ ва тар-

ғиби онро ӯ фарз медонад. Аз ин чост, ки Кайковус ба ҷараёни пешқадами иҷтимоии замонааш ҷараёни ҷавонмардӣ, ки некиву нақӯкорӣ мароми асосии он буд, ҳусни тавачҷӯх зоҳир намуда, боби охирини асарашро ба он мебахшад. Нависанда ростгӯиву росткорӣ, садоқату вафодорӣ, сабру тоқат, инсондӯстиву нақӯкорӣ барин хислатҳои ҷавонмардонро ситоиш карда, дар ҳамин рӯҳия тарбия намудани насли наврасро таъкид месозад.

Кайковус дӯстиро ҳам аз фазилатҳои муҳими инсонӣ ва яке аз шартҳои асосии зиндагонӣ дониста, ҳағто дӯсти ҳақиқиро аз бародар афзалтар мешуморад. Аз ин чост, ки ӯ боби ҷудогонани китобро ба шартӣ дӯстиву дӯст гирифтани бахшида, ба фарзандаш пайдо кардани дӯстони неку ба ҷой овардани ҳаққи дӯстиро талқин менамояд.

Дар бобҳои гуногуни «Қобуснома» муаллиф нодони-ву ҷоҳилӣ, дурӯягиву фиребгарӣ, мағруриву худписандӣ, беҳудагӯиву сардсуханӣ, кинаҷӯиву бахилӣ, риёкориву ситамкорӣ, хониву тамаъкорӣ барин хислатҳои зиштро маҳкум намуда, ростиву покдоманӣ, ҷавонмардиву саховатмандӣ, пуртоқативу ҳимматбаландӣ, ҳоксориву фурутанӣ, хубрафториву ҳушеуханӣ, бурдбориву беозорӣ адлпарвариву додгустарӣ ва дигар фазилатҳои ҳамидаи инсониро ситоиш ва талқин мекунад.

Унсурулмаолии Кайковус ба омӯзиши илму дониш ва касбу ҳунариҳои гуногун диққати зиёд дода, ба фарзандаш панд медиҳад, ки аз хурдӣ на ба ҷамъ кардани молу сарват, балки ба омӯзиши илму дониш, ки ганҷи бебаҳост, машғул шавад. Ӯ тарзу усул ва равиши касбу ҳунар ва пешаҳои гуногунро ба таври муфассал тасвир намуда нозукиҳои он касбҳоро баён мекунад ва хуб донистани онҳоро барои ҳамаи одамон новобаста аз табақаву наҷод зарур мешуморад. Вале илму ҳунар ба осонӣ ба даст намеояд ва аз ҳар кас меҳнату машаққати зиёдеро талаб мекунад. Бинобар ин Кайковус ҳамчун шахси пуртаҷрибаву рӯзгордида барои омӯхтани илму дониш ва пешаву ҳунаро пеш аз ҳама тарки коҳиливу танбалӣ ва одат кардан ба меҳнатро талқин намуда менависад: «Коҳилӣ фасоди тан бошад... Аз он ки тани моро таҳарруки табиӣ нест ва ҳар ҳаракат, ки тан кунад, ба фармон кунад на ба мурод ва ҳаргиз то ту нахоҳӣ ва нафармой танро орзуи қор кардан набошад, пас ту ба ситам тани худро фармонбар-

дор кун ва ба қаҳр ўро ба тоат ор, ки ҳар ки тани худро мутеъ натавонад кард, ўро аз ҳунар баҳра набошад. Ва чун тани худро ба омӯхтани ҳунар фармонбардор кардӣ, саломати ду ҷаҳон андар ҳунараш ёбӣ».

Кайковус ба тарбияи насли наврас пеш аз ҳама падару модарон ва омӯзгоронро масъул доништа, аз ҷумла яке аз вазифаҳои асосии падарро таълиму омӯзонидани илму дониш ва ҳунару пешаҳои зарурӣ ба фарзанд мешуморад ва ўро ба иҷрои ин вазифа даъват менамояд: «Пас бояд, ки ҳарчӣ омӯхтани бошад аз фазлу ҳунар фарзандонро биёмӯзӣ то ҳаққи падариву шафқати падарон ба ҷой оварда бошӣ... Ва ҳар ҳунару фазле рӯзе ба қор оядаш. Пас дар фазли хешу ҳунари фарзандон тақсир набояд кардан ва дар омӯхтани илм ва ҳар илме, ки омӯзӣ, ҳарис бояд будан».

Кайковус ҳамчунин ба моҳияти ақл дар ҳастии инсон диққати ҷиддӣ дода, онро сарчашмаи ҳамаи ҳислатҳои ҳамида медонад ва роли бузурги тарбияву меҳнатро дар парваришу тақомули ақли инсон таъкид меафзояд.

Китоби «Қобуснома», ки саросар аз ҳамин гуна насихату маслиҳатҳои муфиду пурарзиш иборат аст, барои падару модарон ва мураббӣёну омӯзгорон дастуру мададгори хубе мебошад. Муаллиф дар бисёр бобҳои асар дар хусуси таълиму тарбияи фарзанд, роҳҳои омӯхтани ахлоқу одоби ҳамидаи инсонӣ сухан ронда, панду андарзҳои ҳақимонае медиҳад, ки аксари онҳо имрӯз ҳам барои тарбияи меҳнатдӯстиву ростқавлӣ, наққориву хушрафторӣ, далериву ҷасурӣ барин ҳислатҳои шоистаи инсонӣ дар насли наврас хеле муфиданд. Панду насихатҳои Қайковус аз ҳуди ҳаёту таҷрибаи рӯзгор сарчашма гирифта, ҷанбаи амалӣ доранд ва бо ҳодисаву воқеаҳои ибратбахши зиндагӣ тақвият дода мешаванд, ки ин боиси муассиру таъсирбахш ва нишонрас шудани онҳо гаштааст.

Ҷолиби диққат аст, ки Қайковус дар ҳар қору машғулият риояи андозаву ҳадди эътидолро шарт медонад. «Аммо дар қорҳо,— ҳитоб мекунад ӯ ба фарзандаш,— ифрот макун ва ифротро шум дон ва андар ҳама шуғл миёна бош». Аз ҷумла дар бобе, ки «тартиби шароб хӯрдан» шарҳ дода шудааст, Қайковус қатъиян нигоҳ доштани андозаро дар шаробхӯрӣ талаб намуда, исрофро ё худ зиёд истеъмол кардани шаробро, ба нӯшидани заҳр баробар медонад. Ў қайд мекунад, ки

ҳарчанд падарон кӯшиш менамоянд, ки фарзандонро аз шаробнӯшӣ боздоранд, вале аксари писарон аз шӯри ҷавонӣ ва бо таъсири ҳамсолону дӯстон дар зиндагӣ ночор ба шаробхӯрӣ машғул мешаванд. Бинобар ин донишмандони андоза ва тарзи дурусти истеъмоли шароб ба назари вай, махсусан, барои ҷавонон хеле зарур аст. Мақсади асосии муаллиф дар боби мазкур на тарғибу ташвиқи шаробнӯшӣ, балки пеш аз ҳама маҳкум кардани бадмастӣ ва эмин доштани фарзанд аз осебу зарари шаробхӯрии бемавриду беандоза мебошад.

Ин китоби илова бар аҳамияти калони ахлоқиву тарбиявӣ барои шиносӣ бо ҳаёт, маишат, тарзи зиндагиву кори табақаҳои гуногуни аҳоли дар он замон хеле судманд аст. Хонанда аз мутолиаи асар дар бораи тарзи ташкили оилаву меҳмондорӣ, тартиби таом хӯрдану ҳаммомравӣ, шатранҷбозиву шаробхӯрӣ, тариқи ҷамъ кардани молу хонаву мулк харидан, тартиби шикору ҷавгонбозӣ ва амсоли инҳо дар асрҳои миёна маълумоти муфасссали пурбаҳо мегирад.

Китоби мазкур сарчашмаи муҳимме роҷеъ ба урфу одат ва расму оинҳои халқҳои тоҷику форс буда, аз он дар бораи ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодиву маданияи Осиёи Миёнаву Эрон, махсусан, Табаристону ноҳияҳои атрофи он далелу санадҳои пурқимате ба даст овардан мумкин аст. Аз ин рӯ ҳақ ба ҷониби шоир ва донишманди маъруфи эронӣ Маликушшуаро Баҳор аст, ки ба ин асар баҳои баланд дода навишта буд: «Қайковус дар ин китоб («Қобуснома» — М. М.) доди сухан додааст ва аз овардани матолиби бисёр судманди ахлоқиву ҳикматҳои амалӣ дақиқае ғуруғгузор накардааст. Ва илова бар ғавоиди азиме, ки аз ҳайси шиносоии тамаддуни қадиму маишати миллӣ ва илми зиндагиву дастури ҳаёт дар китоби мазкур мундариҷ аст, бояд ўро маҷмӯаи тамаддуни исломии пеш аз муғул номид».

Дар бораи сиёсату тарзи давлатдорӣ, ҷангу кашмакашҳои ҳокимону феодалон дар таърихномаҳо маълумоти фаровоне мавҷуд аст. Вале дар хусуси тарзи зиндагиву рӯзгор, ахлоқи маишати онҳо дар он асарҳо маълумоти ниҳоят каме сабт ёфтааст. «Қобуснома» аз зумраи он асарҳои нодир аст, ки аз онҳо дар ин бобат далелу санадҳои зиёде ба даст овардан мумкин аст. Қайковус, ки намояндаи синфи ҳукмрони давр буд, тарзи рӯзгору маишати ашрофони ошкоро ва ҳаққо-

нӣ ба қалам додааст. Ин ба хонандағони имрӯзаи тоҷик барои дуруст дарк ва тасаввур намудани таърихи асрҳои кӯҳан мадади калон мерасонад.

Дар ҳақиқат, чунон ки дидем, «Қобуснома» дорони аҳамияти калони тарбиявӣю ахлоқӣ ва маърифативу таърихӣ будааст. Вале ҳангоми мутолиаи ин асар ҳамин нуқтаро ҳам бояд ба назар гирифт, ки на ҳамаи навиштаҳои ин китоб ва на ҳамаи маслиҳату панду андарзҳои Қайковус имрӯз арзиши ҳудро пурра нигоҳ доштаанд ва дар тарбияи насли наврас судманданд. Зеро азбаски Қайковус намояндаи табақаи ҳукмрони давр буд, табиист, ки дар асараш пеш аз ҳама манфиати синфу табақаи ҳудро ифода менамуд. Бинобар ин як қатор панду маслиҳатҳои ӯ, ки бо мақсади тарбияи ашрафзода баён шудааст барои хонандағони имрӯза аҳамияти бевоситаи тарбиявӣю ахлоқии ҳудро қисман ва ё пурра гум кардаанд. Ин ҳолат, махсусан, дар бобҳои зан хоستان, ғулом харидан, меҳмондорӣ, чамъ кардани мол, хидмат кардани подшоҳон, дар шароити вазорату оини подшоҳӣ, тичорат кардан, тариқи аҳли тасаввуф ва амсоли инҳо ба назар мерасад. Аз ин рӯ айнан пазируфтани дар амал татбиқ кардан ва ба ҳамаи навиштаҳои муаллифи асар тақлиду пайравӣ намудани хонандаи имрӯзаи тоҷик дуруст нест.

Ҳангоми мутолиаи ин китоб бояд дар хотир дошт, ки насихату маслиҳатҳои муаллифи он қариб ҳазор сол пеш аз ин дар шароити муҳити тамоман дигар баён шудаанд. Вале бобҳои мазкур ҳам, чунон ки гуфтем, аҳамияти калони маърифатӣ дошта, барои хонандаи имрӯзаи тоҷик аз он ҷиҳат судманданд, ки онҳоро бо ҳаёту маишат ва ахлоқи одоби ашрофони он давра хеле ҳуб шиносо менамоянд.

Бояд гуфт, ки «Қобуснома» на танҳо қомуси тамаддуну рӯзғори мардуми асрҳои гузашта ва дастури муфиди тарбиявӣю ахлоқӣ ва таълимиву маърифатомӯзист, балки ин асар инчунин намунаи барҷаста ва беҳтарини насри бадеии тоҷику форс дар асри XI ба шумор меравад.

Ҳикояҳои кӯтоҳе, ки нависанда барои тақвияти андешаҳои тарбиявӣю ахлоқии худ овардааст, аксаран воқеиву ҳаётӣ буда, бо тарзи баёни соддаву раван ва ширину дилчасп диққати хонандаро ба худ мекашанд ва ба ӯ таассуроти амиқ мебахшанд. Зияда аз 55 ҳикояи ибратомӯз, ки дар бобҳои гуногуни асар бамав-

кеъ оварда шудаанд, мақсаду матлаби муаллифро нишонрас намуда, дар хотири хонанда ба таври фаромӯшношуданӣ нақш мебандад. Масалан, Қайковус дар хусуси зарурати ба фарзандон омӯхтани шиноварӣ суҳанронда барои тасдиқу пуркувват намудани фикраш саргузашти худро нақл мекунад, ки он хеле шавқовар буда, манфиати беҳамто доштани шиноварию дар ҳаёти инсон ба субут мерасонад.

Дар «Қобуснома» барои таъкиду тасдиқи матлаб ва ороишу зинати калом порчаҳои шеърӣ ҳам оварда шудаанд. Аз 48 байт шеъре, ки дар асар нақл шудааст, 31 байти он ба қалами худи Унсурулмаолии Қайковус мансуб буда, аз қобилияти шоирӣ ӯ дарак медиҳанд. Абёти боқимонда ба Абушуқри Балхӣ, Фарруҳии Систонӣ, Асчадии Марвазӣ, Қамарии Гургонӣ ва дигар шоирони асрҳои IX—XI тааллуқ дошта дорони мазмунҳои панду ахлоқӣ мебошанд.

Қобуснома бо забон ва услуби соддаву раван таълиф ёфтааст. Забони асар хеле ширину дилкаш буда, ташбеҳу истиора, тавсифу маҷоз, таъбиру ибораҳои образнок, зарбулмасалу мақолҳои дилнишин дар он моҳирона истифода шудаанд. Масалан, дар ҷумлаи зерин нависанда матлабро ба воситаи ташбеҳу мақол хеле возеҳу дилчасп баён намудааст: «Ва бидон, ки ин ҷаҳон киштзорест аз неку бад, он ҷи бикорӣ, бидаравӣ».

Вале услуби «Қобуснома» монанди намунаҳои насри бадеии асрҳои XII—XIII ниҳоят пуробурангу муллақ набуда, дар он санъатҳои бадеӣ мувофиқи тақозои матлаб дар ҷойҳои муносиб ба қор рафтаанд ва ба соддагиву равонии баён ҳалал нарасонидаанд. Инро дар мисоли истифодаи бамавриди санъати сачъ ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Худи Қайковус дар бораи тарзи истифодаи ин санъати бадеӣ менависад: «Ва андар номаи тозӣ сачъ хунара аст ва сахт некуву хуно ояд. Валекин дар номаҳои порсӣ сачъ нохуш ояд, агар нағӯӣ, беҳ бувад».

«Қобуснома» ҳамчун асари пурбаҳои тарбиявӣ ахлоқӣ ва намунаи барҷастаи насри бадеӣ дар замонҳои худ ва асрҳои баъдина шӯҳрати босазое пайдо кардааст. Ҳанӯз дар охири асри XI Санои Ғазнавӣ дар маснавии маъруфаш «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» ҳикоятро аз «Қобуснома» айнан гирифта ба риштаи назм кашида буд. Минбаъд Муҳаммад Авфӣ дар «Ҷавомеъ-ул-ҳикоят», Қозӣ Ҳамидиддини Ғаффорӣ дар «Нигористон»,

Мухаммад Хабларӯдӣ дар «Чавомеъ-ут-тамсил», Низомии Ганҷавӣ дар «Хусрав ва Ширин», Фаридуллоҳи Аттор дар «Асрорнома» ва «Мантиқ-ут-тайр, Ибни Исфандиёр дар «Таърихи Табаристон», Амир Хусрави Дехлавӣ дар «Матлаъ-ул-анвор», Абдурахмони Чомӣ дар «Силсилат-уз-заҳаб», Муҳаққиқи Сабзаворӣ дар «Равзат-ул-анвор» ва амсоли инҳо аз ҳикоятҳои гуногуни «Қобуснома» истифода бурдаанд.

Қайковус бо ин асари худ инчунин анъанави навиштани насихатномаву пандномаҳоро, ки ҳанӯз дар даврони тоисломӣ дар адабиёти халқҳои эронинаҷод маъмул буд, аз нав зинда намуда равнаку ривож дод ва ба инкишофи асарҳои тарбиявӣ ахлоқӣ дар адабиёти тоҷикӣ форс таъсири пурфайзе бахшид.

Аз ин ҷост, ки «Қобуснома» ба забонҳои дигар низ тарҷума шуда шӯҳрати ҷаҳонӣ касб намудааст. Ҳанӯз соли 1432 ин асари пурбаҳо аз тарафи Мирҷумак Аҳмад ибни Илёс ном шахсе ба забони туркӣ тарҷума шуда буд. Ин тарҷумаро соли 1705 Назмизода бо хоҳиши ҳокими Бағдод Ҳасанпошшо аз нав таҳриру танзим намудааст. То ин дам тарҷумайи туркии асар се маротиба нашр шудааст. Ин асарро соли 1786 Рашидӣ ном шахс ба забони ӯйғурӣ ва соли 1860 шоир ва донишманди маъруфи ўзбек Огаҳӣ таҳти унвони «Мавъизатнома Қайковус» ба забони ўзбекӣ тарҷума намудаанд.

Соли 1811 тарҷумайи немисии «Қобуснома», ки аз забони туркӣ анҷом ёфта буд, дар Берлин ба таъъири меҳрасад. Ба забони франсавӣ бошад ин асар аз забони аслии соли 1886 баргاردонида шудааст. Тарҷумайи тоҷикӣ «Қобуснома» ба воситаи маорифпарварии маъруф Қайюми Носирӣ сурат гирифта, соли 1882 дар Қазон интишор ёфт. Аз рӯи ин тарҷума соли 1886 асар бори аввал ба забони русӣ баргاردонида шуд.

Шарқшиносии маъруфи англис Рубен Леви соли 1931 дар Лондон тарҷумайи англисии ин китобро нашр намуд.

«Қобуснома» соли 1958 бори дуюм ба забони русӣ дар тарҷумайи Е. Э. Бертельс, ки аз забони аслии баргاردонида буд, ба таъъири расид.

Ҳамчунин асари мазкур бо кӯшиши Содиқ Нашъат ва Амин Абдулмачиди Бадавӣ дар Миср соли 1958 ба забони арабӣ ва ниҳоят солҳои 1966—1968 ду маротиба бо таҳриру муқаддимаи С. Долимов (аз рӯи

тарчимаи Огаҳӣ дар Тошкент ба ўзбекӣ интишор ёфтааст.

Порчаҳои ҷудогонаи «Қобуснома» ба як қатор забонҳои дигари олам низ тарҷума ва нашр шуда, тарҷумаи мукаммали гурҷӣ он ҳоло омодаи ҷоп аст.

Шўҳрати «Қобуснома», махсусан, дар байни хонандагони форсизабон хеле зиёд аст. Илова бар нусхаҳои фаровоне, ки дар китобхонаҳои гуногуни олам маҳфузанд, ин асар дар Техрон ва дигар шаҳрҳо зиёда аз 15 маротиба ҷоп шудааст. Нахустин ҷопи асар бо кўшиши шоир ва донишманди маъруфи эронӣ Ризоқулиҳони Ҳидоят соли 1868 дар Техрон сурат гирифта буд, ки он боз 6 маротиба дар Эрон ва Ҳиндустон такрор ёфт.

Муҳимтарин нашрҳои «Қобуснома» соли 1933 бо тасҳеҳи Саид Нафисӣ (аз рӯи дастнависи китобаташ соли 1349), соли 1951 бо эҳтимоми Р. Левӣ дар Лондон, соли 1956 бо кўшиши Абдулмаҷиди Бадавӣ ва соли 1967 бо тасҳеҳи Ғуломхусайни Юсуфӣ (аз рӯи қадимтарин нусхаи мавҷудаи асар, ки соли 1226 китобат шудааст дар Техрон) сурат гирифтаанд.

Бо ҳуруфи имрӯзаи тоҷикӣ мунтахаби «Қобуснома» бори аввал соли 1968 бо кўшиши адабиётшинос А. Девонакулов дар шакли китобчаи алоҳида таҳти унвони «Насиҳатнома» нашр гардид. Худи ҳамон сол дар маҷалласи «Садои Шарқ» тақризе ба таъъ расида буд, ки дар он ҷоп шудани китоби мазкур «дар ҳаёти маданияи республикаамон воқеаи гуворое» доништа шуда, зимнан ба баъзе норасоӣҳои он ишора гардида буд. Муаллифи тақриз аз ҷумла ниҳоят мухтасар будани мунтахаб ва номукаммалии муқаддимаи мураттибро гўшрас намуда, дуруст қайд карда буд, ки «Доирани хонандагони ҷунин китобхоро маҳдуд кардан нашояд. Ин асар («Насиҳатнома» — М. М.) на танҳо барои ҷавонону наврасон, барои фарзандон, балки барои падару модарон аст ва аз он ҳама баробар комёб мешаванд». Аз ин рӯ муаллифи тақриз умедворӣ изҳор карда буд, ки «пас аз як-ду соли дигар ин асар», «дар шакли пурра» ҷоп мешавад. Вале, танҳо пас аз даҳ сол шакли нисбатан пурраи асар таҳти унвони «Қобуснома» дар нашриёти «Маориф» ба таъъ расид. Ин асари пандомўз ҳоло аз мақбултарин китобҳои хонандагони тоҷик буда, панду андарзҳои ҳақимонаи он дар тарбияву ташаққули ҷавонони хушодобу нақўкор хеле судманданд.

1978.

ХУСНИ ИНСОН АЗ НАЗАРИ ҲОФИЗ

Баёни шавқ чӣ хочат, ки шарҳи оташи дил
Тавон шинохт зи сӯзе, ки дар суҳан бошад.

Ҳофизӣ Шерозӣ.

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ аз ҷумлаи мумтозтарин саромадони адабиёти пешқадами олам аст, ки бо афкори баланду эҳсоси пурҷӯш, хираду заковати беамсол, самимияти бериёву ҷасорати беҳамтояш маҳбубу мақбули оламиёни завқпарвари мухталифзабону гуногунмиллат гаштааст.

Дар ашъори рӯхпарвари Ҳофиз баробари масоили дигар бузургиву қудрати инсон, бунёдкориву ҷасорат ва ниҳоят зебони зоҳириву ботинии он бо камоли латофату фасохати каломӣ рангину хушоҳанг ифода ёфтаанд.

Ҳарчанд доир ба ҷанбаҳои фалсафиву эстетикӣ ашъори Ҳофиз донишмандону шарқшиносони олам зимни таҳқиқи аҳволу ашъори шоир ишораҳо кардаанд, вале ҳанӯз хусусиятҳои умдатарини идеалҳои иҷтимоиву эстетикӣ шоир мавриди тадқиқи хоссае қарор нагирифтааст ва вобаста ба ин баробари дигар масъалаҳо инчунин маҳорату тавоноии шоир дар баёни афкори эҳсоси баланд ва омезиш додани эҳсосу хирад возеҳан ошкор нагаштааст.

Холо мо ба ин масъалаҳои бисе муҳим ба таври қатъӣ дахл накарда, андешаҳои худро оид ба як ҷиҳати идеали эстетикӣ Ҳофиз — тасвир ва таҷассуми зебони инсон дар ашъори ӯ иҷмолан иброз медорем. Азбаски ҷанбҳои ирфонӣ ашъори Ҳофиз хеле зиёд баррасӣ шудааст, ба он низ дахл нахоҳем кард.

Пеш аз ҳама бояд иқрор шуд, ки таҳқиқи масъалаи мазкур дар ашъори латифу обдори Ҳофизӣ бузургвор, ки ҳар каломаш таровиши рӯҳи поку зодаи қалби пурғалаён аст, басо душвор буда, ҳар муҳаққиқро аввало зарур аст, ки «насиби атроғини назми Ҳофизро» (Межелайтис) бо изтиробӣ қалбу лағзиши рӯҳ эҳсос намояд.

Тасвир ва тавсифи инсон дар адабиёти тоҷикӣ форсаънаъанӣ бисе бостонӣ дорад. Аз сурудҳои қадимӣ халқиву готҳои «Авесто» то осори безаволи Рӯдакӣ Фирдавӣ, Саъдиву Ҳофиз, Ҷомиву Дониш ва амсоли инҳо образи инсонӣ неқ (Ҳурмуз), муборизу тавоно

(образҳои «Шоҳнома»), хушахлоқ, доно, заковатманд, часур, лоубол, ҳаётдӯст (ринд) ва ниҳоят зебо дар мадди назар меистад.

Дар ашъори Ҳофиз часурӣ, бебоки, лоуболи, ҳаётдӯсти, завқпарварӣ барин хислатҳои ҳамида агар дар образи ринд, ки ба назари мо таҷассуми идеали иҷтимоии шоир ҳисобидан раво аст, ифода ёфта бошад, сифатҳои хуброӣ, некусиришӣ, хушахлоқӣ ва умуман зебоии инсонро (ба мафҳуми васеаш) дар образи дилбари нозамини шоиру қаҳрамони лирикӣ (ринд) метавон мушоҳада кард.

Маҳбубаи шоир, ки таҷассуми идеали эстетикӣ ӯст, қабл аз ҳама зоҳиран зебост: ҳусни ӯ аз ҷамоли духтарони оддӣ деҳоту шаҳрҳои он даврон тафовут надорад. Ҳусни маҳбуба, ки шоирро шефтаи ҳеш гардондааст, бар замми он ки табииву дилкаш аст, аз меҳнат обутоб ёфтааст ва аз ин ҷост, ки рӯи ӯ гандумгуну сиёҳранг мебошад:

Он сияҳчарда, ки ширини олам бо ӯст,
Чашми майгун, лаби хандон, дили хуррам бо ӯст.
Холи мушқин, ки бар он орази гандумгун аст,
Сирри он дона, ки шуд раҳзани Одам бо ӯст.
Дилбарам азми сафар кард, худоро, ёрон,
Чӣ кунам бо дили маҷрӯх, ки марҳам бо ӯст...

Симои дилбари шоир, ҳусну ҷамоли ӯ дар ғазали дигар боз равшантар мегардад. Ӯ бо ҷобукиву маҳвашӣ, симинбаногӯшиву зарофати худ шоирро тамоми вола гардондааст:

Бибурд аз ман қарору тоқату хуш
Бутӣ сангдилу симинбаногӯш,
Нигоре, ҷобуке, шанге, париваш,
Зарифе, маҳваше, турке, қаболӯш...

Ҳамин тавр, маҳбубаи Ҳофиз зоҳиран ва дар сурат зебост: ҳусни ӯ аз нуқсу айб барист, холи мушқину лаби хандон, чашми майгуну баногӯши симин ба рӯи сиёҳчатобу гандумгуни ӯ таносуб афтода, ҳусни ӯро афзун гардондаанд. Вале ин басанда нест. Мафҳуми ҳусн дар ашъори Ҳофиз васеъ ва доманадор буда, маҷмӯъ ва ягонагӣ ҳамоҳангии хислатҳои ҳамидаи ботинӣ ва сифатҳои зоҳириро дар бар мегирад. Маҳбубаи

Ҳофиз низ танҳо бо ҳусни зоҳириаш намеболад. Ӯ инчунин дорои ҳақгӯӣ, вафодорӣ, ҳушахлоқӣ барин хислатҳои ҳамида буда олами маънавии бое дорад:

Ба ҳусну ҳулку вафо кас ба ёри мо нарасад.
Туро дар ин сухан инкори кори мо нарасад.
Агарчи ҳуснфурӯшон ба чилва омадаанд,
Қасе ба ҳусну малоҳат ба ёри мо нарасад.
Ба сӯхбати дерин, ки ҳеҷ маҳрами роз
Ба ёри якҷиҳати ҳақгузори мо нарасад.

Хислатҳои ҳамидае, ки идеали эстетикӣ Ҳофиз дорост, хислатҳои фавқулбашариву ғайримуқаррарӣ нестанд, онҳоро ҳар фарди ҷамъият дар ҳар замон метавонад касб намояд. Инҳо хислатҳои умумиинсониянд, ки дар ҳамаи давраҳои таърихи башар аз меъёрҳои асосии зебоии ҳақиқӣ инсонӣ шоиста ба ҳисоб мерафтанд ва имрӯз низ нуктаҳои муҳимми зебоиносиро ташкил медиҳанд.

Зимнан бояд гуфт, ки чунин тарзи офариниши образи инсонӣ зебое, ки дорои хислатҳо ва сифатҳои муқаррарӣ умумиинсонӣ ва дар айни замон конкретӣ мебошад, ба усули реалистӣ тасвири Ҳофиз далолат менамояд. Зеро шоир дар тасвири маҳбубаи зебо ба ӯ хислатҳои зиёди романтикӣ фавқулбашарино нисбат надодааст. Вале ин маънои онро надорад, ки дар лирикаӣ Ҳофиз хусусиятҳои романтикӣ тасвир вучуд надошта бошад. Баръакс, тамоми лирикаӣ шоирро рӯҳияи нозуки романтикӣ фаро гирифта, тасвири реалистӣ ӯро тақвият медиҳад. Масалан, дар ғазали боло дар симои фарде (маҳбуба) гунҷоиш додани маҷмӯи хислатҳои ҳамидаву сифатҳои олӣ ва ӯро аз ҳама афзал дониставу якто шуморидан то андозае характери романтикӣ дорад. Аз ин рӯ ҳангоме ки тасвири идеалистӣ Ҳофиз меғӯем, ҳамоно ба андозае хусусиятҳои романтикӣ тасвири ӯро низ дар назар дорем.

Оҳанги романтикӣ дар тасвири зебоии идеали эстетикӣ ҳосса дар ғазали зер, ки шоир маҳбубаашро ба кулӣ бенукс мешуморад ва ӯро ба парии афсонавӣ монанд карда дар кишвари ҳусн малика медонад, баръалоина падидор аст:

Он ёр, к-аз ӯ хонаи мо ҷойи парӣ буд,
Сар то қадамаш чун парӣ аз айб барӣ буд.

Манзури хирадманди ман он моҳ, ки ўро
Бо хусни адаб шеваи соҳибназарӣ буд.
Ўзре бинех, эй дил, ки ту дарвешию ўро
Дар мамлакати хусн сари тоҷварӣ буд...

Маҳбубан шоир на танҳо чехраи зебо дорад, балки
тамоми вучуди ӯ зебост ва инчунин хушсухану хуб-
гуфтор аст;

Дилам бичӯ, ки қадат ҳамчу сарв дилҷӯст,
Сухан бигӯ, ки каломат латифу мавзун аст.

Ҳофиз дилбастан дӯшизағони фақат зоҳиран зебо
нест. Ӯ вассофи маҳбубаи комилан зебо, маҳбубае, ки
бо хусни ахлоқи худ, бо меҳру вафояш, бо ошноии худ,
ки сифатҳои неки инсониянд, зебо мебошад. Ҳофиз зе-
боии ҳақиқии инсонро маҳз дар мувофиқату ҳамоҳан-
гии хусни ботиниву ҷамолу зоҳирӣ, хусни ахлоқу ҷа-
моли беайб ва «иттифоқи хусну малоҳат» («Хуснат ба
иттифоқи малоҳат ҷаҳон гирифт»), медонад:

Ғурури хусн иҷозат магар надод, эй гул,
Ки пурсише нақунӣ андалеби шайдоро...
Ба хусни ҳуқ, тавон қард сайди назар
Ба банди дом нағиранд мурғи доноро.
Надонам аз ҷӣ сабаб ранги ошноӣ нест,
Сихқақдони сияҳҷашму моҳсиморо.
Ҷуз ин қадар натавон гуфт дар ҷамоли ту айб,
Ки ҳоли меҳру вафо нест рӯи зеборо.

Аз ин ҷост, ки ӯ хусни зоҳириро ба ҳеҷ вачҳ меъёри
асосии зебоии инсон қарор наметаҳд. Ба ақидаи Ҳо-
физ ҷамоли зоҳирии маҳбуба он вақт зебост, ки бо
хусни ботинии ӯ, бо олами бойи маънавият ва ҳунару
амалиёташ ҳамоҳангӣ пайдо кунад:

Ҷамоли шахс на ҷашм асту зулфу оразу ҳол,
Ҳазор нуқта дар ин қору бори дилдорист.
Қаландарони ҳақиқат ба ним ҷав наҳаранд
Қабои атласи он қас, ки аз ҳунар орист.

Бинобар ин умеди шоир мудом он аст, ки хусни зо-
ҳириву ботинии маҳбуба пайваста тавҷам ва ҳамоҳанг

бошад. Гузашта аз ин ӯ таъйид мекунад, ки миёни сурату (шакл) маънии (мундариҷа) тамоми мавҷудоти зебо, аз ҷумал инсон мувофиқату ягонагии будан шарт аст:

Чамоли сурату маънӣ зи юмни сикхати туст,
Ки зоҳират диҷаму ботинат наҷанд мабод.

Чунон ки зикр шуд, мафҳуми ҳусни ботинии инсон дар ашъори Ҳофиз пурдомана буда, эҳсоси хирад, завоқу салиқа, орзуи ният, ҳислатҳои ҳамида, донишу ҳунар ва ниҳоят муносибати шахс ба воқеиятро дар бар мегирад. Албатта, Ҳофиз дар замони ҳукмравонии таассуботи феодалӣ зиста ба фаҳмиши имрӯзаи муносибати ҷаҳони шахс ба воқеият (маҳсусан ба ҷаҳоният) расида наметавонист. Бо вучуди ин дар маъсалаи маъмур ӯ аз даврони худ хеле пеш гузашта ба таври номунтазам бошад ҳам нуқтаҳои баланди эстетикӣро баён кардааст, ки имрӯз ҳам дар тарбияи инсон шояд ва судманданд.

Пайдош, ки Ҳофиз мудом ҳусни поку табиӣ ва беолоишу бепардозро сӯтӯдааст. Зебоии маҳбуба — идеали эстетикӣро шоир бо ибораи басо шеваи халқӣ «ҳусни ҳудодод» ифода кардааст.

Қилки машшотан сунъаш нақшаи мурод,
Ҳар ки иқрои бад-ин ҳусни ҳудодод нақард.

Иддаи Ҳофиз дар байти боло он аст, ки танҳо санъаткор ё адибе ба мурод мерасад, ки ҳамин ҳусни ҳудододи маҳбуба — инсонии воқеиро васф созад. Ин ҷо бори дигар ба тасвири реалистии ҳаёт умуман ва зебоии инсон майл доштани Ҳофизро пай бурдан душвор нест. Ҳуди ашъори ҷовидонии шоир гувоҳи он аст, ки ӯ дар тариқи эҷод мудом тасвири реалистиву ҳаққонии ҳаётро пеш гирифтааст ва идеали эстетикӣро низ бо ин усули ниғориш падида омадааст. Зимнан бояд гуфт, ки дар тасвири идеали эстетикӣ Ҳофиз рӯҳия ва унсурҳои реалистӣ нисбат ба романтикӣ бештар зоҳир мегарданд. Ҳол он ки дар ашъори дигар ғазалсароёни бузург монанди Ҷомӣ ва беш аз ҳама Бедилу пайравонаш бартари ҷанбаҳои романтикӣ тасвири идеали эстетикӣ равшан ҳувайдош.

Ҳофиз ҳусни ҳудододи маҳбубаашро аз тамоми таъйиноти пардозҳои сунъӣ афзал мешуморад ва зе-

боии ўро хатто аз зебоиҳои табиату олами мавҷуд боло мегузорад:

Эй арӯси хунар, аз даҳр шикоят манамоӣ,
Хачлаи хуси биёрой, ки домод омад.
Дилфиребони наботӣ ҳама зевар бастанд,
Дилбари мост, ки бо хусни худодод омад.

Пай бурдан душвор нест, ки ғазалҳои ба тавсифи хусни худододи дилбар бахшидаи Ҳофиз оҳанги тарабангез ва хушҳолиро доранд. Ба ин ҳуди ӯ низ дар ҳамон ғазали боло ишора кардааст:

Мутриб аз гуфтаи Ҳофиз ғазале нағз бихон,
То бигӯям, ки зи аҳди тарабам ёд омад.

Сабаби ин ҳолат аз як тараф ҳамон ба завқу саликаи баланди Ҳофиз, ки зебоии ҳақиқиву аслиро аз зебоии сунӣ тарҷеҳ медиҳад ва аз тарафи дигар ба самимияти сурудаҳои ӯ алоқадор аст. Шоир аз хусни табиатан зебои дилбар ба вачд меояд. Вучуди ўро ҳаяҷони тарабангезе фаро мегирад ва ин хушҳоливу сурури ботинии ӯ бо зеботарину фасехтарин суханҳо қаламӣ мегарданд. Ин ҳолат беш аз ҳама дар машхуртарин шеъри Ҳофиз «Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро» падидаи омадааст, ки шоир дар зимни он нидои дил ва диди эстетикӣ худро бо ин сатр ифода кардааст: «Ба обу рангу ҳолу хат чи хочат рӯи зеборо».

Ҳофиз хусни покизаву беолойиш, зебоии табииву худододро на танҳо тараннум менамояду бас, балки ба хонандагони ашъораш қатъиян ба хусни бопардоз дил набастанро ташвиқ мекунад:

Бишӯй авроқ, агар ҳамдарси моӣ,
Ки илии ишқ, дар дафтар набошад,
Зи ман биниюшу дил дар шохиде банд,
Ки хуснаш бастан зевар набошад.

Зебоии ҳақиқӣ ба ақидаи Ҳофиз на ба парӣёну хуруғилмони афсонавӣ, ки арбобони дин талқин менамуданд, балки ба паричеҳрагону заминиву маъшуқагони воқеӣ ва умуман инсон хос аст:

Эй фуруғи моҳи хусн аз рӯйи рахшони шумо
Обруи хубӣ аз чоҳи занаҳдони шумо!

Ин ҷо ҳам осори тугёну ҳаяҷони тарабангези қалби
шоир дар оҳангу навоҳти шеър хувайдост.

Дар ғазали дигар Ҳофиз тамоми падидаҳои ҳусну
зебоии ҳақиқиро дар симои маҳбубаи заминияш дида,
маҳз аз чунин дилбарони дорои рӯйи моҳманзару чаш-
мони пурҳумор, қадди чун сарву зулфони беқарор, хат-
ти сабзи чун бунафшаву донаи хол пайдо кардани оли-
ҳаи ҳусну зебоиро боз ҳам қатъитар баён менамояд:

Эй рӯйи моҳманзари ту навбаҳори хусн
Холу хати ту маркази лутфу мадори хусн.
Дар чашми пурҳумори ту пинҳон ғусуни сеҳр,
Дар зулфи беқарори ту пайдо қарори хусн.
Моҳе натофт чун руҳат аз бурҷи некуӣ,
Сарве наҳост чун қадат аз ҷӯйбори хусн.
Хуррам шуд аз малоҳати ту аҳди дилбарӣ,
Фаррух шуд аз латофати ту рӯзғори хусн.
Аз доми зулфу донаи холи ту дар ҷаҳон
Як мурғи дил намонд нағашта шикори хусн.
Доим ба лутф дояи табъ аз миёни ҷон
Мепарварад ба ноз туро дар қанори хусн.
Гирди лабат бунафша аз он тозаву тараст,
Қ-оби ҳаёт меҳӯрад аз ҷӯйбори хусн.
Ҳофиз тамъ бурид, ки бинад назири дӯст,
Дайёр нест ғайри ту андар диёри хусн.

Албатта, на дар ҳамаи ғазалҳои Ҳофия маъшуқ ин-
сонӣ зебоӣ заминист ва аксаран дар ғазалҳои шоир ву-
ҷуди мутлақи илоҳӣ мавриди тасвиру тавсиф қарор ги-
рифтааст. Вале дар бисёр мавридҳо шоир ба маъшуқи
ҳаёливу осмонӣ ҳам хислатҳо ва сифатҳои инсонӣ за-
миниро нисбат медиҳад. Барои мисол дар ғазали зер,
ки ишқи илоҳӣ тасвир шудааст, шоир ба маъшуқи ос-
монӣ зулфи парешонро мансуб медонад:

Бахт аз даҳони дӯст нишонам намедиҳад,
Давлат хабар зи рози ниҳонам намедиҳад...
Мурдем дар ин фироку дар он парда роҳ нест,
Ё ҳасту пардадор нишонам намедиҳад.

Зулфаш кашид боди сабо чархи сифла бин,
Қ-он чо мачол боди вазонам намедихад...
Гуфтам: «Равам ба хобу бубинам чамоли дӯст»,
Ҳофиз зи оҳу қола амонам намедихад.

Идеали эстетикии Ҳофиз агар аз як тараф тамоми хаслатҳои ҳамидаи маҳбубагони комилан зеборо доро бошад, аз тарафи дигар ӯ аз тамоми ашъёҳои шеваи олам мавҷуду номавҷуд зеботару авлотар аст. Масалан, моҳе, ки тамоми оламо мунаввар мекунаду шоярон онро дар хубрӯйи беҳамто донистаанд, баробари рӯйи маҳбубаи Ҳофиз хусн надорад:

Равшани талъати ту моҳ надорад,
Пеши ту гул равнаки гиёҳ надорад.

Аз ин рӯ орази маҳбубаро ба моҳи бесарупо ташбеҳ додан кори бемаънист:

Оразашро ба масал моҳи фалак натвон гуфт:
Нисбати ёр ба ҳар бесарупо натвон кард.

Ё худ тангии даҳони маҳбубаро ба тангдаҳонии ғунча монанд кардан низ ба Ҳофиз писандида нест:

Ташбеҳи даҳонат натвон кард ба ғунча
Ҳаргиз набувад ғунча бад-ин тангдаҳонӣ.

Ба ин минвол тамоми узвҳои маъшуқаи ҳаётии шоир аз ашъёву унсурҳои табиат, ки дар ниҳояти дилрабоиянд, зеботараст:

Чу рӯят меҳру маҳ тобон набошад,
Чу қаддат сарв дар бӯстон набошад.

* * *

Нангарад дигар ба сарв андар чаман,
Ҳар ки дид он сарви симандомро.

* * *

Чу шохидони чаман зердасти хусни туанд,
Қарашма бар суману ноз бар санавбар кун.

Ҳофиз зебоии инсон ва бартарияти ӯро аз тамоми мавҷудоти олам таҷассум намуда, бо ҳамин инсонро аз қайди тааллуқ нисбат ба табиат раҳо мекунад ва ҳукмрони табиату ҳастӣ қаламдод месозад. Ин назари муҳимми эстетикӣ шоир дар ғазали зер тавассути китоби қатъии ӯ ба ашъи зебои табиат ва муқоясаи хусни маҳбуба бо зебоиҳои он ашъе ифода гардидааст:

Эй бод, насими ёр дорӣ,
З-он нафҳаи мушкбор дорӣ?
Зинҳор мақул дароздастӣ,
Бо турраи у чӣ кор дорӣ?
Эй гул, ту қучову рӯйи зебош?
Ў сархушу ту ҳумор дорӣ!
Эй сарв, ту бо қад бахандаш
Дар боғ чӣ эътибор дорӣ?

Бо вучуди ин Ҳофиз идеали эстетикӣ ашро аз табиату зебоиҳои он ба қуллӣ чудо намесозад ва инчунин тамоми зебоию таровати табиату олами мавҷудро дар алоқамандӣ бо маҳбуба тасвир менамояд («Гул бе руҳи ёр хуш набошад»...)

Илова бар ин Ҳофиз барои ба таври мӯҷазу барҷаста тасвир намудани хусну ҳамоли маҳбуба аз ҳолатҳои зебои табиат истифода мебарад. Дар ин рубоӣ шоир ба ҳамин восита зебоии маҳбубаро хеле бикр ва конкретӣ тавсиф кардааст:

Чун ҳома зи тағ барқашад он мушқинҳол
Ҳаққо, ки назари худ надорад ба мисол.
Дар сина дилаш зи нозуқӣ битвон дид,
Монандаи сангрза дар оби зулол.

Пас аз мутолааи рубоии мазкур пеши назари кас як манзараи аҷибӣ табиат ҷилва менамояд: Оби шаффофи рӯди кӯҳӣ ҷорист. Дар қаъри рӯд сангрзаҳои рангоранг чу марворид аз тобиши нури офтобу лаппиши об ҷило медиҳанд ва диққати бинандаро ба худ мекашанд... Вале муроди аслии Ҳофиз ин ҳо тасвири манзараи табиат набуда, маҳз таҷассум сохтани зебоии маҳбуба аст. Аз ин рӯ дар он рубоӣ аз як тараф хусни поку беолоиши маҳбуба ва аз тарафи дигар ҳаяҷони қалбӣ ва муҳаббати саршори шоир ифода ёфтааст.

Барои возеҳу муассир таҷассум намудани зебоии

идеали эстетикӣ Ҳофиз инчунин санъатҳои шеваи су-
ханро мохирона истифода кардааст. Шоир тавассути
ташбеҳоту истиорот, муболиғаву талмехот, ташхису
иҳому киноёти латиф ва амсоли инҳо миёни хислату
сифатҳои маъшуқа ва хусусиятҳои ашёҳои зебои та-
биат монандиву ҳамоҳангиро зоҳир намуда, ҳаяҷону
изтироб ва афқору ақоидашро иброз доштааст. Дар
чунин мавридҳо Ҳофиз хоҳ маҳбубаашро ба ашёи га-
биат монанд кунад ва хоҳ ашёи зебои табиятро ба узв-
ҳои маҳбуба ташбеҳ диҳад, муроди ӯ ҳамоно таҷассу-
ми зебоии ҳақиқии маҳбубаи воқеист. Аз ин рӯ дар чу-
нин ҳолатҳо диди эстетикӣ Ҳофиз, назари бориқбинӣ
ӯ ба олами ҳастиву инсонӣ зебо аён мегардад. Барои
мисол ба ин байт тавачҷӯх намоем:

Мохи хуршеднамоям зи паси пардаи зулф
Офтобест, ки дар пеш саҳобе дорад.

ки шоир бо истифодаи санъатҳои бадии истиора, тав-
сиф, муқобала ва асосан ташбеҳҳои пӯшида пеши на-
зари хонанда ду лаҳза ва манзараи аҷибӣ табиат ва
зиндагиро падида меорад. Аввало, рӯйи зебои маҳбуба,
ки онро торҳои парешони зулф панаҳ карда иштиёқи
бинандаро мефизоянд. Сониян, офтоби тобон, ки рӯйи
онро абрпораҳо гирифтаанд, вале табиист, ки абрпора-
ҳо қудрати ба қуллӣ панаҳ кардани онро надоранд ва
аз паси онҳо гоҳ-гоҳ қамолҳои хуршед намоён мегардад
ба дилоҳ фараҳ мебахшад. Ин ҷо миёни ду манзара
аз лиҳози дилрабоӣ, барангезиши эҳсосу иштиёқ, ҷаз-
зобӣ ва ниҳоят зебоии воқеӣ мувофиқат дида меша-
вад. Вале ҳамоно Ҳофиз танҳо рӯйи маҳбубаро ба хур-
шед ташбеҳ дода, ӯро аз офтоб, ки омили ҳастии ҳаёт
аст, болотар мегузорад. Дар ҳуди ҳамин ғазал Ҳофиз
ба василаи истифодаи санъатҳои талмех, такрор, таш-
беҳҳои пӯшидаву шартӣ лаззати ҷонбахши лаби маҳ-
бубаро аз оби ҳаёти афсонавӣ, ки гӯё Хизр аз нӯшида-
ни он умри ҷовид ёфтааст, баланд медонад:

Оби ҳайвон агар ин аст, ки дорад лаби дӯст,
Равшан аст ин, ки Хизир баҳри саробе дорад.

Оҳанги хуш ва мусикивият низ аз омилҳои муҳим-
ми ифодаи зебоии дилбар дар ашъори Ҳофиз мебошад.
Ҳар гоҳ ки шоир аз зебоии маҳбубааш суҳан меронад,

оҳанги тарабу навои хуши шеърӣ ӯ танинандоз гардида, ба торҳои ноаёнӣ дили хонанда захма мезананд:

Эй аз фуруғи рӯят равшан чароғи дида,
Монанди чашми мастат кас дар чаҳон нзидида!
Ҳамчун ту нозанине сар то ба по латофат
Гетӣ нишон надода, эзид наёфарида!...

Дар ин ғазали Ҳофиз интиҳоб ва тартиби каломи хушоҳанг, резакорӣ ва такрору танзими овозҳои мувофику муносиб зебони маҳбуба—идеали эстетикиро барҷастатару возеҳтар таҷассум гардондааст.

Ҳамин тавр, Ҳофиз идеали эстетикӣ худро аз дӯшизағони дорон хусни худододу ахлоқи ҳамидаи давронаш интиҳоб намуда, бо сеҳри хомаи ҳақиқатнигору завқу саликаи саршор образи маҳбубаи зеборо офаридааст, ки имрӯз низ аз бисёр ҷиҳатҳо намунаи ибрат ва шонистаи пайравист.

Идеали эстетикӣ Ҳофиз, ки ин ҷо танҳо баъзе ҷанбаҳои онро аз назар гузаронидем, ба он далолат менамояд, ки илҳомӣ шоири лисонулғайб танҳо аз таълимоти ирфонӣ ғизо нагирифта, сарчашмаи он пеш аз ҳама аз воқеияти рӯзгор ва хусни табиӣ инсон будааст.

1971.

«ОДАМӢ АСТ АЗ ПАИ КОРИ БУЗУРГ»

Амир Хусрави Дехлавӣ (1233—1325) аз суҳанварони барҷастаест, ки бо ашъори обдору рангин, маснавиҳои шӯрангезу дилнишин, дostonҳои таърихиву қаҳрамонӣ ва рисолаву асарҳои пурмазмунаш дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс мақому мартабаи баландеро ишғол менамояд. Дар маркази офаридаҳои ин адиби мумтоз ҳам монанди дигар бузургони адабиёти тоҷикӣ форс тасвири инсон, ситоиши бузургиву хирад, тараннуми орзуву омол, тавсифи хислатҳои неку ҳамидаи ӯ меистад.

Агар дар шеърҳои лирикӣ Амир Хусрав симони инсон бештар тавассути ифодаи эҳсоси андешаҳои латиф, орзуву умедҳо ва дигар ангезишҳои олами ботинӣ ӯ, дар маснавиҳои ишқӣ бо тасвири саргузаштҳои ошиқонаву офаридани образи характерҳои фардӣ, дар дostonҳои таърихӣ ба воситаи тавсифи қорнамоиву қаҳра-

монихои вай таҷассум ёфта бошад, пас дар маснавии «Матлаъ-ул-анвор» моҳияти инсон ба василаи баёни пуробуранги фикру андешаҳои ахлокиву иҷтимоӣ ва фалсафиву динии шоир ифода гардидааст.

То солҳои охир маснавии «Матлаъ-ул-анвор» диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб накарда буд ва танҳо дар асарҳои донишмандони маъруф Шиблии Нӯъмонӣ, Э. Е. Бертельс, Б. Ғафуров, А. Н. Болдырев, А. Мирзоев ва А. Стариков дар хусуси он ишораҳои ҷудогона мавҷуд буд. Баъдтар дар тадқиқотҳои охирини Хусравшиносон Ғ. Алиев ва М. Бақоев ба моҳияти достони мазкур дар эҷодиёти шоир бештар диққат дода шуд ва ниҳоят шарҳиноси озарбойҷонӣ Т. Муҳаррамов рисолаи доктории худро ба тадқиқ ва таҳияи матни илмӣ-интиқодии «Матлаъ-ул-анвор» бахшид. Т. Муҳаррамов дар таҳлили бобҳои дoston ҳамчунин ба афкори гуманистии шоир диққат дода, яке аз масъалаҳои асосии асарро аз ғояи инсондӯстӣ иборат медонад.

«Матлаъ-ул-анвор» достони аввали «Ҳамса»-и Амир Хусрав буда, соли 1297 дар пайравии «Махзан-ул-асрор»-и Низомӣ навишта шудааст ва монанди маснавии Низомӣ аз 20 боб иборат аст.

Аз байтҳои хотимавии дoston ҳам бармеояд, ки он дар як муддати кӯтоҳе навишта шуда, аз 3310 байт иборат будааст:

Боре аз андешаи ганҷинасанҷ
Ғашт яке ҷанд фароҳам зи панҷ...
Бист ҳазинаст дар ӯ пур зи ганҷ,
Бист ҳазинасту саду бисту панҷ.
В-ар ҳама бист оварӣ андар шумор,
Сесаду даҳ баршумару се ҳазор.
Аз асари ахтари ғардунхиром
Шуд ба ду ҳафт(а) ин маҳи комил тамом.
Сол, ки аз ҷарҳи кӯҳан ғашта буд,
Аз паси шашсад наваду ҳашт буд.

Ҳарҷанд бобҳои «Матлаъ-ул-анвор» ба масъалаҳои гуногуни иҷтимоӣ, ахлоқӣ, фалсафӣ ва динӣ бахшида шудаанд, вале онҳо парешону берабт набуда, ғояи инсонии комил ва роҳҳои ташаккули он ҳамаи ин бобҳоро ба ҳам алоқаманд мегардонад ва ягонагиву яклухтии дostonро таъмин менамояд. Аз ин ҷост, ки пас аз фаслҳои анъанавии тавҳиду наът ва тасвири манзараҳои

зебои табиат, ки таваҷҷӯхи хонандаро ба масъалаҳои асосӣ ҷалб менамоянд, боби «Гуфтор дар улуми мартабаи бани-одам» меояд. Дар ин боби асосии маснавӣ муҳимтарин андешаҳои ахлоқиву гуманистии шоир, ки дар бобҳои минбаъда тавсия ва шарҳу тафсир меёбанд, ба таври мухтасар баён карда шудаанд.

Амир Хусрав дар ин ҷо пеш аз ҳама бузургӣ ва мақоми баланди инсонро дар байни тамоми мавҷудоги олам таъкид намуда, ўро «дурру ҷавҳари пок ва зевари хок» меномад. Шоир покизагии ахлоқ, ҳимматбаландӣ, неқӯкориву шарафмандиро аз фазилатҳои аслии инсон мешуморад. «Ҷарх туро баҳри шараф сохта!» хитоб мекунад шоир ба инсон, бинобар ин ў бояд қадру эътибори худро донад ва қудрату тавоноияшро ба корҳои шоиставу неқӯ сарф намояд. Зеро:

Одамі аст аз пан кори бузург
В-ар накунад, ҳаст химори бузург.

Амир Хусрав, ки монанди Саъдӣ дар замони пурӯшӯби ғоратгарии истилогарони муғул умр ба сар мебурд, шояди хонахаробиву бенавоии мардум, бениҳоят паст гаштани қадру эътибори инсон буд. Аз ин ҷиҳат ў ҳам ба мисли ҳамзамони инсонпарвари худ тасвиру ситоиши инсонро дар маркази эҷодиёти худ ва аз ҷумла маснавии «Матлаъ-ул-анвор» гузошта, бо тамоми қудрати суханварӣ моҳияти инсону инсонигариро таъкид менамояд. Барои ҳар ду шоир ҳам мардумӣ (ба иборати Саъдӣ «одамият») меъёри асосии санҷиши моҳияти инсон мебошад. Саъдӣ менависад:

Тани одамі шариф аст ба чони одамият,
На ҳамин либоси зебост нишони одамият...
Агар одамі ба ҷашм асту дахону гӯшу бинӣ,
Чӣ миёни нақши девору миёни одамият.

Амир Хусрав низ одамеро, ки аз мардумиву одамият дур аст, инсон намешуморад:

На аз сару гуш одамі аст одамі
Дев бувад мардуми бемардумӣ...
Мардумӣ аз мардумият лозим аст,
Уд, ки буяш набувад, ҳезум аст.

Дар маснавии «Матлаъ-ул-анвор» ҳарчанд ғояи шоҳи одил дар баъзе мавридҳо ифода ёфтааст, вале идеали инсонӣ комил дар он шоҳи одил набуда, инсонӣ меҳнаткашест, ки дорон нақӯтарин ҳислатҳо буда, бо меҳнати ҳалол рӯз мегузаронад. Ў муштоқи зару зервар, ганҷу моли фаровон нест ва ризқу рӯзии худро бо ранҷу меҳнат ба даст меорад. Шоир маҳз бузургии ҳамина гуна инсонро ситоиш мекунад:

Тиратар он хона, ки ганҷаш фузун,
Поктар он луқма, ки ранҷаш фузун.
Сӯзани дарзӣ ба ду донги сиёҳ,
Ҳаст беҳ аз теғи ҷаҳонгири шох.

Инсонӣ меҳнаткаш бо арақи ҷабин ҳосил мебарварад, вале аз самарани меҳнати вай асосан шоҳону ҳукмрононӣ давр баҳраманда гардида, ба худӣ ӯ бошад танҳо курси ҷабин мерасаду ҳалос:

Мир ҳама гандуми деҳқон хӯрад,
Барзгар он курси ҷабин нон хӯрад.

Шоир ҳамеша манфиати аҳли меҳнату ҳунарро ҳимоя мекунад ва давлатмандонро ба эҳтиром қардану азиз доштани онҳо даъват менамояд:

Эй, ки ниги ганҷ ба ҳар гӯшае,
Ёд кун аз ғоқани бетӯшае.

Диққати шоирро дар маснавӣ зебоии инсон низ ба худ ҷалб намулдааст:

Дил ҷу руҳи ҳуб таманно кунад,
Дида ба нӯҷор тамошо кунад.

менависад ӯ. Вале ба ақидаи шоир ҳусни ҳақиқии инсон дар зебоии зоҳирии набуда:

Ҳусн на неқӯии ранг асту пӯст,
Ҳуни фусурда натавон дошт дӯст.

аз зебоии олами ботинӣ ва рафтору ҳислатҳои шонистаи ӯ иборат аст:

Одамӣ аз ҳӯи накӯ х(в)аш бувад,
Хас хама чо дархӯри оташ бувад.

Некиву накӯкорӣ фазилати асосии инсон буда, мо-
хият ва симои ҳақиқии ӯро нишон медиҳад. Шоир дар
байни накӯрӯиву накӯхӯй, яъне зебоии зоҳираву боти-
нии инсон фарқе мегузорад ва рафтору хислатҳои неку
хамидаро аз хама афзал шуморида, зӯрдастону ситам-
кориро аз катори одамиён дур медонад:

Ҳар ки дар ӯ сирати некӯ бувад,
Одамӣ аз одамиён ӯ бувад.
Он ки миқозаш хама зӯр асту зӯр,
Дур зи мо одамиён аст, дур.
Некии мардум на накӯрӯй аст,
Ҳӯи накӯ-мои некӯй аст.

Нуктаи назари Амир Хусравро дар хусуси бартарии
зебоии олами ботинӣ аз ҳусну ҷамоли зоҳирии инсон
дар зимни тамоми офаридаҳои бадеии ӯ равшан мушо-
ҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла шоир дар яке аз
қитъаҳои менависад:

Аз ҳусн нафис нест мардум,
Аз ҷавҳари мардумӣ нафис аст,
Зеборӯе, ки хаст бадхӯй,
Чун хубхати хатонавис аст.

Бояд гуфт, ки некиву некӯкорӣ ва мардумӣ барин
мафҳумҳо, ки дар маснавии «Матла-ул-анвор» хеле зи-
ёд дучор меоянд, мафҳумҳои таҷридиву ҳаёлии набуда,
ҷиҳатҳои гуногуни ахлоқ ва олами маънавии инсонро
ифода менамоянд. Ба ақидаи шоир дӯстӣ шартӣ на-
хустини некиву некӯкорист. Зеро бе дӯсту дӯстӣ зин-
дагӣ кардани ҷи барнову ҷи пир аз имкон берун аст.
Шоир тарафдори он дӯстиест, ки мудом пойдору усту-
вор бошад:

Дӯстие бояд аз он гуна ҷуст,
Қ-он абаддуҳр бимонад дуруст.

Шоир таъкид мекунад, ки на хама шарту одоби
дӯстиро ба ҷой оварда метавонанд ва на ҳар кас шоис-
таи дӯстист. Бинобар ин бояд ҳамеша дӯсти оқил ва

хақиқиву чониро чустучӯ намуд ва бояд дӯстero пайдо кард, ки дар шодиву ғам мӯнису ҳамдам бошад. Вагарна «ёри ғаразчӯй фаровон бувад».

Дар назари шоир илм чароғест, ки роҳи инсонро мунаввар карда, ўро аз душвориву хавфу хатарҳо эмин медорад ва ба некукориву иҷрои корҳои шоиста ҳидоят менамояд:

Аз мадади илм фароғет не,
Дар шаби торик чароғет не...

Илм воситаи муҳимми ташаккули инсон буда, ўро аз хоҳиливу нодонӣ, зарпарастиву такаббур ва дигар хислатҳои баду манфур дур медорад. Бинобар ин шоир поку азиз доштани илму донишро талқин намуда, «илми ту нур аст, сиёҳаш макун», хитоб мекунад ба хонанда. Амир Хусрав низ дар қатори дигар классикони адабиёти тоҷику форс арзиши илмро дар пайвастагӣ ба амал медонад ва олими беамалро ба дарахти бебару сӯзани беришта монанд карда, илми аз амал дурро тани бечон мешуморад:

Илм, к-аз аъмол нишонеш нест,
Колбуде дораду чонеш нест.

Яке аз василаҳои асосии камолоти инсон аз назари Амир Хусрав меҳнат аст. Вале шоир танҳо ҳамон меҳнатро ситиш мекунад, ки поку ҳалол буда, ба манфиати мардум равона шудааст ва мақсади он некиву неқӯкорист:

Мурда най, даст ба коре бизан,
Даст манигар баста ту боре бизан...
Дар амале кӯш, ки покӣ бувад,
Кӯшиши нопок ҳалокӣ бувад.

Ҳиммату кӯшиш василаи уҳимми оғозу анҷоми ҳар кори душвор мебошанд. Зеро онҳо инсонро аз мӯхточиву нотаваҷҷа раҳой бахшида ба иҷрои корҳои бузург раҳнамун месозанд:

Ҳиммат агар ваҳми туро бишканад,
Ин ҳама душвори торо осон шавад.

Мардумӣ дар назари шоир пеш аз ҳама аз ҷавонмардию саховатмандӣ, дастгирии афтодагон, мададгору парастори бечорагон будан ва амсоли инҳо иборат аст:

Кори ҷавонмард на рухзардӣ аст,
Мардумӣ дар зери ҷавонмардӣ аст...

Ростиву садоқат, фурутаниву вафодорӣ, сабру тоқат, хушсуханиву қаноат ва амсоли инҳо низ аз фазилатҳоеанд, ки Амир Хусрав барои ҳар инсонӣ комил хос ва зарур мешуморад. Шоир вазифаи инсонро на танҳо дар беадабӣ, балки ҳамчунин дар мураббӣву тарбиятгари беадабон будан медонад:

Ту адаби нафси бадандеш кун,
Беадабонро ба адаб хеш кун.

Инсоне, ки дар «Матлаъ-ул-анвор» мавриди тавсиф ва ситоиши шоир қарор гирифтааст, ҳарчанд бештар дорои хислатҳои умумиинсонист, вале бо вучуди ин ӯ фарзанди замони худ аст. Бинобар ин фикру андешаҳои шоир ба шароити таърихиву муҳити иҷтимоии он замон алоқаманданд. Беҳуда нест, ки шоир ҳангоми тавсифи дӯстӣ аз кам будани ҳамсӯҳбатони покдилу дӯстони ҷонӣ дар он даврон шикоят мекунад:

Ҳамнафасоне, ки дар ин оламанд,
Бештарин маҳраи сӯҳбат каманд...
Дӯстӣ аз ҳар ки гумонат бувад,
Чун нигарӣ, душмани ҷонат бувад.

Ё худ дар ҷои дигари маснавӣ шоир эътирози худро ба ахлоқи ношоистаи синфи ҳукмрони давр ошкоро баён намуда, менависад:

Ин чи замон аст, ки дар ҳар тараф
Ҳаст ба фирок аҳли ҷаҳонро шараф.

Андешаҳои гуманистии Амир Хусрав дар маснавӣ бо ҷаҳонбинӣ ва тасаввуроти эътиқоди динии ӯ саҳт алоқаманд мебошанд. Чунон ки маълум аст, шоир аз пайравони тариқаи чиштиёи тасаввуф буд. Ҳанӯз ин тариқа монанди дигар масъалаҳои тасаввуф тадқиқ нашудааст ва моҳияти таълимоти он пурра муайян нагардидааст. Аз маълумоти сарчашмаҳо ва асарҳои тад-

кикотӣ бармеояд, ки тариқаи чиштиа дар асрҳои XII—XIV дар байни оммаи васеи мардуми меҳнаткаши Ҳиндустон паҳн шуда, дорои баъзе анъанаҳои нисбатан демократӣ будааст. «Роҳбарони ин силсила,— менависанд муаллифони «Таърихи Ҳиндустон дар асрҳои миёна»,— ягон вазифаро ишғол намекарданд ва ба дарбори султонҳо равуо надоштанд»¹. Онҳо баробарии ҳамаи одамонро дар назди худованд ва муҳаббат ба инсонии бенаворо талқин менамуданд.

Мутолиа «Матлаъ-ул-анвор» нишон медиҳад, ки Амир Хусрав ба ҷиҳатҳои нисбатан пешқадами ин тариқа таваҷҷӯҳ дошта, пеш аз ҳама эҳтирому бузургдошти инсонии оддии меҳнаткаш, покизагии ахлоқ, ташаққули инсонии комил барин нуктаҳои онро мароми эҷодии худ қарор додааст. Ба иборати дигар дар тафаккури бадеии шоир пайвастагии ду ҷиҳати ҷаҳонбинии ӯ мушоҳида мешавад. Яъне, агар аз як тараф шоир андешаҳои инсондӯстиашро барои талқини ақоиди тариқаи мазкур ва мазаммати нуксонҳои аҳли тасаввуф истифода бурда бошад, аз тарафи дигар тавассути нуктаҳои тасаввуфӣ ғояҳои баланди инсондӯстиро ифода кардааст.

Дар фаслҳои анъанавии маснавӣ низ шоир андешаҳои баланди инсондӯстиро баён намудааст. Масалан, фасли «Дар таҳсини диёнат» асосан ба тарғиби покдилӣву додгустарӣ, ростиву росткорӣ ва мазаммати ҳарисиву тамаъкорӣ, ғиребгариву дуздӣ, баддилӣву сияҳкорӣ бахшида шудааст. Ҳамчунин дар фасли мазкур ва дигар бобҳои маснавӣ хислатҳои манфур ва одатҳои зарарноки баъзе афроди аҳли дину тасаввуф саҳт мазаммат карда мешаванд. Аз ҷумла шоир дар хусуси сӯфиёни тамаъкор менависад:

Ох, аз ин тоифат зарксоз,
Остини кӯтаҳу дасти дароз...
Пашми сияҳшон на зи огоҳӣ аст,
Доми сияҳ аз паи сағмоҳӣ аст.
Зишт бувад сӯфию майли зараш,
Мӯй нею кӯхи гарон бар сараш.

Бинобар ин Амир Хусрав, ки дар муҳити дарбори феодалӣ мезист, аз таъсири идеологияи ҳукмрони давр

¹ История Индии в средние века, М., 1968, с. 366.

дар канор набуд. Аз ин чост, ки инсони офаридаи ӯ баъзан зудбовару мутеъ, беиродаву рӯҳафтода аст ва худи шоир ҳам гоҳо ба бадӣ созиш карданро талқин менамояд:

Кажсифатонрост зи гардун мудом
Бартар аз арбоби басират мақом...
Он ки диҳад захр, наботаш расон
В-он ки кушад, оби ҳаёташ расон...

Ё ки:

Кори ҷаҳон чун ба кажон гашт рост,
Кӯш ба нармӣ, ки дуруштӣ хатост.

Дар ҳақиқат, чунон ки Е. Э. Бертельс кайд мекунад, Амир Хусрав аз сабаби дар муҳити дарбор буданаш ба дараҷаи Низомӣ масъалаҳои иҷтимоии даврро тезу тунд ба миён нагузоштааст. Вале ба он фикри ӯ, ки Амир Хусрав «чуръат намекунад ба мамдӯҳони худ панд диҳад, вай меҳодад онҳоро танҳо саргарм намояд ва барои аз доираи ғояҳои қобили қабули ашрофони феодалии он замон баромадан кӯшише намекунад»¹ розӣ шудан мумкин нест. Зеро танҳо дар «Матлаъ-ул-анвор» шоир ба муҳити нобоби зиндагиаш дар дарбор нигоҳ накарда, бисёр фикру андешаҳои баланди ахлоқӣ, иҷтимоиву сиёсӣ, фалсафӣ баён намудааст, ки ба ғояҳои ҳукмронии давр муқобил меистанд. Худи бузургдошту ситоиши инсони оддин меҳнаткаш, ки дар ҷамъияти феодалии қадру қимате надошт, аз чуръату рӯҳияи баланди инсондӯстии шоир гувоҳӣ медиҳад.

Амир Хусрав дар маснавӣ золимиву бераҳмӣ, беадолативу фосиқии шоҳону ҳокимони даврро маҳкум намуда, онҳоро ба адлу инсоф, ростиву нақӯкорӣ, мардумпарвариву саховатмандӣ даъват мекунад:

Чун талаби даҳли вилоят кунӣ,
Кӯш, ки ҳукме ба рноят кунӣ...
Теги баадл оинаи подшост,
Чун ба ситам рафт, калиди балост...
Шах, ки на бар тахт батамкин бувад,
Шери намад, рӯбахи пашмин бувад.

Ҳамин тавр, Амир Хусрав ба ҳар васила бузургӣ ва қадру қимати баланди инсонро таъкид намуда, беш-

¹ Е. Э. Бертельс. Низами, М., 1948, с. 236.

тар ба ташаккули ахлоқиву маънавии ӯ диққат медиҳад. Шоир барои тасдику тақвияти ин навъ андешаҳо усулҳои гуногуни бадеиро истифода бурда, панду ҳикматҳо, зарбулмасалу мақолҳо ва тамсилҳоро хеле фаровон ба қор мебарад ва дар охири ҳар боб ҳикоятҳои ҳикматомезе меорад, ки ба воқеаҳои ҳаёти асос ёфтаанд. Бояд гуфт, ки баррасии ин ҷиҳати маснави, ки ба мақорати суҳанвари шоир алоқаманд аст, тадқиқи ҷудогонаро тақозо менамояд.

Андешаҳои гуманистии инсонпарвари бузург Амир Хусрави Дехлавӣ ба гузашти асрҳо нигоҳ накарда, арзиши баланди худро нигоҳ дошта меоянд. Бинобар ин омӯзиши андешаҳои инсондӯстии Амир Хусрав ва ҳамаҷониба муайян кардани концепсияи бадеии инсон дар маснавии «Матлаъ-ул-анвор» ва умуман эҷодиёги шоир дар тарбияи насли наврас ва ҳалли бисёр масъалаҳои таърихи адабиёт хеле судманд аст.

1975.

ВАССОФИ ЗЕБОИИ ИНСОН

Дар ашъори латифу рангин ва фасеҳу дилнишини ғазалсарои мумтозу орифи шӯҳратманд Шайх Камолиддини Хучандӣ низ бузургдошти инсон ва тасвири ситоиши он мавқеъи муҳимро ишғол менамояд. Ин шоири хушилхону орифи ҳақбин дар ғазалиёти дилнишин худ, ки дар латофату малоҳат беназир аст, ҳусну ҷамоли дилкаш, нозу ишваи беғашӣ маъшук, ишқи пуршӯру дилбастагии пурсурури ошиқро ба маъшуқи заминиву зоти поки илоҳӣ бо шевотарин суҳанҳои рангин ба ҷилва овардааст.

Ба мақоми баланди инсон дар ашъори Камоли Хучандӣ дар асарҳои С. Айнӣ, Ш. Ҳусейнзода, И. С. Брагинский, Х. Мирзозода, А. А. Афсаҳзод, Эрачи Гулисурхӣ, Б. Мақсудов ишораҳо шудааст. Ш. Ҳусейнзода нақши зебоиро дар тасвири инсон дар ашъори Камол таъкид карда навиштааст: «Дар ғазалҳои ӯ (Камол — М. М.) ба назар чунин мерасад, ки зебоии ҳақиқӣ баландтарин ва пурбаҳотарин неъматҳо дар олам аст. Маҳз аз рӯи ҳамин ҳам, бисёр ғазалҳои Камол аз таърифи ҳусни забои маъшуқа иборат шудаанд»¹. Вале

¹ Ш. Ҳусейнзода. Камол Хучандӣ. Ғазалҳои мунтахаб, Сталинобод 1955, сах. 34.

ин масъала мавриди таҳқиқи ҷудогона қарор нагирифтааст ва моҳияти он дар ашъори шоир ҳарҷониба ошкор нагаштааст.

Худи шоир ҳам яке аз ҳадафҳои асосиашро дар ғазал васфи зебоии инсон донистааст:

Чун қасди Камол аз ғазал он сурати зебост,
Шеъри тари чун об нагӯем, чӣ тӯем?

Зебоии инсон дар ашъори Камол беш аз ҳама дар симои маъшук таҷассум ёфтааст. Маъшук ганҷинаи хусну малоҳат ва зебоии олам буда, дилҳои ошиқонро шефтаву мафтун кардааст:

Ту ганҷи ҳусниву бас хонаи дил,
Ки аз шавқи чунин ганҷе хароб аст.

Маъшук олиҳаи хусну зебӣ буда, дорои беҳтарин сифатҳои зоҳирии инсонист:

Симинбаданӣ, сарвқадӣ, pistaдахонӣ,
Ҳар васф, ки ояд ба забонам беҳ аз онӣ.
Ороми дилӣ, дафъи ғамӣ, марҳами дардӣ,
Ёри кӯҳанӣ, умри навӣ, мӯниси чонӣ.

Зебоии маъшук беҳамтост ва ҳеҷ падидаи табиату ҳастӣ ва ҳатто парӣёни афсонавӣ ҳам ба он баробарӣ карда наметавонанд:

Парӣ ба хусну латофат надошт бо ҳама ҳол
Ҳар он чи дар руҳи туст, эй маҳи хучаста ҷамол

Хусну ҷамоли маъшук аз зебоиву латофати узвҳои ӯ ба вуҷуд омадааст. Ҳар узв латофату малоҳати ба худ хос дорад ва ба ҳусни маъшук зебоиву таровати тоза мебахшанд:

Зиҳӣ бадояти ҳусни руҳат ниҳояти лутф,
Хати ту ҳусну лаби ту ояти лутф.
Беҳ аз ниҳояти ҳусни гул асту хандаи ӯ,
Даҳони танги ту чун ғунча дар бадояти лутф.

Аз узвҳои маъшук беш аз ҳама рӯй, зулф ва қад таваҷҷӯҳи ошиқро ба худ кашидаанд. Ба хусус рӯй

маъшук маҷмаъу маркази ҳусн буда, зебоиву латофати узвҳои дигарро ҳамоҳанг месозад:

Нуктаи ҳолу хатат оёти ҳуснанду ҷамол,
Як-як он оётро он рӯи зебо ҷомеъ аст.

Аз ин ҷост, ки рӯи маъшук рамзу мазҳари зебоӣ доништа мешавад:

Рӯй нанмуда гирифтам, ки рабӣ аз бари мо,
Ба қучо мебарӣ ин ҳубиву зебоиро.

Қамол борҳо дилбастагии ҳудро маҳз ба рӯи маъшук таъкид намуда, аз ҷумла дар мақтаи ғазале навиштааст:

Рӯй ораста бинмой ҳусусан ба Қамол,
Ки ту ҳос аз паи аҳли назар орастай.

Дар ғазалиёти шоир рӯи зебои маъшук чун ҷароғи ҳонаи дили ошиқ, Қайбаи ҳусну матлаъи ҷамол, тимсоли зебоиву тафсири оёти кашшофи ҳусн ба қалам омадааст. Бинобарин чунин рӯи зебо эҳтиёҷ ба ҳеч ороишу пероише надорад:

Васфи рӯи ту Қамол ар накунад нуксон нест,
Набувад ҳоҷати машшота руҳи зеборо.

Зебоии руи маъшук мусаллам аст ва онро қасе наметавонад инкор намояд:

Қамол он чи гӯӣ аз он рӯи зебо
Ба рӯяш, ки ҷуз ҳубу зебо нагӯӣ.

Маъшук ҳар қадар зебову дилрабо, ба ҳамон андоз бераҳму пурҷафост:

Ҳусн бас ёри маро, меҳру вафо гар нест, нест,
Ошиқонро тоқати ҷавру ҷафо гар нест, нест.

Маъшук фитнагару сангдил, аҳдшикану бевафо буда, ба ҳоли ошиқ раҳме надорад. Аз ин рӯ ошиқ орзу-манди он аст, ки ҳислатҳои ботинии маъшук ба зоҳири зебои ӯ созгор гардад:

Соҳиби рӯи накуро ба ҳама ҳол, ки ҳаст,
Расми дилчӯйву оини вафодорӣ бех.

Зеро аз назари шоир ҳусни ахлоқ, яъне хислатҳои
неку ҳамидаи ботинии инсон аз ҳусну ҷамоли зоҳирӣ
авлотару бартар аст:

Ба ҳусни ҳуқ бистон дил зи ушшок,
Ки вачҳи аҳсан омад ҳусни ахлоқ.

Ошиқ на танҳо ба ҷавру ҷафои маъшук бурдбор
аст, балки даст аз домони ӯ бар намегирад ва бо та-
моми ҳастӣ хоҳони ранҷу ситами ӯст:

Гуфтай: «Хун резамат то душманам дорӣ, Камол»,
Ман худ аз баҳри чунинҳо дӯст медорам туро.

* * *

Дӯст медорад дилам ҷавру ҷафои дӯстро,
Дӯсттар аз ҷону сар дорад балои дӯстро.

Ба хусус ошиқ аз рӯи зебои маъшук ҳеч дил ҷанда
наметавонад ва ҳамеша майли дидори онро дорад. Ва-
ле зулфи маъшук монеъи васл аст ва ба ошиқ мушки-
лоту гирифториҳо пеш меорад:

Эй аз ҳадиси зулфи туам бар забон гирех,
Бикшой буркаъ аз руху аз зулф он гирех.
Чашмам гуле начид зи боги рухат ханӯз
То кай занад ду зулфи ту бар абрувон гирех.

* * *

Дар айёми бадҳолӣ аз ҷаври зулф
Рухат кард бо мо бисе некӯӣ.

Камол борҳо таъкид кардааст, ки маъшуқи ӯ шоян
хубон буда, аз ҳама зебост. Ӯ пеш аз ҳама дорои ҳусну
ҷамоли табиӣ худодод аст. Маъшук гоҳо инсонии зами-
ниест, ки монанди маъшуқи Ҳофиз рӯи гандумгун ё худ
ҷаҳраи сиёхчурда дорад:

Ёри хирмансӯзи мо гӯ, рӯи гандумгун бипӯш,
Варна хоҳад сӯхт хирман ҳар киро ақл асту хӯш.

Рӯи гандумгун намуду чони мо як чав фурухт,
Аз чӣ шуд ёр иячунин гандумнамои чавфурӯш.

Маъшук миёни борик, лабони шаккарин, абруи чун
камол, мижғони тирмонанд, кади чу сарву рӯи ба сони
моху офтоб дорад. Дар баробари ин дар аксари ғазалҳои шоир маъшук ё дӯст бештар симои таҷридаи дошта, соҳиби сифатҳои илоҳист:

Мо ба савдои ту доман зи ҷаҳон дарҷидем,
Меҳнати ишқи ту бар роҳати ҷон бигзидем.

Камол дар ин зумра ғазалҳои шефтаи ҳусни беамсоли илоҳист, ҳусне, ки таҷаллигоҳи ҳама зебоиҳои оламу одам аст. Васфу ситоиши ин ҳусн аз иқтидори ҳар суҳанвар берун аст:

Натавонад, ки кунад васфи ҷамоли ту Камол,
З-он ки ҳафт онан ҳусни ту берун зи сифот.

Зимнан бояд гуфт, ки дар ин бобат муҳаққиқони осори шоир андешаҳои гуногун ва зидду нақиз баён кардаанд. Аз ҷумла донишманди эронӣ Эраҷи Гулисурхӣ дар мукаддимаи девони шоир дар ин бора баҳс кушода дуруст таъкид мекунад: «Гуруҳе бо таъя ба андешаҳои сӯфиёнаи он даврон эътиқод доранд дар ашъори Камол ишқ баёнкунандаи андешаҳои орифона аст... Ва гуруҳи дигар ба ҳусус пажӯҳишгарону донишмандони ҳафтод соли ахир ҳама он ишқро ба ғамзаи ҷашму абруе вобаста медонанд...» Вале; мутаассифона, таҳқиқи назари ҳуди шоирро идома надода Эраҷи Гулисурхӣ ҳам ба гуруҳи аввал ҳамроҳ мешавад ва ифодаи ишқи заминиро дар ғазалиёти Камол нодида гирифта, ишқияҳои шоирро комилан орифона медонад. Донишманди тоҷик Х. Мирзозода ҳарчанд бо мисолҳои фаровон маъшуқи заминӣ будани образи лирикии аксари ғазалҳои Камолро нишон медиҳад, вале ӯ дугонагии симои маъшукро дар қуллияи ғазалиёти шоир таъйид намуда менависад: «Пас дар ғазалҳои Камол маъшук ботинан ҳудо, зоҳиран одамонро ифода менамояд, ки онҳо зухуроти рӯҳи илоҳӣ мебошад». Албатта, дуруст аст, ки дар як зумра ғазалҳои Камол ишқи ҳақиқиву маҷозӣ ё худ ишқи илоҳиву заминӣ бо ҳам омезиш ёфта, пайваста зухур кардаанд. Вале дар девони Ка-

мол газалхое кам нестанд, ки дар онҳо ишқи заминӣ
ифода ёфта, хусну зебоии маъшукони воқеӣ ба қалам
омадааст. Хатто баъзан, чунон ки дар ғазали зер ме-
бинем, ба маҳаллу миллати маъшук низ шоир сарехан
ишора кардааст ва дар ин шеър бӯе аз ирфон нест:

Турки ман маҳ бувад ба туркӣ ой,
Хуш бувад як шабе ба пеши ман ой...
Қард вайрон сарою кохи Қамол
Токи абрӯи махвашони Сарой.

Аз ин рӯ ба натиҷае расидан мумкин аст, ки маъ-
шук, дӯст, ёр дар ғазалиёти Қамолӣ Хучандӣ образи
воҳиде набуда, гоҳ ҷавҳари зоти илоҳист, гоҳ таҷал-
лии он дар симои инсон ва гоҳ ҳуди инсони заминист.

Ҷилваҳои гуногуну рангини хусну зебоии маъшук
дар ғазалиёти Қамол тарзу усулҳои мухталифи тасви-
ру нигоришро тақозо намудаанд. Ҳамон тавре ки маъ-
шук якрангу якмаром нест, тасвири ӯ низ якҷонибаву
яксон нест. Қамолӣ Хучандӣ чун мусаввири бузург Қа-
молиддин Бехзод, ки дар минётурҳои нотакрори худ си-
мои одамони гуногунро ба қалам додааст, хусни маъ-
шукҳои мухталифро бо каломи рангин ба ҷилва овар-
дааст.

Қамол низ дар тасвири маъшук пеш аз ҳама аз во-
ситаҳои анъанавии тасвир истифода бурдааст. Вале
дар он тасвирҳои анъанавӣ низ шоир тобишҳои тоза ва
лутфи малеҳе афзудааст. Аз ҷумла дар байти зер таш-
беҳҳои такрориву обшустаро бо ҳам оварда як тасвири
тозаи латифро офаридааст:

Ёри мо рӯи ҷу маҳ дораду болон ҷу сарв,
Қас надидаст ҷунин маҳ, ки баболо бошад.

Қамол дар тасвири зебоии маъшук махсусан аз таш-
беҳҳои акс хеле фаровон ба қор гирифтааст, ки муҳақ-
қиқон ин тарзи тасвири хилофи одат ё худ қачоварӣ
номидаанд. Дар ин бобат қамолшиноси тоҷик Б. Мак-
судов таҳқиқи ҷолибе инчом дода мушоҳидаҳои тоза
баён намудааст. «Ҳосили ташбеҳҳои акси фаровоне, ки
Қамол дар шеъраш сохтааст ё он қачоварӣхое, ки дар
нутки бадеиаш авардааст,— менависад ӯ,— тасвирҳои
нав ва мазмунҳои нави завқангез мебошад». Холо бо
зикри як байт, ки дар он хилофи одати маъмул пади-

дахон зебои табиат ба узвҳои зебои маъшук монанд мешаванд, иктифо менамоем:

Мохро равшани аз рӯи ту мебояд ҳуст,
Сарвро ростӣ аз қадди ту мебояд хост.

Дар тасвири зебоии маъшук Камол тарзи дигари ташбеҳсозиро қорбаст намудааст, ки ба он муҳаққиқон ҳанӯз таваҷҷӯҳе зоҳир накардаанд. Ин тарзи ташбеҳсозӣ, ки дар ғазалиёти шоир хеле зиёд ба назар мерасад, тасвирҳои муфасссали манзараҳои мебошад. Шоир барои барҷаста нишон додани зебоии маъшук ва узвҳои ӯ манзараҳои гуногуноро пеши назари хонанда ҷилвагар менамояд:

Боз худро чу гули тоза бароростай,
Боғи рухсора ба гулҳои тар ороистай.

* * *

Руҳи ту оташу зулфат хирман,
Ба хирман оташам зинҳо расида.

* * *

Боғи рухсори бутон баҳри тамошост, Камол,
Набарӣ даст ба-дон себи занаҳдон густох.

Камол дар тасвири хусни маъшук аз тавсиф низ хеле моҳирона истифода карда, як силсила тасвирҳои рангину ҷаззоб офаридааст, ки ҳоло бо зикри як байт қаноат мешавад:

Чашми шуҳу дили сангин, бари симин дорӣ,
Ҳоли мушқин, руҳи рангин, лаби ширин дорӣ.

Дар байти мазкур тавсифҳо на танҳо зебоиву маълоҳати узвҳои ҷудогонаи маъшукро ба таври барҷаста нишон медиҳанд, балки бо ҳамоҳангии худ ҷаззобияти шеърро меафзоянд. Хамин тавр Камол дар тасвири зебоии инсон қамоли маҳорати суҳанвариро ба ҳарч дода, бо тасвирҳои рангин, суҳанбозиҳои ширин, лутфҳои шоиронаву суҳанҳои дилнишин назми оламшумули форсу тоҷикро ғани гардондааст.

ВАСФИ БУЗУРГИИ МАҚОМИ ИНСОН

Тасвири инсон, тараннуми орзуву омол, эҳсосу андеша, васфи муборизаву ҷидолҳои ӯ бо қувваҳои табиату ҷамъият, ситоиши бузургиву хирад, иқтидору ғавоноии вай, мадҳи ахлоку одоби ҳамида ва як қатор масъалаҳои марбут ба ҳаёту мамоти инсон аз мавзӯҳои ҷовидонии адабиёт ва санъат аст, ки аз замонҳои хеле қадим то имрӯз бо рангу василаҳои гуногун зухур меёбад.

Таҷассуми бадени инсон ва мақому бузургдошти он дар осори адабиву фалсафии шоир ва донишманди барҷастаи Шарқ Муҳаммад Иқбол (1877—1938) ки воришу давомдиҳандаи анъанаҳои наҷиби адабиёту фалсафии Машрику Мағриб аст, басо рангину муассир сурат гирифтааст.

Ҳаёт ва эҷодиёти ин суҳанваги номӣ бо муборизаи истиқлолҳои халқҳои Ҳинду Покистон, ки дар ибтидои асри XX ривож пайдо карда буд, зич алоқаманд аст. Иқбол бо ашъори пурсӯзу ғудоз ва рисолаву хитобаҳои шӯълавараш халқҳои гуногунзабону мухталифмазҳаби ватанашро ба муборизаи зидди аҷнабиёни истилогар рӯҳбаланд намуда, эҳсоси худшиносии онҳоро бедор мекард.

Дар замони пурошӯбе, ки кишварҳои гуногуни олам ва аз ҷумла Ҳиндустонро парешониву бесарусомонӣ, рӯҳияи маҳзуниву дилшикастагӣ ва беқадрии мардум фаро гирифта буд, Иқбол дар қатори як гурӯҳ шоирону донишмандони пешқадами давр ба ҳимояи ҳуқуқи инсонии оддӣ бархоста, мақому мартабаи баланди ӯро дар ҷамъият таъкид месозад. Аз нахустин навиштаҳои шоир ин оҳанг баланд садо медиҳад.

Дар ашъори давраи аввали эҷодиёти Иқбол, ки ба солҳои бистуми асри XX рост меояд, мавзӯи ватандӯстӣ ва иттиҳоди иттифоқи аҳли мазҳабҳои гуногуни Ҳинду Покистон мавқеи асосӣ дорад. Идеали иҷтимоиву эстетикӣ шоир дар он сурудаҳои инсонест, ки ба ватани худ меҳру муҳаббати беандоза дорад ва баҳри овозиву истиқлоли он мубориза мебарад. Ӯ барои барҳам задани муҳолифату низоъҳои диниву мазҳабии халқҳои ҳиндуву мусулмон, ки боиси ҳаробии ватан ва қашшоқии мардум гардида буд, кӯшиш намуда, мардумро ба дӯстиву иттиҳод даъват мекунад.

Иқбол аз навиштаҳои аввалини худ шурӯъ карда

ба тамоми мавҷудоту ҳодисоти олам аз нуктаи назари инсонии муборизу пешрав менигарад ва арзиши ҳама чизро аз ҳамин дидгоҳ муайян мекунад. Бояд ҳамаи ашёву мавҷудоти олам ба инсон, баҳри ташаккулу тақомули он хидмат намояд. Ў ҳар он чиро, ки шахсияти инсонро тақвият медиҳад — нек ва ҳар чиро, ки ба шахсияти инсон осеб расонида онро сушт мекунад, зишт мешуморад. Ин меъёр ҳам дар ашъори рангину пурху-рӯши шоир ва ҳам дар рисолаву асарҳои фалсафии ӯ мавқеи асосӣ дорад.

Мақому моҳияти инсон дар эҷодиёти Иқбол аз ҳама мўътабару болотар аст. Тамоми оламу ҳастӣ ба вучуди инсон вобастагӣ дорад. Ҳамин инсон аст, ки оламу афлокро дар худ гунҷониш медиҳад ва дар табиат ба худ ҳамтӯе надорад:

Он чи дар одам бигунҷад, олам аст,

Он чи дар олам нагунҷад, одам аст.

Бартар аз гардун мақоми одам аст,

Асли таҳзиб эҳтироми одам аст.

Иқбол пайдоиши инсонро инқилоби бузурги табиату олами ҳастӣ мешуморад. Ба шарофати ҳамин одами хокиниҳоди «худгару худшикану худнигар» аст, ки ишқу ҳусн, орзуву омол ва умуман зиндагӣ маъниву гаровате пайдо мекунад. Ў сабабгор ва ҷавҳари мавҷудияту пешрафти зиндагист. Вале шоир афсӯс меҳӯрад, ки ҳамин гуна мавҷуди олии табиат дар замони ӯ ҳанӯз бандаву ғулом аст ва аз иқтидору имконоти худ наметавонад истифода барад:

Ҳанӯз андар ҷаҳон одам ғулом аст,

Низомаш хому қораш нотамои аст.

Ғуломи ғакри он гетипаноҳам,

Ки дар динаш мулукият ҳаром аст.

Иқбол аз вазъияти мардуми бенавои ватанаш, ки аз зулми ҷандтарафаи ҳокимону сарватмандон ва истилогарони аҷнабӣ хеле ба танг омада буданд, мутаассир гашта озодин инсонро таманно дорад. Шоир дар маснавии «Бандагинома» ғуломиву бандагиро, ки мардуми ҷафокаши кишвараш гирифтори он буданд, саҳт маҳкум мекунад ва мардумро ба шикастану пора кардани занҷири ғуломӣ, ки на танҳо пову даст, балки ҷо-

ну дил, рӯҳ ва тамоми ҳастии инсонро ба банд меорад,
даъват менамояд:

Аз ғуломӣ завқи дидоре маҷӯй,
Аз ғуломӣ чони бедоре маҷӯй...
Банд бар по нест бар чону дил аст,
Мушкил андар мушкил андар мушкил аст.

Шоир барои раҳой ёфтаи аз вартаи ғуломӣ ва аз
холе, ки «зи сагон хортар аст», инсонро ба шинохтани
кадру эътибори худ, мақому пояш дар олами мавҷуд
даъват карда, ӯро аз иқтидору тавоноии беҳамтои со-
зандагаш огоҳ менамояд:

Дар ҷаҳон болу пари хеш кушудан омӯз,
Ки паридан натавон бо пару боли дигарон.

Худшиносиву худафрӯзӣ, такъя бар кувваю иқтидо-
ри худ, тааммулу тааммуқ ба олами ботинӣ ташакку-
лу тақомули шахс ва майлу азми ӯ ба озолии мутлақ
ва амсоли инҳо аз ҷиҳатҳои муҳимми афкори фалсафи-
ву концепсияи ғоявию эстетикӣ Иқбол — «хуҷӣ», ки
натиҷаи тақмили омезиши ғояи инсонии комили фалса-
фаи асримиёнагии Шарқ ва ғояи шахсияти фалсафаи
Ғарб аст, ба шумор мераванд.

Иқбол инсонро пеш аз ҳама ба шинохтани мақому
моҳияти худ ва ташаккули шахсияташ даъват мена-
мояд:

Бинӣ ҷаҳонро, худро набинӣ,
То чанд нодон ғофил нишинӣ...
Берун кадам пех аз даври офок
Ту пеш аз инӣ, ту беш аз инӣ!

Инсон набояд аз чизе ва ё мавҳумоте дар ҳарос бо-
шад, зеро ӯ аз ҳама бузург аст ва тамоми мавҷудоти
олам мутеи ваянд:

Аз худ андешу аз ин бодия тарсон мағузар,
Ки ту ҳастию вучуди ду ҷаҳон чизе нест.

Шоир инсонии оддӣ, аз ҷумла инсонии ҷафокаши
Шарқро, ки таъмиргари ҷаҳону офарандаи ҳама гуна
нозу неъматхост, мӯътабартарин мавҷуди олам медо-
над ва аз ғарқи хоби ғафлат будани ӯ таассуф хӯрда,

вайро ба бедориву мубориза баҳри истиклолу ба даст
овардани ҳуқуқҳои худ талкин менамояд:

Номӯси азалро ту аминӣ, ту аминӣ!
Дорои ҷаҳонро ту ясорӣ, ту яминӣ!
Эй бандаи ҳокӣ, ту замонӣ, ту заминӣ,
Саҳбон яқин даркашу аз дайри гумон хез,
Аз ҳоби гарон, ҳоби гарон, ҳоби гарон хез!

Аз ҳоби гарон хез!

Танҳо аз нақароти ин шеър ҳам, ки аз такрору таъкидҳо иборат аст, шӯру эҳтиросоти баланди қалби шоир, ки аз ҳоли ногувори мардум моломоли дарду алам аст ва дилсӯзиву тараҳҳуми самимии ӯ эҳсос мешавад:

Аз ҳоби гарон, ҳоби гарон, ҳоби гарон кез!

Аз ҳоби гарон хез!

Иқбол аз мушоҳидаи аҳволи тоқатфарсои мардуми бечораву номуроҳи ватанаш ба танг меояд ва дар дил орзуи инқилобу табаддулоти ҳаётро парварида амалӣ шудани он арзӯро таманно дорад.

Ё бикуш дар синан ман орӯзи инқилоб,
Ё дигагун кун ниҳоди ин замонун ин замин

Ё чунон кун, ё чунон —

хитоб мекунад шоир ба ҳамватанаш.

Барои инқилобу дигаргунсозии ҳаёт танҳо орзу кифӣ нест, бояд осоишу оромишро тарк намуду саъю кӯшиш, талошу муборизаро мароми худ қарор дод. Шоир ҳамватанонашро даъват мекунад, ки мисли мӯрон дар талоши донде мудом зери ҳасу хошок умр нагузаронанд, балки ба монанди шохин баландпарворзӣ омӯзанду баҳри озодини ватан мубориза баранд. Иқбол ҳарчанд роҳи дурусти муборизаро ба равшанӣ тасаввур намекард, бо вучуди ин баҳри озодини кишвар аз мустамликадорони аҷнабӣ бо силоҳ мубориза бурданро таъкид месозад!

Лолаи ин ҷаман олукаи ранг аст ханӯз
Сипар аз даст маяндоз, ки ҷанг аст ханӯз.
Фитнаеро, ки дусад фитна дар оғӯшаш буд,
Духтаре хаст, ки дар маҳди фаранг аст ханӯз.

Эй, ки осуда нишинӣ лаби сохил, бархез,
Ки туро қор ба гирдобӣ наҳанг аст ҳанӯз.

Иқбол моҳияти ҳаёти инсон, омили асосии ҳастиву
пешрафти ӯро дар ҳаракату тақоӣ, талошу мубориза
медонад:

Дар ин дарё чу мавҷи беқарорам,
Агар бар худ напечам, нестам ман.

Инсоне, ки Иқбол ситониш мекунад, маъюсу ноумед
ва очизу нотаъон нест, ӯ шахси боазму далер аст, ки
бо мушқилоти рӯзгору табиат мубориза мебарад. Ӯ қо-
дир аст, ки ҳама гуна монеаву душворихоро барҳам за-
над ва рӯзгори наву созгорро барпо намояд:

Марди худдоре, ки бошад пухтакор,
Бо мизочи ӯ бисозад рӯзгор.
Гар насозад бо мизочи ӯ қаҳон,
Мешавад ҷанғозмо бо осмон.
Барканад бунёди мавҷудотро,
Медихад таркиби наф зарротро.
Гардиши айёмро барҳам занад,
Ҷарҳи нилифомро барҳам занад.
Мекунад аз қуввати худ ошқор
Рӯзгори наф, ки бошад созгор.
Дар қаҳон нафшон агар мардона зист,
Ҳамчу мардон ҷон супурдан зиндагист.

Идеали Иқбол низ монанди идеали ашъори Ҳофиз
ва дигар шоирони озодаи деҳи гузаштаи Шарқ, ки беш-
тар бо образи ринд зухур мекард, мубориз аст. Вале
тафовути идеали Иқбол аз он образҳо дар он аст, ки
вай ба зиндагӣ наздиктару амалиёту муборизаи ӯ фаъ-
олтар аст. Ин бешак ба вазъи замони онҳо алоқаманд
аст. Ҳофиз низ талабгори олами наву одами наф буд.
Вале дар замони ӯ сохти ҷамъиятӣ ва муҳити тираи
феодалӣ барои равшан тасаввур қардани онҳо имкон
намедод.

Инсони тавсифкардаи Иқбол созандаву ихтироъкор
буда, бо қувваи хираду ақли расо ба табиату қоинот
ҳам метавонад ҳукмравоӣ кунад ва аз қувваҳои азими
табиат ба манфиати худ истифода намояд:

Бархез, ки одамо ро хангоми намуд омад,
Ин мушти ғубореро анҷум ба сучуд омад,
Он роз, ки пӯшида дар синаи хастӣ буд,
Аз шӯҳии обу тил дар гуфтушунуд омад.

Инсонии асри XX бо донишу заковат, азму субот, та-
лошу мубориза ва меҳнати эҷодкоронааш аз гахвораи
худ — замин ба сӯи сайёраву ситораҳои дур парвоз на-
муда, онҳоро мутеи худ мегардонад. Дар айёме, ки
танҳо намунаҳои аввалину соддаи мушаку ҳавопаймоҳо
сохта мешуданд, шоир фирӯзиҳои ояндаи инсонро дар
фатҳи коинот тасаввур мекард:

Бо нуриён бигӯ, ки зи акли баланди даст
Мо хокиён ба дӯши сурайё савораем.

Муносибати инсон ва ҷамъият аз масъалаҳои му-
ҳимми консепсияи гуманистии шахсият дар эҷодиёги
Иқбол мебошад. Аз назари Иқбол фард бе ҷамоат но-
тавону очиз буда, наметавонад арзӣ ҳастӣ кунад. Маҳз
дар ҷамъият истеъдоду заковати шахс зухур намуда
ба рушду камол мерасад. Шахс, ки худ ҷузъе аз ҷамъ-
ият аст, бо ҷамоат мӯнису пайванд гардида, аз ғаму
шодӣ, орзуву ниятҳои мардум бохабар мешавад ва қув-
вату ғайрати худро барои беҳбудии зиндагии мардум
ва пешрафти ҷамъият сарф менамояд. Ҷамъият низ
маҳз ба туфайли меҳнату муборизаи фидокоронаву
дастҷамъии одамон низоме пайдо карда пеш меравад.

Иқбол дар маснавии «Румузи беҳудӣ» ҳамин гуна
ҳамбастагии зичи фарду ҷамъият ва ягонагиву итти-
ҳоди ин ду қувваи пешбарандаи таърихро таъкид на-
муда менависад:

Фардро рабти ҷамоат раҳмат аст,
Ҷавҳари ўро камол аз миллат аст.
То тавонӣ бо ҷамоат ёр бош,
Равнаки ҳангомаи аҳрор бош.
Фарду қавм оннаи якдигаранд,
Силку ғавҳар Қаҳқашону ахтаранд.
Фард мегирад зи миллат эҳтиром,
Миллат аз афрод меёбад низом.

Муҳаммад Иқбол барои тарбияи фарде, ки дар пеш-
рафти ҷамъияту таърих саҳми босазое гузошта таво-

над, саёю кӯшиши зиёде ба харч додааст. Тарбияву ташаккули инсонӣ комил дар маркази ашъори рангӣ ва умуман тамоми фалсафаву осори адабӣ ва илмӣ ӯ қарор гирифтааст. Шоир кӯшиш менамояд, ки пеш аз ҳама бо ашъораш ин вазифаи муҳимро ба иҷро расонад. Зеро чунон ки нависандаи пролетарии рус Максим Горький таъкид карда буд, «ҳадафи адабиёт мадад расонидан ба инсон барои худшиносӣ, афзудани боварии ӯ ба худ ва кӯшиш ба сӯи ҳақиқат, муборизаи ӯ бо зиштиҳо дар вучуди одамон ва пайдо кардани неки дар сиришти онҳо, бедор намудани шарму ғазабу мардонагӣ дар дилу ҷони онон ва барои он ки одамон нақӯроку пуриқтидор бошанд ҳар қореро анҷом додан аст».

Иқбол пеш аз ҳама инсонро ба он даъват менамояд, ки яъсу навамедири аз худ дур намояд, зеро ноумедиву номуродӣ ба рӯзгори инсон, ташаккулу пешрафти ӯ ҳалал мерасонад, рӯҳи ӯро шикаст дода, вучудахро заиф мегардонад, чашмаи файзбори зиндагиро хушкӯи равшанро торик месозад:

Ноумедӣ ҳамчу гӯр афшорадат,
Гарчи Алвандӣ, зи по афтонадат...
Чашми ҷонро сурмааш аъмо кунад,
Рӯзи равшанро шаби ялдо кунад.
Аз дамаш мирад кувон зиндагӣ,
Хушк гардад чашмаҳои зиндагӣ...

Инсон бояд дар арсаи зиндагӣ ҳамеша дар талошу ҷустуҷӯ бошад ва орзӯҳои наҷибро, ки ба дилҳо кувват мебахшанду шахсро ба қорҳои бузург ҳидоят месозанд, раҳнамои худ қарор диҳад:

Зиндагӣ дар ҷустуҷӯ пӯшидааст,
Асли ӯ дар орзу пӯшида аст.
Орзӯро дар дили худ зинда дор
То нагардад мушти хоки ту мазор...

Дар зиндагӣ мудом бояд ба пеш ба сӯи ояндаи фирӯз раҳсипор шуд. Ҳар рӯзи нави ҳаёти инсон бояд рангинтару пурмаънитар бошад. Вагарна аз такрори якнавохти рӯзҳои пешин шарори зиндагӣ хомӯш хоҳад шуд:

Дамодам нақшҳои тоза резад,
Ба як сурат қарори зиндагӣ нест.
Агар имрӯзи ту тасвири дӯш аст,
Ба хоки ту шарори зиндагӣ нест.

Орзӯ василаи муҳимми ташаккулу пешрафти инсон буда, ҳаёлотии ӯро ба парвоз меорад, меҳру муҳаббати вайро ба зиндагӣ ва ояндаи дурахшон афзун мегардонад. Махсусан, барои ҷафокашонӣ Шарқ орзӯро шоир як воситаи раҳӣ аз банди медонад:

Зиндагӣ бар орзу дорад асос,
Хешро аз орзӯи худ шинос.
Чашму гӯши ҳуш тез аз орзӯ,
Мушти ҳоке лолаҳез аз орзӯ.
Ҳар ки тухми орзӯ дар дил нақишт,
Поймоли дигарон чун сангу хишт...
Обу гилро орзӯ одам кунад,
Орзӯ мӯро зи худ маҳрам кунад.

Орзумандиву бурдборӣ, азму субот, бебокиву далерӣ, навҷӯиву тозақорӣ аз фазилатҳои онд, ки инсон муборизро ба мақсуд мерасонад. Барои аз нишебу фарозҳои зиндагӣ гузаштан шоир таъкид мекунад, ки на мисли ҳас сабуксайру ларзон, балки чу кӯҳ маҳкам устувор бояд буд:

Агар зи рамзи ҳаёт оғай, маҷӯю мағир
Диле, ки аз халиши хори орзӯ пок аст.
Ба худ ҳазидаву маҳкам чу кӯҳсорон зӣ,
Чу ҳас мазӣ, ки ҳаво тезу шӯъла бебок аст.

Дар зиндагӣ пайдо кардани мақоми худ, кӯр-кӯрона ба дигарон тақлид накардан, ба роҳи осоне, ки қайхо кушодаанду тай намудаанд, беҳуда қадам нафарсудан ва мустақилона амал карданро низ шоир аз ҳислатҳои ҳақиқии инсонӣ мешуморад:

Тарош аз тешаи худ ҷодаи ҳеш
Ба роҳи дигарон рафтан азоб аст.
Ҳар аз дастии ту қори нодир ояд,
Ҳуноҳе ҳам агар бошад, савоб аст.

Омӯзиши илму дониш аз назари Иқбол яке аз шартҳои муҳимми ташаккули инсон ба шумор меравад. Иқбол аз бесаводии ҳамватанонаш, ки он боиси яъсу нағмедӣ ва аз муборизаи ғаълона дур шудани онон меғардид, афсӯс меҳӯрад. Шоир омили асосии пешрафти мамолики Аврупо дар ибтидои асри XX пеш аз ҳама дар ривочи илму фарҳанги ин сарзамин медонад, на дар дигаргуниҳои зоҳирии мардум:

Куввати Мағриб на аз ҷангу рубоб
На зи ракси духтарони беҳичоб,
Не зи сеҳри сохирони лоларӯст,
Не зи урён соку не аз қатъи мӯст.
Маҳкамӣ ўро на аз лодинӣ аст.
Не фурӯғаш аз хати лотинӣ аст.
Куввати афранг дар илму фан аст,
Аз ҳамин оташ ҷароғаш равшан аст.
Ҳикмат аз қатъу буруди ҷома нест,
Монеи илму хунара аммома нест.
Илму фанро, эй ҷавони шӯху шанг
Мағз мебояд на малбӯси фаранг...
Ғар қасе шабҳо хӯрад дуди ҷароғ,
Ғирад аз илму фану ҳикмат суроғ...

Дар маснавии «Румузи беҳудӣ» Иқбол инсонии муосири худро ба он даъват менамояд, ки мутеи вақту замон нағашта, фармонравои он бошад, қонуну равиши зиндагиро дарк намуда офаридгори таърих гардад ва ҷилави замонро ба даст гирифта ба сӯи матлаби инсоният ҳидоят намояд:

Забт кун таърихро поянда шав,
Аз нағасҳои рамида зинда шав.
Дӯшро пайванд бо имрӯз кун,
Зиндагиро мурғи дастомӯз кун.
Риштаи айёмро овар ба даст
Варна гардӣ рӯзкӯру шабпараст.

Некиву нақӯкорӣ, ки аз замонҳои қадим то имрӯз дар эҷодиёти адибони барҷастаи олам аз ҳислатҳои муҳимми инсонии қомил мебошад, аз нуктаҳои асосии концепсияи гуманистии Иқбол низ ба ҳисоб меравад. Иқбол низ дар зиндагӣ ҳамеша нақӯкор будан, мушқилкушои дармондагону роҳатрасони мардум шуданро

талкин менамояд. Инсон бояд аз фурсати ғанимат исти-
фода бурда ҳар нафасро барои беҳбуди одаму олам ба
кор барад. Зеро умри инсон дар назди Вақту Таърих
хеле кутоҳ аст:

Зи хоки хеш ба таъмири одамі бархез,
Ки фурсати ту ба кадри табассуми шарар аст.

Тафриқаву ихтилофи милливу мазҳабӣ ба консепси-
яи гуманистии Муҳаммад Иқбол тамоман бегона аст.
У на танҳо миёни халқу миллатҳои гуногуннажоду мух-
талифмазҳаб фарқе намебинад, балки ҳамаи одамонро
аз як ҷаману як шохсор медонад. У ҳам монанди Саъ-
дии бузургвор, ки «Бани одам аъзои як пайкаранд, ки
дар офариниш зи як гавҳаранд» гуфта буд, бо як ҳис-
си баланди инсонпарварона хитоб мекунад:

На афғонему не турку татарем,
Ҷаманзодему аз як шохсорем.
Тамизи рангу бӯ бар мо харом аст,
Ки мо парвардаи як навбахорем.

Инсонпарвари бузург моҳияти инсонро на дар мил-
лату ирқу наҷод, балки пеш аз ҳама дар одамият ме-
донад ва инро аз ҳама муқаддам мегузорад. Дар замон-
е, ки таассуби наҷодпарастон ва талашҳои мазҳабӣ
дар Ҳинду Покистон ба авҷ расида буд, чунин хитоб-
ҳои шоири гуманист ҳукми барки дурахшонеро дар зул-
мот доштанд:

Ханӯз аз банди обу гил нарастӣ
Ту гӯй румию афғониям ман.
Ман аввал одами берангу бӯям,
Аз он пас хиндию тӯрониям ман.

Иқбол ба ин восита дар байни мардумони гуногун-
мазҳаби ватанаш иттиҳоду ягонагӣ, дӯстиву рафокат-
ро новобаста аз дину мазҳаб тарғиб менамояд ва эҳ-
тироми инсонро аз шартҳои асосии одамият медонад:

Одамият эҳтироми одамі,
Боҳабар шав аз мақоми одамі.
Одамі аз рабту забти тан ба тан
Бар тариқи дӯстӣ гоме бизан.

Афкору эҳсоси Муҳаммад Иқбол низ монанди ақиду андешаҳои Лев Толстою Рабиндранат Такур барин адибони барҷастан олам, ки дар муҳити пуртазоде зиндагӣ ва эҷод мекарданд, мураккаб ва пуртихтилоф аст. Ӯ аз як тараф нобаробарии иҷтимоӣ, зулму тааддӣ ҳокимону мустамликадорон ва дигар иллатҳои сохти буржуазиро фош намуда, ба ҳимояи ҳуқуқҳои инсон мебарояд ва андешаҳои баланди гуманистӣ баён мекунад. Аз тарафи дигар гоҳо дар идроки рӯйдодҳои сиёсӣ иҷтимоӣ давр очиз менамояд ва роҳи асосии дигаргунсозии оламу одамро танҳо аз покии ахлоқу покизагии дин иборат менамояд. Ӯ ғалабаи Инқилоби Октябр ва сохти социалистиро бо хушнудӣ табрику таҳният мекуфт, вале меҳост, ки социализм бо дини Ислом тавҷам бошад.

Муҳаббати беандоза ба инсон, бузургдошти мақому мартабаи он нисбат ба тамоми мавҷудоти одам аз нуктаҳои асосии гуманизми Иқбол буд.

Ҳамчунин консепсияи фалсафиву гуманистии Иқбол «худӣ» давоми мантиқии консепсияи инсонӣ қомили Ҷалолиддини Румӣ, Ибни Арабӣ, Аттор ва дигар адибону орифони Шарқ буда, ҷанбаи ирфониву тасаввуфӣ ҳам дошт.

Хадмати Муҳаммад Иқбол дар ривоҷи ҳаракатҳои миллӣ — озодихоҳии халқҳои Ҳинду Покистон, дар ифодаи орзуву омол ва ҳимояи манфиату ҳуқуқҳои мардум хеле бузург аст. Иқбол муҳимтарин нуктаҳои гуманистии фалсафаи Шарқу Ғарбро бо ҳам омезиш дода, консепсияи нави гуманистии худро эҷод намуд, ки дар он мақоми инсонӣ оддӣ ба дараҷаи шахсияти идеалӣ баланд бардошта мешавад. Аз ин рӯ чунон ки иқболшиноси покистонӣ Саид Абдул Ваҳид таъкид мекунад, «бузургии шахсияти Иқбол ҳамчун донишманду шоир эътироф шудааст ва сабаби ин на танҳо аз навоари ӯст, балки дар он аст, ки асоси андешаҳои фалсафии Иқболро инсон ва мақоми ӯ дар олам ташкил медиҳад».

Иқбол дар осори гаронбаҳои адабиву фалсафии худ идеали инсонеро ба миён овард, ки тамоми ҳастияшро баҳри озодиву беҳбудии мардум сарф менамояд, муборица ва некиву наққориро мароми зиндагӣ қарор медиҳад. Ҳамчунин Иқбол вазифаи асосии шеърӯ шоирӣ ва умуман адабиётро низ маҳз дар тарбияву тарғиби инсонӣ одамият менамояд ва борҳо ин иддаоро дар ашъ-

ораш таъкид намудааст. Ӯ шоиронеро, ки аз сӯзу гу-
дози маҳрамонаи онҳо ба мардум суде нест, мазаммат
мекунад:

Зи ман бо шоири ширинбаён гӯй:
«Чӣ суд аз сӯз агар чун лола сӯзӣ?
На худро мегудозӣ з-оташи хеш,
На шомӣ дардмандеро фурузӣ».

Шоири бузурги гуманист, ки худӣ ӯ «баҳри инсон
чашми ман шабҳо гирифт» мегӯяд, ба шеърӯ шоирӣ ва
иқтидори онҳо дар тарбияву ташаккули инсон итмино-
ни комил дошта, дар байтҳои зерини достони «Ҷовид-
нома», ки маромномаи эҷодии ӯст, хитоб мекунад:

Фитрати шоир саропо ҷустуҷӯст,
Холику парвардигори орзӯст.
Шоир андар синаи миллат чу дил
Миллати бешоире анбори гил...
Шеърро максуд гар одамгарист,
Шоирӣ ҳам вориси пайғамбарист...

Харчанд роҷеъ ба афкори андешаҳои гуманистии
Муҳаммад Иқбол як гуруҳ донишмандон амсоли Алек-
сандр Баузани, Р. Н. Никольсон, Саид Нафисӣ, Муч-
табо Минавӣ, Саид Абдул Ваҳид, С. Синҳа, Н. П. Ани-
кеев, Ғ. Алиев, Н. И. Пригарина, М. Миршакар, А. Ғаф-
форов, С. М. Кедрова дар зимни асарҳояшон мулоҳи-
заҳои ҷолибе баён кардаанд, вале ҳанӯз бисёр паҳ-
лӯҳои гуманизми эҷодиёти ин инсонпарвари бузург амик
таҳлили таҳқиқ нашудааст ва ниёзманди тадқиқотҳои
ҷидди муҳаққиқон аст.

1977.

БАХШИ ДУВВУМ

САҲИФАҲО АЗ ТАЪРИХИ АДАБИЁТ

ПАЙДОИШИ ЯК НАВЪИ МАРҒУБИ ШЕЪР

Китъа аз ҷумлаи он навъҳои муҳимми шеъри тоҷикиву форсӣ аст, ки монанди қасидаву ғазал ва рубоиву маснавӣ дар тӯли қарнҳо дар эҷодиёти қариб ҳамаи шоирон арзи вучуд намуда, тақомул ёфтааст.

Ҳарчанд ин навъи шеър аз ҷиҳати лафзу маънӣ қобили таваҷҷӯҳ буда, дар адабиёти классикии халқҳои форсизабон мавқеи муҳим дошт, вале то ҳол мавриди таҳлилу тадқиқи амиқ ва ҳаматарафаи илмӣ қарор нагирифтааст ва дар адабиётшиносии тоҷик ба ҷуз мақолаи мухтасари М. Бақоев «Рӯдакӣ ва китъасарой»¹ дар ин бобат асари алоҳидае дарҷ нагардидааст. Лекин бояд иқрор шуд, ки роҷеъ ба китъа ва баъзе ҳосиятҳои лафзиву маънавии он дар сарчашмаҳо ва асарҳои тадқиқотии муҳаққиқони адабиёти тоҷику форс ба таври пароканда маълумотҳои фаровоне мавҷуданд.

Ин ҷо муроди муаллифи сатрҳо иборат аз он аст, ки дар асоси нишондод ва маълумотҳои муаллифони сарчашмаҳо ва асарҳои тадқиқотӣ, ки бевосита ё бавосита дастраси ӯ гардидаанд, дар атрофи масъалаҳои пайдоиши китъа дар адабиёти тоҷику форс ва баъзе ҳосиятҳои лафзиву маънавии он иҷмолан муҳокима ронад ва мулоҳизаву андешаҳоиро баён кунад.

Пеш аз он ки роҷеъ ба пайдоиши китъа сухан ронда шавад, нахуст бояд дар хусуси маънои луғавӣ ва мафҳуми истилоҳии он тасаввуроте ҳосил намуд.

«Китъа» аслан калимаи арабӣ буда, маънои луғавии он пора, ҳисса, тикка, ҷузъ, қисмати ҳар чиз мебошад, ки ибро ҳамаи муаллифони луғатномаҳо тасдиқ менамоянд. Вале доир ба мафҳуми китъа ҳамчун истилоҳи адаби маълумотҳои басо гуногун ва мухталифе мавҷуданд, ки тадриҷан ҷанде аз онҳоро зикр хоҳем

¹ М. Бақоев. Рӯдакӣ ва китъасарой, маҷмуаи «Рӯдакӣ ва замони ӯ», Сталинобод, 1958, сах. 147—151.

кард. Холо гуфтаи мусаннифи «Шамс-ул-луғот»-ро ме-
орем, ки аксари муаллифони сарчашмаҳо дар ҳамон
ақидаанд; «Қитъа — пораи чизе ва дар истилоҳ ду байт
ё зиёда, ки матлаъ набошад»¹.

Оид ба пайдоиши қитъа ҳам дар сарчашмаҳо ва
асарҳои тадқиқотӣ маълумотҳо мавҷуданд. М. Бақоев
дар мақолаи номбурда чанде аз онҳоро аз назари таҳ-
қиқ гузаронида ба хулосае меояд, ки дар адабиёти
тоҷику форс пайдоиши қитъа асосан бо ду роҳ сурат
гирифтааст. «Қитъа,— менависад ӯ,— ҳамон навъе ки
маълум аст таърихан бо ду роҳ ба вуҷуд омадааст:
ё ин ки поре аз қасида, ғазал ва амсоли онҳост, ё ин
ки аз тарафи шоир ба тарзи алоҳида суруда шудааст»².

Дар ҳақиқат, қариб ҳамаи муаллифони сарчашмаҳо
қитъаро пораи қасида ё ғазал пиндоштаанд ва танҳо
дар асри XIX донишманди англис Эдуард Браун илова
бар пораи қасида ё ғазал будан дар асоси мушоҳида-
ҳои хеш баъзан ҳамчун шеърӣ комил ва мустақил су-
руда шудани қитъаро таъкид менамояд³.

Вале бояд гуфт, ки фикри пораи қасида ё ғазал бу-
дани қитъаро, асосан, муаллифони ҳамон сарчашма-
ҳое, ки пас аз асрҳои XV—XVI таълиф гаштаанд, баён
кардаанд. Дар асарҳои муаллифони пешина бошад
ақидаи мазкур дучор намешавад. Аз ҷумла адабиёт-
шиноси маъруфи асри XIII Шамси Қайси Розӣ доир
ба навъҳои шеър сухан ронда, танҳо ҷиҳатҳои фарқ-
ноки қитъаро аз қасида ва рубоӣ қайд мекунад⁴. До-
нишманди асри XV Ваҳиди Табрезӣ бошад қитъаро дар
қатори рубоӣ муфрад, ғазал ба навъи қасида мансуб
донад ҳам, пораи он ҳисоб намекунад⁵.

Агар кас бевосита ба эҷодиёти ҳуди шоирон бо диқ-
қат назар намояд, бе душворӣ пай мебарад, ки қитъа
дар асл шеърӣ мустақил ва алоҳида буда, ҳеҷ гоҳ дар
адабиёти тоҷику форс пораи қасида ё ғазал набудааст.
Барои мисол шеърӣ зерини шоири қарнҳои VIII—IX
Ҳанзалаи Бодғисӣ қитъаи комил буда, чи аз ҷиҳати
соддагии баёну сабк ва чи аз ҷиҳати конкрету бикр
будани мавзӯю мундариҷа ва то андозае озод будани

¹ Шамс-ул-луғот, Бомбай, 1277, ҷ. II, саҳ. 135.

² Рӯдакӣ ва замони ӯ, с. 147.

³ Браун Э. Таърихи адабиёти Эрон, ҷ. I, Техрон, 1342, с. 56.

⁴ Шамс Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам, Техрон, 1327, с. 201.

⁵ Ваҳиди Табрезӣ. Ҷамъи мухтасар, бо эҳтимом ва тарҷуман
А. Бертелс, М., 1959, с. 34.

тарзи кофиябандиву вазнаш ба талаботи ин навъи шеър,
ки сонитар баён хоҳем кард, пурра ҷавоб медиҳад:

Мехтарӣ гар ба коми шер-дар аст,
Шав хатар кун, зи коми шер бичӯй?
Ё бузургию иззу неъмату чоҳ,
Ё чу мардон-т марг рӯёруй.

Шеърӣ аз ҳар ҷиҳат комилу мустақил будани китъа
дар эҷодиёти ҳамаи китъасароёни тоҷику форс ба тав-
ри равшан ба назар мерасад.

Пас саволе ба миён меояд, ки аз ҷӣ сабаб муалли-
фони сарчашмаҳо китъаро пораи қасида ё ғазал номи-
даанд ва ин навъи шеър аслан дар адабиёти мо ҷӣ
гуна зухур ёфтааст.

Барои ба ин саволҳо ҷавоби саҳеҳ додан аввало
бояд вазъияти шеърӯ шоириро дар адабиёти тоисломӣ
ва давраи хилофати халқҳои араб ва порсизабон пе-
ши назар овард. Мутаассифона, аз осори адабии тоис-
ломии аҷдодони мо ба тавассути сарчашмаҳо ба миқ-
дори хеле кам суруду таронаҳо боқӣ мондаанду бас.
Аз ин рӯ мо ҳам баъзе андешаҳои худро дар асоси он-
ҳо ба тариқи тахмину пиндорҳо баён месозем. Аз ада-
биёти қадими араб бошад осори нисбатан бойе ба ме-
рос мондааст, ки мавриди тадқиқи олимони маъруфи
арабшинос аз қабили Х. А. Гибб, И. Ю. Крачковский,
А. Е. Крымский, И. М. Фильштинский қарор гирифта-
аст.

Холо маҳдудии ҳаҷми мақола моро водор менамояд,
ки барои тасдиқи иддао бо баёни баъзе хусусиятҳои
адабиёти давраҳои мазкур қаноат созем.

Ҷӣ навъе ки маълум аст, дар адабиёти тоисломии
араб, ки онро давраи ҷоҳилия ҳам меноманд, шеърӯ
шоирӣ мақоми бузурге дошт на навъи асосии шеър қа-
сида ба ҳисоб мерафт. Дар ин бобат И. М. Фильштин-
ский ба ақидаи И. Ю. Крачковский таъя намуда хеле
хуб фармудааст: «Дар давраи тоисломӣ жанрҳои шеър
ханӯз аз қасида ҷудо нашуда буданд. Агар китъаҳои
кӯтоҳро, ки ба яке аз мазмунҳои номбурда бахшида
шудаанд ва ҳамчун экспромт ё қисмати ҷудошудаи
асари бузурге таҷассум меёбанд, ба ҳисоб нагирем, ҳа-
маи жанрҳои шеър дар таркиби қасида... вучуд дош-

³ Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ, Сталинобод, 1959, с. 14.

танд. Аз ин рӯ қасидаро аз нуқтаи назари жанр метавон асари синкретикӣ (яъне чомеъ ва яклухт — М. М.) шумурд»¹.

Аз гуфтаи боло равшан мегардад, ки дар адабиёти давраи қоҳилияи араб навъҳои шеър ханӯз ҷудо нашудаанд ва ҳамаи онҳо дар шакли ягона ё худ чомеъ арзи вуҷуд доштаанд.

Инчунин аз нишондоди мазкур бармеояд, ки нахустин навъи шеъре, ки аз қасида ҷудо гардида рӯ ба истиқлол мениҳад, ҳамоно қитъа будааст. Ба назари мо маҳз аз ҳамин сабаб ба ин навъи шеъри арабӣ қитъа ном гузоштаанд, ки муносиб ва зебанда аст. Вале набояд фаромӯш кард, ки ин ҳодиса на дар адабиёти тоҷику форс, балки дар адабиёти тоисломии араб ба вуқӯъ пайваستاаст². Пас сабаб чист, ки ин истилоҳ ба адабиёти халқҳои порсизабон гузаштааст?

Ба ин савол мақом ва нуфузи забону адабиёти араб ба маданияти мамлакатҳои истилошуда; махсусан, дар давраи хилофат худ ҷавоб мегардонад. Азбаски дар он давра ва минбаъд ҳам (ба истиснои аҳди сулолаҳои Саффорӣёну Сомонӣёну) дар Аҷам забони арабӣ расман ҳамчун забони давлатӣ ва аз ҷумла забони асарҳои илмиву адабӣ — бадеӣ шинохта мешуд, бештари осори илмиву адабии намояндагони халқҳои тоҷику форс ба забони арабӣ таълиф мегардиданд ва пайдоиши қариб ҳамаи падидаву ашъёи шоиста ва ҳамида ба арабҳо нисбат дода мешуд.

Ҳатто адабиётшиноси маъруф Муҳаммад Авфӣ, ки нисбат ба забон ва адабиёти порсии дарӣ бо як дилбастагӣ назар мекунад, пайдоиши назми тоҷику форсро ба адабиёти араб вобаста месозад. Азбаски улуми адиба ба арабӣ таълим дода мешуд, қариб ҳамаи навъҳои шеър, ки ҳоси адабиёти тоҷику форс буданд ва ба адабиёти араб пас аз чанд муддат гузаштаанд, монанди рубоӣ, маснавӣ, мустазод, таркиббанд, тарҷеъбандҳои арабиرو касб намудаанд. Дар ин ҳолат бо таъси-

¹ И. М. Фильштинский. Арабская классическая литература, М., 1965, с. 18.

² Аз рӯи мушоҳидаҳо маълум мегардад, ки дар осори адибони форсӣ тоҷик порчаҳои аз ҷиҳати мазмун нисбатан мустақил ва томо, ки аз қасида, ғазал, достонҳо ҷудо шуда, дар алоҳидагӣ ҳам маъни меиҳанд, на қитъа, балки тафриқа (ба маънии пароканда) меноманд. Беҳуда нест, ки як қисмати девонҳои баъзе шоирон, ки ҷунин ашъори парокандаро дар бар мегирад, унвони мутафарриқот ё тафрикотро дорад.

ри забони арабӣ китъа ном гирифтани як навъи шеърӣ тоҷикӣ — форсӣ ҳам ҳодисаи табиӣ шуда мемонад. Бо вучуди ин таъсири чандтарафаи китъаҳои арабиرو ба шеърӣ тоҷикиву форсӣ инкор кардан мумкин нест.

Чӣ навъе ки тадқиқотҳои тозаи адабиётшиносони маъруф Маликушшуаро Баҳор, Абдулғанӣ Мирзоев, Саид Маҳмуди Нишот ва чанде дигарон нишон медиҳад, қасидаву ғазал ба адабиёти тоҷику форс бевосита аз адабиёти араб нагузашта, балки дар ашъори ҳиҷоии давраи тоисломӣ заминаҳо доштаанд ва натиҷаи тақомули ҷомаю ҷамома барин навъҳои шеърӣ ҳуди халқҳои порсизабон будаанд. Адабиётшиноси эронӣ Саид Маҳмуди Нишот тақия ба ақидаи Баҳор намуда менависад, ки «аммо он чӣ имрӯз ҳамагон бар он муттафиқанд, ҷома ва ҷамома ду номи барозандаи ғазал ва қасида аст»¹.

Ба назари мо ба масъалаи пайдоиши китъа низ аз ҳамин нуқтаи назар наздик шудан шояд дуруст бошад.

Яке аз намунаҳои қадимтарин шеърҳои, ки ба забони порсии дарӣ дар аҳди сосониён тараннум мешуданд, «Суруди оташкадаи Қаркӯй» мебошад, ки ба туфайли китоби «Таърихи Сиистон» имрӯз дастрас гардидааст.

«Асли суруд:

Тарҷимаи он:

Фархат бодо рӯш
Хунида Гаршосп хӯш
Ҳаме пур аст аз ҷӯш
Нӯш кун, май нӯш,
Ҳамеша некӣ кӯш
Ки дӣ гузашту дӯш
Шоҳо, худойгоно
Ба офарини шоҳӣ.

Афрӯхта бодо рӯшноӣ,
Оламгир бодо хӯши Гаршосп
Ҳаме пур аст аз ҷӯш,
Нӯш кун, май нӯш,
Ҳамеша некӣ кун,
Ки дирӯзу дишаб гузашт
Шоҳо, худойгоно.
Ба офарини шоҳӣ»².

Чунон ки дида мешавад, суруди мазкур хеле соддаву раван буда, фикр дар он ба тарзи равшану кушода ва ошкоро баён шудааст. Чӣ навъе ки дар мавридаш қайд хоҳем кард, услуб ва тарзи ифодаи фикр дар китъаҳои шоирони тоҷику форс ҳам ба ҳамин минвол аст. Масалан, дар порчаи китъаи шоири асри X Абу-

¹ Саид Маҳмуди Нишот. Зеби сухан ё илми бадеъи порсӣ, ҷ. I, Техрон, 1342, с. 123.

² Ҳамон ҷо, с. 180.

лаббос ба тарзи баёни суруди мазкур монандии зиёде-ро пай бурдан мумкин аст.

Бугзин малико, бугзин малико,
Покаст таби ту ба соли малако¹.

Ҳамин гуна монандӣ байни як зумра қитъаҳои Абу-абдулло Рӯдакиву муосиронаш ва ҳаҷвияи дар ҳаққи истилогари араб Асад бинни Абдулло сурудаи мардуми Балх, шеърӣ дар васфи Самарқанд иншо кардаи Абу-лянбағӣ ва ҳоказо мушоҳида мегардад. Барои мисол қитъаи зерини Рӯдакиро овардан мумкин аст:

Эй дил, сазояш барӣ
Боз бар чанголи уқобӣ.
Бе ту маро зинда набошад,
Ман зарраам ту офтобӣ².

Агар услуби қитъаи мазкур ба сабки шеърӣ Абу-лянбағӣ шабоҳат дошта бошад, қитъаҳои ҳаҷвии Мунҷики Тирмизӣ тарзи баёни ҳаҷвияи мардуми Балхро ба хотир меоварад.

Бояд гуфт, ки мо монандиро танҳо аз шеърҳои ҳичоие ҷустем, ки ба забони дариӣ тоҷикӣ иншо шудаанд. Дар айни замон ин ҳолатро дар порчаҳои готҳои Авестову сурудҳои монавӣ низ мушоҳида намудан аз имкон дур нест.

Ҳамин тавр дар асоси монандии услуби баёну кушода ва ғайримастур ифода кардани фикр, ҳеле кам истифода намудани санъатҳои бадеӣ ва ниҳоят конкретияти мазмун ба ҳулосае омадан имконпазир аст, ки қитъаи тоҷикиву форсӣ сарчашмаашро мисли рубоиву дубайтӣ пеш аз ҳама аз ҳамон суруду таронаҳои бостонии мардуми порсизабон гирифтааст. Бесабаб нест, ки Шамс Қайси Розӣ фарқи қитъаро маҳз аз рубоӣ нишон медиҳад.

Далели дигаре, ки ақидаи болоии моро тақвият медиҳад, иборат аз он аст, ки бино ба маълумоти Саид Маҳмуди Нишот шоири маъруфи асри IX араб Абунувос бо вазни ҳаштҳаҷии ҳаҷвияи «Аз Хуталон омадия» як силсила қитъа навиштааст ва дар муқаттаоти ӯ калимаву ибора ва ҳатто мисраъҳои порсии дарӣ ҷой

¹ Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ, с. 108.

² Осори Рӯдакӣ, Сталинобод, 1958, с. 133.

доштаанд. Инро аз байти зери яке аз китъаҳои ӯ ҳам пай бурдан мумкин аст:

Ва урфу атручу битуфохатин,
Ва шурбу сахбон би тосотин.
(Ва бӯйдани лимону себ хуш аст,
Ва пӯшидани май бо тос беҳ аст) ¹.

Ин ҷо нуктаи дигаре бармеояд, ки суруду таронаҳои қадимаи халқҳои порсизабон на танҳо сарчашмаи китъаҳои тоҷикиву форсӣ будаанду бас, балки онҳо ба такомулу нумӯи ин навъи муҳимми шеърӣ арабӣ низ мадад расондаанд. Зимнан ногуфта намонад, ки ҳарчанд таъсири адабиёти араб ба адабиёти халқҳои порсизабон бузург аст, вале аҳли илму адаби тоҷику форс низ барои инкишофи адабиёти араб саҳми зиёде гузоштаанд ва адабиёти тоҷику фарс ба адабиёти араб таъсири андаке набахшидааст, ки онро ҳуди донимандони машҳури араб аз қабили Таҳо Хусайн, Ҳанна-ал-Фахурӣ ҳам тасдиқ менамоянд.

Дар айни ҳол як масъалаи дигарро низ бояд зикр кард, ки пайдоиши суруду таронаҳои порсии дарӣ — тоҷикӣ ба қадом давра рост меояд. Албатта, ба ин савол ҳоло ҷавоби аниқ ва саҳеҳ додан бо сабабҳои муайян ба кулلى имконнопазир аст. Вале бидуни шубҳа метавон қайд кард, ки ин ҳодиса ба ташаккули ҳуди ҳамон забон алоқадор мебошад. Аз ин рӯ қадимӣ будани суруду таронаҳои мазкурро гуфтаи зерини академик Абдулғанӣ Мирзоев низ тақвият медиҳад: «Пайдоиши забони дари порсӣ — тоҷикиро, ба фикри мо аз протсессии ташаккулёбии халқияти мардуми тоҷик, ки ҳанӯз аз асрҳои V мелодӣ шурӯъ мешавад, ҷудо кардан мумкин нест» ².

Дар боло қайд гардид, ки китъа дар адабиёти тоҷику форс поре аз қасида ё ғазал набуда, аслан ҳамчун навъи мустақили шеър ибтидои худро аз эҷодиёги даҳони халқ гирифтааст. Барои ба субут расонидани ақидани мазкур зарур аст, ки хусусиятҳои хоси лафзӣву маънии китъаро, ки бо онҳо вай аз дигар навъҳои шеър (хоса аз қасидаву ғазал) фарқ мекунад, алоқадри ҳол равшан карда шавад.

¹ Девони Абунувос, Коҳира, с. 115.

² А. Мирзоев. Абӯ Абдулло Рудақӣ, Сталинобод, 1958, с. 33.

Муаллифони сарчашмаҳо ва бештари асарҳои тадқиқотӣ қитъаро пеш аз ҳама аз рӯи тарзи қофиябандиаш шарҳ додаанд ва фарқи онро аз қасидаву ғазал дар бидуни матлаъ будани он доништаанд. Дар ҳақиқат, аксари қитъаҳои шоирони тоҷику форс бематлаъ мебошад. Вале дар баробари ин қитъаҳои, ки дорои матлаъ мебошанд, кам набуда, дар тамоми марҳалаҳои адабиёти тоҷику форс аз ибтидо то имрӯз ба назар мерасанд. Масалан, аз 85 қитъаи нисбатан комиле, ки дар осори Ҳамасрони Рӯдакӣ боқӣ мондааст, 27-тоаш дорои матлаъ буда, пурра ба талаботи ин навъи шеър ҷавоб медиҳад. Аз муқаттаоти шоири асри XVII тоҷик Шавкати Бухорӣ бошад ягон қитъае дучор нагардид, ки бе матлаъ бошад.

Ҳоло барои мисол аз қитъаҳои шоирони Ҳамасри Рӯдакӣ ду намуна меорем:

Аз Турки Қешӣ:

Родмардию мард дони чист?
Бохунартар зи халқ гӯям кист?
Он ки бо дӯстон бидонад сохт,
Он ки бо душманон бидонад зист¹.

Қитъаи дигар аз Абулфатҳи Пиндор:

Май фаро ювар, ки баҳра мебарӣ,
Май нишотафзои шодиоварӣ.
Ҳар киро, ки май набӯ, шодӣ набӯ
Ин ҷаҳонро хурраи бо май дарӣ.
Аблаҳон гуянд, ки ин май бӣ ҳаром,
Менадонам, к-ин ҳаром аз ҷӣ дарӣ.²

Бояд гуфт, ки ин ҳодиса аз назари баъзе муаллифони сарчашмаҳо нисбатан намондааст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Муҳаммад Ғиёсиддин аз ҷумлаи аввалинҳост, ки баъзан матлаъ доштани қитъаро пай бурда, ақидаи хешро ҷунин шарҳ додааст: «Қитъа дар истилоҳи шуаро ду байт ё зиёда, матлаъ дорад ё надорад...»³.

Акнун бубинем, ки ҳуди қофия дар назми халқҳои порсизабон ҷӣ мақом ва моҳияте дорад. Ҷунон ки аз

¹ Ашъори Ҳамасрони Рӯдакӣ, сах. 132.

² Ҳамон ҷо, с. 137.

³ Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот, Конпур, сах. 329.

осори боқимондаи адабиёти қадим равшан мегардад ва адабиётшиносону поваршиносон низ тасдиқ кардаанд, шеърҳои аввалини тоҷикиву форсӣ ашъори оҳангӣ ва хичой будаанд ва дар онҳо қофия (ба маънои ғамаш) қариб вучуд надоштааст. Инро мутафаккирони пешинани мо низ ба хубӣ дарк намудаанд. Аз ҷумла Муҳаммад Авфӣ фарқи асосии назмо аз наср маҳз дар вазн медонад ва ҳатто аз қофия номе ҳам намебарад¹.

Дар адабиёти араб бошад риояти қофия аз шарҳҳои муҳимтарини шеър ба шумор мерафт ва суҳансанҷони араб асареро, ки дорои вазн бошад, вале қофия надошта бошад, назм ё шеър намешумурданд. Аз ин ҷост, ки онҳо сурудҳои хусравониро, ки беқофия буданд, насри мураҷҷаз номидаанд.

Бар хилофи ин дар ашъори қадимаи мо қофия мақоме надошт ва шеър одатан марбут ба оҳангу мусикӣ суруда мешуд, ки ин анъана то ҳол дар эҷодиёти даҳони халқамон идома дорад ва ҷунон ки Маликушшуаро Баҳор қайд кардааст, алоқамандии шеъру мусикиро арабҳо маҳз аз мардуми порсизабону суриёни ғирифтаанд.

Ҳамаи ин гуфтаҳо далели он аст, ки қофия дар асл ҳоси шеъри арабӣ буда, риояти он ба назми мо бо таъсири адабиёти араб гузаштааст. Бояд гуфт, ки риояти ҳатмии қофия дар назми тоҷику форс яку якбора дар муддати кӯтоҳе рух надодааст. Шеърҳои шоирони пешина аз ҷиҳати қофия ва вазни арӯз сактаҳои зиёде доштанд. Шиблии Нӯмонӣ дар ҷилди IV асараш китъаи зеринро намуна меорад, ки тарзи қофиябандии он ба талабот ҷавоб намедихад.

Гуфтӣ, ки бо муҳолифи ту з-ин сипас маро

Набвад ба ҳеч ҷое паи амри ту ҳадис.

Рафтиву з-он, ки гуфтӣ бо душманони ман

В-он кас, ки ғӯшдори ту буд, он ҳама шунид².

Гуфтаҳои боло бар он ғаллат мекунанд, ки катъа дар адабиёти тоҷику форс ҳанӯз аз давраи пайдоиш аз ҷиҳати тарзи қофиябандӣ навъи нисбатан озодаи шеър ба ҳисоб мерафтааст.

¹ Муҳаммад Авфӣ Бухорӣ. Лубоб-ул-албоб, ҷ. I, Лейдин, 1906, с. 11.

² Шиблин Нӯмонӣ. Шеър-ул-Аҷам, тарҷумани Бурхониддини Қашқулӣ, Лохур, 1306, саҳ. 185.

Дар айни ҳол бояд мухтасаран қайд кард, ки ҳамин гуна озодии нисбии қитъа аз ҷиҳати вазн низ ба назар мерасад. Аввал ин, ки қитъа мисли рубоиву маснавӣ ё қасидаву ғазал дорои вазнҳои хос ва маъмул набуда, дар қадом баҳре, ки рост ояд, суруда мешуд, сониян вазни қитъаҳои тоҷикиву форсӣ аз ҷиҳати кӯтоҳию соддагӣ ҳамоно ба вазнҳои ашъори ҳинҷии қадима шабоҳати зиёде доранд, ки инро аз намунаҳои зикршуда ҳам ба осонӣ пай бурдан мумкин аст.

Шарт ё меъёри дигаре, ки муаллифони сарчашмаҳо аз рӯи он қитъаро аз дигар навъҳои шеър фарқ намудаанд, ба ҳаҷм ё худ шумораи байтҳои он вобаста мебошад. Аз ҷумла муаллифи «Ҳафт қулзум» Қабул Муҳаммад барои тақвияти иддаои хеш маҳз ба ҳаҷми қитъа ишора намуда менависад: «Бидон, ки қитъа дар луғат пораест аз ҷизе вае дар истилоҳ абёте чанд, ки муттаҳид бошад дар вазн ва қофия ва матлаъ надорад. Зеро ки агар матлаъ бошад то нуздаҳ байт ғазал, зиёда аз он қасида аст ва ҳадди ақаллии қитъа ду байт ва аксарашро ҳадди муайяне нест»¹.

Бояд гуфт, ки ҷунин ақидаро ҳанӯз Шамс Қайси Розӣ баён карда буд ва муаллифи «Таърихи умумии адабиёт» Ёхан Шерр низ ба навъҳои шеъри тоҷикиву форсӣ маҳз аз ҳамин нуқтаи назар баҳо медиҳад². Вале эҷодиёти ҳуди қитъасароёни барҷаста гувоҳи медиҳад, ки қитъа аз ҷиҳати ҳаҷм низ нисбат ба рубоиву қасидаву ғазал озод буда, меъёри муайяне надоштааст. Бо вучуди ин аксари қитъаҳои шоирони тоҷику форс ҳаҷман хурд буда, баъзан вусъат ёфтани онҳо ба мавзӯй ва мундариҷаашон вобаста аст.

Аз лиҳози тарзи лаён, забон, таркиби луғавӣ низ қитъа аз тамоми навъҳои шеърӣ, хоса, аз қасидаву ғазал фарқ мекунад. Ин ҷо ҳаминро қайд намудан кифоя аст, ки забон ва тарзи баёни қитъа хеле содда буда аз тақаллуфот тамоман озод мебошад (ба истиснои қитъаҳои маснӯъ, ки хеле каманд). Дар қитъа мисли қасидаву ғазал одатан ба латофату нафосат, равонию хушоҳангии сухан, таркиботи хушу мутантан диққати беш ва маҳсус дода намешавад. Аз ин ҷост, ки дар бисёр мавридҳо забони қитъа аз забони гуфтугӯӣ кам фарқ мекунад ва шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки про-

¹ Қабул Муҳаммад. Ҳафт қулзум, ҷ. 7, Ауд, 1891, с. 46.

² И. Шерр. Всеобщая история литературы, М., 1896, с. 60.

фессор Е. Э. Бертельс барин муҳаққиқон китъаро экспромт ё худ шеърӣ бадеҳавӣ номидаанд. Албатта, сабаби асосии ҳамаи ин ҳолатҳо дар он аст, ки китъа дар адабиёти мо аз эҷодиёти даҳони халқ ғоз ёфтааст.

Дар китъа бадеият, яъне истифода намудани воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ низ мисли қасидаву ғазал фаровон набуда, танҳо дар мавридҳои ҷудогона ба назар мерасад. Ин хусусиятро ба худ касб намудани китъа низ бидуни шубҳа бесабаб нест ва мо дар ин хусус сонитар суҳан хоҳем ронд.

Ниҳоят, хусусияти дигари лафзии китъа дар композиция ё худ бандубасти он мебошад. Бандубасти китъа дорон хусусиятҳои аҷибе буда онро аз навъҳои дигари шеърӣ ба кулӣ фарқ месозад. Агар байтҳои қасидаву ғазал мустақилияти нисбие дошта бошанду як фикрро ифода карда тавонанд, дар китъа байтҳо аз ҳам ҷудо намудан имконнопазир аст ва дар ҳолати ҷудогона хондани онҳо муроди шоир пурра зоҳир намерад. Зеро дар китъа асосан ягон мазмуни вохиду бикр ифода мешавад.

Бо бандубасти худ ба назари мо китъа ба рубоӣ бештар шабоҳат дорад, ки инро ханӯз Шамс Қайси Розӣ хис карда буд. Ин монандиро аз тарзи ифодаи фикр дар ҳардуи ин навъҳои шеър пай бурдан мумкин аст. Масалан, чи дар рубоӣ ва чи дар китъа дар аввал ягон фикр ба миён гузошта шуда дар сатрҳои минбаъда мавриди муҳокима қарор мегирад ва мисраъ ё байти охир бештар барои ҷамъбасти намудани он хизмат мекунад.

Дар омади суҳан бояд ҳамин масъаларо ҳам зикр кард, ки ҷаро суҳансанҷону муҳаққиқони адабиёти тоҷику форс китъаро поран қасида ё ғазал номидаанд. Ин албатта, дорон сабабҳои зиёде мебошад. Ба назари мо яке аз сабабҳои асосии ин ҳодиса дар он аст, ки онҳо ба пайдоиши китъа ва хусусиятҳои он маҳз аз нуқтаи назари илми адабиётшиносии араб, ки дар гузашта хеле инкишоф ёфта буд, баҳо дода хусусиятҳои миллии онро ба назар нагирифтаанд. Зеро қариб ҳамаи онон ба адабиёти араб эътиқоди комил доштад ва онро сарчашмаи шеърӯ шоирӣ халқи худ мешумарданд.

Ҳарчанд муаллифони сарчашмаҳо доир ба мавзӯ ва мундариҷаи китъа ҷизе нагуфтаанд, вале дар як зумра асарҳои тадқиқотии адабиётшиносону шарқши-

носон дар ин бобат баъзе ишораҳои пуркиматро дучор кардан мумкин аст. Махсусан, ишораҳои донишмандони рус Е. Э. Бертельс, З. Ворожейкина, адабиётшиносони Эрон Чалолиддин Хумой, Заҳрои Хонларӣ, Фарнвор Хусайн, Эҳссони Ершотир ва дигарон хеле ҷолиби диққат аст.

Аз ҷумла дар «Комуси мухтасари адабиёт» китба ба тариқи зайл шарҳ дода мешавад: «Китба, асосан, дар навиштани асарҳои хурди дорои характери фалсафӣ ва ахлоқӣ истифода бурда мешавад»¹. Илова бар ин бояд гуфт, ки китбаро аз ҷиҳати доираи мавзӯот метавон васеъдоманатарин навъи шеър тоҷикиву форсӣ шумурд. Зеро дар китба аз баёни ишқу ошиқӣ сар карда то тасвири воқеаву ҳодисаҳои ҳаррӯза як даста мавзӯҳоеро ҳам дучор кардан мумкин аст, ки бештари онҳо дар дигар навъҳои шеър дучор намегардад. Масалан, тасвири публисистии ҳодисаҳои рӯзмарра, ки яке аз мавзӯҳои мустаъмали китба аст, дар ғазал ғамоман ҷой надошта, дар қасида бошад танҳо баъзан вобаста ба мавзӯҳои дигар оварда мешавад. Қобили таъкид аст, ки аз лиҳози мавзӯю мундариҷа ҳам то андозае озод будани китба зоҳир мегардад.

Зимнан ногуфта намонанд, ки усули нигориши мавзӯҳои ба анвои мухталифи шеър муштарақбуда аз ҳам тафовут дорад. Барои мисол ба мавзӯи ишқ таваҷҷӯҳ намоем, ки он аз маъмултарин мавзӯҳои назми тоҷику форс ба шумор меравад. Ин мавзӯ, ки асосан ҳоси ғазал аст, дар китба ба таври махсус ифода мегардад. Дар асоси мушоҳидаҳо маълум мегардад, ки дар китба ин ё он масъалаи ишқу ошиқӣ монанди ғазалу тағазул ба таври умумӣ тавсиф ва тасвир наёфта, балки танҳо як лаҳзаи он ба тариқи конкрет ва бикр ифода мешавад. Инро муҳаққиқи озарӣ С. Х. Алиев низ пай бурда чунин изҳори ақида мекунад, ки «китба — ин навъи лириқӣ набуда, балки жанри (ифодакунандаи) фикр мебошад»².

Вале бояд қайд кард, ки китбаро ба кулӣ навъи ғайрилириқӣ ҳисобидан, ба назари мо, он қадар дуруст нест. Зеро, чунон ки бармеояд, ифодаи фикри конкрет ё бикр дар китба на ба таври урён, балки омехта бо

¹ Краткая литературная энциклопедия, т. 3, М., 1966, с. 546.

² С. Х. Алиев. Формы классической азербайджанской поэзии, АКД, Баку, 1966, с. 23.

эхсосу хаячони шоирон бо пирояи латифу диққатрабо
зохир мегардад. Барои мисол овардани китъаи зерини
Мунчики Тирмизӣ кифоя хоҳад буд:

Неку гули дурангро нигоҳ кун
Дурраст ба зери ақиқи сода.
Ё ошику маъшук рӯзи хилват
Рухсора ба рухсора барниҳода.

Илова ба гуфтаҳои болоӣ ба ақидаи мо барои аз
ҳамдигар фарқ кардани навъҳои шеърӣ бояд мавзӯ-
ҳои марказӣ ё асосии онҳоро низ ба назар гирифт. Ҳар-
чанд бештари мавзӯҳо барои навъҳои гуногуни шеър
муштарақанд, вале дар баробари ин ҳар як навъи шеър
дорои мавзӯи марказии худ низ мебошад. Масалан,
агар мавзӯҳои асосии қасида — мадҳу васфу шикоят,
ғазал — тараннуми ишқу зебӣ бошад, мавзӯи мар-
казии китъаро панду ахлоқ, афкори иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар
бар гирифта дигар маъсалаҳо марбут ба он мавзӯҳои
асосӣ ифода мегарданд.

Чӣ тарзе ки дар ғавқ ишорат рафт, дар китъа ҳам
моҷанди навъҳои дигари шеърӣ (мутобикати лафзу
маънӣ ба маъноӣ то маш мушоҳида меешавад. Ин ҷо аз
муҳокима ҳудддорӣ намуда танҳо ҳаминро қайд меку-
нем, ки вобаста ба мавзӯ ва мундариҷа ҳосиятҳои
лафзӣ китъа таъбир меёбад. Мисолҳои зикршуда да-
лели ин шуда метавонанд.

Инчунин пӯшида нест, ки навъҳои шеърӣ аз ҳам-
дигар бо моҳияту вазифаашон, ки ба ғояи онҳо ало-
қадор аст, тафовут доранд. Дар ин бобат ҳам китъа
дорои хусусиятҳои хос буда, вай асосан барои тасвири
воқеаҳо ҳодисаҳои рӯзмарра, ифодаи афқору ғаразҳои
гуногунӣ, ки дар ин ё он маврид падид меоянд, хизмат
менамояд. Ҳосияти экспромтӣ ё худ бадеҳавӣ доштани
китъа ҳам аз ҳамин ҷо сар мезанад.

Аз муҳокимоти болоӣ маълум мегардад, ки китъа
як навъи мустиқили шеър буда, ҷи бо хусусиятҳои лаф-
зӣ маънавӣ ва ҷи бо моҳияту вазифаи худ аз навъҳои
дигари шеър тафовут доштааст.

1969.

Тибби тоҷику форс низ монанди адабиёту фарҳанги оламшумули он таъриху суннатҳои ғаниву қадимӣ дошта, ғанҷинаи тибби ҷаҳониरो бо асарҳои ғаронбаҳои илмӣ бой гардондааст. Дар шоҳаҳои гуногуни илми тиб дар тӯли беш аз ҳазор сол садҳо рисолаҳо офарида шудаанд, ки ҳар кадом натиҷаи таҷрибаву андӯхтаҳои табибони маъруф буда, барои пешрафти ин илм хидмати босазо кардаанд. Вале, мутаассифона, имрӯз аксари онҳоро гарду ғубори фаромӯшӣ пӯшондааст ва таърихи тибби тоҷик аз соҳаҳои хеле кам тадқиқшудаи илм ба шумор меравад.

Яке аз ҳамин гуна асарҳои тадқиқнашуда кӯҳантарин рисолаи манзуми тиббӣ «Донишнома»-и ҳаким Майсарӣ мебошад, ки дар аҳди Сомониён, дар замони бедориву ҳудогӯӣ ва ташаккулу худшиносии миллии мардуми тоҷик ба забони форсии тоҷикӣ офарида шудааст. Аз ин рисолаи пурарзиш алҳол танҳо як нусхаи хаттӣ маълум аст, ки он дар Китобхонаи миллии Париж таҳти шумораи R — 7799—310 маҳфуз буда, дорои 164 ҷараҳ аст ва 4481 байтро дар бар мегирад. Ин нусхаи ягона соли 852 ҳ.—1448 м. ба қалами Маҳмуди Табрезии шохномагон китобат шудааст. Пас аз тавсифи мухтасари Феҳрасти нусхаҳои хаттии китобхонаи миллии Париж бори аввал аҳли илму адабро бо ин рисола ва нусхаи ягонаи он ховаршиносии маъруфи фаронсавӣ Жилбер Лазар ошно намудааст. Ӯ ба муносибати ҷашни 1100-солагии устод Абӯабдуллои Рӯдакӣ таҳти унвони «Ду рисолаи тиббии асри X ба забони форсии дарӣ» мақолае дарҷ аамуда, «Хидоят-ул-мутааллимин фит-тиб»-и Абӯбақр Рабеъ бини Аҳмад Аҳавайни Бухорӣ ва «Донишнома»-и ҳаким Майсариро чун намунаҳои барҷастаи асарҳои тиббии замони Сомониён муаррифӣ мекунад ва арзиши баланди илмиву амалии онҳоро таъкид сохта, таваҷҷӯҳи донишмандони соҳаҳои гуногуни илмро ба он рисолаҳо ҷалб менамояд.

Сипас донишмандони соҳаҳои филология ва тиб Раҳим Ҳошим, В. Қапранов, Ю. Нуралиев дар зимни асарҳои худ ба «Донишнома»-и ҳаким Майсарӣ ишораҳо намуда, асосан баҳои баланди Жилбер Лазарро таъкид кардаанд.

Ниҳоят соли 1987 нусхаи «Донишнома»-и ҳаким Майсарӣ аз тарафи Муассисаи мутолааи исломии До-

нишгоҳи Макгил бо ҳамкориҳои Донишгоҳи Техрон ба эҳтимоми донишманди эронӣ Бароти Занҷонӣ ҷоп шудааст, ки бо мақолаи файласуфи маъруф Маҳдии Мухаққиқ «Чанбаҳое аз илми пизишкӣ дар ислом» оғоз меёбад. Дар пешгуфтори Бароти Занҷонӣ тарҷумани ҳоли Майсарӣ, мазмуну мухтавои «Донишнома» ва баъзе хусусиятҳои адабиву забони он мавриди баррасии кӯтоҳ қарор гирифтааст. Дар хошияи матни китоб баъзе калимаву таъбирҳои номафҳум шарҳу тавзеҳ ёфтаанд.

Бо ин ҳама ҳанӯз «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ ҳарҷониба дар муқоиса бо рисолаҳои дигари тиббӣ на аз тарафи донишмандони тиб ва на аз ҷониби адабиётшиносону забоншиносон таҳқиқ нашудааст. Ин ҷо танҳо дар хусуси мундариҷаи рисола, муносибати забони форсии тоҷикӣ бо забони «Донишнома» ва баъзе масъалаҳои истилоҳсозӣ дар он таваққуф хоҳад шуд.

Дар бораи шахсияти Майсарӣ ва аҳволу осори ӯ дар сарчашмаҳо маълумоте ба назар намерасад. Дар ин бобат танҳо дар рисолаи ӯ «Донишнома» баъзе ишораҳо мавҷуданд. Аз байтҳои зери рисола маълум мегардад, ки Майсарӣ соли 370 ҳ.—980 м. дар синни 46-солагӣ асарашро ба поён расондааст. Аз ин рӯ ба таваллуди ӯ дар соли 324 ҳ.—935 м. ҷои шубҳае нест:

Биҷанҷомид «Донишнома»-и ман,
Баромад з-ӯ муроду қомаи ман.
Ба соли сесаду ҳафтод будем,
Қ-аз ин нома ҳамепардахта шудем...
Ман аз ду бисту ду се баргузаштам
Ва девони ҷавонӣ барнавиштам

Майсарӣ аз устодони худ илми тибро омӯхтааст:

Зи устодон ман ин нусха гирифтам,
Дар ин нома туро некӯ бигуфтам.
Панири хушк хӯрдан хуш қунад бод,
В-аз ин устод огоҳӣ ба ман дод.

Майсарӣ аз осори табибони маъруфи Шарку Фарб огоҳии хуб доштааст, ки дар рисола борҳо ба Букроту Фалотун, Арастуву Чолинус, Ҳермесу Муҳаммад Закариён Розӣ ишора кардааст.

Аз байтҳои зерини «Донишнома» бармеояд, ки Май-

сарӣ пас аз андешаи зиёд асари худро ба сипаҳсолори маъруфе, ки лақаби Носируддавла доштааст, бахшидааст:

Фаровон бо дилам андеша кардам,
Хирадмандиву дониш пеша кардам,
Ки бигзинам шаҳе донову бедор,
Ки ҳаст ин хуб донишро харидор.
Набуд ин ҷуз сипаҳсолори Эрон
К-аз ӯ обод шуд Эрони байрон.
Бад-ӯ мар шоҳиёро иззу ком аст,
Бубинӣ Носиридавлат-ш ном аст.

Дар бораи шахсияти Носируддавла донишмандон андешаҳои гуногун баён кардаанд. Агар Жилбер Лазар ӯро Абулҳасан Муҳаммад бини Иброҳим Симҷури — ҳокими кӯхистон шуморад, ба назари Бароти Занҷонӣ «ба эҳтимоли бисёре қавӣ мамдӯҳи Майсарӣ бунёнгузори силсилаи Ғазнавӣ, яъне амир Сабуктегин аст, ки лақаби Носируддавла дошта ва аз шаъбони 366 х. қ. ҷонишини Алптегин шуда ва қудратро ба даст гирифтааст».

Дарвоқеъ манзур аз Носируддавла Сабуктегин — падари Султон Маҳмуди Ғазнавӣ будан ба ҳақиқат наздиктар аст. Зеро амирони Ғазнавӣ ҳарчанд туркнажод буданд, вале саъй мекарданд, ки худро эронинажод вонамуд сохта, идомадиҳандаи суннатҳои Сомониён нишон диҳанд ва қудрати воқеӣ ҳам дар он даврон ба дасти онҳо мегузашт.

«Донишнома» бо ситоиши офаридагори ҷаҳон оғоз ёфта, пеш аз ҳама тавсифи дониш ва таснифи илмҳоро дар бар мегирад. Майсарӣ асоси аркони донишро, ки мавриди истифодаи мардум аст, ҷаҳорто, яъне нуҷум, ҳандаса, пизишкӣ ва дин медонад. Аз ин ҷаҳорнавӣ дониш ӯ ба хусус пазишкиву динро дар ҳаёти мардум хеле муҳимму зарурӣ мешуморад, зеро онҳо ба ҳастии ҷисмониву рӯҳияи инсон марбутанд:

Пизишкирову динро гар надонӣ,
Зиёнаст ин ҷаҳонӣ в-он ҷаҳонӣ.
Яке танро зи беморӣ бисӯзад,
Дигар ҷонро ба дониш барфурӯзад.
Пизишкӣ донишаш танро паноҳ аст
Ва дин доништанаш ҷонро сипоҳ аст.

Рисола, ки ба тибби амалӣ бахшида шудааст, пеш аз ҳама дар бораи ташреҳу таркиби бадани инсон маълумот медиҳад. Аз ҷумла муаллиф таъкид мекунад, ки тани одам аз 246 лахт устухон ва 360 рағ иборат аст. Сипас Майсарӣ ба шарҳи мизоч, хусусиятҳои ҳар мизоч, нишонаҳои онҳо дар бадани инсон мепардозад. Дар фасли «Асмон адвия» ба тартиби алифбои абҷад номи 215 доруи табииву кимиёӣ зикр шуда, таъбу хусияти ҳар кадом баён мегардад. Муаллиф хусусиятҳои шифоии доруҳои гуногунро хеле мухтасар ва хотирнишин ба қалам додааст.

Масалан, хосияти давоии қатрон ва истифодаи он дар дандонпизишкиву бемориҳои занона ба тариқи зайл баён шудааст, ки имрӯз ҳам қобили истифода мебошанд:

Ва гарму нек бошад таъби қатрон,
Нишонад зуд-зуд ӯ дарди дандон.
Биронад ҳайзро гардонад афзун,
Биёрад аз шикам кӯдак ба берун.

Дар охири ин фасл Майсарӣ таъкид мекунад, ки ҳар кас набояд ин доруҳоро худсарона истифода намояд ва ҳатман пизишк ё худ устоде дар ин кор роҳнамои ӯ бошад:

Аз ин дору, ки таъбаш гуфта омад,
Або з-ӯ хосият пайваста омад.
Набояд як ба як з-ӯ кор фармуд,
Ба нопокӣ набояд тан биёлуд.
Магар устои кас бошад гузида,
Раҳи ҳар доруе ӯ баррасида.

«Боб-ул-насихат» низ хеле ҷолиб буда, дар он муаллиф ба пизишкони ҷавон муроҷиат мекунад ва роҳу равиши ибтидоии табобатро нишон медиҳад. Тарзи муносибату муомила бо бемор, муоянаи аввал, ба кадом чихатҳои бемор диққат додан, санҷидани нишонаҳои беморӣ ва дигар масъалаҳои дар боби мазкур зикршуда, бешубҳа имрӯз ҳам қобили қабул мебошанд. Аз ҷумла Майсарӣ ба пизишки ҷавон таъкид мекунад, ки агар сабаби беморию дарк карда натавонад, аз ҳукм кардану дору додан худдорӣ намояд ва ба бемор парҳез фармояд.

Сипас дар чанд байт аҳамияти парҳезро таъкид ме-

намояд, ки ба таълимоти гуруснанишинии тиббӣ хеле
монанд аст.

Хар он иллат, ки аслаш менадонӣ,
Нигар бар беҳуда ҳукмаш наронӣ.
Мар ўро эҳтимо фармой худ бас,
Нагардад з-эҳтимо бад холи як кас.
Набошад ҳеч дору з-эҳтимо беҳ,
Зи дорухо ба чумла эҳтимо беҳ,
Қи худ беморро з-он эҳтимо-кард,
Бар ў гал(а)ба бaсе камтар тавон кард.
Ва он касро, ки ў худ тандуруст аст,
Ханўз андар танаш иллат наруста.
Мар ўро эҳтимо аз дардмандон,
Мувофиктар бувад биниош бурхон.
Наёрад эҳтимо ўро ба сустӣ,
Бако дорад ўро тандурустӣ...

Пас аз ин Майсарӣ дар қисмати асосии рисола дар
хусуси бемориҳои инсон «аз мӯй то нохуни пой» сухан
ронда, беш аз сесаду панҷоҳ дарду доруҳо шарҳу тав-
зеҳ медиҳад. Муаллиф ба ҷанбаи илмӣ рисола тавач-
ҷӯх намуда номи дорухо, тарз ва мавқеи истифодаи он-
ҳоро ба таври дақиқ ва хеле кӯтоҳ баён кардааст. Мзй-
сарӣ танҳо ба бемориҳои ҷашм хеле муфасссал тавак-
куф карда, 282 байтро ба онҳо бахшидааст. Аз эҳти-
мол дур нест, ки ў дар ин соҳа бештар кор кардааст.
Ҳамчунин дар рисола ба масъалаи таб ё худ ҳарорати
бемор тавачҷӯхи зиёд зоҳир шуда, 16 навъи он бо но-
му нишонаҳояшон шарҳ ёфтааст.

Дар фасли хотимавии рисола, ки «Панду насихати
Майсарии ҳақим» унвон дорад, муаллиф гуфтаҳои худ-
ро ҷамъбааст намуда ба, ба мӯхтавою арзиши рисола-
аш ишора мекунад ва афсӯс меҳӯрад, ки фақат марғ-
ро чорае нест:

Ман ин нома ба коми дил бигуфтам,
Бaсе илм андар ин нома нухуфтам.
Нишони дардҳои гуна-гуна,
Бигуфтам ман туро чуну ҷӣ гуна.
Илочи дардмандон низ гуфтам,
Ба ҳар дарде илоче чанд чустам.
Ва номи доруву ҳам табъи дору,
Дар ин нома бигуфтастам ҳар ду.

Зи матбуху хубубу курсу маъҷун,
 Гуворишхон поку нек(у)мавзун.
 Лауқ аз чанд гуна бо гарифал,
 Шароб аз чанд гуна бо сафарчал.
 Таливу шофҳои тезу марҳам,
 Зимоду нармҳои неки маҳкам.
 Суъут аз чанд гуна, чанд равған,
 Суфуф аз чанд гуна, чанд судан.
 Зиёра чанд гуна, чанд тарёк,
 Самум аз чанд гуна гуфтаам пок.
 Сиришта чанд гуна, чандпукта,
 Ғизои дардмандон низ гуфта.
 Намонд андар ҷаҳон аз доруву дард,
 Зи тару хушк низ аз гарму аз сард.
 Ки на дар номаам дар ёд кардам,
 Басе дилҳои ғамгин шод кардам.
 Валекин маргро чора надонам,
 Ба ҷои марг бечора бимонам...

Ҳамон тавре, ки ҳоваршиноси фаронсаӣ Жилбер Лазар ёдовар мешавад «Донишнома»-и Майсарӣ «ягона манзумаи калонест, ки аз лиҳози замон қабл аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ то ба мо расидааст». Ӯ ҳамчунин таъкид менамояд, ки манзума «сарҷашмаи муҳими омӯзиши забони асари Х мебошад». Донишманди эронӣ Бароти Занҷонӣ дар поёни пешгуфтори худ чанд хусусияти забони рисолаго бо зикри мисолҳо нишон медиҳад, вале ӯ ба масъалаи истилоҳоти тиббии рисола ишорае ҳам накардааст. Аз ин рӯ мо саъй мекунем, ки дар хусуси истилоҳоти тиббии рисола ва муносибати он ба забони имрӯзаи форсии тоҷикӣ мулоҳизаҳо баён намоем.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки Майсарӣ низ монанди ҳамзамони бузургу ватандӯсти худ Фирдавсӣ аз муборизони покизагии забони форсии дари буда, саъй намудааст, ки то ҳадди имкон аз калимаву ибораҳои арабӣ камтар истифода кунад. Масалан, дар панҷох байти аввали маснавӣ ба ҷуз сарлавҳаҳо, ки ба назари мо на аз тарафи муаллиф, балки аз ҷониби котибон гузошта шудаанд, ягон калимаи арабӣ ба кор нафтааст. Майсарӣ кӯшиш ба харҷ додааст, ки асарашро бо «забони порсии дари нағз» ки он замон дар қисмати шарқии Эронзамин — дар Хуросону Мовароуннахр ривож дошт, ишро намояд:

Ва пас гуфтам замини мост Эрон,
Ки бешаз мардумонаш порсидон.
Дарӣ гӯяиш то ҳар кас бидонад,
Ва ҳар кас бар забонаш бар биронад.

Калимаҳои арабиرو кам истифода бурдани Майсарӣ дар рисола маънии ӯро надорад, ки ӯ забони арабиرو хуб намедонистааст, баръакс, чунон ки ӯ борҳо таъкид кардааст, забони арабиرو хеле хуб медонистааст ва ҳатто ҳозир будааст, ки рисолаашро ба забони арабӣ нависад, вале эҳсоси ватандӯстиву ифтихори милли водор намудааст, ки ба забони модарӣ рӯй орад. **Бо вучуди ин дар рисола бахусус дар қисмати асосии он истилоҳоти арабиасл хеле фаровон ба кор рафтааст. Аз ҷумла муаллиф номи аксари бемориҳоро аз ҳабили ихтилоҷ, ихтинок, истиско, истифроғ, исхол, қуланҷ, барас, ҳаракон, рашъа, саратон, сакта, судоъ, саръ, зики нафас, тоъун, луква, назла, нақрас, яракон, ба арабӣ зикр кардааст, зеро ин истилоҳот дар тибби он давра маъмул буда, тарҷумани ҳамаи онҳо боиси аз фаҳми мардум дур гардидани забони рисола мешуд. Дар баробари ин Майсарӣ номи як гурӯҳ бемориҳоро чун омос, бод, пешӣ, обида, таб, хориш, дарди гӯш, дарди гардан, дарди сар, сипурз, дарди дандон, дарди ҷашм, захми ҷашм, дарди пистон, дарди ҷигар, ларза, ба форсӣ зикр намудааст.**

Чунон ки мебинем, Майсарӣ дар истифодаи истилоҳот ба ифрот роҳ надода саъй кардааст, ки калимаву истилоҳоте, ки ба кор мебарад, ба дарки хонанда мувофиқ бошад. Дар баъзе мавридҳо бо ин мақсад ӯ ҳагто муродифҳои гуногуни як истилоҳро бо забонҳои гуногун ба кор бурдааст, монанди реш, захм, ҷароҳат; судоъ, дарди сар, сардари; барас, пешӣ, рашъа, ларза; омос, варам, ва ҳоказо.

Чунон ки маълум аст, ба истилоҳ муродифсозӣ ҳос нест ва инро, албатта, Майсарӣ ҳам хуб медонист, вале ба назари мо сабаби ба ин ҳолат роҳ додани ӯ шояд ин бошад, ки ҳастааст аз ин муродифҳо дар оянда бехтаринаш маъриди қабул қарор гирад. Аммо дар мавриди истифодаи калимаву истилоҳоти забони форсӣ муаллифи рисола қатъият зоҳир намудааст, ки ҷабратомӯз мебошад: Майсарӣ дар рисола истилоҳи беморро қабул карда, муродифҳои дигари он маъризи, ки имрӯз дар Эрон Афғонистон маъмул аст ва қасал, ки

дар Тоҷикистон истифода мешавад, ба кор набурдааст. Дар ҳақиқат истилоҳи бемор аз ҳар ҷиҳат шоистаи истифода буда, дар таркиби истилоҳи бемористон ба забони арабӣ ҳам гузаштааст. Истилоҳи касал аслан маънии сустиву коҳилиро дошта, мафҳуми беморро пурра ифода наменамояд.

Ҳоло баъзе қаламбадастон аз калимаву истилоҳҳои зебон тоҷикӣ ҳазар карда, калимаву истилоҳҳои дигарро мечӯянд. Масалан, ҳоло истилоҳҳои доруву дард торафт камтар истифода шуда, ба ҷои онҳо давою мараз ё касалии арабӣ ба кор меравад. Ҳол он ки Майсарӣ ҳамеша доруву дардро истифода кардааст:

Худон мо, ки моро дард додааст,

Ба ҳар дардеш сад дору ниҳодаст.

Дар рисолаи «Донишнома»-и Майсарӣ ва рисолаҳои дигари тиббии гузашта калимаву истилоҳоти нобузебон ба назар мерасанд, ки онҳо имрӯз қобили қабул ва истифода мебошанд. Масалан, Майсарӣ ба ҷои истилоҳи «таби музмин» истилоҳи тоҷикии «таби кӯҳна»-ро ба кор бурдааст. Ё худ ӯ калимаи «тибнома»-ро ба маънии китоби таълимӣ ё дастури тиббӣ истифода бурдааст. Ба ин минвол калимаву истилоҳҳои «сӯда» (доруи хока ё ордак), «хукна» (клизма), «рабӯ ва дамо» (навъҳои зикқи нафас), «ҳаб» (курс, таблетка), «зимод», «шиёф, ачин» (навъҳои марҳам), «пахноиву жарфу болой» (арзу тулу иртифоъ) имрӯз ҳам қобили истифода мебошанд.

Чунон ки зикр шуд, на муаллифони сарчашмаҳо ва на худи Майсарӣ ба зодгоҳи ӯ ишорае накардаанд. Вале донишмандон Ҷилбер Лазар ва Бароти Зинҷонӣ таъкид кардаанд, ки ӯ аз аҳли Хуросон аст ва далели асосии онҳо ин аст, ки дар асрҳои IX—X забони форсӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр ривочу раванг доштааст. Мо ба тақвияти ин гуфтаҳо афзуданием, ки забони рисола аз лиҳози таркиби алфоз ва тарзи калимасозӣ ҳам ба забони мардуми ин қисмати Эронзамин, яъне тоҷикон хеле наздик аст. Майсарӣ як зумра калимаву истилоҳотро ба кор бурдааст, ки то имрӯз дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он хеле маъмул буда, вале дар забони форсии Эрон Афғонистон ба индурат дучор меоянд ва ё умуман истифода намешаванд. Масалан, таъбири «сар шустан» ба маънии гусл кардан, ҳаммом кардан

дар забони тоҷикӣ маъмул аст. Майсарӣ таъбири мазкурро ба ҳамин маънӣ ба қор бурдааст:

Чу марде хоб бинад, сар нашӯяд,
Або ҷуфташ дигар нахмат бичӯяд.
Чу фарзанд оядаш, девона бошад
Ва сусту хору на мардона бошад.

Майсарӣ тарзи нодири масдарсозиро аз қабилӣ «мони-
стан» (монанд будан), ки дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маъ-
мул аст, истифода кардааст:

Ки то ӯ буд бе дастур будаст,
Зи монистан ба чизе дур будаст.

Дар рисолаи Майсарӣ калимаву ибораҳои хоси ғу-
ишҳои Хуросону Мовароуннаҳр, ки то имрӯз дар за-
бони тоҷикӣ боқӣ мондаанд, зиёд ба назар мерасанд,
ки ҳоло бо зикри чанде аз онҳо иктифо мешавад: иш-
кам, чил, ғим, ғиристан, ғиздан, ҳулба, қарам, нони фа-
тир, фарбеҳ, мондағӣ, (хастағӣ), басанда, сӯза, лаҳт,
ҳилм, ғуғирд, шуш, тандурустӣ, қор фармудан, ҳурда-
қак, пист (орд), беморӣ, оруғ, сабӯса, ноҳунаи ҷашм,
бодиринҷ, ганда, иллат, (айб, дард), нам, таррӣ...

Тавре ки мебинем, «рисолаи Донишнома»-и Майса-
рӣ, ки 1020 сол муқаддам навишта шудааст, на танҳо
бо мазмуну мундариҷа, балки бо забон ва калимаву
истилоҳоташ низ хеле ҷолиб буда, имрӯз ҳам арзими
худро ғум накардааст.

Ҳоло, ки кишвари бостании мо соҳибистиклол га-
ста, забони тоҷикӣ аз нав мақоми ғумқардан расмиву
давлатиашро пайдо мекунад ва мисли ҳазор сол муқад-
дам ба забони илму таълим дар ҳамаи соҳаҳо таъдил
меёбад, истифодаи оқилонаи ғанҷинаи пурбаҳои рисо-
лаҳои тиббии наёғонамон беш аз пеш аҳамияти бузург-
ро қасб менамояд.

Шоиистан таҳсин аст, ки имрӯзҳо аввалин тибнома-
ҳои муқаммалӣ таълимии навин ба забони тоҷикӣ ҷоп
мешавад, ки ақсари онҳо ба сифати китоби дарсӣ ва
дастури таълимӣ пешниҳод гардидаанд.

Ҳоло донишмандони соҳаи тибро зарур аст, ки ҳам-
чун ворисони асили Ибни Синову Зақарӣи Розӣ, Абӯ-
бақри Бухорӣву Ҳаким Майсарӣ дар баробари усту-
вориву суботқорӣ дар гузаштан ба забони давлатӣ дар

ҳамаи шоҳаҳои илми тиб, ки забони тоҷикӣ бешубҳа ба он қодир аст, ба шитобкориву саҳлангорӣ роҳ надиҳанд. Бояд бо истифода аз имкониятҳои забони тоҷикӣ ва забонҳои дигар истилоҳоти сараву шево ва якнавохту зебо қабул гардад, то ки ба фаҳми олиму омӣ, табибу бемор созгор бошад ва ба пешрафти илми тибби тоҷик мусоидат намояд.

Дар ин кори хайру муҳим нахустин рисолаи манзуми тиббии тоҷикӣ «Донишнома»-и Майсарӣ метавонад саҳми бузург гузорад. Бинобар ин ҷопу таҳқиқ ва манзури мардум гардонидани он ҳар чи зудтар зарур аст. Инро ҳуди Майсарӣ ҳам дар поёни рисолааш таманно кардааст:

Магар ин номаи ман дер монад,
Пас аз ман то касе онро бихонад.
Маро ёд оварад, з-эзид бихоҳад,
Зи дарду меҳнату ранҷам бикоҳад.
Ҳар он, к-аз номаи ман шод гардад,
Набояд, к-ин барӯ чун ёд гардад,
Барӯ вочиб, ки моро ёд дорад,
Равони мо замоне шод дорад...

1997.

ШИНОХТИ РЕШАҲОИ ДУЗАБОНИ ДАР АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОҶИК

Дар масири таърихи беш аз ҳазорсолаи адабиёти форсу тоҷик ҳодисаву падидаҳои зиёде ба вуқӯъ пайваستاанд, ки дар ташаккулу тақомули ин адабиёт ва шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардани он муассир будаанд. Аз ҷумлаи ҳамин гуна падидаҳои ҷолиб, вале басо мурраккабу душвор, ки аз даврони аввали пайдоишу ташаккули адабиёт то имрӯз ба назар мерасад, ҳодисаи дузабонӣ ва ҷандзабонист, ки мутаассифона, чун баъзе масоили дигари таърихи адабиёт ношинохтаву ноғанҷида аст. Бинобар ин ҷопи рисолаи донишманди тоҷик Тоҷиддин Мардонов «Дузабонии ариабиву тоҷикӣ дар шеърҳои асрҳои IX—X» иқдоми шоистае ба танҳо дар адабиётшиносии тоҷик, балки умуман дар ҳоваршиносӣ буда, барои шинохти бештару амиқтари адабиёти халқҳои гуногуни Шарқ ва равшан намудани гушаҳои торики адабиёти форсу тоҷик мадади зиёд мерасонад. Зеро ҳарчанд дар ташаккули адабиёти нави форсу то-

чик таъсири забону адабиёти араб хеле бузург аст, шоири зиёди форсигӯи асрҳои IX—X ба забони арабӣ шеърҳо сурудаанд ва ҳатто девони ашъори арабӣ доштаанд, вале мутаасифона, то ҳол шароит ва омилҳои иҷтимоиву фарҳангии ин падидаи адабӣ, аҳволу осори шуарои дузабона ва маҳорати суҳанвариини онҳо ба ду забон, ба кадом адабиёт мансаб будани онҳо ва як зумра масъалаҳои дигари адабиёти дузабонаи форсиву арабӣ мавриди таҳлилу тадқиқи ҷудогона қарор нагирифта буд. Аксари адабиётшиносон танҳо бо ишора ба масъалаҳои мазкур қаноат варзида буданд, ки дар бораи онҳо муаллифи рисолаи мазкур дар муқаддимаи асар изҳори назар кардааст.

Ҳамон тавре ки маълум аст, бар асари истилои арабҳо дар қарни VIII дар ҷандин кишвари ҷаҳон, аз ҷумла дар Эрон ва Осиёи Миёна на танҳо дини ислом паҳн гардид, балки забони арабӣ ҳам роҳ ёфт. Т. Мардонов боби аввали рисолаи худро ба шароити таърихии пайдоиши дузабониини форсиву арабӣ бахшида, заминаҳои ин ҳодисаҳои иҷтимоиро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Муаллифи рисола дар асоси маълумоти сарчашмаҳои арабиву форсӣ нишон додааст, ки паҳншавии дини ислом ва нуфузи забони арабӣ ба сарзамини Осиёи Миёна ба осони сурат нагирифтааст. Арабҳо барои ҷомаи амал пӯшондани ҳадафҳои худ роҳу василаҳои гуногунро корбаст намуда, ба тарҷумани форсии Қуръон низ иҷозат додаанд.

Нуктаи ҷолибе, ки дар ин боб ба субут расидааст, иборат аз он аст, ки арабҳо бо мақсади пайдо кардани робита бо мардуми маҳаллӣ аз Хуросон маволини форсизабонро ҳамроҳи худ ба Мовароуннаҳр овардаанд. Ин нукта хеле муҳим аст, зеро барои равшан кардани масъалаҳои дигари илмӣ мадад мерасонад. Аз ҷумла, ишдае аз ховаршиносон аз қабиле эроншиноси маъруфи фаронсавӣ Жилбер Лазар дар он ақидаанд, ки забони форсиро дар Мовароуннаҳр маволини ҳамроҳи арабҳо аз вилояти Форс омада паҳн кардаанд. Дар мақолаи охириини ӯ, ки дар асоси суҳанрониҳои пешинааш дар кунгураҳои гуногун навишта шудааст, дар ин бобат бидуни далели мӯътамад чунин ҳаде мезанад: «Пас аз пирӯзии аъроб дар Эрон форсии гуфторӣ ҳамчунон ба сӯи Ховар пеш рафт ва ба василаи сипоҳиён ва бозаргонон ба Мовароуннаҳр ва Афғонистони куну-

нӣ расид. Метавон фарз кард, ки барои фотехони араб форсӣ бисёр — бештар аз арабӣ — забони таблиғи нашри ислом дар миёни мардуми ин навоҳӣ буд»¹.

Т. Мардонов нопохона аз андешаи Ж. Лазар дар асоси маълумоти сарчашмаҳо таъкид мекунад, ки арабҳо ҳамроҳи худ маволиӣ форсизабонро маҳз барои робта бо мардуми форсизабони Мовароуннаҳр ва паҳн намудани дини ислому забони арабӣ дар ин сарзамин овардаанд. Вале чунон ки муҳаққиқон муайян кардаанд, он маволиӣ на аз вилояти Форс, балки аз Хуросон будаанд. Баръакси тахмини Ж. Лазар сарчашмаҳои таърихиву адабӣ аз омадани оилаҳои зиёди арабҳо ба Мовароуннаҳр маълумот дода, аз овардани сипоҳиёну бозаргонон аз Форс ишорае накардаанд. Воқеан бозмондагони он арабҳо то имрӯз дар Бухорову Самарканд, Қаршиву Шаҳритӯс зиндагӣ мекунанд ва ҳарчанд бо тоҷикон ҷамеъиш ёфтаанд, бисёр нишонаҳои қавмиашонро нигоҳ дошта, ҳудро араб медонанд.

Илова бар ин аз далелҳои овардаи Т. Мардонов бармеояд, ки дар Бухоро ва дигар навоҳии Мовароуннаҳр то омадани арабҳо забони форсӣ дар байни мардум роиҷ будааст. «Бинобар ин форсӣ гӯиши маҳаллии ҷанубитарин ноҳияи Эрон буд, ки ба унвони як забони муколама ба тадриҷ аз ҷануб ба шимол ва ҳовари Эрон ба забони адабии ин ноҳия табдил гардид ва аз он ҷо ба бохтару ҷануби Эрон рафт ва саранҷом дар бахше бузург аз Осиё реша давонд», — гуфта натиҷа гирифтани профессор Ж. Лазар асосе надорад, ки инро далелҳои фаровони рисола собит менамоянд.

Дар боби дууми рисолаи Т. Мардонов, ки «Дузабонӣ дар шеърӣ форсу тоҷик то қарни X» ном дорад, муаллиф қабл аз ҳама дар хусуси аввалин шоирони форсигӯӣ баҳс кушода, хеле пурзӯр будани нуфузи забон ва адабиёти арабро дар офаридаҳои онҳо таъкид менамояд.

Пас аз паҳн шудани ислом дар Эрон ва Мовароуннаҳру Хуросон раванди адабиёти форсу тоҷик зоҳиран гӯё қатъ шудааст, ки донишманди маърифӣ эронӣ Абдулҳусайни Зарринқӯб ин давраро «ду қарни сукут» номидааст. Т. Мардонов ин ақидаро рад карда, ба ҳулосае меояд, ки адабиёти форсу тоҷик дар ин асрҳо ба

¹ Жилбер Лазар. Решаҳои забони форсии адаби, мач. Эроннома, 1993, № 4, с. 571.

таври дигар, яъне дар пирояи забони арабӣ зухур на-мудааст. Зухуроти дигари талошу муборизаҳои ватан-дӯстонаи мардумони эронинаҷод ба муқобили аҷнабиён ҷараёни шуубия мебошад, ки на танҳо ҷунбиши ази-ми сиёсӣ иҷтимоӣ буд, балки арзиши баланди фар-ҳангиву адабӣ дошта, ба хусус ба тарҷумаи интишори осори адабии мардум ба забони арабӣ мусоидат кар-дааст.

Бояд гуфт, ки роҷеъ ба ин ҷунбиши иҷтимоиву фар-ҳангӣ миёни муҳаққиқон баҳсу ихтилофи назар мав-ҷуд аст. Т. Мардонов ба ин баҳс ишора намуда, анде-шаҳои якҷонибаву нобавоби нависандаи араб Абдул-ҳодӣ Фақӣ ва ховаршиносии ўзбекистонӣ М. А. Сале-ро, ки моҳияти ҷараёни мазкурро таҳриф кардаанд, бо далелҳои қотеъ рад менамояд ва дуруст будани назари ховаршиносии бузург И. Ю. Крачковский ва А. Крим-скийро, ки саҳми мардумони гуногунро дар пешрафту тавсияи адабиёту фарҳанги арабизабон ё мусулмонӣ одилона қазоват намудаанд, таъкид кардааст.

Муаллифи рисола осори бадии манзуму мансуре-ро, ки дар асрҳои VII—VIII мелодӣ офарида шудаанд, адабиёти арабизабони форсу тоҷик номидааст, ки ко-милан дуруст аст. Зеро осори адибони маъруфе чун Башшор ибни Бурд, Абунувос, Ал-Хураймӣ, ки аслан эронинаҷод буда, дар рушди адабиёти классикии араб саҳми бузург гузоштаанд, дорои эҳсоси баланди ва-тандӯстӣ ва ифтихороти миллӣ мебошанд.

Т. Мардонов аҳвол ва осори яке аз аввалин шоиро-ни дузабонаи форсу тоҷик, муаллифи шеърӣ маъруфи «Самарқанди кандманд» Абулҷанбағиро мавриди таҳ-қиқ қарор дода, маълумоти зиёди сарчашмаҳои таҳ-лил менамояд ва дар бораи асарҳои ба забонҳои фор-сӣ арабӣ навиштаи ӯ мулоҳизаҳои ҷолибу тоза баён мекунад. Ҳамчунин муаллифи рисола бо саъю кӯшиши зиёд аз сарчашмаҳои гуногун дар бобати шоирони ди-гари аҳди тоҳириёну саффорӣ — Муҳаммад ибни Ва-сиф, Бассоми Курд, Муҳаммад ибни Муҳаллад, Маҳ-муди Варроқ, ки ба ду забон шеър гуфтаанд, вале аз осори онҳо китбаҳои каме боқӣ мондаанд, маълумоту аснод пайдо карда, таҳлилу баррасӣ менамояд.

Боби сеюми рисола ба давраи шукуфони адабиёти форсу тоҷик — асри X, ки дар айни замон даврони руш-ду тавсияи дузабонӣ дар адабиёт низ ба шумор мера-вад, бахшида шудааст. Ҷунон ки маълум аст, дар қарн-

ҳои IX—X ҳилофати араб сусту заиф гардид ва дар қаламрави он давлатҳои зиёди мустақилу ниммустақил ба вучуд омаданд, ки дар баъзеи онҳо таъсири нуфузи забони арабӣ ҳанӯз побарҷо буд. Ҳукуматҳои Оли Зиёри ва Оли Буя дар қисмати ғарбии Эрон аз ҷумлаи ҳамаи гуна давлатҳо буданд. Бесабоб нест, ки маҳз дар қаламрави ин сулолаҳо адабиёти арабизабон бештар ривож пайдо кард. Дар рушди дузабонӣ дар адабиёти ин давра хидмати ҳокими Табаристону Гургон Қобус ибни Вашмир, ки дар баробари пуштибонии аҳли илму адаб худ ба офаридани асарҳои манзуму мансур ба забонҳои арабиву форсӣ машғул будааст, хеле бузург аст. Аз ин ҷост, ки дар рисола аҳволу осор ва хидматҳои ӯ мавриди баррасии муфасссал қарор гирифтаанд. Ҳамчунин асори боқимондаи Абӯабдуллоҳи Чунайдӣ, Мансури Азӣ, Абулҳасан Иброҳими Симҷурӣ, Хусрави Сарахсӣ, Мантиқии Розӣ, Бадеуззамони Ҳамадонӣ ва Абулфатҳ Пиндори Розӣ, ки баробари забонҳои арабиву форсӣ ба лаҳҷаи маҳаллии худ низ шеърҳо сурудаанд, ба доираи таҳқиқ кешида шудаанд. Муаллиф ба ҳулоси дуруст меояд, ки аз сабаби ривожии зиёди адабиёти арабизабон дар қисмати ғарбии Эрон дузабонӣ ба он дараҷае, ки дар қаламрави давлати Сомониён тавсия дошт, рушду такомули ҳарчони ба пайдо накард.

Пӯшида нест, ки дар ташаккули такомули шеърӣ форсу тоҷик дар қарни X мавқеъ ва нуфузи адабиёти араб, ки то ин аср давраи рушду қамоли худро тай карда буд, хеле бузург аст. Аксари навъҳои шеърӣ, санъатҳои бадеӣ, оҳангу мавзӯҳо, образҳои шоирона ва амсоли инҳо аз адабиёти араб ба адабиёти форсу тоҷик гузаштаанд. Ин ҳолат боини он шудааст, ки ҳатто баъзе муҳаққиқон амсоли Ч. Дармстетер мустақилияти адабиёти форсу тоҷикро дар асри X ба зерӣ шубҳа гирифтаанд. Т. Мардонов ба ин масъала ҳам бо ҷиддияту андешамандӣ муносибат карда, беасос будани шубҳаи мазкурро ба субот мерасонад ва таъйид менамояд, ки Рӯдакӣ ва мактаби шоирии ӯ суннатҳои адабиёти бостониро ҳам идома дода, бо баҳрагирӣ аз офаридаҳои шифоҳии мардум асарҳои хоса ва навъу шаклҳои нави шеърӣ ба вучуд овардаанд.

Дар рисола роҳи василаҳои гуногуни зухури дузабонӣ дар осори ҳам шоирони тоҷику форс ва ҳам суҳанварони араб бо далелҳои фаровон нишон дода шу-

дааст. Инро муаллифи рисола зимни таҳқиқи осори шоири қарни Х Оғочӣ на танҳо дар истифодаи калимву ибораҳои форсӣ дар шеъри арабӣ, балки дар қорбури мавзӯ ва оҳангҳои маъмули шеъри арабӣ дар шеъри форсӣ аз қабилли хамриёт (ситоиши май) ва салиёт (васфи барф) низ ба субут мерасонад. Ӯ барҳақ офаридаҳои шоирони дузабонро «пули хосае миёни шеъри араб ва форсу тоҷик мешуморад».

Яке аз падидаҳои дузабонӣ, ки дар натиҷаи омезиши миқрибӯ байтҳо ва ё таъбиру ибораҳои ду забон ба вучуд меояд, муламмаъ мебошад. Аз ин ҷост, ки Т. Мардонов ба ин падида таваҷҷӯҳи хос зоҳир намунада, дар асоси маводи боқимондаи адабӣ намунаҳои азвалини муламмаъро ҷустуҷӯ мекунад. Ӯ бар ҳилофи донишмандоне, ки Робиъаи Балхӣ ва ё Саъдии Шерозиро аввалин шоири муламмаъгӯ донистаанд, муайян мекунад, ки ҳоло қадимтарин муламмаъ дар адабиёти форсу тоҷик ба қалами Шаҳиди Балхӣ мансуб буда, дар осори Саъдӣ ба авҷи аъло расидааст.

Ҳодисаи дигаре, ки дар адабиёти асри Х ба вукӯъ пайваستاаст, ташаккул ва рушду такомули тарҷуманбаденест. Ҳамон тавре ки Т. Мардонов бо далелҳои фаровон нишон додааст, қарни мазкур аз даврони пурбори ин ҳунари адабиест. Дар ин арса ҳам шоирони дузабона ҳунаринамоя қарда, бехтарин сурудаҳои шоирони форсу тоҷикро ба арабӣ ва ашъори суханварони арабро ба форсӣ тарҷума қардаанд. Бо вучуди он ки Ҷоҳиз барин донишмандони араб тарҷуман шеърро имконнопазир донистаанд, тарҷумаҳои арабии Абулфатҳи Бустӣ аз ашъори Абушақури Балхӣ, Дақиқӣ, ки дар рисола мавриди таҳлили васеъ қарор гирифтаанд, на танҳо аз имконнопазир будани тарҷуман шеър, балки аз рушди он шаҳодат медиҳанд. Ҳамчунин таваҷҷӯҳи шоирони дузабонаро тарҷуман зарбулмасалу мақолҳои халқӣ низ ба худ кашидааст, ки дар ин бора ҳам дар рисола далелҳои фаровон оварда шудаанд.

Табиист, ки дар ду забон ба як сон офаридани асарӣ бадеӣ ба адибони дузабона ҳам хеле душвор аст ва чунон ки муҳаққиқони назарияи дузабонӣ ҳам таъкид қардаанд, дар чунин мавридҳо шоир ё нависанда одатан дар як забон маҳорати бештар зоҳир қарда метавонад. Вале Т. Мардонов дуруст ба мушоҳида гирифтааст, ки шоирони дузабонаи форсу тоҷик дар ин масъала мустасноянд. Сабаби ин ҳолатро муҳаққиқ дар он

мебинад, ки назми форсу тоҷик дар масири ташаккули худ бо шеърӣ арабӣ хеле наздик будааст. Аз тарафи дигар дузабонӣ барои иқтибоси бисёр маъниву мазмун, навъу шакл, образи санъатҳо ва сабку унсурҳои дигари хунарӣ аз адабиёти араб мусоидат кардааст. «Бинобар ин,— менависад муаллиф,— ашъори арабии шоирони дузабонаи форсу тоҷик бо мувофиқати кулӣ бо қолабҳои то ин давра рехташудаи назми классикии араб офарида шудаанд ва онҳоро мутолиа карда, қатъиян ба хулосае омадан мумкин нест, ки онҳо ба ғайриараб мансубанд ва ё дар онҳо унсури забони бегона ҳаст». Далели ин осори ба забонҳои арабӣ ва форсӣ офаридаи шоири маъруфи дузабонаи қарни Х. Абулфатҳи Бустӣ мебошад, ки Т. Мардонов ҳарчониба таҳлилу таҳқиқ намуда, андешаҳои баланди ахлоқии ўро нишон медиҳад ва дар бобати монандии фикру андешаҳои шоир дар ашъори ба забонҳои гуногун навиштааш мушоҳидаҳои ҷолиб баён мекунад.

Ҷазилати дигари рисолаи Т. Мардонов иборат аз он аст, ки дар он баҳсу мунозираҳои илмӣ хеле зиёданд. Муаллифи асар дар ҳар масъала андешаҳои муҳаққиқонро зикр намуда, бо онҳо баҳс мекунад ва мулоҳизаҳои худро баён месозад. Аз ҷумла баҳсҳои бо Маликушшуаро Баҳор дар хусуси сабабҳои ба форсӣ шеър нагуфтани шоирони араб, бо В. В. Бартолд ва Ян Рипка роҷеъ ба Абулҷанбағӣ, бо М. Н. Усмонов дар бораи матни шеърӣ ў, бо Саид Нафисӣ дар бобати аз хонандони шохони Суғд ё Самарқанд будани Абулҷанбағӣ, ўро туркнасаб донишмандони Баҳор ва ғайра хеле ҷолиб буда, барои дарку таъйини ҳақиқат мадад мерасонад.

Албатта, рисолаи Т. Мардонов ҳам, ки ба мавзӯи хеле камтадқиқшуда ва мураккаб бахшида шудааст, аз масъалаҳои баҳсталаб ҳолӣ нест, ки дар оянда мавриди баҳси донишмандони адабиёти араб ва форсу тоҷик қарор хоҳад гирифт. Холо бояд ҳамин нуктаро таъкид кард, ки падидаҳои адабӣ, ба хусус ҳодисаи дузабонӣ ба масъалаи забон робитаи қавӣ доранд. Аз ин ҷост, ки дар рисола гоҳ-гоҳ ба масъалаҳои гуногуни забон, аз қабилӣ равобити мутақобилаи забонҳо, унсурҳои иқтибосии луғавии забонҳо, калимаву ибораҳои форсӣ дар осори шоирони маъруфи араб таваҷҷӯҳ шудааст. Вале ба назари мо хуб мешуд, ки дар бораи муаррабат, яъне калимаҳои аслан форсӣ, ки шакли

арабӣ гирифтаанд, монанди «деҳқон», ки аслан «деҳгон» буда, ба забони арабӣ дар шакли «деҳқон» гузашта, тарзи чамъбандии арабиرو (даҳқин) ҳам қабул кардааст; «ҷавҳар» (ҷавоҳир), ки форсии он ғавҳар мебошад, таваккуф мегардид. Ҳамчунин масъалаи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони форсӣ тавачҷӯҳӣ бештарро тақозо менамояд. Албатта, ин масъала таҳқиқи ҷудогонаи забоншиносро талаб менамояд, вале дар рисола ба таври мухтасар ёдрас кардани усулҳои асосии калимасозии арабӣ ва тарзи вуруди калимаҳои иқтибосии арабӣ ба забони форсӣ аз манфиат хоӣ набуд.

Муаллифи рисола рӯбиҳои зерини Қобус ибни Вашм-гирро зикр намуда, таъкид кардааст, ки ин рӯбӣ «бар санъати шеърӣ, ки дар илми бадеӣ форсӣ тоҷик «ҷамъу тақсим», ба арабӣ «лафҳ ва нашр» номида мешавад, асос ёфтааст»:

Шаш ҷиз дар он зулфи ту дорад маскан:

Печу гиреху банду хаму тоби шикан.

Шаш ҷизи дигар нигар — ватаншон дили ман:

Ишқу ғаму дарду гарму (?) тимору хазан.

Воқеан дар рӯбиҳои ғавҳ санъати ҷамъу тақсим ва шумур истифода шудаанд, вале санъати лафҳу нашр, ҳарчанд ба ҷамъу тақсим хеле наздик аст, санъати ҷудогона буда, ин ҷо ба қор нарафтааст. Дигар ин ки калимаи «гарм» ба маънии мисраи ҷаҳоруи рабте надорад ва ба эҳтимоли қавӣ «гурм» аст, ки маънии ғаму андӯхро медиҳад ва ба ҳамин маънӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ борҳо истифода шудааст:

Зи ҷанголи юзон ҳама дашт гурм,

Дарида бар ӯ дил пур аз доғу гурм.

Ё:

Бад-ин хориву зориву гурму дард,

Пароканда бар торакаш хоку гард.

Чунон ки маълум аст, суннатҳои дузабониро дар қарнҳои баъдина суҳанварони маъруф Абуалӣ ибни Сино, Умарӣ Хайём, Фаридаддини Аттор, Ҷалолиддини румӣ, Ибни Ямин, Саъдӣ, Ҳофиз, Абдураҳмони Ҷомӣ ва дигарон идома додаанд, ки ҳанӯз ба доираи тадқиқи калмида нашудаанд. Бешак барои таҳлили тадқиқи он-

хо рисолаи Т. Мардонов ҳамчун роҳнамо кӯмаки зиёде мерасонад. Зеро дар ин рисола асосҳо ва усулҳои пайдоиш ташаккули дузабонӣ дар адабиёти форсу тоҷик дуруст ва эътимодбахш нишон дода шудаанд. Ҳамин тавр дониши хуби адабиёт ва таъриху фарҳанги халқҳои тоҷику форс аз як тараф ва ба дараҷаи аъло мусаллат будан ба забонҳои форсӣ, арабӣ ва русӣ ба Тоҷиддин Мардонов имкон додаанд, ки як рисолаи ҷолиб офарида, масъалаҳои мураккаби илмиро хал намояд ва як гӯшаи торики таърихи адабиёти форсу тоҷикро равшан созад.

1993.

ХАЛҚИЯТИ РУБОИЕТИ ФАРРУХИ

Рубоӣ аз муҳимтарин навъҳои шеърӣ тоҷику форс аст, ки аз давраи пайдоиш то имрӯз ҳам дар эҷодиёти даҳониҳои халқ ва ҳам дар адабиёти китобӣ ҳамвора арзи вучуд менамояд ва бо соддагиву хушоҳангӣ, мӯҷазиву дилнишиниаш писанди умум гардида ба назми халқҳои дигари олам (араб, туркзабон, рус, украин, арман ва дигар халқҳои Аврупо) низ роҳ ёфтааст.

Ин навъи шеър бо вусъати доираи мавзӯот ва озод будани шоир дар баёни эҳсосу афкор, орзуву омол ва умуман ангезаҳои олами ботиниаш аз дигар навъҳои шеър имтиёзе дорад¹. Беҳуда нест, ки суханварони гуногунзавқу донишмандони мухталифпешаи тоҷику форс асрҳои зиёд барои иброиши иддае андешаву ақида ва эҳсосу ғалаёнҳои руҳӣ, ки бо ҷаҳонбинии онҳо пайваста аст, беш аз ҳама рубоиро интихоб намудаанд.

Дар ҷобобиати пайдоиши рубоӣ дар сарчашмаҳову асарҳои тадқиқотӣ ривояту пиндорҳои гуногуне мавҷуд аст. Вале андешаи мусалламе, ки аз онҳо бармеояд, ин аст, ки рубоӣ ҳамчун навъи дилкашу зебои шеър даставвал дар эҷодиёти даҳониҳои халқ арзи вучуд намуда, сипас ҳанӯз то асрҳои IX—X ба адабиёти хаттӣ гузаштааст ва дар эҷодиёти устод Рӯдакӣ ташаккул ёфтааст.

Ин навъи шоистаи шеър дар эҷодиёти сухансарои номии асри XI Фарруҳии Систонӣ, ки аз давомдиҳандагони анъана ва суннатҳои адабии устод Рӯдакӣ ва ҳамзамонони ӯст, мақоми муайяне дорад.

¹ Ниг.: Р. Хади-заде. Мир поэзии в четырех строках, в сб. Избранные четверостишия персидско-таджикских поэтов-классиков, Душанбе, 1965, с. 5—14.

Ногуфта намонад, ки рубоиёти Фаррухӣ ба чуз қайдҳои ҷудогонаи Р. Ходизода дар мақолаи номбурда то ҳол таваҷҷӯҳи муҳаққиқеро ба худ нақашидааст. Ҳатто адабиётшиноси эронӣ Ғуломхусайни Юсуфӣ дар тадқиқоти муфасссали худ оид ба замон, аҳвол ва ашъори шоир дар бобати рубоиёти ӯ бо зикри ду-се ҷумлаи умӯмӣ ва овардани ду намуна қаноат кардааст. Шояд кам будани рубоиҳои шоир диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб накарда бошад. Лекин мутолиаи рубоиёти Фаррухӣ нишон медиҳад, ки ин қисмати ниҳоят ками девони шоир барои равшан намудани баъзе ҷанбаҳои ҳаёт ва эҷодиёти ӯ ба аҳамияти калоне молик аст. Аз ин рӯ мо ҳоло кӯшиш менамоем рубоиҳои шоирро дар партави ҳалқият, ки аз умдатарин меъёрҳои ҳар адабиёти пешқадам буда, ба ақидаи В. Г. Белинский «шарти зарурии асари ҳақиқии бадеист»¹, аз назар гузаронем ва ба қадри ҳол хусусиятҳои ҳалқии онро муайян созем.

Таҳқиқи ин масъала агар аз як тараф омилҳои ба рубоӣ рӯй овардани Фаррухӣ барин шoirони дарборро то андозае нишон диҳад, аз тарафи дигар моро ба олами ботинии шоир ва майлҳои ниҳони эҷодиёти ӯ, ки ифодаи ошкорояшон дар он замон хавфангез буд, шинос менамояд ва барои ҳаққонӣ тасаввур кардани симои шоиронаш мадад мерасонад.

Микдори рубоиёти боқимондаи Фаррухӣ зиёд набуда, девони ӯ, ки соли 1932 бо тасхеҳи Абдуррасули ба таърифи расидааст, аз 37 рубоӣ ва девони ба кӯшиши Дабирӣ Саёкӣ соли 1956 (ҳар ду ҳам дар Техрон) нашр ёфта бошад, аз 35 рубоӣ иборат аст.

Аксари рубоиҳои мавҷудаи Фаррухӣ ба мавзӯи ишқ бахшида шуда, тараннуми нозуктарин лаҳзаҳои ишқи ҳақиқии инсонӣ ва нафистарин эҳсосҳои ошиқона, шодкомӣ аз висоли дӯст, бевафоиву истиғнои маъшук, шетагиву беқарорӣи ошиқ, тавсифи ҳусни бепардозу беолоиши маҳбӯбаро дар бар мегирад. Иддае аз рубоиёти ошиқонаи шоир ба тавсифи зулф, ҳат, даҳон барин узвҳои зебои маъшуқа бахшида шудаанд. Тасвири манзараҳои табиат, ки дар тағаззулоти Фаррухӣ мақоми баланде дорад, дар рубоиҳои шоир низ гоҳо ба назар мерасад. Масалан, дар рубоии зер тавассути баҳори хандон ва боғу бўстон барин манзараву ҳодисаҳои табиат

¹ В. Г. Белинский. Избранные статьи, М., 1965, с. 52.

садокату дилбастагии тарафайни ошику маъшук бо
оҳанги тарабomez пачассум ёфтааст:

Гуфтам: «Руҳи ту баҳори хандони ман аст»,

Гуфт: «Они ту низ боғу бўстони ман аст».

Гуфтам: «Лаби шаккарини ту онӣ ман аст»,

Гуфт: «Аз ту дарег нест, гар чони ман аст».

Агар ошиқ дар тағаззулоти Фарруҳӣ асосан мағрур,
бепарво, нисбат ба ишқи маъшук ҷоустувор буда, ба
ҳар зеборӯе дил бандаду ҳар рӯз ишқи тозае ба сар
гирад ва

Ошӣ кардам бо дӯст пас аз ҷанги дароз

Ҳам бад-он шарт, ки бо ман накунад дигар ноз.

Гӯяд, дар рубоӣёташ бар ҳилофи он шахси садокат-
мандест ва маъшукани ӯ ҳарчанд зоҳиран он қадар зе-
бо нест, вале ўро бо тамоми ҳастӣ дӯст медорад:

Гӯянд, ки маъшуки ту зиштасту сиёх,

Гар зишту сиёхаст, маро нест гуноҳ.

Ман ошиқаму дилам бар ӯ гашта табоҳ,

Ошиқ набувад зи айби маъшук огоҳ.

Ҳамин тавр қаҳрамони лирикӣ дар тағаззулоти шо-
ир бештар дорои ҳислатҳои ашрофону дарборӣён бо-
шад, дар рубоӣёти ӯ шахси оддиеро мемонад, ки дар
дил ишқи поку садоқату вафодориро мепарварад.

Дар тамоми рубоӣёти ошиқонаи Фарруҳӣ низ мо-
нанди тағаззулоти ӯ оҳангҳои ҳаётдӯстиву лаззат бур-
дан аз неъматҳои моддӣ ва ҳушгузаронии умри гуза-
рон падидор аст.

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи рубоӣёти Фарру-
ҳӣ аз қасоиди ӯ боз дар он аст, ки агар дар қасидаҳои
шоир фикрҳои панду ахлоқӣ хеле кам бошад, дар ру-
боӣҳои камшумори вай гоҳо оҳангҳои насихати ба гӯш
мерасад:

Эй дӯст, ба ҳар сухан зи ман бигрезӣ,

Ҳӯи ту набуд ба ҳар ҳадисе тезӣ.

Бад гаштӣ аз он ки бо бадон омеӣ,

Бо дег биманшин, ки сияҳ бархезӣ.

Услуби баёни шоир низ дар ин рубоиёт аз қасоидан фарқ дошта, хеле соддаву равои ва саршор аз образи тамсилҳои халқӣ мебошад.

Дар рубоиёти Фарруҳӣ инъикоси мавзӯи мадҳ асосан, ба назар намерасад. Танҳо Алӣ Абдуррасули бе ҳеҷ шарҳу тавзеҳе ду рубоии мадҳиро ба Фарруҳӣ нисбат додааст, ки дар нашри тозаи девони шоир мураттиби он Дабири Саёқӣ дар асоси гуфтаҳои Деххудо моли шоирони дигар будани ҳар ду рубоиро таъкид намуда онҳоро аз девон баровардааст. Дар ҳақиқат он рубоӣҳо аз лиҳози мазмуну рӯҳия ва сабку равиши баён ба рубоиёти Фарруҳӣ шабоҳату умумияте надоранд.

Аз мутолиаи рубоиёти Фарруҳӣ бармеояд, ки муроди аслии ӯ дар сурудани рубоӣ арзадошти эҳсоси ғалаёнҳои ботинӣ ва андешаҳои гуногуни вай ба зиндагиву ҳаёти будааст. Андешаҳои шоир табиӣ ва муқаррарӣ буда, ба таври басо соддаву фасеҳ ифода шудаанд. Мураккабиву печдарпечии алфоз, истифодаи маҳсули ягон санъати бадеӣ агар гоҳо дар қасидаҳои шоир дучор оянд, дар рубоиёти ӯ ба назар намерасанд. Ин ҳам бесабаб нест. Азбаски қасидаҳои шоир ба мамдӯхон бахшида мешуданд, ӯ ногузир завқи саликаи онҳоро ба эътибор мегирифт ва мекӯшид то ки қасидаҳояш мақбули он тоифа гардад. Илова бар ин, дар боргоҳи Ғазнавиён низ мисли дигар дарборҳо рақобати тезутунди шоирони мадҳасаро авҷ дошт, ки аз ҷумла рақобати Унсуриву Ғадоирӣи Розӣ барин муосирони шоир машҳур аст. Дар ҳамин гуна муҳит Фарруҳӣ ҳам маҷбур буд гоҳо дар қасоид суханбозиву шаклпарастии кунад ва дар илтизоми ягон санъат (аз ҷумла солу ҷавоб, тақсим) қасидаҳои такаллуфомезе сарояд. Вале дар рубоӣҳои ӯ ин ҳолат мушоҳида намешавад. Зеро муроди Фарруҳӣ ин ҷо дигар аст. Ӯ рубоиро на барои пешкаш намудан ба мамдӯхон, балки асосан барои ифодаи андешаву эҳсосҳои ботинии ҳеш ва барои мардум сурудааст.

Ҳамин тавр, ҳарчанд доираи мавзӯ ва мундариҷаи рубоиёти боқимондаи шоир он қадар васеъ нест ва асосан эҳсоси андешаҳои латифи ошиқонаро дар бар мегирад, вале пай бурдан душвор нест, ки дар аксари он рубоӣҳо садои дили ишқпарвари мардуми оддӣ таъиниандоз буда, онҳо аксандози орзуву омол ва нияту мақсадҳои наҷиби халқи меҳнаткашанд, ки дар айни ҳол ба сурати эҳсоси андешаҳои ошиқона ва ҳаётдӯс-

тӣ чилва намудаанд. Тарзи ифода низ дар ин рубоиҳо чунин соддаву дилангез аст, ки беихтиёр рубоиҳои халкиро ба хотир меоранд.

Вале ҳамаи ин ханӯз халқияти рубоиҳои шоирро ба тамоми ва ҳамаҷониба ифода намекунад. Чунон ки маълум аст, майлҳои халқӣ дар эҷодиёти шоирони асрҳои миёна ба таври хоссае зухур меёбад ва таҳқиқи ин масъала низ роҳҳои махсусро тақозо менамояд. Яке аз чунин роҳҳои падида овардани нишонаҳои халқият дар рубоиёти Фарруҳӣ ба назари мо таҳқиқи системаи образҳои мавриди истифодаи шоир қарор ёфта мебошад. Зеро образ чону дили каломӣ бадеъ буда олами ботинии адиб, ҷаҳонбиниву ҷаҳонфаҳмӣ, завқу салиқа ва муносибати ӯро ба воқеият ифода менамояд. Силсилаи образҳои назми классикии тоҷику форс бошад, басо мураккабу рангин ва мухталифу сершумор буда, дар тӯли қарнҳои зиёд сайри аҷибе намуда, дорон суннатҳои қавие паштааст ва метавон гуфт, ки ба яке аз рушҳои асосии масъалаи ирсияти адабиёти бостонии халқҳои форсизабон таъдид ёфтааст.

Аммо доир ба силсилаи образҳои назми классикии тоҷику форс, сохту моҳият, пайдоишу тақомул, вазифаву аъъанаҳои бардавомӣ он барин масъалаҳо низ таҳқиқоти хоссае ба назар намерасад. Шояд аз сабаби кам таҳқиқ шудани ҳамин гуна масъалаҳо бошад, ки баъзе муҳаққиқон ба моҳияти адабиёти классикии Шарқ сарфаҳм нарафта, ба ҳулосаҳои ғалат омадаанд. Шарқшиноси немис Г. Шедер аз он ҷумла аст, ки назми тоҷику форсро танҳо аз суҳанбозиву шаклпарастӣ иборат медонад ва моҳияти ҳаётиву воқеии онро инкор намуда менависад: «Дар асоси мисолҳои бешумор, ки беэътидол ва ноҷоя истифода шудани ин образҳо (яъне образҳои маъмули назми Шарқ — М. М.) зоҳир менамояд, метавон чунин таъйид кард: Назми эронӣ ба муносибати дурусти ман ба олам, ба мардум ва ба худ бегона аст ва ин характери назми бузургро ташкил медиҳад»¹.

Беасосӣ ва нодурустии ин ақидаҳо таҳқиқи баъзе ҷиҳатҳои силсилаи образҳои рубоиёти Фарруҳӣ ҳам ба субут мерасонад.

Дар иддае аз рубоиҳои Фарруҳӣ, ки аз лиҳози ус-

¹ Иқтибос аз китоби Ян Рипка. История персидской и таджикской литературы М., 1970, с. 111.

лубу тарзи баён басо соддаанд, баробари образҳои маъмулии ёр, дилбар, гул, булбул ва амсоли инҳо боз образҳои низ вомехӯранд, ки зоҳиран носуфта буда дар назари аввал хилофи балоғату фасохати шеър менамоянд. Барои мисол рубоии зеринро гирем:

Аз зулфи ту бӯи анбару бон ояд,
З-он тангдахон хазор чандон ояд,
Зулфи ту ҳаме сӯи дахон з-он ояд,
Харбанда ба хонаи шутурбон ояд.

Дар назари аввал калимаҳои «харбанда», «шутурбон», ки аслан ҳоси услуби назми ҳаҷвӣ мебошанд, дар ин рубоии ошиқона, ки тавсифи зебоии маъшукаро дар бар мегирад, дурушт ва ноҷоиз менамояд. Вале чун андаке тааммуқ намоем, маълум мешавад, ки аз як тараф зарбулмасали «харбанда ба хонаи шутурбон ояд» муроди ҷи зарбулмасали ҳалқии «Кунад ҳамчунин бо ҳамчунин парвоз» буда, аз тарафи дигар харбандаву шутурбон образҳои воқеиянд, ки бевоҳита аз ҳаёти меҳнаткашон гирифта шудаанд. Шоир дар рубоии мазкур ба сӯи дахон майл қардани зулфи маҳбубаро ба омадани харбанда ба хонаи шутурбон монанд қардаст ва бо ин як лаҳзаи ҳаёти мардуми оддиро ба хотир оварда, дӯстиву қаринии меҳнаткашонро низ таъйид намулдаст. Ҳамчунин образҳои мазкур боиси пурқувват гаштани ҷанбаи воқеии тасвир шуда таъсири эмоционалии шеърро афзудаанд. Аз ин рӯ агар ба эътибор гирифта шавад, ки он рӯбоиро шоир барои меҳнаткашон суруда, завқу табъ, диди эстетикӣ он табақаҳои аҳолиро иброн доштааст, шомили фасохату балоғати ба худ ҳос будани шеър ошкор мегардад.

Зимнан бояд гуфт, ки дар ифодаи чунин образҳо дар адабиётшиносии тоҷикӣ форс истилоҳи муайяну қатъие вучуд надорад. Масалан Е. Э. Бертельс истилоҳи «лаҳзаҳои рӯзгор»-ро¹ истифода қардаст. А. Мирзоев умумият ва вобастагии ашъори ба ҳунармандон бахшидаи Сайфии Бухорӣ ва Сайидоро дар «акс қунондани соҳаҳои конкретии санъати ҳунармандӣ» дар шеър дониста, «вусъат ёфтани мавзӯҳои ҳаётиро»² аз хусусияти ҳоси

¹ Е. Э. Бертельс. Избранные произведения, т. 1., М., 1956, с. 453.

² А. Мирзоев. Сайфии Бухорӣ ва роли ӯ дар адабиёти доираҳои ҳунармандӣ, Ахбороти шӯбаи фанҳои ҷамъиятии АФ РСС Тоҷикистон, 7, Сталинобод, 1955, с. 16.

ашъори Сайидо мешуморад. И. С. Брагинский бошад, дар шарҳи ашъори Рӯдакӣ яке аз омилҳои соддагиву равоии эҷодҳои шоирро маҳз дар истифодаи «образҳои заминии табиати кишвар ва меҳнату рӯзгори деҳот»¹ медонад. Дар ҳуди ҳамон асар ӯ инчунин «образҳои меҳнати доимии кашоварзӣ», «калимаҳои гуфтугӯии кашоварзӣ», «образҳои аз ҳаёти меҳнатии воқеӣ гирифта шуда» барин ифодаву ибораҳоро ба кор бурда, ниҳоят моҳияти сабки устод Рӯдакиро чун «эстетикаи баёни оддӣ ва содда»² муқаррар менамояд.

Дар «Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XIX» и Р. Ҳодизода «ба образҳои конкретӣ майл, қардан»³-и Савдо таъкид мешавад.

Р. Амонов дар хусуси рӯиёти халқии давраи советӣ сухан ронда ба образҳое, ки дар натиҷаи пешрафти иқтисодӣ маданияти ба рӯбиҳои халқӣ дохил шудаанд, «образҳои реалии ҳаётӣ»⁴ унвон медиҳад. Ба ин минвол образҳои мазкур дар асарҳои гуногун ба таври мухталиф номзад шудааст. Ҳоло мо ба зикри ин чанд намуна иқтифо намуда баҳсро дар атрофи масъалаи интиҳоби истилоҳи муайян ба вақти дигар мавқуф мегузорем ва шартан истилоҳи «образҳои воқеии рӯзгор»-ро ба кор мебарем.

Ногуфта намонад, ки образҳои воқеии рӯзгорро дар ашъори ғайриҳаҷвии аксари шоироне, ки бо ҳаёти мардуми оддӣ робита доштаанд, пайдо қардан мумкин аст. Устод Рӯдакӣ фармудааст:

Дар раҳгузари бод ҷароғе, ки тӯрош,
Тарсам, ки бимирад аз ҷароғе, ки тӯрош.
Бӯи ҷигари сӯхта олам бигирифт,
Ғар нашинидӣ, зиҳӣ димоғе, ки тӯрош.

* * *

Гетӣ чу гови нек диҳад шир мар тӯро,
Худ боз бишканад ба қарона ханури шир.

¹ Рудаки. Стихи, редакция и комментарии И. С. Брагинского, М., 1964, с. 392.

² Ҳамон асар, с. 391, 392, 424.

³ Расул Ҳодизода. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми, асри XIX, Душанбе, 1968, с. 159.

⁴ Р. Амонов. Лирикаи халқии тоҷик, Душанбе, 1968, с. 397.

Шоирӣ асрҳои XII—XIII Абӯабдураҳмони Уторидӣ
менаҷисад:

Шуд ёру маро ба бўса хушнуд накард,
Пурсиш нанабуду низ падруд накард.
Он оташи афрӯхта чуз дуд накард,
Бар ишқи бутон ҳеҷ кас суд накард.

Ин ҳолат махсусан дар ашъори шоирони равияи маорифпарварии асри XIX бо рангу чилваи ҳосае ба назар мерасад. Масалан, дар ин рубоии ошиқонаи Ҳайрат муносибати ошиқу маъшуқа ба муомилаи сағу кӯҳнадӯз таносуб пайдо кардааст:

Он шӯх маро дӯш ниҳон менигарист,
Ағёр ба ҳайрат ҳама з-ин ҳол, ки чист?
У карда нигоҳеҷу маро ханда гирифт,
Сағ донаду кӯҳнадӯз дар анбон чист.

Ниҳоят образҳои воқеии рӯзгор дар ҳуди рубоиёти халқ мақоми басазое дорад ва чунон ки Р. Амонов таъкид менамояд, «дар сурудҳои лирикии халқӣ муқоиса ва монандкуниҳо ба ягон анъана тобеъ намешаванд, бинобар ин ҳудуде надоранд. Ташбеҳ дар баробари табиат, асбобҳои рӯзгор, хоҷагӣ ва асбобҳои зебу зинатро ҷаҳл мекунад»¹. Дар рубоии зерини халқӣ ҳам амалиёти ошиқ-қаҳрамони лирикӣ ба амалиёти гов таносубе дорад:

Қафтарбачаи сафедаи гардан гули нор,
Шаб катраи борон аст, рӯз абри баҳор.
Гозон гули мунҷ хӯранд, мо донҳои нор,
Говон ба адир раванд, мо пешаки ёр.

Шояд саволе ба миён ояд, ки чаро аз образҳои воқеии рӯзгор беш аз ҳама номҳои ҳайвоноти ҳонагӣ дар шеър роҳ пайдо кардаанд. Ба назари мо сабаби асосии бузургдешти эҳтироми ҳайвоноти ҳонагӣ агар аз як тараф ҳамоно воситаи муҳимми меҳнати кашоварзӣ ва умуман зиндагии меҳнаткашон бошад, аз тарафи дигар ба тасаввуроти тотемистии халқҳои тоҷикӣ форс, ки суннатҳои бистонӣ дошта унсурҳои он аз ғотҳои «Авесто»

¹ Ҳамон ҷо, с. 109.

сар карда то расму оинҳои имрӯзаи мардум мушоҳида мегардад, алоқадор аст. Масалан, ҳанӯз дар қисмати «Ясно»-и «Авесто» аз бузургдошти барзагов, ҳарём (ҳари мукаддас) барин ҳайвонҳо сухан рафтааст.

Истифодаи образҳои воқеии рӯзгор дар як зумра рубоҳои дигари Фарруҳӣ низ мушоҳида мешавад. Аз ҷумла ба рубоии зерин таваҷҷӯҳ намоем:

Гуфтам, ки маро зи ғам ба се бӯса бихар,
Дил тофта гаштиву гарон кардӣ сар.
Аз баҳри се бӯса, эй бути бӯсашумар,
Чун гов ба ҷармгар ба ман дарманигар.

Дар рубоӣ назари ҳашмигнонаи маъшуқа ё худ бут ба ошиқ тавассути як зарбулмасали халқӣ ба нигоҳи гов сӯи ҷармгар ташбеҳ дода шудааст ва бояд гуфт, ки чунин ташбеҳсозӣҳо барои назми дарборӣ нораво ва ношоеъ буд. Ташбеҳи мазкур танҳо ба онҳое, ки бево-сита ба меҳнат алоқадор буда, гов барин ҳайвонҳо на танҳо воситаи меҳнат, балки василаи муҳимми зиндагиву ҳастии онҳо низ мебошад, гуворову писанд хоҳад омад. Аз назари ақобиру ашрофони дарборҳо бошад, гову хар барин калимаҳо чун рамзи «настиву сифлӣ» ва ҳақорату дашном менамуд. Аз ин рӯ вақте ки муҳи-ти эҷоди рубоии мазкур ва ба завқи қадом гурӯҳи аҳо-лӣ созгор будани онро ба эътибор гирем, аксандоз шу-дани диди эстетикӣ мардуми меҳнаткаш дар он рав-шан мегардад.

Илова бар ин, азбаски мазмун ва матлаб дар рубоии боло хеле соддаву оддӣ ва мутоӣбаомез аст, шоир низ бар салоҳи он тариқи баёни соддаро пеш гирифта аз истифодаи ҳар гуна санъатҳои бадеиву образҳои мурак-каб даст кашидааст ва танҳо бо як мақоли халқӣ, ки ба рубоӣ ҳам ҳусн мебахшаду ҳам оҳанги лутфу мутоӣ-ба медиҳад, онро ҷамъбаст намудааст. Дар ин ҷо та-носубу созгории лафзу маънӣ, ки яке аз шартҳои му-ҳимми балогату фасоҳати шеър мебошад, ҳувайдо ме-гардад. Бояд гуфт, ки ҳамин тарзи мутобиқатро илова ба рубоӣ дар аксари қасоиди шоир ва ҳоса дар та-ғаззулоти ӯ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Тағаз-зулоти ошиқонаи Фарруҳӣ дар соддагиву равоӣ ба рубоӣ ӯ монанд аст. Аммо ҳангоме ки шоир ба тас-виру тавсифи қасру сарой ва шукӯҳу ҳашамати мамдӯ-ҳон мегирояд, таркиби алфозу услуби баёни ӯ мутан-

тану суфта ва то андозае такаллуфомез мегардад. Ҳамин ҳолат дар иддае аз рубоиҳои шоир низ ба назар мерасад. Масалан, рубоии зеринро гирем, ки дар он образҳои воқеии рӯзгор ва калимаҳои зоҳиран носуфта дучор намеоянд:

Зулфу қадӣ он сарвақадӣ симинбар
Аз мушки мусалсал аст ё сунбули тар.
З-он зулф гирифт анбару мушк хатар,
Аз хат бифузуд рӯй ӯ зинату фар.

Ин ҷо низ тарзи адои шоир асосан содда аст, вале калимаву ибора ва таъбирҳо хеле суфтаву сайқалёфта мебошанд. Агар дар рубоии боло зулфи маъшуқа ба харбанда монанд шуда бошад, ин ҷо ба мушки мусалсалу сунбули тар ташбеҳ дода мешавад. Ҳамчунин дар ин қабил рубоиҳо бештар «чангу сулҳ» («То бо ту ба сулҳ, гаштаи, эй моёи чанг»), «хоста» («Гар хостаи ту аз пай хостам») барин калимаҳо мустақиман омадаанд.

Вале чунин рубоиҳо, ки дар таъсири услуби мадҳаҳои шоир эҷод шудаанд, дар девони ӯ ҳиссаи ночизе доранд. Аксари рубоиҳои Фарруҳӣ саршори образҳои воқеӣ буда, дар онҳо «Хар дарфиканад ҷу ғарқа шуд полонгар», «Полон бизанӣ ҷу барнаёӣ бо хар», «Чун пирхар аз неш зи ман тарсонӣ», «Гоҳе бошӣ ҷу корд бо гӯшти табаҳ» барин мисраъҳои ба услуби баланди назм нораво вомерӯанд. Қобили қайд аст, ки образҳои воқеӣ асосан дар зимни зарбулмасалу мақолҳо, ки ода-тан баробари таҷрибаи рӯзгор завқу салиқа, майлу омор, диду назари эстетикӣ халқро таҷассум менамоянд, омадаанд.

Дар ин зумра рубоиҳо инчунин моҳирона истифодаи шудани намурадҳои дигари зарбулмасалу мақолҳо, калимаву ибора ва таъбирҳои халқиву гуфтугӯӣ аз қабил «Натвон тухӣ кардан ба соғар дарё», «Эй ҷони падар, на шири мурғ аст вафо», «Гурӯшти кунам ҷӣ то пеш ояд», «Рав дилбараке ҷӯй, ки туро бирбояд», «Овоз мадҳ, ки гӯш дорад девор», «Чох чун кандӣ фузун зи андозаи хеш», «Ангур зи ангур ҳамегирад ранг», «Дурӯғзан бошад шом», «Симурғ наӣ рӯй раҳеро бинамой», «Ошиқ набувад зи айби маъшук оғох» мушоҳида мешавад, ки аз робитаи зичи шоир ба ҳаёти меҳнаткешон ва ҷашнӣ гирифтани илҳомӣ саршори ӯ аз эҷодиёти даҳонии халқ дарак медиҳад.

Соддагии баён низ аз унсурҳои муҳимми ҳалқияти адабиёт аст. Зеро маҳз тавассути баёни соддаву оддӣ афқору андешаҳои баланд, эҳсоси ҳаяҷонҳои амиқ ва ғояву ниятҳои наҷиби суҳанвар ба оммаи васеи ҳалқ мақбулу писандида хоҳад гашт.

Ба ибораи дигар соддагии баён (албатта, ҳамбаста бо воситаҳои тасвири бадеӣ) ҳалқаи пайвандест миёни адибу ҳалқ. Ба рубоиёти Фарруҳӣ низ илова бар соддагии мавзӯ, таркиби алфоз, образҳои воқеӣ соддагии тарзи баён ҳос аст. Дар баъзе рубоиҳо ҳатто оҳанги гуфтугӯӣ равшан ҳис мешавад, ки он рубоиро ба сахнаи муколама монанд мекунад. Вақте ки шоир бо суҳанҳои «Гуфтам... «Гӯянд...», «Донам...», «Сад бор шумида будам...», «Сад раҳ гуфтам...», «Аз баҳри худо...», рубоиро оғоз менамояд, оҳанги гуфтугӯиву муколама шумида мешавад. зеро ин суҳанҳо имрӯз ҳам дар ҳар маврид ба қор мераванд ва бешубҳа дар замони шоир ҳам аз таъбиру ибораҳои серистеъмоли мардуми оддӣ будаанд.

Ба ҳаёти ҳалқ ва эҷодиёти даҳонии он робитаи зич доштани Фарруҳиро таҳқиқи сохт, бандубаст, истифодаи радиҳои содда, тарзи қофиябандии таронамонанд (аааа), лаҳну оҳанг, ҷиҳатҳои овозии рубоиҳои ӯ ва амсоли инҳо, ки дар як мақола анҷом додани онҳо аз имкон берун аст. низ ба субут хоҳад расонд.

Ҳамин тавр, агар дар қасидасароӣ бештар мансубияти Фарруҳӣ ба доираи дарбор зоҳир гардад, дар сурудани рубоӣ робитаи қавии ӯ ба ҳаёти меҳнаткашон ва ҷошнӣ гирифтани илҳому заковати ӯ аз назми ҳалқӣ аён мегардад. Ба таври дигар гӯем, агар дар мадҳияҳои муроди Фарруҳӣ бештар таъмини маишати рӯзгор бошад, рубоиёт ва тағаззулот барин қисматҳои ашъори лирикиаш мазҳари андешаву эҳсосҳои ботинии ӯ, муносибати шоир ба табиату зиндагӣ ва умуман андешаҳои эстетикӣ ӯ ба олами воқеӣ ба ҳисоб мераванд.

Илова бар ин хусусиятҳои зикршуда нишонаҳои ҳалқияти рубоиёти шоир ва умуман эҷодиёти ӯ буда, аз мавҷудияти баъзе ҷанбаҳои тасвири воқеии ҳаёт (ба истилоҳи имрӯза «тасвири реалистона») дар эҷодиёти Фарруҳӣ барин шоирони қасидасароӣ дарборӣ гувоҳӣ медиҳад.

1974.

Дар таърихи адабиёти гузаштаи форсу тоҷик як зумраи шоҳкорҳои насри бадеӣ ҳам эҷод шудаанд, ки аксарӣ онҳо ғамӯз ҳам арзиши ғоявӣ тарбиявӣ ва бадеӣ эстетикӣ худро гумона кардаанд. Пайдо кардани омӯхтаи ва дастраси хонандагон гардондани он шоҳасарҳо аз вазифаҳои муҳими адабиётшиносону шарҳшиносон ва аҳли илму адаб ба шумор меравад.

«Роҳат-ул-арвоҳ» ё «Бахтиёрнома»-и Дақиқӣ, ки чанде пеш тарҷумаи русии он аз ҷои баромад, аз зумраи ҳамин гуна дурдонаҳои насри бадеӣ мебошад. Тарҷумаи русии ин асар ба қалами шарҳшиноси маъруфи советӣ М. Н. Усмонов, ки илова бар тадқиқотҳои пурарзиши илмӣ доир ба адабиёти классикӣ тоҷикӣ форсӣ як қатор намунаҳои барҷастаи насри бадеӣ Шаркро аз қабилӣ «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ, «Баҳори дониш»-и Иноятуллои Канбу ба русӣ гардондааст, тааллуқ дорад.

«Бахтиёрнома» аз қиссаҳои бостонӣ халқҳои эронинажод буда, ҳанӯз дар давраи Сосониён хеле ривҷ доштааст. Баъдтар ин қисса аз забони паҳлавӣ ба арабӣ тарҷума гардида шӯҳрати бештар касб менамояд. Дар асри X бошад ин асар дар қатори бисёр шоҳкорҳои назму насри бостонӣ аз нав ба форсии дарӣ баргардонда мешавад ва дар асрҳои минбаъда тахрирҳои бешумори он ба вуҷуд меояд.

Чунонки маълум аст, дар ҳар даври замон завуқ салиқаи бадеӣ хонандагону ҳаводорон ва муштариёни адабиёт тағйир меёбад ва адибон ҳам дар баробари омилҳои дигар инчунин барои қонеъ гардондани талаби эстетикӣ хонандагон ба салоҳидиди майлу тақозои онҳо асарҳои худро бо сабку услуби нигориши муайяне эҷод менамоянд. Аз ин ҷост, ки дар таърихи адабиёти мо ҳам дар ин ё он мавзӯ ва ё сюжет даҳҳо асарҳо эҷод шудаанд, ки ҳар яке бо сабку нигориш аз ҳамдигар тафовут дорад ва ҳамчун асари мустақили бадеӣ шинохта мешавад. (Барои мисол ба хотир овардани «Лайлӣ ва Мачнун», «Хусрав ва Ширин» барин дostonҳои манзум ва «Синдбоднома», «Қалила ва Димна» барин асарҳои мансур басанда аст). «Бахтиёрнома» низ аз ҳамин гуна асарҳо мебошад.

Табиист, ки дар асрҳои IX—X дар даврае, ки пас аз истилои чандасраи хилофати араб халқи тоҷик ис-

тиклоли сиёсии худро то андозае ба даст овард, дар баробари ривочи ғояҳои ватандӯстиву эҳёи анъанаҳои бостонӣ содагии забону тарзи баён, ба қадри имкон дури чустан аз калимаву ибораҳои муғлаку душворфаҳми арабӣ аз хусусиятҳои муҳимми завқу саликаи бадеии давр ба ҳисоб мерафт. Ба эҳтимоли қавӣ қиссаи «Бахтиёрнома» низ, ки мутаассифона, ҳанӯз пайдо нашудааст, дар ин давра бо услуби соддаву равони маъмули аср навишта шуда буд.

Дар асри XII — дар замоне, ки Дақоикӣ зиндагӣ ва эҷод мекард, завқу саликаи бадеии ҳукмрони давр ба кулلى тағйир ёфта буд ва дар адабиёт, махсусан, дар насри бадеӣ ҷои соддагии баёнро тасвирҳои мураккабу ифодаҳои муғлақ ғирифта, истифодаи калимаву ибораҳои душвори арабӣ ривҷ ёфта буд. Аз ин сабаб Дақоикӣ ҳам ба тақозои саликаи бадеиву сабку ҳукмрони давр қиссаи «Бахтиёрнома»-ро аз нав ба риштаи таҳрир кашид. Ба ин масъала дар муқаддимаи асар ҳам чунин ишора рафтааст: «Достонҳои ин китоб («Бахтиёрнома» — М. М.) муштамил аст бар мавоизу ҳикмат ва аҷоибу ибрат. Аммо чун ибороти ӯро улувӣ (баландӣ) нест, аҳли аҳдро дар мутолаоти ӯ ғулувве (майлӣ зиёде) нест. Агар ин арӯсро сивореву халhole буҷӣ ва ин мурғро зинату пару боле, мавоизу ҳиками ӯ мутадовил шудӣ ва ибороти истиороти ӯ мустаъмал гаштӣ».

Ҳамин тавр Шамсиддин Муҳаммад Дақоикии Марвазӣ, ки аз суҳанварони маъруфи давраш буда, девони ашъоре ҳам доштааст, таҳрири нави қиссаи кӯҳанеро ба вучуд овард, ки он аз таҳрирҳои пешина, чунон ки ҳуди муаллиф ҳам иқрор шудааст, пеш аз ҳама, бо рангинии баёну хеле душвортар шудани тарзи ифода фарқ мекунад. Мураккабиву душвории баён тамоми асарро фаро ғирифта ҳатто ба унвони он ҳам таъсир расондааст. Ба ин ҳуди муаллифи асар ҳам ишора намуда менависад: «Номи ин китоб ҷар асл «Бахтиёрнома» буд. Аммо чун ҷубро мучавваф кунанд, ҳуққа хонанд ва чун зарро мудаввар кунанд, ҳалқа, ки модда чун суҷати нави ғирад, номи нави пазирад, ин маҷмӯро «Роҳат ул-арвоҳ фӣ сурур-ил-мифроҳ» ном ниҳодам».

«Бахтиёрнома»-и Дақоикӣ аз лиҳози сохту бандубаст ба «Ҳазору як шаб», «Синдбоднома», «Самаки айёр барин қиссаҳои машҳури мардуми шарқ шабохат дошта, бо усули ҳикоя андар ҳикоя эҷод шудааст.

Мазмуни «Бахтиёрнома» хеле шавқовар буда, бар

хилофи услуби асар он қадар мураккаб нест. Шоҳу маликае аз таъкиби душманон гурехта ноилоҷ писари навродашонро назди чоҳе гузошта мераванд. Тифлро айёрон ба камол мерасонанд. Баъди саргардонихои зиёд ниҳоят савдогаре ўро ҳамчун ғулом ба дарбори падараш, ки аз нав ба тахти шоҳӣ соҳиб шуда буд, меорад. Шоҳ ҷавонро харида ба ӯ Бахтиёр ном мениҳад. Бо хулку рафтори хубаш Бахтиёр дар дарбор зуд ба обрӯи баланде соҳиб шуда яке аз надимони шоҳ мегардад. Вазирон ба ӯ ҳасад бурда дар ҳаққаш тӯхматҳо мекунанд ва ҳар чи зудтар ба дор кашидани вайро аз шоҳ талаб менамоянд. Бахтиёр барои аз шитобкорӣ боздоштани шоҳ то равшан шудани бегуноҳиаш даҳ ҳикояти шавқоварро нақл мекунад. Ниҳоят баъди нақли ҳикояти даҳум айёре, ки Бахтиёрро дар тифлиаш ёфта ба воя расонида буд, ба назди шоҳ омада саргузашти ўро ҳикоят мекунад. Шоҳ писари худаш будани Бахтиёрро пай бурда вазиронро ҷазо медихад ва тоҷи подшоҳиро ба сари ӯ мегузорад.

Даҳ ҳикояти шавқоваре, ки Бахтиёр ба шоҳ нақл мекунад, асоси қисси «Бахтиёрнома»-ро ташкил медиҳад. Дар бобҳои гуногуни асар тавассути ҳикояту саргузаштҳои марғуб саросемагиву шитобкорӣ, шаробхӯриву бадмастӣ, бухлу ҳасад, хиёнатӣ шахват ва дигар ҳислатҳои бадӣ манфур мазаммат гардида, сабру тоқат, хайру эҳсон, некиву нақӯкорӣ барин фазилатҳои инсонӣ ситоиш ёфтаанд. Бинобар ин бо вучуди мураккабиву душвории услуби баён «Бахтиёрнома» ҳамчун асари дидактикӣ дар тарғибу ташвиқи ахлоқи ҳамида ба аҳамияти калоне соҳиб аст. Инро ҳуди муаллифи асар ҳам ба назар гирифта дар дебоҳаи қисса ба таври ҷудогона аҳамияти ахлоқиву тарбиявии ҳар боби асарро таъкид намудааст. Аз ҷумла ӯ навиштааст: «Боби панҷум. Дар достони Бутаммоми вазир ва офате, ки аз ҳасади ҷамоате ба вай расид ва ҳазояте, ки асхоби шод ва ҳуссон диданд ва уқубате, ки ба сабаби ҳасад кашиданд. Ва дар ин достон ишорат аст ба дон, ки ҳикду, ҳасад аз бадтарин ҳисол аст ва сабаби заволи нақол».

Кобили қайд аст, ки мутарҷим кӯшиш кардааст на танҳо мазмуну мундариҷаи қисса ва маънии ҳар ҷумларо бекамӯ кост тарҷума намояд, балки ҳар як образро тасвирҳои бадии асарро ҳам дар тарҷума нигоҳ дорад. Чунон, ки зикр шуд, забони асар хеле пуробуранг

буда барои ифодаи як фикру андешаи содда тавсифу ташбеҳҳои зиёду мураккаб қорбасти шудааст. Хурсанди-овар аст, ки дар тарҷума аз як тараф ҳамон образи тасвирҳои асар боқӣ монда аз тарафи дигар маъниву матлаб фаҳмову равшан ифода ёфтааст. Масалан дар тарҷумани ҷумлаи зерин ҳам ин ҳолатро мушоҳида кардан мумкин аст: «Гулбунони давлат шукуфта гаштанд ва булбулони саюдат ошуфта, саҳоби эҳсон дар бори-дан омад ва офтоби амон дар тобидан». Тарҷумааш: «Расцвели розовые кусты счастье, соловьи благоденствия пришли в восторг, полился дождь из туч благоденствия, засверкало солнце благоденствий».

Илова бар ин пай бурдан душвор нест, ки мутарҷим саъй намудааст, ки дар бисёр мавридҳо ҳатто оҳангу зарб (ритми) ибораву ҷумлаҳои асарро ҳам то ҳадди имкон дар тарҷума нигоҳ дорад, ки ин аз камоли маҳорати тарҷумонӣ шаҳодат медиҳад. Инро истифодаи санъати сачъ, ки дар «Бахтиёрнома» хеле фаровон буда, яке аз хусусиятҳои услуби онро ташкил медиҳад, тасдиқ менамояд. Ба ин хусусияти асар ҳанӯз до-нишманди асри XIII Муҳаммад Авфӣ ишора карда на-вишта буд: «Сухани ӯ (Дақоиқӣ — М. М.) агарчи ба дури фасоҳат мурассаъ аст, фақараму мусаччаъ аст ва дар насри порсӣ риояти ҷаноби сачъ кардааст». Сачъ аз унсурҳои поэтикаи насри бадеии тоҷик ва ди-гар халқҳои шарқ буда, дар асар вазифаҳои муайяни эмоционаливу эстетикиро адо мекунад. Вале ин санъат ба поэтикаи насри русӣ хос нест ва табиист, ки ҳан-гоми тарҷума душвории зиёдеро пеш меорад. М. Ус-монов бошад муваффақ шудааст, ки дар баъзе маврид-ҳо ин санъатро, яъне ҳамоҳангии ҷузъҳои таркибии ҷумларо дар тарҷума риоя намояд. Барои мисол ҷум-лаи зеро гирем, ки саросар аз сачъ иборат аст: «Ва ин подшоҳро исфаҳсолоре буд марди қорзору мубори-зи рӯзгор, дар шучоат бемасалу дар шаҳомат бебадал, дар сафи ҳайҷо пайсе сойил ва дар анвои саҳо ғайсе хотил». Тарҷумани он ба ин тариқ сурат гирифтааст: «У падишаха был военачальник, муж войны и воитель выдающийся, несравненный по храбрости, незаменимый по доблести, яростный лев на поле брани, могучий по-токну ристалище щедрости». Дар ҷумлаи боло калима-ҳои «храбрости», «доблести», «щедрости» ҳамоҳанг бу-да, сачъро ба хотир меоранд. Ҷои дигар агар дар ҷум-лаи асл ду калима сачъ шуда бошад, дар тарҷумани ру-

сӣ микдори калимаҳои ҳамоҳанг ба чор расидааст: «Маълуми аҳли олам аст ва муҳаққақи авлоди Одам, ки хуни мазлум ботил нашавад». Тарҷумааш: «Жителям мира ясно и для потомков Адама очевидно, что невинно пролитая кровь не остается неотомщенной».

Барои дуруст анҷом додани тарҷумаи асарҳои бадеии асрҳои гузаштаи тоҷику форс танҳо донишмандони забони тоҷикӣ кофӣ нест. Илова бар ин тарҷумонро зарур аст, ки забони арабиро хуб донанд ва аз адабиёту маданияти қадим ва асримиёнагии араб ҳам ба қадри кофӣ огоҳ бошад. Зеро агар аз як тараф забони арабӣ то ибтидои асри XX як омили бонуфузи таҳаввули инкишофи забони форсии дари (тоҷикӣ) бошад, аз тарафи дигар маданияти араб, ки дар ташаккули пешрафти он донишмандону адибони тоҷику форс ҳам саҳми зиёде гузоштаанд, барои маданияту адабиёти тоҷику форс мероси муштараке ба шумор мерафт. Ин ҳолат, махсусан, дар «Бахтиёрнома», ки бо услуби баланду душвор-писанди насри асри XII навишта шуда аз калимаву ибора, таъбиру ифода, байту порча ва зарбулмасалу мақолҳои фаровони арабӣ саршор мебошад, бештар ба назар мерасад. Масалан, барои ифодаи ин фикр, ки асар дар фасли баҳор таълиф ёфтааст, муаллиф навиштааст: «Тарсеъи ин қалоид ва тавқеъи ин фавоид ба вақте иттифоқ афтод, ки офтоб дар авҷи бурҷи ҳамал буд ва латоифи эътидол дар тартиби амал, бод бо бод овезише дошт ва об бо хок омезише, чаъди бунафша пуртоб буд ва чирми саҳоб пургулоб, фарши зумурад дар саҳни ҳар марғзоре ва сарҳи мумаррад бар фарқи ҳар кӯҳсоре». Дониши васеъ ва огоҳии хуб аз забону маданияти араб ба М. Усмонов имкон додаанд, ки ӯ аз ӯҳдаи тарҷумаи ин асари душворписанд ба хубӣ барояд.

Баҳс дар атрофи тарзи навишти исмҳои ҳоси шарқӣ ҳанӯз аз даврани пайдоиш ва ташаккули ховаршиносӣ шуруъ шуда то имрӯз давом дорад. Аз сабаби ба як ҳулосаи муайян наомадани шарқшиносон аст, ки номи бисёр адибону шахсони маъруфи таърихӣ шарқ дар асарҳои гуногун ба таври мухталиф ва баъзан пурғалату аз асл дур сабт мешавад. Аз ҷумла дар хусуси имлои номи Муҳаммад ҳанӯз нависанда ва мутафаккири маъруфи Молдавия Д. Қантемир соли 1719 баҳс кушода, онҳоро, ки ин номро бо шаклҳои Магомед, Магмет, Муаммет зикр менамоянд, саҳт танқид карда, тарзи на-

вишти Мухаммедро пешниҳод намуда буд. Тақрибан пас аз сад сол шарқшиноси рус А. В. Болдирев боз дар ин бобат изҳори назар намуда имлои Могаммедро дуруст шуморида буд. Хушбахтона, дар «Бахтиёрнома» тарзи саҳеҳ ва ҳақиқатан дурусти навишти ин ном дар шакли Муҳаммад, ки Б. Ғафуров ва Е. Э. Бертельс барин донишмандони маъруф низ ҳамин тавр менавиштанд, ба назар мерасад. Ҳамчунин дар «Бахтиёрнома» исмҳои хоси Мухаллаб, Қайсар, Парвиз, Юсуф, Ғафур дуруст сабт ёфтаанд, ки қобили қабул ва шоистаи пайравӣ мебошанд. Вале ба назари мо дар навишти баъзе исмҳои дигар ҳамин усул риоя нашудааст. Масалан, Хотанро Хутан, Зелихаро Зулайхо, Меджнунро Маджнун, Ноурузро Навруз, Чоугонро Чавгон, Ханаанро Қанъан навиштан боиси боз ҳам ба асл наздиктар шудани он калимаҳо мегардид.

Тарҷумани русии «Бахтиёрнома» бешубҳа аз зумран бехтарин тарҷумаҳои насри классикии тоҷику форс буда, хонандагони сершумори советиро бо яке аз ёдгориҳои пурбаҳои бадеиву дидактикии Шарқи бостонӣ шиносо менамояд ва ба онҳо ғизои маънавию эстетикӣ мебахшад.

Вақти он расидааст, ки нашриётҳои ҷумҳурии мо ҳам дар наشري дурдонаҳои насри гузашта ташаббуси васеътару бештар зоҳир карда, хонандагони тоҷикро бо осори гаронбаҳои аҷдодонашон шиносо намоянд.

1979.

СУХАНВАРИ МУМТОЗ

Адабиёти классикии тоҷику форс, ки дорони таърихи бисе бою бостонист, ба ганҷинаи тамаддуни олам дурдонаҳои гаронбаҳои бешуморе бахшидааст. Яке аз намояндагони ин адабиёти бо зебоию латофат, рангиниву фасоҳат ва пурмазмуниву балоғати хеш машҳур Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ мебошад, ки бо лақаби «Халлоқ-ул-маснӣ» (яъне сфаридгори маъниҳо) ном баровардааст.

Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ аз намояндагони барҷастаи адабиёти асрҳои XII—XIII ба шумор рафта, дар арсаи назми форсу тоҷик мақоми ба худ хосро ишғол менамояд. Аз ин ҷост, ки ҳаёт ва эҷодиёти ин шоири мумтоз диққати бисёр тазкиранигорону дониш-

мандон ва муҳаққиқону ҳаводорони назми дилпазири тоҷику форсро ба худ ҷалб намудааст.

Муҳимтарин сарчашмаҳое, ки ҳоло роҷеъ ба аҳвол ва ашъори шоир маълумоти нисбатан мукаммале мебахшанд, «Тазкират уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самаркандӣ, «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддини Восифӣ, «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ, «Миръот-ул-хаёл»-и Шероҳони Лудӣ, «Оташкада»-и Озар, «Тазкираи Хусейнӣ»-и Мир Хусейнӣ Дӯст, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Ништари ишқ»-и Ҳайдарқулихони Азимободӣ ва куллиёти ашъори ҳудӣ шоир мебошанд.

Инчунин дар зимни як зумра асарҳои тадқиқотӣ, фирҳанг ва феҳристҳо дар ин бобат маълумотҳои муҳталиф ба назар мерасад. Вале ҳаёт ва эҷодиёти ин шоири маъруф ҳанӯз мавриди омӯзиш ва тадқиқи ҳосе қарор нагирифтааст.

Номи шоир Исмоил ва таҳаллусаш Камол буда, «Халлоқ-ул-маонӣ» лақабест, ки муосиронаш ба ӯ додаанд.

Падари Исмоил Ҷамолиддин Муҳаммад Абдураззоқи Исфahонӣ аз шоирони маъруфи замонааш буда, махсусан, дар қасидарасоӣ устои барҷаста ба шумор меравад. Ҷамолиддин Абдураззоқ, ки аслан ба табакаи хунариандон мансуб аст, қисми зиёди умрашро дар шаҳри Исфahон ба касбҳои заргарӣ ва наққошӣ гузаронида, оқибат ба шоирӣ пардохтааст. Ӯ, махсусан, дар шоирӣ шӯҳрати босазое пайдо кардааст ва девони ашъораш машҳур мебошад.

Мувофиқи маълумоти Давлатшоҳи Самаркандӣ Ҷамолиддин Абдураззоқ ду писар доштааст, ки онҳо Муиниддин Абдулқарим ва Ҷамолиддин Исмоил будаанд. Вале аз ишораи зерини ҳудӣ Ҷамолиддин Абдураззоқ дар яке аз қасидаҳояш маълум мегардад, ки ӯ дорои чаҳор (ё аз ин зиёдтар) фарзанд будааст:

Ҳаст бар пой ман ду банди гарон,
Илқати чор тифлу хубби ватан.

Аз онҳо Муиниддин Абдулқарим ҳамчун ҷакеҳи маъруф ба камол расида, дигар илмҳои замонаашро ҳам хеле хуб медонистааст ва фарзанди калонӣ Ҷамолиддин Маҳмуд дар ҷавонӣ аз олам даргузаштааст ва лақаби ӯро ба бародари хурдиаш Исмоил додаанд.

Камолиддин Исмоил дар шаҳри Исфаҳон дар оилаи марди фозилу донишманд ва шоиру ҳунарманд Чамолддин Абдураззоқ таваллуд меёбад.

Соли таваллуди ӯ дар ягон сарчашма зикр нагардидааст. Вале, чунон ки ҳуди Камолиддин дар яке аз марсияҳояш қайд мекунад, ӯ дар вақти вафоти падараш — соли 588 х./1192 м. 20-сола будааст:

Синнам зи бист арчи фузун нест, мешавад
Гардуни пир аз бунӣ сиву ду чокарам.

Дар асоси ин санаи таваллуди Камолиддинро соли 568 х./1172 м. шуморидан мумкин мешавад. Далели дигаре аз ашъори шоир дурустии ин фикрро тасдиқ мекунад. Таърихи вафоти шоир дар аксари сарчашмаҳои боэътимод соли 635 х./1237 м. нишон дода шудааст. Аз рӯи санаи тавлиди муқарраршуда (568 х.) ва соли фавт (635 х.) тахминан 67 сол дар қайди ҳаёт будани ӯ маълум мегардад. Ҳуди шоир ҳам дар яке аз қасидаҳои охиринаш, ки аз заъфу нотавонӣ ва пирию бемадорӣ шикоят мекунад, зиёда аз шастсола буданаширо қайд менамояд:

Расули марг зи ногаҳ ба ман расид фароз,
Қи кӯси кӯч фуру кӯфтанд, кор бисоз.
Дареғу ғам, ки пас аз шасту анд сол зи умр
Зи ногаҳон ба сафар меравам на баргу на соз.

Ё худ дар қасидаи дигар қариб 70 сол умр диданаширо таъкид карда менависад:

Шукри яксоата инъоми ту натвонам гуфт
В-ар кашад худ ба масал умр ба ҳафтод маро.

Камолиддин шояд таҳсилаширо дар зодгоҳаш Исфаҳон дар назди падари худ гузаронда бошад. Зеро аз як тараф падараш аз олимони ва донишмандони маъруф буд, аз тарафи дигар шаҳри Исфаҳон дар он давра аз марказҳои калони маданӣ ба ҳисоб мерафт. Илова бар ин аз як ишорати Камолиддин Исмоил равшан мегардад, ки хангоми наврасии ӯ падараш аз дӯкони заргарӣ ба мадрасае мекуҷад ва ба андӯхтани илму фазл ва омӯхтани шеърӯ шоирӣ шуғл меварзад:

Нест пӯшида, ки дар аҳди судури тозӣ,
Рахт зӣ мадраса овард зи дукон падарам.

Табиист, ки дар чунин ҳолат Қамолиддин Исмоил дар ҳамон мадраса таҳсил кардааст.

Бо тарбияву роҳнамоии падари фозилаш Қамолиддин илмҳои замонаашро аз худ намуда, ба донишмандӣ машхур мегардад ва беҳуда нест, ки Ддвлатшоҳ менависад: «Қамолиддин низ аҳли фазл ва донишманд аст».

Гарчанде оид ба чараёни ҳаёт ва вазъияти зиндагии Қамолиддин Исмоил дар сарчашмаҳо маълумоти кофӣ нест, вале дар ин хусус аз ашъори ҳуди шоир баъзе ишорахоро дарёфт кардан мумкин аст. Масалан, дар як қасидаи шикоятнаш шоир зимни баёни аҳволи ногувори моддии худ ба яке аз сафархояш, ки се сол тӯл кашида, бидуни ғоидае анҷом ёфтааст, ишора менамояд:

Чу бехтарин хунар андар замона беҳунарист,
Маро чӣ суд, ки сармоя чуз маонӣ нест.
Пас аз сесола сафар аз ман ин, ки бистонад,
Ки чуз фасона маро аз он маолӣ нест.

Аммо шоир қай, ба кучо сафар кардан, мақсад ва тарзи гузаштани он сафарро баён намекунад. Азбаски қасидаи мазкур аз аввал то охир мазмунҳои шикоятӣ дар бар мегирад ва шоир даврони ҷавонӣашро ёд менамояд, эҳтимол меравад, ки ин сафари ӯ дар миён соли ё пириаш ба вуқӯъ омадааст. Ба сафару сиёҳатҳо баромадани шоирро байти зерин низ далолат мекунад:

■ Чаҳон бигаштаму офок сар ба сар дидам,
На мардумам, агар аз мардумӣ асар дидам.

Аз ин қасидаи шиквӣ боз оид ба як ҷиҳати шахсияти шоир маълумот гирифтани мумкин аст, ки ин ханӯз аз овони ҷавонӣ ба дарди ҷашм (рамад) гирифта будани ӯст:

Зи норавоии нонам шикоятест аз най,
Дар оби ҷашм тақсир аз ҷавонӣ нест.

Қамолиддин Исмоил дар қасидае азобу ранҷҳои аз ин дард кашидаашро тасвир менамояд:

Чонам зи дарди чашм ба чон омад аз азоб,
Ё раб, чу дид кохам аз ин дарди чашм ноб.
Хар шаб зи рушноии худ то сабедадам
Сӯзон дар оби дида чу шамъам зи дарду об...

Ин порчаҳои шеърӣ далели онанд, ки Камолиддин Исмоил дар ҷавонӣ ба бемории рамад ё худ дарди чашм гирифтोर шудааст ва ин бемории ӯ то синни пириаш давом кардааст. Аз порчаи зерини китъаи Чамолӣддин Абдураззоқ равшан мегардад, ки падари шоир ҳам муддати зиёде мубталои чашмдард буда, аз он ранчу азобҳои мекашидааст:

Махрум мондам зи ғавонд ба дарди чашм,
«Худ-ал-ҳарис махрум» дар ҳаққи мост рост.
Тифли басар дар онла гаштаст ширхор,
Сад бор беш хӯрду ту гӯй, ки ноштост.
Дар ҳуди ман шуд обилаву ман зи аблаҳӣ
Бар дида менишонамаш ин худ чӣ тӯтиёст.

Аз рӯи нишондоди сарчашмаҳо Камолиддин Исмоил дар охири умр гӯшанишинӣ ихтиёр намуда, иршодии шайхӣ бузургии он давра Шаҳобиддини Сӯҳравардиро қабул кардааст.

Ахбороти сарчашмаҳо доир ба таърихи вафоти Камолиддин Исмоил муҳталифу гуногунранг бошад ҳам, маълумоти дар ин бобат дарҷ намудан Давлатшоҳи Самарқандӣ, чунон ки донишманди эронӣ Мирзо Аббосхони Иқбол низ тасдиқ мекунад, ба ҳақиқат наздик мебошад.

Ҳамон навъе, ки Давлатшоҳ хикоят мекунад, ҳангоми Исфакхонро истило намудани лашкари Уктой Қоон (писари саввӯми Чингизхон), ки ба санаи 633 х./1235 м. рост меояд, Камолиддин Исмоил ҳамонро дар «зовияи берун аз шаҳр» «дар хиркаи сӯфия» зиндагӣ мекард. Азбаски муғулҳо зоҳиран ба сӯфиён осебе намерасониданд, як гурӯҳ мардуми шаҳр ва деҳоти атрофи он амволи худро дар ҷоҳе, ки дар он зовия мавҷуд буд, пинҳон менамоянд. Боре муғулбачае ба шикор баромада дар пирду атрофи зовияи Камолиддин Исмоил мурғеро сайд карданӣ мешавад ва иттифоқо зехгири ӯ ба ҷоҳе, ки амволи мардум дар он пинҳон буд, меафтад. Муғулбача барои гирифтани зехгир ба ҷоҳ даромада, дар он ҷо молу ашёи зиёдеро мебинад... Ҳамин тариқа, муғул-

хо аз молҳои пинҳонкардаи мардум хабардор шуда, аз Камолиддин талаб менамоянд, ки ҷои молҳои дигарро ҳам нишон диҳад. Шоир беҳабар буданаширо аз молҳои боқимонда изҳор кунад, муғулҳо дар ғазаб шуда, ӯро ба қатл мерасонанд. Давлатшоҳ қайд менамояд, ки шоир «дар вақти мурдан ба хуни худ ин рубоӣ тахрир кард:

Дил хун шуду шартӣ ҷонгудозӣ ин аст,
Дар ҳазрати ту каминабозӣ ин аст.
Бо ин ҳама ҳам ҳеч намеёрам гуфт
Шояд, ки магар банданавозӣ ин аст».

У саран катли Камолиддин Исмоилро ҷуввӯми ҷи-мод-ул-аввали соли 635 х. нишон медиҳад, ки ин ба 21 декабри соли 1237 мелодӣ баробар аст.

Кушта шудани Камолиддин Исмоил ба дили аҳли фазлу хунар ғаму ғуссаи зиёде меорад ва онро басо мутаассир мегардонад. Аз он ҷумла шоири ҳамзамонаш Асириддини Усмоӣ ғаму андӯҳи беканори худро дар марсияи ҷонгудозаш ба тариқи зайл ифода менамояд:

Ҷаҳони ҷон, Камолиддин Симоил,
Шунидам вай, ки ногаҳон фуру шуд.
Дареғ он шамъи равшандида ногаҳ
Ба бодӣ дарди бедармон фуру шуд.
Ба ҳоки тира чун хуршеди тобон
Зи даври гунбади гардон фуру шуд...

Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ аз ҷумлаи шоиронест, ки аз худ ашъори зиёди пурбаҳое ба мерос мондаанд ва девонхояшон дар саросари кишварҳои порси-забонон маъруфу машҳур аст. Холо аз осори Камолиддин Исмоил дар навъҳои қасида, ғазал, қитъа, рубоӣ, таркиббанд ашъор боқӣ мондааст, ки имрӯз ба тавассути ду нусхаи хаттӣ ва ду наشري сангии Бомбай ва Техрон ва як наشري нави Техрон дастраси мо мебошад.

Чунон ки зикр гардид, Камолиддин Исмоил аслан устои қасидасароӣ буда, дар ин соҳа наваҷодҳои зиёде зоҳир намудааст ва таъсири қасоиди ӯ дар қисматҳои дигари эҷодиёташ ҷӣ аз лиҳози мавзӯӣ, мундариҷа ва ҷӣ аз ҷиҳати шакл ҳувайдост. Қитъа дар эҷодиёти ӯ пас аз қасида ҷои муҳимро ишғол намуда, мазҳари ақоид ва афкори пешқадами сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии шоир ба шумор меравад.

Шоир дар такомул ва таҳаввули ин навъи шеър низ саҳме гузошта, қитъаҳои шӯрангезу гуногунмавзӯи зиёда ба ёдгор мондааст, ки ба василаи онҳо метавон роҷеъ ба ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва адабии асрҳои XII—XIII маълумотҳо пайдо кард. Муҳимтар аз ҳама он аст, ки дар қитъаҳои Камолиддин Исмоил сӯзиши дили ранҷури шоири бенаво шикояту эътирозҳои ӯ аз давраи замони ва аҳли ҳукмронии он, азобу машаққатҳои рӯзгори ноҳамвораш таҷассум ёфтаанд.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки Камолиддин Исмоил дар як қитъаи худ ба мавзӯю мундариҷа ва хосиятҳои ашъораш ишора менамояд ва онро метавон дастур ё сараҳборе номид, ки хонандаро ба фаҳмидан ва идроки эҳсоусу афкори ӯ раҳнамоӣ мекунад. Аз ин рӯ зикри абёге чанд аз он қитъа бамавҷеъ аст:

Дар ин сафина нигаҳ кун, ба чашми маънӣ бин,

Ки рашки лӯбати Мониву сурати Чин аст.

Сафина чист? Ғалат мекунам, ки дарёест,

Ки дасти ақл зи атрофи он гухарчин аст.

Зи пой то сари ӯ як ба як тааммул кун,

Бубин, чӣ гуна ҳама хуби нағзост аст...

Муфарреҳаст зи баҳри равони ғамзадагон,

Ки ҷидду хазлаш маъҷунӣ талху ширин аст.

Нагир хӯрда, ки мадху хичон ӯ ба ҳам аст,

Ки дар китоби худо офарину нафрин аст.

Дақиқиҳои маонияш дар либоси хуруф

Чу дар сиёҳии шаб равшании Парвин аст...

Сафинаҳоро дар баҳр дидаанд басе,

Сафинае, ки дар у баҳрҳо бувад ин аст...

Асрҳои тӯлонӣ мардуми шарқ бори гарону шиканҷи фаровони давраи зулмонию феодализмро мекашид. Халқи заҳматкаш барои ризқу рӯзӣ хидмати тоифаи золимонро мекарду ба ҳамаи ранҷу азобҳои тоҷатфарсо бардошт менамуд. Бехбудии айём ва озодин мулкҳо таманно диди, вале онҳоро пайдо карда наметавонист. Маҷбур буд, ба дода қаноат варзаду ҳар неку бади рӯзгорро аз қазову қадар донанд. Вале миёни шабҳои зулмонию рӯзгори қашшоқона баъзан машъалаҳое падидор мегардиданд, ки омодаи мунаввар кардани роҳе буданд. Аммо ин машъалҳо миқдоран басо кам буда, қудрати равшан намулдани роҳи бузургтаре надидаанд...

Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ аз ҷумлаи шоиро-

нест, ки аз вазъияти мардуми меҳнаткаши давронаш ба хубӣ воқиф гардида, афкору омоли онро ба дурустӣ пай бурда, дар баъзе навиштаҳои худ ба қалам дода-аст. Ӯ аз парокандагиву маҳбусӣ, ларзониву ниммурдагӣ, бенавоиву зинда дар гӯр будани халқи меҳнаткаш шиква намуда, дар рӯзи равшан ҳамчун шабпарак душмани офтоб будани онро ифода мекунад:

Бас парокандаву парешонем,
Раҳ фарокору худ намедонем..
Ҳамчу хаффоши рӯзкӯр ҳама
Душмани офтоби рахшонем.
Зарду ларзону ниммурда зи ғам
Рост ҳамчун чароғи дуздонем..
Ҳеч фарёдрас намебинем,
Ҳарчи фарёд беш меҳонем.
Гар шунидӣ, ки дар вучуд касе
Зинда дар гӯр хуфт, мо онем.

Вале таассуф, ки шоир фақат кишва менамояду бас. Ӯ аз фаҳмидани сабабҳои ҳақиқии ба ин вазъият дучор гардидани халқ дур буд ва роҳи муборизаро барои раҳой ёфтан аз чунин ҳолат муайян карда наметавонист. Ин, бешубҳа, аз маҳдудиятҳои ғоявӣ ва таърихӣи Камолиддин Исмоил барин фарзандони замони феодалии Шарқ мебошад.

Шоир дар китъаи дигар, ки шояд ҳангоми пиронсолӣ сурудааст, дарди ҷонгудоии дили ранҷурашро баён месозад. Ӯ қайд мекунад, ки дилаш пур аз шикояту эътирозҳо ба замони қачрафтору абнои ҳукмрон он аст, вале ба изҳори онҳо маҷолу имконе надорад:

Лаболаб аст дахонам зи мочарое чанд,
Ки ҷуз бо лаби худ бо касе наёрам гуфт.
Шикояте, ки зи абнон даҳр аст моро
Бигӯяму накунам шарм? Не наёрам гуфт.

Дар ҳақиқат, замоне, ки як тоифа давлатмандони золим ҳукм доштанду моликият дар тасарруфи онон буд, шоире чун Камолиддин Исмоил наметавонист ақоиду афкори зиддизамонии хешро бепарда баён созад.

Дар як қатор китъаҳои шоир тасвири бенавоиву кашшокии аҳли илму ҳунар ва шикояту эътирози ӯ ба ин аҳволи нгувор мавқеи баланде доранд. Доир дар

порчаи зер аз фурумоё гардидани аҳли хунар, бад шудани вазъияти рӯзгори онон шикоят намуда, сабабгори он ҳолатро аз ҳокимон медонад:

Бар зиёнанд ҳама аҳли хунар,
Хоса бо сустии бозор чунин.
Ҳосиле андаку харче бисёр,
Рӯзгоре баду исфор чунин.

Ҳамон навъе ки маълум аст, яке аз сабабҳои ба ин вазъияти бад дучор гардидани фозилону хунармандон, бесуд ва беқадр шудани ҳуди илму хунар буд. Ин ҳолат низ аз назари шоири нуктасанҷ дур намондааст. Дар яке аз қитъаҳои маъруфаш ӯ бо таассуф қайд мекунад, ки дар ин рӯзгори беҳосил аз фазлу дониш суде нест. Беҳтар он аст, ки кас ба ҷои омӯхтани илму дониш даст дар найза занад ва ғоратгарӣ биёмузад, зеро, мегӯяд шоир кинояомеозна, бе найза коре ривоч намеёбад:

Ҳеч ҳосил зи фазлу дониш нест
Андар ин рӯзгори беҳосил...
Даст дар найза зан, ки дар ин давр
Нест бе найза равнақи омил.

Дар қитъаи мазкур шикоят аз эътирози саҳти шоир ба замонаву аҳли ҳукмронии он садо медиҳад.

Қамолиддин Исмоил беқадру қимат гаштани илму хунар ва қашшоқу бенаво шудани хунармандону фозилонӣ даврашро ҳаққонӣ тасвир намояд ҳам, сабаб ва омилҳои иҷтимоии ин ҳолатро дуруст ва ҳартарафа дарк накарда буд. Аз ин ҷост, ки ӯ сабабгори асосии ин вазъиятро давлатмандону ҳокимон медонад ва дар як қатор шеърҳоиаш аз онҳо шикоят мекунад.

Ҷуз мутолиаи ашъори шоир равшан мегардад, ки ӯ ба сурудани ҳаҷвияҳои зарофатомез иштиёқи томе доштааст ва ҳаҷвиёти фаҳшу қабҳи ба шахсони ҷудогона бахшидаро, ки дар он давр мустаъмал гашта буд, наменписандидааст. Агар дар қитъае ӯ аз омезиши мадҳу ҳаҷв иборат будани девонашро таъкид карда бошад, дар қитъаи дигар зарурати сурудани ҳаҷвияро ба тариқи зайл шарҳ медиҳад:

Ҳичо гуфтан, арчи писандида набвад,
Мабодо қасе, к-олати он надорад.

Худованди имсокро хаст дарде,
Ки ғайр аз хичо ҳеч дармон надорад...
Ҳар он шоире, к-ӯ набошад ҳичогӯ,
Бувад ҳамчу шере, ки дандон надорад.

Албатта, ин гуфтаи Камолиддин Исмоил бесабаб набуд, бо таъсири ҳаёти адабии давр алоқадор аст. Зеро, ҳамон навъе ки Забехулло Сафо дуруст қайд мекунад, «кори ҳаҷв ва бадзабонӣ дар ин давра (қарн шашӯми ҳичрӣ — М. М.) андак-андак ба ҷое қалбид, ки ҳатто гоҳ шоирон ҳангоми мадҳ ҳам аз истеъмоли илтизоми калимоти ракику зишт ибто намекарданд...»¹.

Вале бояд гуфт, ки усули ҳаҷвнигории Камолиддин Исмоил аз сабаки ҳаҷвиясароии шоирони дигари муосираш тафовутӣ зиёде дорад. Камолиддин Исмоил танҳо бо ҳаҷву мазамматӣ давлатмандону хоҷагон қаноат накарда, инчунин хислатҳои манфури аҳли ҳукмронӣ замонро ба зерӣ тозиёнаи танқид мегирад ва онро сахт маҳкум менамояд. Вале бояд иқрор шуд, ки ақоиди зиддизамонии Камолиддин Исмоил ҳам мисли дигар шоирони даврани феодалии характери барҷастаи иҷтимоӣ-сиёсӣ надоштанд ва танҳо баъзан унсурҳои онро дучор кардан мумкин аст. Дар ин бобат донишманди эронӣ Эҳсонӣ Ёршотир хеле хуб фармудааст: «...хоса интиқоди иҷтимоӣ дар шеърӣ форсӣ кам аст. Бо ин ҳол гоҳ ба қатъаоте, ки метавон онҳоро дорои мазмуни интиқоди донист, бармехӯрем»².

Чанде аз ин гуна фикрҳои танқидиро дар муқаттаоти Камолиддин Исмоил ҳам пай бурдан мумкин аст. Шоир дар қитъае, ки инъикоси ҳақиқии умумиро дар бар мегирад, баробари нишон додани бадбахтии аҳли фазлу ҳунар давлатмандону хоҷагонро, ки ба ҳоли бечорагон парвоя надоранд, сахт танқид мекунад:

Хоҷагонро, ки бошад меъдан анпошта,
Эътирозе шарт бошад аз забони гурусна.
З-он, ки аз оташ набошад пунбаро чандон хатар
К-аҳли неъматро бувад аз шоирони гурусна.

Дар қитъаи дигар бошад, шоир аҳли неъмату молро пасттарин тоифаи мардум ҳисобида, ба ҳар монанд

¹ Забехулло Сафо. Таърихи адабиёти Эрон, ҷ. 2, Техрон, 1338, с. 355.

² Эҳсонӣ Ёршотир. Шеърӣ форсӣ дар аҳли Шохрух, Техрон, 1334, с. 204.

мекунад ва барҳазар буданаширо аз онон ифода мена-
мояд:

Осмоно, замин фаротар дор,
Ба сару чон ҳар кучо, ки харест.

Замоне, ки Қамолиддин Исмоил умр ба сар мебурд,
аз давраҳои пурошӯбтарин дар таърихи мамолики Фор-
су Мовароуннахру Хуросон ба шумор меравад. Маҳз
дар ҳамон даврон рух додани ҳамлаи муғулҳо далели
равшани он шуда метавонад. Вазъияти ногувори мам-
лакат аҳли илму фазл, аз ҷумла Қамолиддин Исмоил
барин шоиронро ором намегузошт. Онҳо дар ашъори
худ ба ҷарҳи ситамгару аҳли ҳукмрони давр эътирозҳо
баён менамуданд. Қамолиддин Исмоил ҳам аз ҷангу
ҷидолҳои ҳаррӯзаи ҳокимон, ки ба харобии мамлакат
ва қашшокии мардуми меҳнаткаш оварда мерасонд,
мутаассир гашта менависад:

Ин воқеаи хоилу ҷонсӯз бубинед
В-ин ходисаи саъбу ҷигарсӯз бубинед.
Бар боз бубинед ситам кардани гунчишк,
Бар шер шағолон шуда пирӯз бубинед.
Аз дуди дили халқ дар ин мотами хунхор
Як шаҳр пур аз ӯташи дилсӯз бубинед...

Шоир дар ҷои дигар қайд мекунад, ки дар натиҷаи
ин ходисаву воқеаҳо амну исмат аз миёни халқ бар-
дошта шудааст ва касе мачоли оху фиғон кашидан на-
дорад:

Офиятро балон ногаҳон
Амну исмат зи хонумон бардошт.
Сараш аз тан ҷу шамъ бардоранд,
Ҳар ки аз бими ҷон фиғон бардошт.
Қард минқори марг зиккии ӯ,
Ҳар ки суфорсон даҳон бардошт...

Ҳамаи ин балоҳои ногаҳонӣ сабабгори он гаштаанд,
ки шоир ҳатто аз зодгоҳи худ дилхунук шавад ва он-
ро ба дӯзах монанд намояд.

Ӯ Исфаҳонро аз дӯзах ҳам бадтар медонад, зеро дар
дӯзах,— меғӯяд шоир кинояомезона — аз ғами оилаву
харҷи рӯзгору андешаи дузду бими кофар, ки дар зод-
гоҳаш дида мешавад, нишоне нест:

Андеша бикардам аз Сипохон
Дӯзах ба се-чор чиз хуштар
Анвои ғизо бақои дӯзах,
Онро ҳама хасту кори дигар,
Темори аёлу харчи бисёр,
Андешаи дузду бими кофар.

Дар қитъаи мазкур харчанд танкиди рӯйрош ба назар намерасад, вале пай бурдан душвор нест, ки дар он эътирози шоир ба аҳли ҳукмрони давр, ки боиси ҳама гуна бадбахтианд, зоҳир мегардад. Бо вучуди ин эътирози шоир хеле пассивона буда, сабабҳои асосии бадбахтиҳои халқи меҳнаткаш аз назари ӯ ниҳон аст. Аз ин ҷост, ки шоир ҷарҳи ситамгарро сабабгори асосӣ дониста меғӯяд:

Аз қисми ҳодисот кадомаст саъбтар,
Қ-он бар сарам зи ҷарҳи ситамгар наёмадаст.

Ба ин хулоса омадани Қамолиддин Исмоил бариин шоире, ки дар замони пурошӯби давраи феодалӣ зистааст, ҳодисаи табиист.

Бояд гуфт, ки дар ашъори Қамолиддин Исмоил баъзан ифодаи андешаҳои мухталифи ӯро ба олами беруна пай бурдан мумкин аст. Аз ҷумла дар қитъае шоир аз муносибати ҳештан бо фасли баҳор сухан ронда, аз зиддиятҳои ҷаббат будани табиат ва олами ҳастиро қайд мекунад ва инро ҳатто расм ё худ одати олам медонад:

Баҳор, аҷи бихишти ростин аст,
Дили ранҷури мо бо ӯ ба кин аст...
Ғиёҳе бардамад, сарве бирезад.
Чӣ шояд қард расми олам ин аст...

Ҳамин тавр, ба тавассути эҷодиёти гуногунҷабҳаи Қамолиддин Исмоил, ки аз қасидаҳои ғаррову ғазалҳои шево, таркиббандҳои диловезу рубоиёти дилкаш ва ниҳоят қитъаҳои зарофатомезу шӯрангез ҷаббат аст, метавон роҷеъ ба вазъияти он даврон, ҳаҳонбинии шоир ва ақоиду афкори ӯ маълумоти пурқимате ба даст овард.

1970.

Шайх Фахриддини Иброҳими Ироқии Ҳамадонӣ, (1213—1289) ки аз ситорагони тобноки осмони назми тасаввуфии Эрон маҳсуб мешавад, бо осори рангину дурахшонии худ қарнхост, ки роҳи солиқони тариқатро мунаввар мекунад ва бо каломии шӯрангезу шево ба дидаҳои ошиқон нуру ба дилҳояшон сурур мебахшад. Яке аз осори гаронбаҳои Фахриддини Ироқӣ, ки на танҳо дар адабиёти он замон мақоми бузург доштааст, балки ба офаридаҳои ғзбони қарнҳои пасин низ таъсири зиёд расонидааст, маснавии «Ушшоқнома» мебошад, ки бо унвони «Дахнома» ҳам маъруф аст.

«Ушшоқнома» аз шоҳкорҳои Фахриддини Ироқӣ буда, дар соли 680 х.) 1281 м. барои Шамсиддин Муҳаммади Ҷувайнии Соҳибдевор — вазирӣ маъруф навишта шудааст ва эҳсосу андешаҳои шӯрангези ишқиву ирфонии шоирӣ мутасаввифро ибраз менамояд. Маснавии мазкур қомилан ба тавсифи ишқу ҷанбаҳои гуногуни маънавӣ ахлоқии он бахшида шудааст. Ишқ аз назари Ироқӣ яке аз вочиботу лавозими рӯҳонии ҳаёти инсон аст, ки бидуни он зиндагии ӯ маъни надорад:

Ишқ завқест ҳамнишини ҳаёт,
Балки ҷашм аст бар ҷабини ҳаёт...
Об дар меван хирад ишқ аст,
Балки оби ҳаёт худ ишқ аст.¹

Ишқ роҳнамои ҳаёти инсон аст ва ўро ба дарёфти ҳадафҳои ниҳоиву олии мерасонад. Аз ин рӯ инсон бояд ҳамеша аз ин мӯяи маънавӣ зиндагӣ бархӯрдор бошад. Шоир ҳар шахсро, ки аз ин неъматии илоҳӣ бебаҳра аст, ба ҳайвон монанд мекунад:

Ҳар ки аз ишқ бебаҳар бошад,
Андар ин раҳ ба сони ҳар бошад...
Ҳар ки ошиқ нест дар маънӣ,
Одамисурат асту ҳармаънӣ.

Ҳадафи Ироқӣ дар маснавӣ ишқи илоҳист, ки аз ишқи заминӣ ӯ маншаъ гирифта ташаккулу тақомул меёбад ва ба дараҷаи олии мерасад:

¹ Шайх Фахриддини Ироқӣ. Куллиёт, ба кӯшиши Саид Нафисӣ, ҷопи ҷаҳорум, Техрон, 1338, с. 349.

Ишк рӯзе, ки дарди ман афзуд,
Шуд хакиқӣ, агар мачозӣ буд.

Ба таври кулӣ дар маснавии «Ушшоқнома»-и Ироқӣ «ҳамон хатти ирфониро, ки... дар ғазалиёти девони ӯ ба авчи худ мерасад»¹, дунбол кардааст ва бо каломии соддаву фасеҳ ва ба василаи ҳикоеҳои гуногуни тамсилу таърихӣ бозгӯ намудааст.

Маснавии «Ушшоқнома» аз лиҳози сохтор низ қобили таваҷҷӯҳ мебошад. Маснавӣ аз 1653 байт иборат буда, 10 фаслро дар бар мегирад ва аз ин ҷост, ки бо унвони «Даҳнома» низ маъруф аст. Илова бар ин дар зимни маснавӣ 10 ҳикояти манзум ва 16 ғазал ҷой дода шудаанд, ки ҳама ҳамвазни маснавӣ мебошанд. Ба ин хусусияти маснавии «Ушшоқнома» муаллифи тазкирани «Майхона» Мулло Абдуннабии Фахруззамонии Қазвинӣ ишора карда навишта буд, ки «маснавӣ ба тарзи «Ҳадиқа» ба риштаи назм дароварда ва дар он миён ғазалгӯӣ фармуда»². Ҳадафи Фахруззамонӣ ҳамин «Ушшоқнома» аст, ки дар ҳақиқат дар вазни «Ҳадиқатул-ҳақиқа»-и Санои Ғазнавӣ, яъне баҳри ҳафифи маҳбуни мақсур суруда шудааст. Вале устод Саид Нафисӣ дар муқаддимаи «Куллиёти» шоир ба нуктаи мазкур эронӣ ғурифта навиштааст: «Ба тарзи «Ҳадиқа» нест ва танҳо бар вазни он аст»³. Ӯ ҳамчунин ба шӯҳрати «Ушшоқнома»-и Ироқӣ ва таъсири он ба осори шуарои қарнҳои баъдӣ ишора намудааст, вале роҷеъ ба аввалин шоире, ки ин равиши маснависароиро шурӯъ намудааст, изҳори назар накардааст. Дар ин бобат Мансур Растағори Фасой дар асараш «Анвоъи шеърӣ форсӣ» баҳс намуда, шоири қарни панҷуми ҳиҷрӣ Айюқиро нахустин навоваре медонад, ки дар зимни маснавии «Варқа ва Гулшоҳ» 10 ғазалро ҷой додааст. Ӯ низ ба пайравӣ аз Забехулло Сафо сабаби асосии онро дар қисси «Урва ва Уфро»-и арабӣ медонад, ки маъҳази достони Айюқӣ буда аст. Мансури Растағор дуруст таъйид менамояд, ки «ғазалҳои Айюқӣ назми дерини маснависароиро дар ҳам мешиканад ва ғазалро ворида маснавӣ месозад; аммо ҳамчунон ба якнавохтии вазни ғазалу

¹ Ян Рипка, Отакар Клима, Иржи Бечка. Таърихи адабиёти Эрон, тарҷумаи Қайхусрави Қишварзӣ, Техрон, 1370, с. 112.

² Мулло Абдуннабии Фахруззамонӣ. Тазкирани «Майхона», бо эҳтимоми Аҳмади Гулчини Маъонӣ, Техрон, 1339, сах. 48.

³ Ироқӣ. Куллиёт, с. 21.

маснави вафодор мемонад»¹. Дар идомаи баҳс роҷеъ ба ихтироъи Айюкӣ Мансури Растагор мутазаккир мешавад, ки «ибтикори Айюкӣ дар қарни ҳафтум мавриди таваҷҷӯҳи Амир Хусрави Деҳлавӣ (мутаваллиди 651 ҳиҷри қамарӣ) қарор мегирад ва ӯ дар «Қирон-ус-саъдайн», ки дар соли 688 дар муддати шаш моҳ сурудааст, бо рафъи нуқси кори Айюкӣ ба ироаи теъдоде қасида ва ғазал дар зимни маснавии худ мепардозад»².

Ҳамон тавре ки мушоҳида мешавад, Мансури Растагор маснавии «Ушшоқнома»-ро, ки қабл аз маснавии Амир Хусрави Деҳлавӣ таълиф шудааст, нодида гирифтааст ва аз он ёде накардааст. Сабаби нодида гирифтани ин падидаи маъруфи адабӣ маълум нест. Зеро «Куллиёт»-и Фаҳриддини Ироқӣ ҳанӯз соли 1959 бо кӯшишу муқаддимаи муфасссали устод Саид Нафисӣ чоп шудааст. Ҳамчунин маснавии «Ушшоқнома»-и Ироқӣ соли 1949 бо тасҳеҳи матни форсӣ ва тарҷумаи англисии он аз тарафи ховаршиноси маъруф Ч. Арберри интишор ёфтааст. Бо ин ҳама ҷои таъҷҷуб ва таассуф аст, ки ин маснавӣ аз назари Мансури Растагор дур мондааст.

Зимнан бояд гуфт, ки ҳарчанд «Варқа ва Гулшоҳ» аз аввалин маснавиҳои адабиёти форсизабон аст, ки шомили ғазал мебошад, вале ин равиши маснависароӣ бо ташаббуси Фаҳриддини Ироқӣ ба ҳукми анъана даромада аст ва шоирони асрҳои баъд аз қабилҳои Авҳадӣ, Мароғӣ, Убайди Зоқонӣ, Имоди Шерозӣ, Имодиiddини Фақеҳи Қирмонӣ маҳз ба Фаҳриддини Ироқӣ пайравӣ карда, ҳатто унвони маснавиҳои худро ҳам «Даҳнома» номиданд.

Масъалаи дигаре, ки қобили зикр мебошад, он аст, ки оё Фаҳриддини Ироқӣ маснавии Айюқиро мавриди мутолиа ва истифода қарор додааст? Дар «Ушшоқнома»-и Ироқӣ аз маснавии Айюкӣ ва қаҳрамонони ӯ зикре нарафтааст, вале ба қиссаҳои дигари ошиқона ишораҳои зиёд ба назар мерасад, амсоли байтҳои зер:

Васфи маъшукро зи ошиқ пурс,
Хусни Азро зи чашми Вомиқ пурс.
Васфи Ширин ба назди Хусрав гӯй,
Меҳри Лайлӣ зи таъби Мачнун чӯй.

¹ Мансури Растагори Фасой. Анвоъи шеърӣ форсӣ, Шероз, 1373, с. 463.

² Ҳамон ҷо, ҳамон сах.

Сӯзи парвона шавки парвин дон,
Асли савдои Вис Ромин дон.

Дар ғазалиёт ва ашъори дигари Фаҳриддини Ироқӣ низ ишораҳои фаровон ба қиссаҳои машҳури ишқӣ ба назар мерасад, вале аз «Варқа ва Гулшоҳ»-и Айюқӣ, ёде нашудааст. Аз ин рӯ ба чунин натиҷа мерасем: Эҳтимол Ироқӣ аз маснавии «Варқа ва Гулшоҳ»-и Айюқӣ хабар надошта бошад. Зеро аввалан ин маснавӣ монанди дигар маснавиҳои ишқӣ шӯҳрат надорад. Сониян Ироқӣ бештари вақти худро дар хароботу хонакоҳ ва ё сафарҳои тӯлонӣ дар Хиндустону Туркия гузарондааст ва ноогоҳ будани ӯ аз маснавии номашҳури «Варқа ва Гулшоҳ», ки андаке қабл аз замони ӯ таълиф шудааст, аз эҳтимол дур нест. Аз Айюқӣ ва маснавии ӯ ёд накардани муаллифони «Ошикнома»-ву «Дахнома»-ҳои асрихи баъдӣ низ инро тасдиқ менамояд.

Дар ҳар ҳолат маҳз «Ушшоқнома»-и Ироқист, ки равиши тозаро дар маснависароӣ дар адабиёти форсу тоҷик роиҷ кардааст.

Ҳамон тавре ки ишора шуд, ғазалҳо ва қисмати маснавӣ дар «Ушшоқнома»-и Фаҳриддини Ироқӣ аз лиҳози вазн муштарақанд. Миёни қисматҳои мазкур ҳамчунин робитаи зичи маънавию мантиқӣ мавҷуд аст. Масалан шоир дар маснавӣ ишқро ситоиш намуда зарурати онро дар ҳаёти инсон таъйид мекунад ва зиндагии беишқро ботил медонад:

Эй, ки ошиқ най, ҳаромат бод,
Зиндагонӣ медиҳӣ барбод.

Сипас ғазале нақл мешавад, ки дар он шоир андеша ва эҳсосоти ғавқро идома ва тақвият медиҳад:

Ҳар диле, к-он ба ишқ моил нест,
Хучраи дев дон, ки он дил нест.
Зоғ гӯ: «Беҳабар бимир аз ишқ,
Қи зи гул андалеб ғофил нест».
Дили бе ишқ чашми бенур аст,
Худ бубин, хочати далоил нест.
Бедилонро ҷуз остонаи ишқ
Дар раҳи кӯи дӯст манзил нест.
Ҳар ки Мачнун шавад дар ин савдо
Эй Ироқӣ, мағӯ, ки оқил нест.

Дар баъзе мавридҳо ғазал идомаи мустақими қисмати маснавӣ буда, ҳатто калимаву таъбирҳои онро такрор менамояд: Байти охири қисмати маснавӣ:

Андар он рах, к-аз ӯ нишон чӯянд,
Сар фидо карда тарки чон гӯянд.

Матлаъи ғазал:

Саҳл гуфтӣ ба тарки чон гуфтан,
Ман бидидам наметавон гуфтан.

Мақтаъи ғазал:

З-орзӯи лабат Ироқиро
Шуд мусаллам ҳадиси чон гуфтан

Байти аввали қисмати маснавӣ:

Чуз ҳадиси ту ман намедонам,
Хомӯшӣ аз суҳан намедонам.

Ҳамаи ғазалҳои дар зимни маснавии «Ушшоқнома» омада ба ҳуди Ироқӣ мансуб буда, аксари онҳо дар қисмати ғазалиёти девони шоир ҳам ба назар мерасанд. Вале аз муқоясаи онҳо баъзе тафовутҳо дар матн метавон мушоҳада кард. Барои мисол дар ғазале, ки бо матлаъи зер оғоз меёбад, ҳафт тафовут ба ҷашм мерасад:

Ошкоро ниҳон кунам то чанд?
Дӯст медорамаст ба бонги баланд.

Илова бар он ғазали мазкур дар зимни маснавӣ комилтар шуда, ду байт бештар дорад. Далелҳои ғазалҳои худро ҳангоми таълифи маснавӣ аз ҳифз нақл кардааст. Ҳамин тавр баррасии амиқу ҳарҷонибаи маснавии «Ушшоқнома»-и Фаҳриддини Ироқӣ барои таҳқиқи аҳволу осори ва ҷаҳонбиниву афкори шоир ва ҳалли масоили мухталифи маснависароӣ дар адабиёти форсу тоҷик мусоидат хоҳад кард.

1995.

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ — СИТОИШГАРИ ИШҚУ ДУСТИ

Камоли Хучандӣ аз ситорагони дурахшони осмони шеърӣ форсизабон аст, ки дар тӯли қарнҳо дилҳои ошиқону зебописандон, муштоқону ҳаводорони назмро пурнуру фурузон намудааст. Ғазалҳои диловезу латифи ин суҳанвари ҳушилҳои дар ҳамаи давраи замони мӯнису ҳамдаими пиру ҷавон, ошиқону маъшукон, ғарибону бекасон буда, дар рӯзҳои саҳти зиндагӣ ба онон рӯҳу тавон, нируву дармон ато кардаанд, ба дилҳои ғамдида сурур, ба дидаҳои намдида нур додаанд. Аз ин ҷост, ки сурудаҳои ин суҳанвари мумтози имрӯз ҳам аз таронаҳои дилписанди мардум мебошанд.

Қамолиддин Муҳаммад Абулҳамади Хучандӣ маъруф ба Шайх Қамоли Хучандӣ дар ибтидои қарни XIV дар шаҳри бостониву зебоманзари Хучанд ҷашм ба ҷаҳон кушодааст. Замони зиндагии ӯ ба даврае рост омад, ки Хуросону Мовароуннаҳр ва дигар кишварҳои Машриқзамин бар асари тохтутозҳои чингизӣҳои хунхор харобу валанғор гардида буд. Парешонии сиёсӣ боиси падид омадани амирону хонҳои мутааддид дар ин сарзамин гардид, ки ҳар кадом даъвои истиқлол мекарданд ва байни онҳо низоъу кашмакашҳои хунин сурат мегирифт. Вазъи бӯхронӣ ва ошуфтагии ин давронро муаррихи номӣ Низомиддини Шомӣ басо возеҳу равшан ба қалам додааст: «Ҳар киро андак қуввате буд, дар макоми муҳолифат саркашӣ менамуданд ва бад-ин сабаб фитнаву ошӯб мунташир шуд ва парешониву ташвиш ба ҳоли мамолиқ роҳ ёфт ва раъият дар ҷанголи зулм афтод».

Хучандӣ зебо ҳам, ки «тирози ҷаҳонаш» меҳонданд, вазъи ногувор дошт ва рӯзгори ҷавони Қамол дар ин шаҳр хеле ба саҳтӣ мегузашт:

Карда аз ҳар тарафе дарду бало касди Қамол
Дар миёни ҳама мискин тани танҳо чӣ кунад?

Мусибатҳои зиндагӣ, бекасиву танҳои, муҳити носозгор ва ҷанд омилӣ дигар боис шуданд, ки Қамол зодгоҳашро тарк намуда, сафари Маккаро пеш гирад ва ҳангоми бозгашт аз ҳаҷ дар шаҳри Табрез бимонад. Табрез низ аз шаҳрҳои бостониву ободу зебо ва ҳушбоду ҳавои Эронзамин будааст. Дар асри XIV ин шаҳр на фақат маркази бузурги иқтисодиву тиҷоратӣ ва «пу-

ле миёни Шарқ ва Ғарб» буд, балки конуни фарҳангу хунаrxои зебо низ махсуб мешуд. Дар ин ҷо донишмандону адибони зиёде ҷамъ омада, ҷароғи илму адаби форсиро фурӯзон медоштанд. Ин ҳама таваҷҷуҳи Қамолро ба худ ҷалб намуданд ва ӯ Табрезро маскани доимии худ қарор дод. Зиндагии шоир дар ин шаҳр рӯ ба осудагӣ ниҳода зоҳиран соҳиби зану фарзанд ҳам мешавад. Вале ин осудаҳоли дер давом намекунад ва соли 1385 ҳокими Дашти Қипчоқ Туктамишхон ба Табрез ҳучум карда, шаҳрро тороҷ менамояд ва баробари амволи дигар Қамолро низ ба пойтахти худ шаҳри Сарой мебарад. Зиндагии Қамол дар Сарой ҳам бад наметгузаштааст, ки меғӯяд:

Бӯстонест Сарой аз гули он рӯй, Қамол,
Ба Сарой омадӣ, эй булбули хушгӯ, бисарой.

Боз мефармояд:

Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман фориғам зи хар ду сарой.

Бо вучуди ин шоир дар фироқи ёру дӯстон ва ҷудой аз Табрезу табрезиён ранҷ мекашад ва эҳсоси дилбастагии худро ба шаҳри дӯстдоштааш дар рубоии зер баён мекунад:

Табрез маро ба ҷои ҷон хоҳад буд,
Пайваста маро вирди забон хоҳад буд.
То дарнакашам оби Ҷарандобу Гачил,
Сурхоб зи ҷашми ман равон хоҳад буд.

Тавре ки донишмандони маъруф Эраҷи Афшор, Аҳмад Гулчини Маъонӣ ва қамолшиноси ҷавони тоҷик Б. Мақсудов ба субут расондаанд, Қамолро пас аз 11 соли (на 4 сол, ки то вақтҳои охир мепиндоштанд) иқомат дар Сарой Амир Темур ба Табрез овардааст.

Ҳокими Озарбойҷон Султон Ҳусайни Ҷалоирӣ Қамолро хуш пазироӣ карда дар мавзеи хушманзари Валиёнқӯх боғе ба шоир ҳадя намуда, дар он ҷо барои ӯ биное ҳам месозад. Шоир он боғро бо шавку ҳаваси зиёд обод карда, ба он «Биҳишт» ном мегузорад. Даромаде, ки аз меваи дарахтони ин боғ ба даст меомад, барои мардуми қашшоку бенаво харҷ мегардид. Худи

шоир низ зиндагии факирона ба сар мебурд, вале ҳеҷ
гоҳ барои дарёфти молу сарват ба мадҳу ситоиш на-
пардохта назарбаландона мегӯяд:

Дасти султонон намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарвеш эҳтиёҷ.

Камол бо олимону орифон, адибону ҳунармандони
замонаш робитаи хуб доштааст. Ба хусус дар байни
Камоли Хуҷандӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ — ин ду шоири бу-
зургӣ қарн робитаи хеле қавӣ мавҷуд будааст. Онҳо бо
ҳам мукотиба намуда, шеърҳои тозаашонро ба якдигар
мефиристодаанд ва ғазалҳои ҳамдигарро татаббуъ ме-
намудаанд. Аз ҷумла ғазали машҳури Камол, ки бо
матлаи зер шурӯъ мешавад, ба Ҳофиз хеле таъсири
амиқ расондааст:

Гуфт ёр: «Аз ғайри мо пӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашм»,
В-он ғае дуздида бар мо менигар. Гуфтам: «Ба чашм».

Камол низ монанди Ҳофизӣ бузург ба маслаки ир-
фонӣ гаравида, ҳарчанд пире надоштааст, ба дараҷаи
баланди он маслак расидааст.

Камоли Хуҷандӣ соли 1401 чашм аз ҷаҳон пӯшида-
аст ва ўро дар ҳамон боғи «Биҳишти» Валиёнкӯҳи Таб-
рез дафн кардаанд.

Таърихи вафоти шоирро муосири ӯ Ҳоҷа Абдура-
ҳим Хилватӣ дар китоби зер ба таври возеҳ нишон до-
дааст:

Орифи ҳақшинос Шайх Камол,
Ки ҷаҳонро ба шеъри тар гирифт.
То суҳан аз даҳан бурун афтад,
Қас суҳан мисли он бузург нагуфт.
Ҳаштсаду се гузашт, к-он хуршед
Ҳамчу маҳ дар саҳоби ғайб нухуфт.

Дар лавҳи мазори шоир як байт аз ғазали худӣ ўро
сабт карда буданд:

Камол аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазрат офарин, мардона рафтӣ.

Камоли Хуҷандӣ ҳамчун шоири хушилкуҳ ханӯз дар
замони зиндагӣ шӯҳрати зиёд пайдо карда буд. Ғазал-

ҳои лаифу шевои ӯ ҳатто бузургтарин ғазалсарои олам Хофизӣ лисонулғайбро мафтун намуда, чунон ки зикр шуд, таҳти таъсир қарор додаанд. Шоирону донишмандони маъруфи асрҳои баъдина низ мақоми баланди шоирӣ Камолро эътироф карда, ба ашъораш баҳои сазовор додаанд. Аз ҷумла мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ аз ғазалҳои Камол баҳравар шудани худро таъйид намуда навиштааст:

Ёфт камоле суҳанаш то гирифт
Чошнӣ аз суҳани Камол.

Аз осори Камолӣ Хучандӣ девони ашъор боқӣ мондааст, ки қисмати аъзами онро ғазалиёт ташкил мекунад. Барои тасҳеҳи матни ашъори боқимондаи шоир як гуруҳ донишмандон монанди Азизӣ Давлатободӣ, К. Шедфар, Шарифҷон Хусейнзода, Саъдулло Асадуллоев, Эраҷи Гулисурхӣ саъю кӯшиши босамар намуда, чаҳор маротиба матни илмиву-интиқодии девони Камолӣ Хучандиро дар Техрон, Маскав, Душанбе ба таъбирасондаанд. Вале бояд тазаққур дод, ки ханӯз қадимтарин нусхаҳои девони шоир, ки дар китобхонаҳои Ҳиндустон ва Осиёи Марказӣ маҳфузанд, мавриди истифода қарор нагирифтаанд ва нашрҳои мазқури девон қуллияи ашъори шоирро дар бар намегиранд. Аз ҷумла яке аз ғазалҳои машҳури Камол, ки дар ганҷинаи муסיқии классикии тоҷик «Шашмақом» ҳам ҷой гирифтааст, дар ҳеҷ як аз нусхаҳои ҳаттиву ҷопии мавриди истифода қарор гирифта ба назар намерасад, ҳол он ки ба мансуб будани ин ғазал ба шоир аз лиҳози сабки баён, ба хусус истифодаи таҷнисҳои лаифи камолон ҳеҷ ҷои шубҳа нест:

Ҷонро ба ҷуз лабони ту оби ҳаёт нест,
Ширинтар аз лаби ту ба олам набот нест.
Рӯзи нахуст, эй маҳи ҳубон, ба ошиқон,
Рухро чаро намудӣ, агар майли мот нест?
Гуфтам: «Давои дарди диламро хате навис»,
Гуфто: «Давот чун бинвисам, давот нест?»
Бар даври оразат хати сабзе, ки шуд падид,
Мазмуни хат ҳамин, ки ба ошиқ наҷот нест.
Догӣ ҷафо ба ҷони мани ҳастадил манех,
Рӯзе, ки дар вафот бимирам, вафот нест.
Гуфтам: «Закоти лаъли лабат бўсае бидех»,
Гуфто: «Бирав, Камол, ки вақти закот нест».

Девони Камол (нашри Маскав) аз 978 ғазал, 4 қасида, 101 китъа, 38 рубоиву дубайтӣ, 1 маснавӣ, 11 муаммо, 7 фард иборат аст. Баъзе муҳаққиқон ба шоир маснавии туркии «Латофатнома»-ро нисбат медиҳанд. Вале тавре ки Б. Мақсудов бо далелҳои қотей ба субут расондааст, маснавии мазкур дар нусхаҳои муътабарии девони Камол ҳой надорад ва онро аз ӯ доништан дуруст нест.

Чунон ки мебинем, Камол беш аз ҳама ғазал сурудааст ва ӯ барҳақ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ҳамчун устои ғазалсари шинохта шудааст. Ғазал, ки аз латифтарин навиҳои шеър аст, таваҷҷӯҳи аксари шоиронро дар тӯли беш аз ҳазор сол ба худ кашидааст. Дар ҳар аср садҳо шоирон дар сурудани ғазал ҳунаринамӯй кардаанд. Вале маҳз садаи чордахум давраи авҷи камолоти ғазал буда, Ҳофизу Камол устодони бузургу беҳамтон ин нави овозадорӣ шеъри форсу тоҷик ба шумор мераванд. Онҳо ғазалро ҳам дар ибрази эҳсосоти латифи ошиқонаву баёни андешаҳои волеи иҷтимоиву орифона, ҳам аз лиҳози маъниофариву тасвиркорӣ ва ҳам аз ҳайси латофату матонати калом, мусиқиву хушоҳангии суҳан ба сарҳадди камолот расондаанд.

Дар ғазалҳои равону дилнишини Камол эҳсосу андешаҳои латифу ошиқонаву орифона тавассути ҳаёлати нозуку амиқ, маъниҳои борику дақиқ, тасвирҳои рангину суҳанҳои шири ба қалам омадаанд. Дар ғазалҳои латифи Камол низ ба мисли ғазалҳои шӯрангези Ҳофиз симои ринд дар мадди назар қарор гирифтааст. Ринди Камол низ ошиқи лоубол аст, мафтунӣ зебоиву нақӯист, озодаву бебоқ аст ва бар зидди зиншти бедодӣ эътироз дорад. Ба хусус ӯ аз риёкории зоҳидони худкӯму нодон ва мӯхтасибони нопоку воизони мардумфиреб нафрати зиёд дорад, вале мӯнису ҳамдаи маъшуқи нозанину орифи ҳақбин аст. Ринди Камол низ маслаки маломатӣ ихтиёр карда, дилро хилватсари ишқи илоҳӣ намудааст.

Маъшук дар ғазалҳои Камол бештар бо унвонҳои ёр ва дӯст мавриди муҳотаб қарор гирифтааст. Ин мафҳумҳо маъниҳои гуногунро доро буда, ҳам ёру рафиқ, ҳам маъшуқу маҳбӯб ва ҳам ҷавҳари илоҳист. Дӯст барои ошиқ беҳтарин давлату сарват аст ва ҳаҷ моли дунё ӯро ин қадар хушҳолу хушбахт намесозад:

Давлат он нест, ки ёбам ду ҷаҳон зери нигин,
Давлат ин асту саодат, ки туро ёфтаам.

Шоир на танҳо эҳтироми дӯстро ба ҷо меорад, балки ба ӯ эътиқоду садоқати бепоён дорад. Хатто ғаму дарди дӯст барояш писанду хуш аст. Аз ин рӯ ӯ ҳозир аст, ки худро дар роҳи ишқи дӯст қурбон созад:

Дарди ту бех аз давост, ой дӯст,
Андӯхи ту ҷонфизост, эй дӯст.
Гуфтӣ: «Кушамат, вале раво нест»,
Гар дӯст кушад, равост, эй дӯст.

Дӯст пуштибони ошиқ аст ва дар зиндагии ӯ мақому эътибори баланде дорад:

Нест ғайр аз ту дастгир, эй дӯст,
Дастӣ афтодагон бигир, эй дӯст.
Офтоби ту мо ҷу зарра ҳама,
Ту бузургу мо ҳақир, эй дӯст.

Маъшук ё дӯст дар ғазалҳои Камол пеш аз ҳама инсонии заминист. Ӯ гандумгуну камонабрӯст, дорои қомати чун сарв, лаби ёкутранг, чеҳраи моҳталъат, чашмони шаҳлон чун наргис ва зулфони шабранг аст. Хусну ҷамоли ӯ табииву худодод аст ва эҳтиёче ба пардозу ороиш надорад:

Васфи рӯи ту, Камол, ар накунад, нуксон нест,
Набувад ҳочати машшота руҳи зеборо.

Маъшук дар ғазалиёти шоир дорои хусну ҷамоли беҳамтост. Ӯ аз ҳамаи ҳубони олам зеботару хушгилтар аст:

Хубони ҷаҳон хусни дилафрӯзу малоҳат
Доранд, валекин на чунин хусну ҷамоле.

Аз узвҳои маъшук беш аз ҳама рӯй ва зулф диққати шоирро ба худ кашидаанд. Рӯй мазҳари зебой буда, ба ошиқ фараҳ мебахшад, вале зулф аксаран боиси ранҷу азоби ошиқ мешавад ва мушкилоте дар роҳи висол пеш меорад:

Гар набинам рухат аз турраи мушкин, чӣ ачаб,
Дар шаби тира ба хуршед назар натвон кард.

Қамол борҳо дилбастагии худро маҳз ба рӯи маъ-
шук таъкид намуда, онро бо бехтарин сифатҳо васф
кардааст:

Эй ояти ҳусн аз руҳи хуби ту мисоле
В-аз ранги рухат дафтари гул нақши ҳаёле.

* * *

Сурати чон дар он ораз бин,
Бо чунин рух равост худбинӣ.

Рӯи маъшук мазҳари зебоиву ҳусну ҷамоли табии
инсонист, ки ҳеч падидаи табиат ба он баробарӣ карда
наметавонад, ҳатто офтоб ҳам:

Дар чоштгах зи чехра нақандӣ никобро,
Шарманда сохтӣ ҳама рӯз офтобро.

Рӯи маъшук аз он сабаб беҳамтост, ки зебоии он
аз ҷавҳари илоҳӣ маншаъ мегирад ва таҷаллии лутфи
худост:

Эй, ки аз зулфи ту хун дар чигари мушки Хитост,
Рӯи зебои ту ойинаи алтофи худост.

Ошиқ дар бисёр ғазалҳои Қамол шефтаи ҳусни ило-
хист, ҳуснест, ки таҷаллигоҳи зебоиҳои оламу одам аст.
Васфу ситоиши ин ҳусн ба тамоми аз ҳадди имкони ҳар
суханвар берун аст, вале бо вучуди ин шоирон сазӣ
кардаанд, ки дар ин роҳ қаламфарсоӣ кунанд ва Қа-
мол низ аз онҳост:

Натавонад, ки кунад васфи ҷамоли ту Қамол,
З-он ки ҳаст ойинаи ҳусни ту берун зи сифот.

Ба ин минвол дар ғазалҳои Қамол ишқи маҷозиву
ҳақиқӣ бо ҳам омезиш ёфтаанд ва ишқи заминӣ васи-
лае барои расидан ба ишқи илоҳӣ гаштааст.

Тавре ки зикр шуд, ситоиши дӯст ва дӯстӣ аз мав-
зӯҳои умдаи аксари ғазалҳои Қамол аст. Зимнан бо-

яд гуфт, ки на танҳо осори шоир, балки худи ӯ нчз пайвандгари риштаҳои дӯстии ду халқи ҳамнажоду ҳамзабон аст. Ӯ илова бар ашъори рангин силсилаи авлодони начибро аз худ боқӣ гузоштааст. Дар ин силсилаи пуршараф, ки то имрӯз дар сарзамини Эрон идома дорад, як зумра донишмандону адибони бузург ба назар мерасанд, ки моёи ифтихори ҳамагонанд. Аз ҷумла донишманди маъруфи карни XIX, сарвари нахустин донишгоҳи Эрон-Дорулфунун, шоир ва адиби номӣ Ризоқулиҳони Ҳидоят аз ҳамин силсила аст, ки худи ӯ дар ин бобат дар таъкири «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» дар зимни шарҳи ҳолаш навиштааст: «Волидамро масқатурраъс (зодгоҳ) — Ҷордаҳ калота аз мулки Ҳазорҷариб буда ва чун насаби обову аҷдоди ӯ ба Шайх Қамоли Хучандӣ мепайваста, дар асомии он тоифа Қамолӣ илҳок мешуда, чунон ки ҷадди фақирро Исмоил Қамол меномидаанд».

Набераи ин адибу донишманди маъруф Содик Ҳидоят, ки бузургтарин нависандаи муосири Эрон мебошад, аз халқаҳои тиллоии силсилаи маъқур аст, ки суннатҳои воли аҷдоди шарафманди худро идома додааст.

1996.

НАШРИ НАВИ ДЕВОНИ ШАЙХ ҚАМОЛИ ХУЧАНДӢ¹

Шайх Қамолӣддин Муҳаммад Абуаҳмади Хучандӣ суҳанвари мумтоз ва хушилхонест, ки ҳанӯз замони зиндагӣ шӯҳрати босазое ёфта, девони ашъори латифи ӯ дар тӯли қарнҳо аз китобҳои хонданӣ ва писандидаи мардуми форсизабон будааст. Нусхаҳои фаровони девони шоир, ки дар китобхонаҳои олам маҳфузанд ва дар ҷопхонаҳои гуногун ба зевари табъ ораста шудаанд, далели гӯёи ин шӯҳрату дилбастагист. Ҷои басо хушҳолӣ, ки интишороти «Сурӯш»-и Эрон наشري тозаи девони шоирро ба амал овард, ки он натиҷаи саъю кӯшиши донишманди эронӣ Эраҷи Гулисурхӣ.

Китоб аз ду ҷилд иборат буда, бо пешгуфторҳои хеле самимии мудири омили интишороти «Сурӯш» донишманди фозил Алиасғари Шеърдӯст ва Эраҷи Гулисурхӣ шуруъ мешавад. Муқаддимаи муфасссали Эраҷи Гулисурхӣ шарҳи масоил гуногуни аҳволу осор ва андеша-

¹ Ин мақола бо ҳамкории Б. Мақсудов навишта шудааст.

ҳои Қамоли Хучандӣ ва тавсифи нусхаҳои хаттӣ ва ҷопии девони шоирро фаро мегирад.

Тавре ки маълум аст, матни илмиву интиқодии девони Қамоли Хучандӣ то ин дам се маротиба ҷоп шуда буд: бо эҳтимоми Азизи Давлатободӣ дар Табрез (соли 1337 ҳ.) 1958, К. Шедфар дар Маскав (соли 1975), Ш. Ҳусейнзода ва С. Асадуллоев дар Душанбе (соли 1987). Дар тақризҳое, ки роҷеъ ба нашрҳои мазкур ҷоп шудаанд, зимни баёни ҳусну қубҳи он нашрҳо ба номукамал будани онҳо ишора рафтааст. Бинобар ин муштоқону муҳаққиқони осори Қамоли Хучандӣ дар орзуи нашри ҳар ҷи мукамалтари девони шоир буданд, ки хушбахтона, Эраҷи Гулисурхӣ он орзуи деринаро ҷомаи амал пӯшонд.

Дар таҳияи матни девон аз ду нусхаи қадимиву мӯътабар, ки то ин вақт аз назарҳо дур будаанд, истифода шудааст: яке нусхаи шумораи 266, ки дар ганҷинаи кутуби хаттии китобхонаи Донишгоҳи шаҳид Мутаҳаррии Техрон (китобат дар соли 821 ҳ.) ва дигаре нусхаи шумораи 264 ганҷинаи дастнависҳои Мадрасаи олии шаҳид Мутаҳаррии Техрон (китобат дар замони шоир) нигоҳдорӣ мешаванд.

Матни баҳши дуввуми девон бар асоси ин ду нусхаи қадимӣ мурааттаб гардида, аз 817 ғазал, 71 китба, 11 рубои ва 14 муаммо иборат аст ва дар поваракии ҳар саҳифа тафовутҳои матнии нусхаҳои хаттӣ ва ҷопии девон оварда шудаанд. Дар баҳши саввуми девон 172 ғазал ва ашъори дигаре, ки дар соири нусхаҳои хаттӣ ҷопӣ мавҷуданд, вале дар нусхаҳои қадимии мазкур нестанд, ҷой дода шудаанд. Ба ин тартиб девони мазкур аз лиҳози фаро ғирифтани осори шоир аз ҳама мукамалтар мебошад.

Қабл аз он ки дар бораи ҷигунагии таҳияи матн таваққуф кунем, лозим медонем дар бобати муқаддимаи муфассали Эраҷи Гулисурхӣ чанд мулоҳизаро баён намоем. Эраҷи Гулисурхӣ дар муқаддима саъй кардааст, ки дар баробари шарҳи ҳолу осори Қамол муҳимтарин масоили иҷтимоиву фарҳангии замони ӯро низ мавриди баррасӣ қарор диҳад. Яке аз чунин масъалаҳо рушди тасаввуф дар аҳди шоир мебошад. Ховаршиносони маъруф Э. Браун ва Ян Рипка сабаби рушди тасаввуфро дар он даврон ҳамлаи муғул донистаанд. Гулисурхӣ дуруст менависад, ки «чангу хунрезӣ ҳеҷ гоҳ наметавонад василаи эҷоди фарҳангу тарвиҷи хунар шуда бо-

ша»¹. Дар воқеъ ривочи тасаввуф дар Эронзамин қабл аз хучуми муғулҳо ҷой дошт ва ин дар қарнҳои баъд низ идома ёфтааст. Ин гуна мубоҳисаву мулоҳизаҳои ҷолиб, ки дар баъзе мавридҳо ба назар мерасанд, аризиши илмӣ муқаддимаро афзудаанд. Вале, мутаассифона, ҷунин ҳолат дар шарҳи ҳоли Қамолӣ Хучандӣ, ки дар муқаддима ба як назму тартиби муайян баён нашудааст, қамтар мушоҳида мегардад. Аз ҷумла дар хусуси исми ҷунӣ ва ҳамсару фарзанд доштану надоштани шоир дар зимни тавсифи нусхаи хаттии мутааллиқ ба Раҳим Ҷалил ба ин тариқ изҳори назар шудааст: «Дар ҳеҷ як аз тазкираҳо ва кутубе, ки дар дастрас буд, «Абуаҳмад Муҳаммади Хучандӣ» барои Қамолӣ Хучандӣ ба қор бурда нашудааст, баъзе «Қамолӣддин Масъуди Хучандӣ» навиштаанд ва нусаҳе, ки наздик ба давраи шоир буда, ба «Мавлоно шайх Қамолӣ Хучанд» басанда қардаанд ва ин ишқолест, ки бояд устод Асадуллоев худ бикушоянд вағарна метавонад боиси шакки бисёр шавад ва ин андешаро пеш оварад, ки шояд номи шайхӣ Хучанд «Муҳаммад» буда ва «Абуаҳмад» низ дорони ишқол аст, ба хусус, ки ба гуфтаи худ шайх ӯ ҳамсаре нагузида ва фарзанде низ надошта аст...».²

Дар воқеъ дар аксари нусхаҳои хаттии девони Қамолӣ Хучандӣ ва тазкираҳо номи пурраи шоир оварда нашудааст ва қотибону тазкиранигорон бо зикри «Шайх Қамолӣ Хучандӣ» ё «Ҳоҷа Қамолӣ Хучандӣ» иктифо қардаанд. Вале дар баъзе нусхаҳои қадимии девони Қамолӣ номи пурраи шоир Қамолӣддин Абуаҳмад Муҳаммади Хучандӣ сабт шудааст. Инро илова бар нусхаи мутааллиқ ба Раҳим Ҷалил дар нусхаҳои дигари девони шоир, аз ҷумла дар нусаҳе, ки тахти шумораи 1635 дар Қитобхонаи миллии Париж маҳфуз аст, мушоҳида қардан мумкин аст. Дар ин нусха қотиб исми шоирро «Қамолӣддин Муҳаммад Ал-Хучандӣ»³ навиштааст. Ховаршиносии рус В. В. Григорьев дар тадқиқоте, ки беш аз сад сол қабл аз ин аңҷом додааст, исми шоирро

¹ Девони шайх Қамолӣ Хучандӣ, ба эҳтимоми Эраҷи Гулисурхӣ, Техрон, ҷилди аввал, 1374, с. 88.

² Хамон ҷо, с. 12.

³ Blocher E. Catalogue des manuscrits persans de la bibliothèque nationale, vol. 3, Paris, 1905—1912, n. 1635, p. 243.

«Шайх Камолиддин Абдуаҳмади Хучандӣ»¹ зикр кардааст, ки албатта, бедалел набояд бошад.

Дар мавриди зану фарзанд надоштани Камоли Хучандӣ дар ҷои дигари муқаддима низ ишора шудааст, ки шояд далели ягонаи Эраҷи Гулисурхӣ ҳамин бошад: «Чунон ки худӣ ӯ (яъне Камоли Хучандӣ) мефармояд, ҳамсаре надоштааст, бинобар ин имкон дорад занон дар хонаҳои ӯ роҳ надоштаанд. Камол мегӯяд:

Гилад кардӣ, ки зи ранҷур накардӣ пурсиш,
Ту бипурс аз мани бедил, ки рӯзону шабон
Мӯнисе нест маро дар бару машхур аст ин,
Дилбаре хаст туро дар бару маъруф аст он».²

Аввалан дар байтҳои ғавқ ишораи сареҳ ба зан надоштани шоир нест ва таъйид шудааст, ки дари ин ҷанд шабу рӯз шоир (шояд дар ханаҳои) бе маҳбубу мӯнис аст. Чунон ки аз шарҳи ҳоли шоир маълум аст, чунин лаҳзаҳои ҷудоиву ғарибӣ борҳо ба ӯ мусодиф гаштааст. Сониян далели қотеъи зану фарзанд доштани Камоли Хучандӣ яке аз ворисони машхури ӯ донишманду адиби маъруф Ризоқулихони Хидоят мебошад, ки худӣ ӯ дар тазкираи «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» дар ин бора навиштааст: «Волидамо масқатурраъс Чордах Қалота аз мулки Ҳазор Чариб буда, ки Симнону Домғон аз билоди машхураи он худуд аст ва чун насаби обову аҷлоди ӯ ба Шайх Камоли Хучандӣ мепадйафтааст, ӯ асомии он тоифа Камоли илҳок мешуда, чунон ки ҷадди фақирро Исмоил Камол меномидаанд»³.

Зимнан бояд таваккур дод, ки роҷеъ ба баъзе нуқоти рӯзгори Камол дар Тоҷикистон ва Русия мақолаву рисолаҳо ҷоп шудаанд, ки мутаассифона, дар ихтиёри Эраҷи Гулисурхӣ қарор нагирифтаанд⁴.

¹ В. В. Григорьев. О местоположении Сарая — столицы Золотой Орды. Россия и Азия, СПб., 1876, с. 113.

² Девони Камоли Хучандӣ, ҷопи Эраҷи Гулисурхӣ, сах. 68.

³ Хидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ба кӯшиши Мазохири Мусаффо, ҷ. 2. Техрон, 1340, с. 1209.

⁴ Аз ҷумла ниг.: С. Асадуллоев. Ном, лақаб, кунияи Камоли Хучандӣ, рӯзномаи «Ҳақиқати Ленинобод», 30.09.1989; Б. Мақсудов. Назаре ба зиндагиномаи Камоли Хучандӣ, маҷ. «Адаб», № 11—12, 1993; Д. С. Комиссаров. Садек Хедаят — потомок Камола Ходжанди, сб. Пути развития новой и новейшей персидской литературы, М., 1982; Б. Мақсудов. Рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ, Душанбе, 1994...

Дар муқаддима тахти унвони «Шарҳи ҳоли Камол ва осори ӯ он тавр, ки устодони гузашта ва ҳол навиштаанд» барои ошноӣ бо рӯзгори шоир маълумоти муаллифони манбаъҳои адабиву таърихӣ ва муҳаққиқон амсоли Абдурахмони Чомӣ, Хондамир, Э. Браун, Забехулло Сафо, Ян Рипка, И. С. Брагинский, Садриддин Айний ва дигарон нақл шудааст. Вале, мутаассифона, он маълумотҳо, ки дорои ишораҳои зидду нақиз мебошанд, мавриди санҷиши қиёсӣ ва арзёбӣ қарор нагирифтааст.

Зимнан бояд тазаққур дод, ки аввалин маълумогро роҷеъ ба Камол (ба истисноӣ муқаддимаи Алиӣ Домғонӣ) Шайх Озарӣ дар «Чавоҳир-ул-асрор» додааст, ки дар муқаддимаи мазкур ёде аз он нашудааст. Як нусхаи нафиси ин асар дар Китобхонаи миллии ба номи Фирдавсӣ маҳфуз аст.

Масъалаи дигарӣ марбут ба рӯзгори Камол, ки ба он ҳам дар зимни тавсифи нусхаҳои хаттии девони шоир ишора шудааст, санаи даргузашти ӯст. Эраҷи Гулисурхӣ аз рӯи муқаддимаи нотамои Алиӣ Домғонӣ то соли 821 ҳиҷрӣ дар қайди ҳаёт будани шоирро таъйид кардааст. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки аз муқаддимаи мазкур, ки акси он оварда шудааст, ишораи сареҳе ба зинда будани шоир то санаи ёдшуда ба назар намерасад. Сониян чунон ки хоҳем дид, санаи вафоти шоир ба таври дақиқ маълум буда, ҷои шубҳае нест. Вале Эраҷи Гулисурхӣ далели дигаре дар ин маврид пеш овардааст, ки «ғазали зебо, ки тазкиранависон¹ онро нишонан зистани шайх беш аз сад сол медонанд»², мебошад ва матлаб байти зайл аст:

Чу дидам қиблаи рӯи ту садсола намози худ
Ба меҳроби ду абрӯят казо кардам, казо кардам.

Дар байни мазкур «садсола намоз» маънии сад сол намоз гузоридавро надорад, балки ба маънии умри дароз аст. Адади сад дар забони форсӣ ҳамон тавре ки дар фарҳангҳо ҳам ишора шудааст, мафҳуми зиёд, фаровонро низ дорад³. Дар ашъори ҳуди Камол ҳам кадимаи сад ба маънии зиёд, фаровон, дароз ба қор рафтааст, ки ба тариқи намуна чанд байтро меорем:

¹ Мутаассифона, он тазкиранависон нишон дода нашудаанд.

² Девони Камоли Хучандӣ, ҷопи Гулисурхӣ, с. 77.

³ Ниг.: Фарҳанги форсии Муин, Фарҳанги Амид...

Гар як дами васли ту харидем ба сад чон,
Он ҳам сари як мӯй надонем баҳо буд.

* * *

Баъди сад сола чафо бо мани аз ёр чудо
Гар кунад умр вафо, бӯи вафои ту расад.

* * *

Гар бичӯянд ба сад карн наёбанд, Камол,
Булбуле чун ту хушилхон ба чаманҳои Хучанд.

* * *

Ман ба сад манзил зи Хоразмам чудо в-аз оби чашм
Хамчунон наззори мардум ба Чайхун мекунам.

Камол дар чанд маврид дар воқеъ ба умри дароз
ишора кардааст, вале ададҳои шасту ҳафтодро нишон
додааст, ки ин ҳам умри кутӯҳ нест:

Гуфт: «Камол, оқибат дар сари зулфи мо расӣ,
Ҳам бирасӣ ба шаст чун умр гузашт аз ҷилам».

* * *

Зулфи ту ба қарне нашавад ёфт, ки он шаст,
Гар умр расад низ ба ҳафтод наёбанд.

Дар бобати санаи ғавти Қамоли Хучандӣ дар сар-
чашмаҳои таърихиву адабӣ ихтилоф вучуд дорад. Ва-
ле дар ҳеҷ яке аз онҳо то соли 821 ҳ./1418 м. ва баъд
аз он дар қайди ҳаёт будани Қамол зикр нашудааст.
Давлатшоҳи Самарқандӣ, Шерхони Лудӣ, Лутғалибе-
ки Озар санаи даргузашти шоирро 792 ҳ./1389 м., Сай-
ид Роқим, Абдуллои Кобулӣ, Ризоқулиҷони Ҳидоят
793 ҳ./ 1390 м., Мухтарами Бухорӣ 794 ҳ./1391 м., му-
аллифи «Маҷолис-ул-ушшоқ» 807 ҳ./1404 м. рақам за-
даанд. Аммо Абдурахмони Чомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс».
Хондамир дар «Ҳабиб-ус-сияр», Амин Аҳмади Розӣ
дар «Ҳафт иқлим» соли вафоти Қамолро 803 ҳ./1400 м.
зикр кардаанд. Дар сарчашмаҳои дигар чун «Равзат-
ул-чинон», «Риёз-ул-орифин», «Авлод-ул-атҳор», «Та-
роиқ-ул-ҳақоиқ», «Сомӣ-юл-асомӣ», «Ништари ишқ»

низ санаи 803 х. сабт ёфтааст. Санаи 803 х., ки аксари манбаъҳо нишон додаанд, ба назари мо саҳеҳ аст... Инро чанд далели дигар низ ба субут мерасонанд. Шоир ва хушнасиби маъруф Абдураҳими Хилватии Табрэзӣ аз ҷумлаи муридони Шайх Қамолӣ Хучандӣ буда, ҷунонки аз қитъаи зер бармеояд, борҳо ба сӯхбати Шайх шарафёб шудааст:

Шунидам ман аз шайхи комил Қамол
Ду қудсӣ ҳадису гирифтам ба гӯш...

Хилватӣ дар қитъаи дигари худ сарёҳан дар соли 803 х. аз олам гузаштани Қамолро таъкид кардааст:

Орифи ҳақшинос Шайх Қамол,
Ки ҷаҳонро ба шеъри тар бигрифт,
То сухан аз даҳан бурун афтад,
Қас сухан мисли он бузӯрг нагуфт.
Ҳаштсаду се гузашт, к-он хуршед,
Ҳамчу маҳ дар саҳоб ҷайб нухуфт.

Санаи 803 х. дар ҷанд қитъаи таърих ҳам баён шудааст. Аз ҷумла шоири муосири Қамол Шарафиддин Ромии Табрэзӣ навиштааст:

Қучо монд дар шеъру иншо қамоле?
Қамолӣ суханвар намонда ба дунё.
Ҷу ҷустам зи Ромӣ син(н)и рехлаташро,
«Қамолӣ Хучандӣ бикӯчид» гуфто.

Дар қитъаи боло «Қамолӣ Хучандӣ бикӯчид» моддаи таърих буда, ба ҳисоби абҷад 803 мешавад. Аз моддаҳои таърихи дигари дар ин бобат гуфта шуда монанди «Зихӣ офтоби бадр Қамол», «Манбаъи хусни моҳтоби қамол» низ 803 истихроч мешавад.

Аз ҷи сабаб бошад, ки муаллифи муқаддимаи муфасссали девон «таъйини соли таваллуд ва ҷигунагии зистани Қамолӣ Хучанд»-ро вазифаи асосии худ намендонад ва ба масоили зиндагии ӯ камтар тавачҷӯх зоҳар намуда, дар ин бобат дар зимни шарҳи масъалаҳои дигар сухан меронад. Ҳол он ки дар муқаддимаи девонҳо бояд қабл аз ҳама масоили рӯзгору осори шоирон ҳаталимкон равшан шавад то роҳ барои хонандагону муҳаққиқон боз гардад.

Ба назари мо дар муқаддима бо ҳар васила ба мас-
лакҳои нақшбандия ва ҳаллоҷия пайвастанӣ Қамолӣ
Хучандӣ дуруст нест. Зеро таъйини ҷаҳонбинии шоир
бахси ҷиддии илмиро тақозо мекунад, ки аз доираи му-
қаддима берун аст. Мо низ тафсиру таҳқиқи ин масъ-
аларо ба муҳаққиқони соҳаҳои фалсафаву тасаввуф во-
гузор намуда, фақат ҳамин бардошти худро аз муто-
лиаи девон ба тариқи пиндон гуфтаним, ки эҳтимол
Қамол ба ҳеҷ маслаки мушаххас нағаравида ба қав-
ли ҳудаш риндиرو пеш гирифта бошад. Ҳоло бо зикри
ҷанд ишораи сареҳи шоир иктифо менамоем:

Қас бӯи риё нашинд аз хиркаи мо риндон,
Чун дур ба сад фарсанг аз зоҳиди мағрурем.

* * *

Халқ гӯянд, ки риндасту назарбоз Қамол,
Ҳар ҷӣ гӯянд ба рӯи ту, ки сад ҷандонем.

* * *

Ғар шеваи Қамол бипурсад қасе зи ту,
Ғу: «Сӯфиест ринд, вале ошнонамош».

* * *

Чун рӯз равшан аст, ки мо ринду ошиқем,
Чун субҳ дар парастии рӯи ту содиқем.

* * *

Қамол ошиқу ринд аст ҳолиё зи азал,
Зихӣ саодат, агар то абад чунин бошам.

* * *

Ман тарки зуҳд кардаву риндӣ гузидаам,
Ҳошоки раҳ додаву ғавҳар харидаам.

Назари яктарафа ва сатҳиро дар муқаддима дар
баррасии мавзӯи ишқ низ метавон мушоҳида кард. Эра-
ҷи Гулисурхӣ дуруст менависад, ки «гурӯҳе бо таъя ба
андешаҳои сӯфиёнаи он даврон эътиқод доранд дар
ашъори Қамол ишқ баёнкунандаи андешаҳои орифонаи

ӯст; ва роҳест дар сӯфигарӣ ва гурӯҳе дигар, ба хусус пажӯҳишгарон ва донишмандони ҳафтод соли ахир, ҳама он ишқро ба ғамзаи чашму абруёе вобаста медонанд ва онҳо, ки хостаанд, миёни ин ду бардоштро оштии диҳанд, эътиқод доранд сухани Камол аз ин ишқи базохир ҳадафаш фақат ботин будааст».¹ Вале, мутаассифона, ба ҷои тавзеҳи назари Камол ба ишқ ва кайфияти баёни он ҳуди донишманд ноогоҳона ё огоҳона ба гурӯҳи аввал мепайвандад ва таъйид мекунад, ки Камол «чун Ҳофия дар ғазалиёти худ масоили ошиқонаро бо зовияе бас орифона матраҳ карда ва бо ҳам меомезад... ва шояд ҳамин шеваи шоирона ва орифона аст, ки бартарин зебоии шеъри Камолро дар худ дорад».² Ба ин минвол дар ҷойҳои дигари муқаддима таъкид мешавад, ки ишқияҳои Камол фақат ҷанбаи ирфонӣ доранд. Вале мутолиаи девони Камол нишон медиҳад, ки дар ашъори ӯ дар радифи ишқи ирфонӣ тасвири ишқи заминӣ ва маъшуқи воқеъӣ низ кам нест. Ин ҷо барои намуна ғазалеро нақл мекунем, ки дар он бӯё аз ирфон нест ва маъшук турки воқеии Сарой аст:

Турки ман мах³ бувад ба туркӣ ой,
Хуш бувад як шабе ба пеши ман ой.
Дидаӣ мах, ки чун равад бар бом,
Ту маҳӣ, ҳам ба боми дида барой.
Хонаи банда бандахонаи туст,
Хайра макдам, хуш омадӣ, фармой.
Гиряи ошиқон бубин зи бурун,
Рӯзи борон, биё ба хона дарой.
Хона холист, аз миён мағрез,
Дар бибанду миёни баста кушой.
Гар вафо мекунӣ ба ҷойи худост,
Ваъдаҳои кӯҳан биёр ба ҷой.
Қард вайрон сарою кохи Камол
Токи абруи махвашони Сарой.

Ё худ ғазали маъруфи Камол «Во ғарибӣ», ки он ҳам дар муқаддима аз ҳамин дидгоҳ якҷониба баррасӣ шудааст. Муаллифи муқаддима навишта:

¹ Девони Қамолӣ Ҳуҷандӣ, ҷопи Гулисурхӣ, с. 56.

² Ҳамон ҷо, с. 60.

³ Дар нашри Гулисурхӣ «бех» сабт шудааст, ки матлабро дуруст ифода намекунад. Матлаби Қамол ин ҷо лутфи шоирона аст.

«Дил мукими кӯйи чонон асту ман ин чо ғариб,
Чун кунад бечораи мискин тани танҳо ғариб?
Орзӯманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?»

ишора дорад ба дурии чон аз чонон, ё рӯху равон аз он ҷойгоҳи нахустин, чи ба эътиқоди сӯфиён чон дар ин домғаҳ ғариб афтада ва ҳар лаҳза орзу дорад то бар остони арши худовандӣ бӯса занад ва он ғурбат... ҳамон зории чон аст дар бадан аз дурии чонон;... тани мискини ӯ низ ғурбатафтада ва орзуманди диёри хеш асту ёрони хеш. Он диёр ба қавли сӯфии бузурги дигарамон Мисру Ироку Шом нест ва он шаҳре, ки орзумандона барояш ашк меборад, шаҳрест, ки ўро ном нест ва дар охирин байт

Дар ғарибӣ чон ба сахтӣ медихад мискин Камол,
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғариб.

Ин як бардошт буд бо таваҷҷӯҳ ба тасаввуфи Камол, ки ҳеҷ гуна иртиботе бо ғарибиву зорӣ ва дурафтадагӣ аз шаҳру хона надорад».

Маълум аст, ки тан назди орифон арзише надорад ва мурод аз ман ё тан ҳамон рӯх аст. Гузашта аз ин дар назарияи ваҳдати вучуди Камол худованд, ки ҳақиқати кул аст ва хорикуттабиат нест, он дар ҳуди инсон, ки ҷузъи табиат аст, доништа мешавад. Ба абёти зер таваҷҷӯҳ шавад:

Ёр пеши ду ҷашми туст, эй ашк,
Ҳоҷати ҳар тараф давидан нест.

* * *

Дӯст дар чону нест з-ин хабарат,
Ташна мурдиву об дар назарат.

* * *

Солҳо шуд, ки дар таку пӯем,
Ту ба мой, аҷаб чӣ мечӯем?

* * *

Роҳ паймуд басте дар талаби дӯст, Камол,
Дӯст дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем.

Байтҳои зикршударо ҳочат ба шарҳ нест. Аммо матлаби ғазали «Во ғарибӣ» бо мазмуни ирфонии байтҳои боло умумияте надорад ва дорои маънии воқеии заминист. Ин иддаёро байти дуввуми ғазали мазкур боз ҳам бештар равшанӣ меандозад:

Орзуи манди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?

Агар ба дунболи андешаи фавки Эрачи Гулисурхӣ биравем, дар он диёре, ки онро ном нест, бояд як ёр бошад, ки он ҳам ҳақ таълоист. Аммо ин ҷо дили шоир аз зодгоҳаш дур афтода орзуманди диёри хешовандону дидори ҷамъи ёрон аст. Эрачи Гулисурхӣ меафзояд, ки «Шайх бо майлу ишқ худ аз Хучанд ё аз Чоч ба Маккаву Мадина ва Бағдоду шаҳри Табрез сафар кардааст ва дар он ҷо низ дар ниҳоятӣ неъмату осудаги рӯзгоре мегузаронида». Ин дуруст аст, аммо бояд гуфт, ки эҳсоси меҳри ватан, зодгоҳ, дӯстону хешовандон мафҳуми маънавист ва иртиботе ба моддиёту дорой ва зиндагии пурнеъмат надорад. Ба хусус Камол, ки шоири ҳассосу нозукхаёл буд, имкон дорад, ки гоҳо ёди ватани бобой мекард ва дар лаҳзоти нигаронӣ ғаму андӯҳи фиروقро ҳам ба қалам меовард, ки ғазали «Во ғарибӣ» намунаи барҷастаи онҳост.

Дар муқаддимаи Эрачи Гулисурхӣ баъзан тазоди фикр низ мушоҳида мешавад. Аз ҷумла ҳамон тавре ки зикр шуд, Камол пайрави тариқати нақшбандия дониста шуда буд. Вале дар охири муқаддима таъйид мешавад, ки «ӯ дар тасаввуф низ ба роҳи худ мерафта». Ҳамин гуна ихтилофот дар навишти баъзе исмҳо низ ба назар мерасад. Масалан номи яке аз мавзӯҳои Табрез, ки боғу хонаҳои Камол дар он ҷо воқеъ буд, ба таври гуногун сабт шудааст. Дар муқаддима «Ваййилонкӯх» ва «Ваййилонкӯй» навишта шудааст. Ҳатто дар иқтибосе, ки аз «Таърихи адабиёт дар Эрон»-и Забехулло Сафо нақл шудааст, аввал «Ваййилонкӯй» сипас «Ваййилонкӯх» сабт шудааст. Ҳол он ки Забехулло Сафо дар ҳама ҷо «Валиёнкӯх» навиштааст. Дар матни ашъори девон ҳам «Валиёнкӯх» сабт ёфтааст. Вале дар охирсухани ҷилди дуввуми девон Эрачи Гулисурхӣ сафари худро ба Табрез ва зиёрати мақбараи шоир ба қалам дода, зимнан менависад, ки «пири доное, ки ўро роҳнамоӣ мекард, «Валиёнкӯх»-ро нодуруст

медонад ва тарзи «Вайлонкӯй»-ро бидуни далеле сахех мешуморад. Хамин тавр ба хонанда равшан намегардад, ки кадом тарзи навишти исми мазкур дуруст аст.

Мукаддимаи Эраҷи Гулисурхӣ бо фасли «Ҳофиз дар пайи Камол ва ё Камоли Хучандӣ дар иктифои Ҳофизӣ Шерозӣ» поён меёбад, ки он хеле муҳим буда, 76 ғазали дар пайравии ҳамдигар сурудаи ин ду ғазалсарои маъруфи оламро фаро мегирад ва барои таҳқиқи минбаъдаи робитаҳои эҷодии ду ғазалсарои бузург арзиши зиёд дорад.

Матни ашъори девони Камоли Хучандӣ, ҳамон тавре ки зикр шуд, дар асоси ду нусхаи қадимии девони шоир, ки дар китобхонаҳои Донишгоҳи шахид Мутахҳарӣ ва Мадрасаи олии шахид Мутахҳарии Техрон маҳфузанд, мураттаб шудааст. Эраҷи Гулисурхӣ ҳамчунин аз се наشري илмиву интиқодии пешин ва ба хусус аз наشري Маскав ва нусхаҳои дигар истифода карда, тафовутҳои матнро ҳаталимкон сабт намудааст. Аз ин рӯ матни девони ҳозирро метавон алҳол аз мукамалтарин мутуни ашъори Камол донист. Бо вучуди ин девони мазкур ҳанӯз куллияи ашъори боқимондаи шоирро фаро намегирад ва дар нусхаҳои дигари девони шоир ва ҷунгу баёзҳои гуногун ашъори номатбуӣ ўро пайдо кардан мумкин аст. Масалан, соли 1988 Азизи Давлатободӣ лутфан ба яке аз нависандагони ин сатрҳо (Б. Мақсудов) се ғазали номатбуӣ Камолро, ки аз як ҷунги қадимӣ пайдо кардааст, ирсол намудааст, ки матлаби онҳо ҷунинаст:

Шодӣ наёфт, ҳар ки ғамӣ дилбаре надошт,
Дар сар ҳавои меҳри парипайкаре надошт.

* * *

Бе дарди диле роҳ ба дармон натавон ёфт,
То ҷон надиҳӣ, сӯхбати ҷонон натавон ёфт.

* * *

Эй пеши шаккарии лаби лаълат набот ҳеч,
Дар маърази даҳони ту оби ҳаёт ҳеч.

Умед аст, ки ҷустуҷӯи нусхаҳои қадимитару муътамадтари девон ва ашъори номатбуӣ Камоли Хучан-

дӣ идома пайдо мекунад ва нашрҳои ҳар чӣ мукамалтару саҳеҳтари девони шоир сурат хоҳанд гирифт. Бо ҳамин ният мо ҳам мулоҳизоти худро дар бобати матни девони Камоли Хучандӣ, ки самарайи заҳматҳои фаровони донишманди гиромӣ Эраҷи Гулисурхӣ мебошад, баён менамоем.

Бо вучуди он ки девон шомили мукаддимаи муфассал аст, дар қисмати матн низ Эраҷи Гулисурхӣ таҳқиқро идома дода, дар поварақи шеърҳо талмеху ишораҳои шоирро ба сураҳои Қуръони маҷид, ба ҳодисаву масъалаҳои гуногуни таърихиву фарҳангӣ шарҳ кардааст, ки ин барои боз ҳам амиқтар дарк кардани ашъори шоир мадад мерасонад.

Бояд зикр кард, ки дар баробари арзишҳои фазилатҳои зиёд, ки ёдоварии ҳамаи онҳо аз гунҷоиши ин мақола берун аст, матни ашъори девон аз нуқсонҳои иштибоҳот низ барӣ нест, ки онҳоро метавон ба чанд гурӯҳ ҷудо кард.

Гурӯҳи аввал нуқсонҳои марбут ба мазмуну мантиқи байтҳо мебошанд: Дар девони Қамол ғазале ҳаст, ки дорони радифи «надорад хат» мебошад, ки дар наشري Маскав ҳам чунин шаклро дорад. Вале агар ба мазмуни байтҳои ғазал таваҷҷӯҳ кунем, пай бурдан душвор нест, ки калимаи «хат» ба он иртиботе надорад. Масалан, матлаъи ғазалро бигирем:

Қасе, ки дӯст надорад, зи ҷон надорад хат,
Ки ҷисм дӯр зи ҷон, эй ҷаҳон надорад хат,

Мантиқи байти мазкур ва абёти дигари ғазал аз радиф маънии баҳра, судро тақозо мекунад, ки инро вожаи ҳаз ифода менамояд ва дар нашрҳои Табрез ва Душанбе ҳамин тавр сабт шудааст.

Мазмуни байти зер дар шакли бигдозам навиштани қофияро тақозо менамояд:

Ғар шамъ расад дар ту бугдозамаш аз ғайрат,
Боре ҷу наместӯзам, бигзор, ки бигдозам.

Дар байти зайл калимаи «сӯхбат» ба мантиқи он созгор нест:

Ҳоби хуш сӯхбат барад аз наргиси махмур,
Шаб ғар шунавӣ нолаи мастонаи моро.

Дар се нашри пешини девон ба ҷои калимаи мазкур субхат зикр шудааст, ки комилан саҳеҳ аст. Вожаи сӯхбат дар байти зер низ ноҷо омадааст:

Мо дар ҳарамӣ маҷлиси ушшоқ маҳрумем,
Бо дарди ёр сӯхбату бо нола ҳамдадем.

Дар нашрҳои пешин ба ҷои калимаи мазкур «соҳиб» сабт шудааст, ки мантиқӣ ва дуруст аст. Дар байти зайл калимаи хий, ки дар фарҳангҳо ҳамчун муҳаффафи «хик», яъне мушк шарҳ ёфтааст, ҳам ба мазмуни байт иртиботе надорад ва ҳам қофияи ғазалро хароб кардааст:

Офтоб аз ҷамоли ту хичил аст.
Ки зи руҳсори ту ҷақонад хий.

Дар ҷои Маскав калимаи мазкур дар шакли «х(в) ай» омадааст, ки маънии арақро дорад ва аз ҳар лиҳоз мувофиқ аст.

Дар мисраъи дуввуми байти зер пешоянди бо маънии матлубро намедихад:

Боз тири ғамза бар дили мо кай расад?
Ин назар то бар кӣ афтад, ин бало бо кӣ расад?

Дар ҳар се ҷои пешин ба ҷои он «то» омадааст, ки саҳеҳ аст. Мисраъи дуввуми байти зер аз лиҳози мантиқ, вазн ва қофия сакта дорад:

Аз гиря маро ҳонаи ҷашм об гирифтаст.
В-аз қисси мо ҷашми тар об гирифтааст.

Дар ҷои Маскав мисраъи дуввум ба ин шакл омадааст, ки саҳеҳтар аст:

«В-аз қисси мо ҷашми туро ҳоб гирифтаст».

Дар мисраъи дуввуми қитъаи зер исми Фарҳод ба мазмуни он робитае надорад ва калимаи фарёд, ки ба ҷои он дар ҷопҳои Табрезу Душанбе омадааст, дуруст аст:

Ќуз оху нола надорам ба ошиқӣ хунаре,
Маро зи дасти хунарҳои ҳештан Фарҳод.

Мисраъи дуввуми байти зер ҳам мазмуни равшане
надорад ва ҳамчунин аз лиҳози вазн хароб аст:

Бо ҳама ранҷи ғарибиву ғами танҳой,
Чун рами ишқи ту ҳаргиз накунад ёди ҳаёт ҳам.

Дар чопҳои пешин мисраъи мазкур ба ин шакли са-
ҳеҳ сабт шудааст:

Чун ғами ишқи туам мӯниси ҷон аст, ҷӣ ғам?

Дар рубоии зайл вожаи «хуррамӣ» бемавқеъ буда,
ҳам ба мазмун ва ҳам ба вазни он ҳалал ворид наму-
дааст:

Имрӯз чу шеър ҳар ки дар хат кӯшад,
Хуррамӣ зи хатат ба сад ғазал нафрӯшад.
Пӯшид хати хуби ту айби суҳанат
Ҳамчу хати хубон, ки занахро пӯшад.

Дар чопҳои дигар ба ҷои калимаи мазкур ҳарфе
омадааст, ки аз ҳар лиҳоз созгор аст. Дар мисраъи охир
бошад вазн дар шакли «ҳамчун» навиштани ҳамчу»-ро
тақозо менамояд.

Гурӯҳи дуввум нуқсонҳое мебошанд, ки боиси ха-
робии вазни мисраъҳо гаштаанд. Дар мисраъи зер кали-
маи «гулшан» ба ҷои «гулаш» вазнро ҳалалдор карда-
аст:

Зулм бошад агар аз барги гулшан(?) перахан аст.

Анбар ба ҷои абир:

Дар шабистони сари зулфи анбарафшонат (?).

Бин ба ҷои бубин:

Дурр суфтаам аз ишқ бин(?) санъати устод.

Шароб ба ҷои шурб:

Сӯхбати ёрони хуш, суҳбати шароби (?) мудом

Зи ба ҷои аз:

Зи (?) оби Хучанд бигзару кӯх.

Бо ба ҷои ба:

Маро сӯхтиву бо (?) ӯ сохтӣ.

Бипӯшид ба ҷои бипӯшидӣ:

Рухи рангин зи муште хас бипӯшид (?) вале хасро

Гуфтам ба ҷои гуфтем:

Як нукта аз ин дафтар гуфтаму (?) хамин бошад

Хонадаш ба ҷои хонандаш:

Дил, ки дилдоре надорад, дил нашояд хонадаш (?).

Хӯрдам ба ҷои хурам:

Гуфтӣ: «Ғами ту хӯрдам (?) чӣ донӣ».

Агар ба ҷои гар:

Туро агар (?) бевафо гуфтам, чӣ гуфтам?

Бӯсид ба ҷои бӯсидам:

Рухаш бӯсиду (?) лаб ҳам дигархоро намегӯям

Дӣ ба ҷои динӣ:

Донӣ чӣ гуфт Исо бо ошиқони дӣ (?) ?

Даме ба ҷои дӣ:

Даме (?) гуфтамаш бигази лаби худ ё бидех ба ман

Дур ба ҷои дурӣ:

Он бех, ки дар дур (?) чунин холи надорам ҷомро

Тавба, зуҳд, варъ ба ҷои тавбаву зуҳду вараръ:

У зулф бишкасту Камол аз тавба, зӯҳд, вараъ (?).

Сад ба ҷои «зи сад»:

Қ-аз он мижгон сад (?) новак, саду як мерасад моро.

Чашм ба ҷои чашмам:

Ба чашм (?) гарм аз он ру менамояд

Гуфт ба ҷои «бас»:

Гуфтам: «Зи Камоли ту чунин беҳабару» гуфт (?)

Пайвандаки «ё» зиёдатист:

Чун замони васли рӯят ё (?) бувад нозук фурсате

Анҷомаи «ё» дар калимаҳои хушилхон ва дил афто-
дааст:

Чунин мурғи хушилхон (?), ки ман дорам, раво бошад

* * *

Дар бар туро дил (?) сангин, вале чи сангин?

Анҷомаҳои «и» ва «е» дар мисраъҳои зер низ навиш-
та нашудаанд:

Аз рух овехта (?) ҳар тарафе зулфи ба ҳам

* * *

Дӣ гуфта (?) : «Ба тӯхфа оред сар бар ин дар».

* * *

Соя (?) бар мо ғарибон, эй ачаб, ҳайф оядат

* * *

Ҳаргиз ду чашми ӯ ба ҷафо ваъда (?) надод

Калимаи «чун» дар шакли муҳаффафи «чу» омада,
вазиро сактадор кардааст:

Гуле чу (?) сарви мо андар ҷаман нест

* * *

Қамол, аз заъфи тан чу (?) шамъ дорад зарфишон ҷеҳра

* * *

Доман аз мо хокиён чу (?) зулф боре дармачин

* * *

Чу (?) зи боғи васли гулрӯён чуз инам ранг нест.

Ба гурӯҳи саввум нуқсонҳое мансубанд, ки қофияву радифи шеърхоро хароб кардаанд. Дар ғазале, ки калимаҳои ҳамқофияаш «чидам», «бигзидам», «варзидам», «дидам»... мебошанд, дар мактаб калимаи «мегардем» хилофи қофияи умумист:

Рох паймуд басте дар талаби дӯст Қамол,
Дӯст дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем (?).

Дар рубоии охирини девон «низомаш» ба ҷои «низомӣ» қофияро хароб кардааст:

Он хушписар, ки бурданд дар мактаби низомаш.

Дар ғазале, ки дорон радифи-«ҷакад» аст, дар байти зайл «ҷакид» омадааст:

Аз ғамза неш зад ба ҷигар соҳире нигар,
Кӯ-ӯ неш аз кучо заду хун аз кучо ҷакид (?)?

Дар мисраъи охири ғазале фадифи «набошад» ҳазф шудааст ва маълум нест, ки ин иштибоҳи котибон аст ё ноширон:

Ошиқ беҳ аз ин хонабарандоз (?)

Гурӯҳи ҷаҳоруми нуқсонҳо ба қолабу навъҳои ашъори Қамол марбутанд. Тавре ки маълум аст, мустанзод навъи шеърест, ки дорон қолабу тарзи навишти ҳос мебошад. Ибороти изофии ҳар мисраъ ё байт ба таври

чудогона дар як тараф ё дар зери онҳо навишта мешавад. Вале дар қисмати «Ғазалиёт»-и девон ғазали мустазод ба шакли зайл навишта шудааст, ки мустазод будани он маълум намешавад:

Эй рехта савдон ту хуни дили моро бе ҳеҷ гуноҳе,
Бинвоз даме ҳастаи шамшери ҷафоро, боре ба гуноҳе.

Ба мустазод будани шеърӣ мазкур танҳо ноширони ҷопи Душанбе ишора кардаанд. Эраҷи Гулисурхӣ низ монанди К. Шедфар дар қисмати «Мустазод»-и девон танҳо як рубоии мустазодро ҷой додаанд. Вале, мутаассифона, дар ин маврид ҳам Эраҷи Гулисурхӣ онро тарзе сабт кардааст, ки мустазод будани он маълум наметарад:

Бо Акбари мисгар ба дуқон гуфтам ман:
«З-ангишт сиях шуд ба танат пирӯҳан».
Гуфто, ки зи ишқи... Аҳмад сӯхт
Бар оташи дил пирахани порай ман.

Дар ҷопҳои Маскав ва Душанбе шеърӣ мазкур бо порчаҳои изофӣ пас аз ҳар байт омада, ба талаботи мустазод ҷавоб медиҳад.

Дар қисмати «Тарона»-и девон ду шеър нақл шудааст, ки ҳар ду аз ҷопи Табрез гирифта шудаанд. Агар ба тааммуқ ба он шеърҳо нигарем, пай бурдан душвор нест, ки онҳо аз лиҳози мазмун ва қолаб ба тарона нисбате надоранд ва бештар ба талаботи китба ҷавобгӯ мебошанд. Зеро таронаҳо аслан дубайтиву рубоӣхое ҳастанд, ки бо оҳанги мусикӣ суруда мешаванд.

Дар қисмати «Муаммо»-и иловаҳо танҳо як муаммо оварда шудааст. Вале посухи муаммо, ки дарёфти он на ба ҳар хонанда муяссар мешавад, зикр нагардидааст.

Гуруҳи панҷуми нуқсонҳо аз нодуруст ва ноҷо гузоштани ҳаракату аломатҳо сар задааст. Тавре ки маълум аст, аломат ё худ ҳаракатро дар хати арабӣ, ба хусус дар Қуръони маҷид ҷиҳати роҳнамоиву дурустхондани алфоз меғуздоранд. Эраҷи Гулисурхӣ низ бо ҳамин нияти нек саъй кардааст ҳар ҷо бештар ба вожаву ибороти матнӣ девони Камоли Хучандӣ аломат ғузорад, ки кори хубест. Вале, мутаассифона, баъзан ноҷо ғузош-

тани аломатҳо боиси ғалатхониву харобии мантику вазни байту мисраъҳо гаштааст. Масалан, дар байти зер аломатҳои мисраъи аввал барои дуруст хондани калимаҳои наёрад ва ман мадад мерасонанд. Вале дар мисраъи дуввум аломати фатҳа дар калимаи манат (ба ҷои миннат) боиси харобии мазмун ва вазн гаштааст:

Акл наёрад ниҳод бар мани бедил сипос
Бар сари озодағони манат (?) дастор нест

Бемавқеъ гузоштани аломатҳо баъзан боиси иштибоҳҳои ҷиддӣ гаштааст ки на танҳо ба дарки маънии байт, балки ба ҳалли масоили дигари аҳволу осори шоир низ ҳалал мерасонад. Барои мисол ба байти зер таваҷҷӯҳ кунед:

Камол, ҷун суҳанат бех зи тарзи ҳусн шуд
Дигар мадор аз ину аз он таваккуъи таҳсин.

Аввалан калимаи ҳусн ба вазни мисраъ сакта ворид кардааст. Сониян иборати «тарзи ҳусн» маънӣ надорад. Дигар ин ки ба «ҳусн» табдил додани «Ҳасан» боиси дур шудан аз дарки як масъалаи муҳими сабки ниғорандагии Қамолӣ Хучандӣ гаштааст. Зеро шоир дар байти мазкур ба монандии сабки ашъораш ба тарзи ғазалсароии Ҳасани Дехлавӣ ишора карда, роҳро ба муҳаққиқон барои омӯзиши қиёсии сабки ин ду шоири маъруф боз намудааст. Аломатгузори бечои имкон надодааст, ки муаллиф фикреро, ки дар муқаддима ба миён гузошта аст, тавсиъа дода, ба натиҷаи дуруст бирасад. Дар муқаддимаи девон дар фасли «Шеърӣ Қамол ва иртиботи он бо шоирони дигар» зимнан роҷеъ ба муносибати ашъори Қамол ва Ҳасани Дехлавӣ таваккуф карда навиштааст: «Ғазали Қамол... аз ҷиҳати равон будан ба суҳани Ҳасани Дехлавӣ шабоҳати бисёр дорад. Онҳо, ки аҳли таъна буданд, Шайхро «дудли Ҳасан» мегуфтанд. Ҷомӣ дар китоби «Баҳористон» равзан шашум ба ин масъала ишора карда». Эраҷи Гулисурхӣ бо ҳамин иктифо намуда, масъаларо то охир равшан накардааст. Байти мазкур метавонист дар ин роҳ кӯмак расонад.

Феъли «ниҳодан» дар матни девон ҳама ҷо бо аломати фатҳа (находан) омадааст:

Нанаҳам сару нанаҳам аз сар ин таманноро

* * *

Фитнаангезиву шуҳиро агар айбе наҳам.

* * *

Нанаҳӣ, Камол худро зи сағони останаш

Дар ҳамаи фарҳангҳои қадимиву муосири форсиву тоҷикӣ ва ғӯйӣшҳои онҳо ниҳодан бо касраи ҳиҷоӣ аввал навишта ва талаффуз мешавад. Дар забони паҳлавӣ низ шакли ниҳатанро доштааст. Бинобар ин сабаби ин тавр аломатгузори шудани феъли мазкур норавшан аст.

Ночо ва нодуруст гузоштани аломатҳоро дар матни девон зиёд метавон мушоҳида кард, ки чандеро зикр менамоем:

* * *

Машмур (?) айб, ки девонааму моҳ нав аст

* * *

Гар футоди (?) гузаре сӯи ту ногаҳ-ногаҳ

* * *

Дар пои ту танҳо на сари мост футода (?)

* * *

Чун футодӣ (?) ба зулфи ёр, Камол

* * *

Он ҳам аз сангдилӣ буд, ки гуфтем ҷиноват (?)

* * *

Дар ғами фиркату (?) нолақунон бо дили реш

* * *

Гуфтаӣ: «Пеши рақибон даҳамат (?) сад дашном»

Дамбадам 3-ойина ин занг чаро назудой (?)

* * *

Ки таби баҳри ту бигудохт (?) тани лоғари ман

* * *

Ба Чин арзон шавад нофай (?) Хинду Хутан

* * *

Он ки осон шимурад (?) ин ҳама хун хӯрдани мо

* * *

Саҳл аст ба чашми ман агар дуррачи (?) сурайёст

* * *

Дар бихишти адан (?) ҷое хуштар аз кӯи ту нест

* * *

Муршид он нест, ки аз май даҳадат (?) тавба, Қамол

* * *

Дар қалами (?) худ сухане нест, сухан дар ризк аст.

Дар муқаддимаи девон сабаби аломатгузорӣ нишон дода нашудааст. Муаллифи муқаддима дар зимни баёни шеваи кори худ таъйид менамояд, ки нусхаи ба хатти Алии Домғонӣ китобат шуда, ки асли матн қарор гирифтааст, «нукта бисёр кам дорад». Нусхаи дуввуми ба хатти Муҳаммад Ҷомӣ аз назари нуктагузорӣ ба сурати навиштаи Домғонӣ аст». Эраҷи Гулисурхӣ борҳо таъйид кардааст, ки «аз ҳар гуна ислоҳу таъвири луғат ва танзими норасоӣҳо дар радиф худдорӣ кардем». Вале аз муқоясаи матни чанд сафҳаи ду нусхаи мазкур, ки акси онҳо дар муқаддима оварда шудаанд, бармеояд, ки аломатҳо аз тарафи мураттиби девон гузошта шудаанд. Дар муқаддимаи Алии Домғонӣ 11 байт шеър нақл шудааст, ки ҳама бидуни ҳаракат мебошанд. Дар матни ашъори ҳошия низ аломатҳо ба назар намерасанд. Дар матни ду қасидаи аввали девони Қамол низ алома-

те гузошта нашудааст. Хол он ки худи ҳамон матн дар
чоппи ҳозир дорони аломатҳои зиёд мебошад. Боиси тааҷ-
ҷуб аст, ки дар мавридҳои зарурӣ баъзан аломат гу-
зошта нашудааст. Масалан, дар мисраъҳои зайл барои
дӯруст ва бесакта хондани матн гузоштани аломати
ҳамза (барои ифодаи и, и, е) лозим буд:

* * *

Чашми Камол аз талхи (?) ҳаҷри ту шуд гавҳарфишон

* * *

Ақл гуфт: «Андеша (?) дур аст азми кӯйи дӯст.

* * *

Гуфта (?) чони ту бар хоки дари мост, Камол.

* * *

Ки ба хусн аз он чи будӣ, шуда (?) ҳазор чандон

* * *

Чора (?) кас накунад ғамзаи хунҳораи ту

* * *

Катра (?) катра зи дарё, чу ба сохил оӣ.

Албатта, на ҳамаи ин иштибоҳот бо айби мураттиби
девори рӯй додааст. Эҳтимол дорад, ки аксари нуқсонҳо
натиҷаи шитобкории котибони нусхаҳо ва ноширон бо-
шад. Бинобар ин гуруҳи дигари иштибоҳотро саҳвулқа-
лами котибон ва нуқсонҳои чопӣ доништан мумкин аст.
Мисраъи аввали байти зер нотамои буда, иборати «ва
лаъли» ба мисраъи дуввум гузаштааст:

Нисори хоки он дар аз дурр

Ва лаъл биё, эй кони гавҳар, то ҷи дорӣ.

Равшан аст, ки ин ҷо иштибоҳи котиб ё нукси чопӣ
аст. Вале дар поварақ ба ин ишора нашудааст. Дар
ин гуна мавридҳо, ки дар матни девон кам нестанд, тав-

зеҳи мураттиб зарур аст. Хатто баъзе аз он нуксонҳоро дар матн аз рӯйи нусхаҳои дигар ислоҳ карда, ба он дар поварак ишора намудан бехтар буд. Масалан, дар аввали ғазали шумораи 51 байте аз ғазали дигар омадааст, ки бо байтҳои баъдӣ ҳеҷ умумияте надорад:

Бо ту чун зулфат чи хуш бошад шаб овардан ба рӯз,
Кошки ин давлати бедор медидам ба хоб.
Ман талаб кардам висоли рӯзу шаб,
Ёфтам инак ба ҳукми ман талаб.

Намунае чанд аз ин гуна иштибоҳот:

* * *

Муғаниён (?), суҳанони Камол борик аст

* * *

Лек чун дар (?) ту меояд, зи дил ғам меравад

* * *

Вале ҳар ҷо, ки шир нест (?) ғавғои мағас бошад

* * *

Ҳеҷ мағӯй, к-аз ту (?) рӯй ба роҳ кардаам.

* * *

Гирди лаби ӯ бе сабабе нест басе ҳолӣ аст (?).

* * *

Ор ояд дигар аз хилъати шоҳи мо (?)

* * *

Накқош ҳар сурате, ки (?) анғехт дар бутхонаҳо

* * *

Чун тавон, ки (?) ангуштари дар рӯз натвон бохтан.

Дар поёни сухан вазифаи худ медонем, ки аз чониби аҳли илму адаб ва кулли мардуми тоҷик ба донишманди гиромӣ Эраҷи Гулисурхӣ барои захираи фаровоне, ки дар таҳияи ин кори бузург кашидаанд, талошхое, ки дар пайдо кардани нусхаҳои қадимии девони Камоли Хучандӣ варзидаанд, меҳнату машаққати сахте, ки дар таҳқиқи аҳволу осори шоир ва нусхаҳои девони ӯ кардаанд, кӯшиши зиёде, ки дар нашри девон бо дастгирии ҷаноби Шеърдӯст ба харҷ додаанд ва ниҳоят барои ихлосу садоқат ва самимияти зиёде, ки эшон ба мардуми тоҷик ва фарҳангу адаби он доранд ва ба ниятҳои неке, ки ба мардуми тоҷик ва таҳкими равобиту ҳамкориҳои ҳамзабонону ҳамдилон ихроҷ намудаанд, арзи ташаккур ва сипоси фаровон намоем.

Ин чанд мулоҳизоте, ки аз мутолиаи девон пайдо шуд ва рӯйи қоғаз омад, ба ҳеҷ ваҷҳ арзиши кори муҳиме, ки Ҷоҳили гиромӣ Эраҷи Гулисурхӣ анҷом додаанд, қишр намедихад ва фақат бо нияти тақмили кори азиме, ки шуруъ кардаанд, баён мешавад ва умед аст, ки дар нашри ӯ баъдинаи девони Камоли Хучандӣ матни боз ҳам мукамалтару саҳеҳтари ашъори шоирро дар ихтиёр хоҳем дошт.

1996.

Гуфтори Камол арзидар байт ба девоне,
Як нукта аз ин дафтар гуфтем хамин бошад.

ГУЛБАЙТҲОИ ЛАТИФ

Ашъори диловези Шайх Камоли Хучандӣ дар гулистони ҷовидони назми бостонии форсу тоҷик гулбуни хушбӯю хушрангеро мемонад, ки бо бӯйи атрогину чилваҳои рангини хос қарнхост, ки шефтагону муштоқони шеърҳои олиро мафтун кардааст.

Ин суханвари мумтози садаи чордахуми мелодӣ зодаву парвардаи «Тирози ҷаҳон» — Хучанди бостонӣ дар овони ҷавонӣ ба зебошаҳри дигари Эронзамин — Табрез рафта сукунат ихтиёр мекунад ва он ҷо боғи дилкушо бунёд менамояд, ки то имрӯз бо номи «Боғи Камол» маъруф аст. Ҳамчунин ин боғбони гулдаст аз ашъори рангин боғи пургулу пурсамаре офаридааст, ки рӯйи

хазонро намебинад ва худ дар ситоиши он боғ фармудааст:

Богест пур аз гули маъонӣ
Девони Қамол, тозааш дор.

Ҳар ду боғи бунёдкардаи Қамол аз замони зиндагии ӯ то имрӯз таваҷҷӯҳи дӯстдорони зебоиро ба худ ҷалб менамоянд. Ғазалҳои дилафрӯзи шоир монанди гулҳои муаттар дорои маъниҳои рангину ҳаёлотӣ латифу ширинанд ва аз ин ҷост, ки ҳар хонандаву шунавандаро ба ваҷ меоранд:

Оламе рӯй ниҳоданд ба гуфтори Қамол,
Ки ҳаёлотӣ латиф аст дар оби суҳанаш.

Қамолӣ Хучандӣ дар зимни фахрияҳои худ муҳимтарин ғазилатҳои ашъорашро пештару беҳтар аз муҳаққиқон баён кардааст. Ӯ борҳо ба маъниҳои хосу ғариби ашъораш, ки боиси шӯҳрати зиёд пайдо кардани он шудааст, ишора намудааст:

Халқ гӯянд: «Аз суҳан машҳури олам шуд Қамол»,
Маънии хос асту бас, к-ӯ шӯҳрати омам диҳад.

* * *

Қамол, шаҳр гирифтӣ ба қиссаҳои ғариб,
Ки омгир бувад дар суҳан маъонии хос.

* * *

Ёфт шӯҳрат, чу ҷамъ кард Қамол
Ғазалу маънии ғариб ба ҳам.

Воқеан дар ғазалҳои Қамол байтҳое, ки дорои маъниҳои борику нозук ва бикранд, хеле фаровон мебошанд. Он байтҳо чун дурдонаҳои дурахшон ақлу ҳӯши хонандаро ба худ мекашанд ва аз дарки онҳо, ки мушкил нест, ӯ лаззати зиёд мегирад. Масалан, ҳусни беҳамтои машӯкро, ки ҳатто аз офтоб ҳам зеботар аст, шоир ба ин тариқа васф кардааст:

Офтоб аз ту ҳусн медуздад,
Субҳ аз он рӯз ҷароғҳо куштааст.

Баъзе ғазалҳои шоир саросар аз чунин байтҳо иборатанд. Шояд сабаби як моху ду мох тӯл кашидани иншои баъзе ғазалҳо, ки худи шоир ишора кардааст, ҳамин бошад, ки ӯ хостааст ҳар чи бештар маъниҳои хос пайдо намояд. Чунин шохбайтҳо дар назари шоир арзиши хеле баланде доранд:

Камол, онҳо, ки фикри бикр доранд,
Фузун аз сад ғазал хонанд фарде.

Камол ашъори бисёр шоирони муосири худро ҳолӣ аз чунин ҳаёлот ва маъниҳои хос медонад:

Камол, ашъори акронат чу эъҷоз
Гирифтам сар ба сар ваҳй асту илҳом.
Чу ҳолӣ аз ҳаёли хос бошад,
Ҳаёл аст, ин ки гирад шӯҳрати ом.

Мухимтарин фазилати ашъори Камоли Хучандӣ латофати суҳан аст, ки дар ин бора ҳам шоир ишораҳои зиёд дорад:

Лутфи ғазалиёти Камол аст, ки ўро
Овозан хусни ту дар атрофи ҷаҳон бурд.

* * *

Гуфтори латифи ту, Камол, оби ҳаёт аст,
Дар зулмати ҳат зиндадилонаш талабида.

* * *

Ҳатм шуд бар Камол лутфи суҳан,
Ҳар чи баъд аз камол нуксон аст.

Латофату малоҳати суҳани Камолро ҳамаи муҳаққиқоне, ки ба ашъори шоир рӯй овардаанд, таъйид кардаанд. Ҳанӯз Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» дар ин бобат фармудааст: «Вайро латофати суҳану риққати маъонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест...»

Латофати суҳан дар ашъори Камоли Хучандӣ бо роҳи василаҳои гуногун сурат гирифтааст, ки шоистаи тава-

зеху таҳқиқи донишмандон аст ва ҳоло танҳо бо зикри чанд намуна иктифо хоҳад шуд.

Борикандешиву нозукадой дар баёни матлабҳои ошикона лутфи сухани шоирро афзудааст:

Сари мӯе ба чоне мефурӯшад,
Чунин арзон бигӯедаш, ки мафрӯш.

Ҳамон тавре ки муҳаққикон ба мушоҳида гирифтаанд, Камол дар корбурди ташбеҳ тозақориҳои зиёде кардааст, ки онҳо латофати сухани шоирро тақвият додаанд. Аз ҷумла шоир ташбеҳи суннати маъмулу маъруфи маъшукро ба моҳ ба тарзи нав пайваста бо ташхис чунин овардааст:

Моҳ дуздӣ мекунад ҳубӣ зи ту,
З-он дарояд ҳар шабе бар равзанаш.

Ё худ дар байти латифи зер бар хилофи одат офтоб ба руҳи маъшук монанд мешавад:

Ба рӯйи дӯст монанд аст хуршед,
Ба чашмам гарм аз он рӯ менамояд.

Суханбозиҳои соддаву аҷиб, ки бештар тавассути анвоъи гуногуни таҷнис сурат гирифтаанд, саршори лутфи шоиронаанд:

Туро дар дидаи ман ҷост гуфтам,
Ки ин ҷӯю ту сарви рост гуфтам.

* * *

Ба рӯҳ, ки чи гуна биро нам пиёдаҳои сиришк,
Чунин ки шох дил аз ғам ба мот наздик аст.

* * *

Ғар ҳарифон биёед ба сарвақти Камол,
Шаккари ноб маёред, май оред маро.

Ташхис, яъне ба ашёи бечон нисбат додани хислатҳои инсонӣ, малоҳату ҷаззобии ғазалҳои шоирро афзудааст:

Бо субх бигӯед, ки бевакт мазан дам,
Имшаб шаби васл аст, нигах дор нафасро,

* * *

Муждаи омаданат бод ба гулзор овард,
Част озод зи ҷо сарву ба як по истод.

Тамсилҳои муносибу мувофиқ низ бо лутф омезиш
ёфтаанд:

Дил зи зулфу холи хубон тираву ошуфта аст,
Хонаро чун дӯст бону, лочарам норӯфта аст.

* * *

Зиёд мекунӣ сӯзӣ дили мо аз шакарханда,
Намак бар реш агар резӣ, чароҳат сӯхтан гирад.

Тазод ё худ муқобилгузорӣ тасвирҳои шоирро равшану
аёнтар намуда, ба онҳо малоҳату ширинӣ ато кардааст:

Мабур он зулф, ки ёдаш шаби мо кард дароз,
Ошикон дӯст надоранд шаби кӯтахро.

* * *

Абрӯяш гуфт: «Фитна кори ман аст»,
Қаҷ нишастасту рост мегӯяд.

Такрорҳои хушоҳангу гӯшнавоз низ аз латофат ҳолӣ
нестанд:

Қиссаи дарди ҷудой ҷӣ нависам, Камол?
Дил ҷудо нола кунад, хома ҷудо, нома ҷудо.

Зарбулмасалу мақолҳои халқӣ басе нишонрас буда,
лутфи сухани Камолро бештар намудаанд:

Ба бӯса себи зақан гуфтамаш зи гулшани кист?
Камол гуфт: «Ту ангур хӯр, мапурс аз боғ».

* * *

Ақл гуфто: «Бе рӯй ӯ чунӣ?»
Гуфтамаш: «Ранг бину ҳол мапурс».

Ибороту таъбирҳои рехтаи халқӣ, ки дар ашъори шоир хеле фаровонанд, хусну латофати сухани ўро афзудаанд:

Имрӯз гар он лаб нагазад зоҳиди худком,
Бисёр ба дандон ғазад ангушти надомат.

* * *

Рухе чунон ки ту дорӣ, кадом маҳ дорад?
Худо ҳамеша зи чашми бад ниғаҳ дорад.

Зимнан бояд тазаккур дод, ки Камол аз ганчинаи забону эҷодиёти даҳони халқ хеле пурсамар истифода кардааст, ки ин ҳам яке аз авомили латофату малоҳати беназири ашъори ўст. Дар ин бора худи шоир гуфтааст:

Камол, аз ҳар мижа ашкат магар ҳамранги Салмон шуд?
Ки аз ашъорӣ мардум бурд маъниҳои рангинро.

Панду андарзгӯӣ ба сабки Камол хос нест, вале дар зимни ашъори ў байтҳои ҷудогонае ба назар мерасанд, ки дорои ҳикмати баланду насиҳати судманд мебошанд:

Нест ғайр аз ту дастгир, эй дӯст,
Дастӣ афтодагон бигир, эй дӯст.

* * *

Бикӯш то ба каф орои калиди ганчи вучуд,
Ки бе талаб натавон ёфт гавҳари максуд.

* * *

Санги бадгавҳар агар косаи заррин шиканад,
Қимати санг наҷфзояду зар кам нашавад.

Байтҳои нобу дилнишини Камоли Хучандиро, ки дар ниҳояти зебоиву ҷаззобӣ офарида шудаанд, метавон ба минётурҳои рассоми маъруф Камолиддин Беҳзод монанд кард. Зеро шоир низ мисли рассоми ҷирадаст, ки аз рангҳои мухталиф тасвирҳои зебову мунаққашро меофарад, тавассути суханҳои дилчаспу ширин маъниҳои ҷаззобу рангинро баён намудааст. Дар байтҳои шоир

хам чилваи рангҳои нафисро метавон эҳсос кард. Назокату латофат, малоҳату тароват ба офаридаҳои ҳарду хунарманди моҳир хос аст ва бешак сабабгори ҷовидон мондани онҳост.

1996.

БОЗТОБИ ВАЗЪИ ЗАМОН ВА РӮЗГОРИ САЛМОНИ СОВАЧӢ ДАР МУҚАТТАОТИ Ӯ

Осори пурчилои яке аз ситорагони дурахшони осмони шеърӣ форсу тоҷик «подшоҳи мулки сухан» Ҷамолиддин Салмони Соваҷӣ ойинаи мусаффоест, ки муҳимтарин ҳаводису вақоеъи замонро равшану барҷаста инъикос менамояд. Дар ашъори ӯ беш аз шоирони дигари муосираш вазъи замон ва рӯзгор таҷассум ёфтааст. Илова бар қасидаҳои шоир, ки саросар аз зикри воқеаҳои гуногуни таърихӣ иборатанд ва маснавиҳои ӯ, ки бештар ҷанбаи воқеъӣ доранд, ҳатто дар ғазалиёту рубоӣёташ ин ҳолат ба назар мерасад.

Бозтоби вақоеъи замон ва рӯзгори ҳуди шоир дар навиштаҳои ӯ бо роҳу василаҳои гуногун сурат гирифтааст. Агар дар қасоиду маснавиҳои Салмони Соваҷӣ воқеият тавассути тасвирҳои рангину пуршукӯҳ ва муболиғаомез ба қалам омада бошад, дар ғазалҳои ӯ эҳсосу хаяҷон ва таассурот аз он воқеият бо каломи ширину гуворо баён шудааст. Вале дар қитъаоти шоир бозтоби масъалаи мазкур ба таври хос сурат гирифтааст. Ин қабл аз ҳама ба хусусиятҳои ҳуди навъи шеърӣ қитъа марбут аст, ки мутаассифона, ҳанӯз ҳарҷониба таҳқиқ нашудааст. Дар китобе, ки таҳти унвони «Ҳазор қитъа» ахиран ба кӯшиши Сайид Амади Биҳиштӣ ҷоп шудааст, ба чанд ҷиҳати навъи мазкури шеър ишора шудааст, вале хусусиятҳои умдаву ҷанбаҳои сабки он равшан нагаштааст. Дар ин китоб 9 қитъаи Салмон низ бидуни тавзеҳот нақл шудааст. Роҷеъ ба қитъаоти шоир дар рисолаи Рашид Ёсимӣ «Татаббӯъ ва интиқоди аҳволу осори Салмони Соваҷӣ», муқаддимаҳои Авасто ва Абулқосими Ҳолат ба девони Салмон, таҳқиқоти Расул Ходизода ва У. Қазакова ишораҳо мавҷуданд. Вале аксари донишмандон арзиши баланди қитъаоти шоирро нодида гирифтаанд. Аз ҷумла Авасто қитъаоти Салмонро дар муқояса бо муқаттаъоти Ибни Ямин чандон «қоби-

ли мулоҳиза» намедонад. Дар воқеъ Ибни Ямин яке аз устодони маъруфи қитъаҳои ахлоқӣ ва фалсафӣ буда, маҳз бо қитъаҳои худ дар таърихи адабиёт мақоми ҳос дорад. Вале қитъаоти Салмони Соваҷӣ низ дорои арзишҳои ҳос мебошад, ки дар ин мақола саъй мешавад чанде аз онҳо дар робита бо бозтоби воқеаҳои таърихӣ мавриди баррасӣ қарор гирад. Ба арзиши баланди қитъаоти Салмон пеш аз ҳама худи шоир ишора кардааст:

Ба сони қитъаи ёкут қитъае манзум,
Ки буд бар гуҳари наҷми соҳибаш тафзил.
Ба ҳазрати ту фиристодаму атои ҷавоб
Наёфтам, ки ба пеши ман он атост ҷазил.

Аз қитъаи зерини Салмони Соваҷӣ вазъи ноорому ногувори давр, ба зулму ситам мубталои гаштани мардумро метавон дарк кард:

Зи ҳад гузашт ба якборагӣ ҷафои фалак,
Намешавад нафасе мункатеъ балои фалак.
Қабон атласи ҷарх аз ҷӣ бофтанд, ки ҳеч
Намедарад, на кӯҳан мешавад қабон фалак?
Ба ҳар ғаме, ки аз ӯ мерасад ба рӯи замин,
Намерасад ба замин аз нишот пой фалак.
Зи баски бар сари ман гашт осиеи сипехр
Сапед шуд сарам аз гарди осиеи фалак...

Вале чунин қитъаҳое, ки тасвири вазъи умумии замонро дар бар мегиранд, дар девони Салмон хеле каманд. Аксари қитъаҳои шоир ба шахсону воқеаҳои мушаххас марбутанд. Аз ҷумла дар қитъае шоир воқеаи таърихӣ аз тарафи занаш кушта шудани Шайх Ҳасани кӯчақро бо зикри санаи дақиқ ҳикоят кардааст:

Зи хичрати набавӣ рафта ҳафсаду чилу чор
Дар охири раҷаб афтод иттифоқи Ҳасан.
Зане, ҷӣ гуна зане? Хайри хайироти хисон
Ба зӯри бозуи худ ҳасиятайнӣ Шайх Ҳасан
Гирифт маҳкаму медошт то бимурду бирафт,
Зиҳӣ хучаста зани хоягири мардафкан.

Бесабаб нест, ки қитъаи мазкур ҳамчун далели таърихӣ мавриди истифодаи таърихшиносон қарор гирифт-

тааст. Хондамир дар «Ҳабиб-ус-сияр» роҷеъ ба воқеаи мазкур навиштааст: «Иззатмалик... ду-се занро бо худ муттафиқ сохт ва дар шаби сешанбе бисту ҳафтуми раҷаби санаи мазкура (744) шавҳарро ба фушурдани ҳасийя ба олами охират фиристод ва хоҷа Салмони Соваҷӣ дар он боб ин қитъа дар силки иншо интизом дод...»

Маълумоти дакикро роҷеъ ба як ҳодисаи дигари он даврон — бар асари сел хароб шудани шаҳри Бағдод, ба хусус боғе, ки ба унвони «Бихиштобод» маъруф будааст, аз қитъаи зерини Салмон ба даст овардан мумкин аст:

Ба соли ҳафтсаду ҳаштоду панҷ гашт хароб
Ба об шаҳри муаззам, ки хок бар сари ӯб.
Дареғи равзаи Бағдод — он «Бихиштобод»,
Ки кардааст харобаш сипехри хонахароб.

Чунон ки мебинем, дар қитъаи мазкур санаи руҳ додани ҳодиса (соли 785) ва сабаби он (сел) зикр шудааст.

Аз қитъаоти Салмони Соваҷӣ бармеоҷад, ки ӯ бештар бо шоҳони силсилаи Ҷалоирӣ Шайх Ҳасани бузург, ҳамсараш Дилшод-хотун ва фарзандаш Султон Увайс робитаи хеле наздик доштааст ва иртиботи шахсии худро бо онҳо ошкоро ба қалам додааст. Аз ҷумла дар қитъаи тӯлоние, ки ба Шайх Ҳасани бузург бахшида шудааст, шоир хидмати беш аз даҳсолааш, навиштани панҷоҳ қасида дар ситоиши вай, вале дар муддати се соли охир нагирифтани марсум ва ба қарзи зиёд гирифторм шудани худро баён намуда, аз шоҳ барон адои қарз мадад мецоҳад:

Худойгоно, салотини аҳд Шайх Ҳасан,
Ки бод кому муродаш ҳама равону раво...
Яке, ки муддати даҳ сол меравад, то ман
Дар ин чаноб забон баркушодаам ба дуо...
Куруз шуд мутароким аз ин сабаб бар ман,
Замона шуд мутатовил аз ин ҷиҳат бар мо...
Агар ҷунон ки маро кораке бифармоянд,
Ки ваҷҳи қарз кунам ман аз он қазия адо.

Аз як қитъаи кӯтоҳи Салмон равшан мегардад, ки Дилшод-хотун дар давлати Ҷалоирӣ мақому манзалати хеле баланд доштааст, зеро шоир ӯро шоҳ хондааст:

Аё, корубори эътиборе надорӣ,
Бари шох Дилшод коре надорӣ.

Салмони Соваҷӣ бо Султон Увайс аз замони таваллудаш ошноӣ дошта, то охири умр мураббivu надими вай будааст. Аз ин чост, ки аксари қасидаву қитъаҳои шоир ба ӯ бахшида шудаанд. Дар қитъае Салмон аз хидмати чилсолааш дар боргоҳи ӯ ёд мекунад:

Подшохо, банда дар хидмат ба расми арзадошт
Инбисоте менамояд бар умеди раҳматат.
Курби чил сол аст то суккони Шарку Ғарбро
Таъби Салмон мекунад дар гӯш дурри мидхатат.

Шоир ба кишваркушоиҳои Султон Увайс ва васеъшудани қаламрави ӯ ишораҳо дорад:

Хумои чатри хумоюн подшоҳ Увайс
Басити рӯи заминро ба зери оя гирифт.
Худуди мамлакати Форс то дари Ҳурмуз
Ба соли хамсаву ситтину сабъамна гирифт.

Салмон аз иртиботи наздик бо шохон истифода карда, онҳоро баъзан насиҳат ҳам кардааст. Тавре ки маълум аст, насиҳати подшоҳон кори ниҳоят хатарнок буда, аз шоир часорати зиёдеро тақозо мекард. Бо ин ҳама Салмон дар қитъае аз амали зишти дарбориён, ки ҳар сол худсарона андозаи бочу хирочро мефизоянд, шикоят намуда, ба шох хушдор медиҳад, ба тариқи насиҳат таъкид мекунад, ки ҷилави ситамкоронро бигирад, вагарна ин боиси хонахаробии мардум ва аз шох дуршудани онҳо мегардад. Ӯ ҳатто номи яке аз он ситамкоронро зикр мекунад:

Подшохо ҳеч бо асҳоби девон гуфтай,
Инак ҳар соле зи нав мулки туро ворун кунанд.
Соли порин чун зиёдат гашт бар перор сол,
Соли имсолинаро бар пор ҳам афзун кунанд
Мамлакат зеру забар хоҳад шудан з-ин мустазд
Мулку асбобу зану фарзандро хавун кунанд.
Сахт метарсам аз ин маънӣ, ки хосу оми мулк
Аз ту баргарданду рӯ бар хазрати бечун кунанд.

Аз авонони мамолик гардани Фаҳрак бизан,
То халонк хурраи аз хуни он малъун кунанд.
Подшоҳо, аз пай сад маслиҳат як чун бикун,
Подшоҳон аз пай як маслиҳат сад чун кунанд.

Аз робитаи зичи Салмон бо шоҳони давр ва ба хусус бо Султон Увайс мукотибаи онҳо низ шаҳодат медиҳад, ки он ҳам тавассути қитъа сурат гирифтааст. Шоир ба хидмати чихилсолааш ишора карда, аз шоҳ иҷозаи ғушанишинӣ ва чанд дархости дигар кардааст:

Курби чил сол аст то суккони Шарқу Ғарбро
Таъби Салмон мекунад дар ғуш дурри мидхатат...
Ғушае хоҳам гирифтаи то агар умре бувад,
Чанд рузе бигзаронам дар дуои давлатат...

Султон Увайс, ки шахси донишманду шоиртабиат буд, ба қитъаи шоир ҷавоб гуфта, ба ӯ иҷозаи ғушанишинӣ намедихад, вале хоҳишҳои дигари ӯро иҷро менамояд:

Ҳар чи то ғоят ба номи ӯ муқаррар будааст,
Ҳамчунон бошад ба номи ӯ муқаррар ҳамчунин.

Ҳамин тавр шоҳ ба чанд қитъаи шоир ҷавоб гуфтааст. Зимнан бояд гуфт, ки қитъа дар ин маврид вазифаи мукотабаву муросаларо адо кардааст. Чизи дигаре, ки ин ҷо мушоҳида мешавад, он аст, ки қитъаҳои ҷавобӣ бар хилофи он чи дар ғазалу қасида маъмул аст, бо қитъаҳои шоир ҳамвазну ҳамқофия нестанд.

Қитъаҳои Салмони Совачӣ манбаъи муҳиму муътамад роҷеъ ба аҳволи ҳуди шоир низ махсуб мешаванд. Аз баъзе қитъаҳои шоир бармеояд, ки ӯ соҳиби зану фарзанди зиёд будааст:

Қиллати молу манолу қасрати аҳлу аёл
Қарзхоҳу бенаво қарданд ногоҳон маро.

Ҳонаводаи шоир хеле калон буда, аз бист нафар иборат будааст:

Дар чунин шаҳреву вақте бо чунин бебарғие
Бист қас нонҳор дорад бандаву нонҳор нест.

Яке аз фарзандонаш дар хурдсолӣ вафот кардааст:

Чашми ман чои ту буд, эй нури чашм,
Рафтиву монд аз ту холи чои ту.

Маълум мешавад, ки Салмон дар миёнсолӣ вазъи
беҳтар пайдо карда, соҳиби навкарон ҳам гаштааст:

Навкароне низ некӯ дорам, аммо ҳеҷ як
Бар сараш дастору дар тан чубба, дар по ҳеҷ нест.

Салмон дар пирӣ ба дарди чашму по гирифтор шуда,
ранчи зиёде кашидааст:

Дарди чашмам агар амон доӣ,
Омаӣ, пой хоҷа бўсидӣ.

* * *

Хаст дар по дарду дар сар нест сомоне маро,
Гар сарам кардӣ мадад, кай дарди по фарсудамӣ.

Салмон солҳои дароз дур аз хонавода дар Бағдод
дар хидмати шоҳони ҷалоирӣ буд ва иҷозаву имкони
рафтани ба зодгоҳашро надошт. Ранчи ғарибиро шоир
дар қитъаи зер баён кардааст:

Маро чу ёд зи ёру диёри хеш ояд,
Ҳазор нолаи зор аз даруни реш ояд.
Нишаста дар паси зонуи ғурбатам шабу рӯз,
Худой донад аз пас маро чи пеш ояд.

Аз қитъаҳои Салмон бармеояд, ки манбаъи асосии
маишати шоир идрор ё марсуме будааст, ки шоҳ барои
ӯ муқаррар кардааст. Шоир аксар вақт аз кам будани
миқдори он шикоят намудааст. Аз ҷумла дар қитъае
ӯ таъкид мекунад, ки марсумаш аз хидматгорони беа-
води дарбор камтар аст:

Маро зи чинси дигар навкарони сода шумор,
Аз он ки бознадонанд шеърро зи шаър.

Маълум мешавад, ки марсуми шоҳ ба ӯ на ҳамеша
дар вақташ мерасидааст ва ин боиси қарздор шудани

шоир гаштанааст. Илова бар марсум, ки бо зар пардохта мешуд, шоир гоҳ-гоҳ аз мамдухон инъом мегирифтааст, ки асосан аз либос, гандум, чав, асп, шутур ва амсоли инҳо иборат будааст. Шоир аз нарасидани онҳо низ шикоят кардааст:

Бигзашт чор маҳ, ки аз девон рӯзиам
Як чав ба ваҷҳи ротибу иҷро намерасад.

Дар чанд қитъа шоир аз аспе, ки мамдӯҳ фиристодааст, шикоят карда иваз намудани онро дархост кардааст:

Аспе сиёҳу пирам доданду ман бар онам,
К-андар ҷаҳон сиёҳӣ з-он ғиртар набошад.

Шутури фиристодаи мамдӯҳ низ лоғар буда, ба гурбаву анкабӯт монанд шудааст:

Дидам заиф ҷонваре мисли анкабут,
Гуфтам, к-аз ин матоъ маро дар саро басест.

Шоир вазъи ногувори худро ба қалам дода, аз мамдӯҳ ошкоро додани ғаллаву чорво ва ё ҷизҳои дигари барон зиндагӣ ногузирро талаб намудааст:

Ғалла меҳохӣ зи даргоҳе, ки дар кори қарам
Ҳар ду ҷолавро ба коҳе пешӣ ӯ микдор нест.
Ғаллае бе гову бе зар худ зироат чун қунам?
К-аз зироат ҳар киро зар нест, бархурдор нест.

Ҳамин гуна матлабҳои марбут ба рӯзгори шоир дар аксари қитъаҳои ӯ ба назар мерасад. Зимнан бояд гуфт, ки замони Салмон давраи ривоҷи қитъасароӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ба шумор меравад. Салмон ҳарчанд дар сурудани қитъаҳои ҳаҷвӣ таъбозмӯй накардааст, вале дар баъзе қитъаҳои ӯ тасвирҳои танзомези ҳоси қитъаоти Убайди Зоконӣ мушоҳида мешавад. Қитъаҳои ахлокиву фалсафӣ, ки дар осори Саъдиву Ибни Ямин ба дараҷаи баланд расида буд, дар осори Салмон мавҷеи калон надоранд. Вале дар чанд қитъаи Салмон аз мазаммати хирсу тамаъ, ҳасисиву мағрурӣ ва тарғиби қаноату ҳимматбаландӣ сухан рафтааст. Ҳамчунин дар иддае аз

қитъаҳои Салмон монанди қитъаҳои Саъдиву Ибни Ямин матлаб бо нукоти шоирона ва ё тасвирҳои рангину дилнишин баён шудааст. Масалан, дар қитъаи зер тақозои либос ба ин тарик сурат гирифтааст:

Эй зи мо мустағиву амсоли мо,
Бар шумо ахволи мо пӯшида нест.
Бар танам пӯшидани ин асту бас,
Бандаро ҳеч аз шумо пӯшида нест.

Вале дар аксари қитъаҳои Салмони Соваҷӣ хоҳ ҳодисаҳои муҳимми таърихӣ ва хоҳ воқеаҳои рӯзгори шоир хеле соддаву табиӣ бе суҳанпардозиву зикри саноеъи зиёди лафзиву маънавӣ ба қалам дода шудаанд. Чунин қитъаҳои шоир ба ҳадде содаву бепироянд, ки хабари рӯзномаро мемонанд. Ин хусусияти асосии қитъаҳои Салмон ва умуман навъи шеърӣ қитъа аст. Яъне шоир саъй мекунад, ки ҳодисаву воқеаро ҳар чи дақиқтару саҳеҳтар сабт намояд ва ё матлабро ошкоро баён кунад. Аз ин ҷост, ки аксари қитъаҳои шоир ҳатто аз номаҳои маъмулӣ соддатаранд. Вале ин бунёди ҳунарии қитъаро аз байн набурдааст ва ҳуди соддагиву самимияти эҳсосу андешаи шоир зебоиву таъсири шеърро афзудааст. Бинобар ин қитъаоти Салмон дар баробари падидаи ҳунари будан арзиши баланди таърихӣ дошта, ҷиҳати ба таври амиқ дарк кардани аҳволу осори шоир ва вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии замони ӯ хеле судманд аст.

1997.

РИСОЛАИ СУДМАНДЕ ДАР ИЛМИ БАДЕЪ

(«Маҷмаъ-ус-саноеъ»-и Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ)

Илми адабиётшиносӣ тоҷику форс, ки бо адабиёти оламшумули он зич алоқаманд аст, дорои таърихи босебӣ ва бостонӣ буда, дар тӯли зиёда аз даҳ қарн барои инкишофи он адабиёт хидмати шоиста ба ҷой овардааст.

Пӯшида нест, ки осори адибони классики тоҷику форс на танҳо бо маънӯву мундариҷаи баланду рангин, балки инчунин бо нафосату латофат, балогату малоҳат,

шевоию дилрабоияш шӯхрат дорад. Аз ин рӯ дар асрҳои миёна илми бадеъ, ки аз ҷузвҳои таркибии адабиётшиносӣ ба ҳисоб рафта, воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ, тарзҳои ороишу зинати калом, роҳҳои зебову муассир ва барҷаставу дилпазир ифода намудани мазмунро дар асар мавриди баҳс қарор медиҳад, дар қатори илмҳои дигари сегона — қофия ва арӯз хеле тавсия ва нумӯъ ёфта буд.

Аз ҷумлаи муҳимтарин асарҳои адабиётшиносӣ, ки пурра ва ё қисман ба илми бадеъ бахшида шудаанд ва хушбахтона имрӯз дар дастраси муҳаққиконанд, метавон «Тарҷумон-ул-балоғат»-и Муҳаммад б. Умари Родӣ-нӣ (асри XI), «Ҳадоиқ-ус-сехр»-и Рашидиддини Ватвот (асри XII), «Ал-мӯҷам фӣ маъойир-ил-ашъор-ил-Аҷам»-и Шамсиддин Муҳаммад б. Қайси Розӣ (асри XIII), «Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ»-и Шарафиддин Ҳаман б. Муҳаммад Ромии Табрезӣ (асри XIV), «Дақоиқ-уш-шеър»-и Тоҷулхаловӣ (асрҳои XIV—XV), «Меъёри Ҷамолӣ ва мифтоҳи Абӯ-исҳоқӣ»-и Шамсиддин Муҳаммад б. Фаҳрии Исфаконӣ (асрҳои XIV—XV), «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор»-и Хусайн Воизи Қошифӣ (асри XV) «Ҷамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табрезӣ (асри XV), «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло Махмуди Хусайнӣ (асри XV), «Маҷмаъ-ус-саноеъ»-и Низомиддин Аҳмад б. Муҳаммад Солеҳи Сиддиқӣ (асри XVII), «Дурраи Начафӣ»-и Начафқулихони Мирзо (асрҳои XIX—XX) ва амосли инҳоро ном бурд.

Бояд гуфт, ки аксари асарҳои мазкур ханӯз ба ҷоп нарасидаанд ва мавриди таҳлилу тадқиқи хосаи адабиётшиносон қарор нагирифтаанд.

Ҳол он ки омӯхтан ва дастраси умум гардондани ҷунин асарҳо, ҳамоно навъе ки маълум аст, аз як тараф барои омӯзиши афкори эстетикӣ халқҳои тоҷику форс, аз тарафи дигар барои равшан намудани бисёр марҳалаҳои таърихи адабиёт ва илми адабиётшиносӣ ва инчунин барои инкишофу тақомули хусусиятҳои ғоявӣ бадеии адабиёти муосир тоҷик манфиатбахш мебошад.

Яке аз он асарҳои муҳимме, ки то ҳол на танҳо бо тасҳеҳу таълиқа ба ҷоп нарасидааст, балки қомилан таҳлилу тадқиқ нашудааст, рисолаи «Маҷмаъ-ус-саноеъ» мебошад, ки ба адабиётшиносии форсизабони асри XVII Ҳиндустон Низомиддин Аҳмад б. Муҳаммад Солеҳ Хусайнӣ Сиддиқӣ тааллуқ дорад.

Доир ба рисолаи мазкур дар баъзе асарҳои адабиётшиносони тоҷик ва Эрон танҳо ишораҳои ҷудогонаро пайдо кардан мумкин аст.

Дар адабиётшиносии тоҷик ном ва рисолаи муаллиф нахустин бор дар мақолаи Р. Ҳодизода «Дар бораи санъати назми Рӯдакӣ»¹, ки дар он зимнан мисолҳои аз ашъори Рӯдакӣ овардаи Низомиддин Аҳмад низ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ғўшзад мешавад. Дар мақолаи мазкур инчунин оид ба бартарияти он рисола аз лихози тақсимои санъатҳои бадеӣ ба ду ғурӯҳ ва ғалатҳои зиёди котиб дар як нусхаи рисола ишораҳои муфид ба назар мерасад.

Муаллифи «Санъати суҳан» Т. Зеҳнӣ, ки дар тартибу танзими асараш дар қатори асарҳои дигар рисолаи «Маҷмаъ-ус-саноеъ»-ро ҳам истифода кардааст, дар дебочаи китоб ба соли таълифи рисола, миқдори санъатҳои бадеӣ дар он зикршуда ва аҳамияти он ишора намуда, аз ҷумла менависад: «Дар аксарияти мавридҳо муаллиф (Низомиддин Аҳмад — М. М.) аз «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» ва «Ал мўъҷам» нусхабардорӣ кардааст».²

Дуруст аст, ки Низомиддин Аҳмад дар таълифи рисолааш асосан ба «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашиди Ватвот ва дар баъзе мавридҳо ба «Эъҷози хусравӣ»-и Амир Хусравӣ Деҳлавӣ, ки аз маъруфтарин асарҳои илми бадеӣ буданд, истинод ва пайравӣ намудааст. Инро ишораҳои зиёди ҳуди муаллиф ба Рашиди Ватвот ва рисолаи ӯ, муқоисаи тарзи шарҳу тавзеҳи санъатҳои бадеӣ дар ду рисола, ки сонитар дар ин хусус батафсил таваккуф хоҳем кард, тасдиқ менамоянд.

Вале ба ақидаи болоии Т. Зеҳнӣ дар бобати аз асарҳои Рашиди Ватвот ва Шамс Қайси Розӣ «нусхабардорӣ кардани» Низомиддин Аҳмад розӣ шудан мумкин нест.

Зеро аввалан, Низомиддин Аҳмад дар шарҳи санъатҳои бадеӣ ва зикри мисолҳо мустақилона амал карда, ғўфтаҳо ва мисолҳои аз дигарон гирифтаашро ғўшрас намудааст. Миқдори ҷунин ишораҳои муаллиф зиёд аст, ки ҳоло бо овардани ин ду мисол иктифо менамоем:

¹ Р. Ҳодизода. Дар бораи санъати назми Рӯдакӣ, дар маҷ. Рӯдакӣ ва замони ӯ, Сталинобод, 1958, с. 116—118.

² Т. Зеҳнӣ. Санъати суҳан, Душанбе, 1967, с. 21.

«Ва Рашиди Ватвот чиҳати мисоли абдоъ ин ду бай-ти Унсурӣ навишта...»

«Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки ман ҳеҷ шеър надидам, ки он ҳар се ҳолро (ҷамъу тафриқу тақсим — М. М.) чомеъ бувад...»¹

Ҳатто дар баъзе мавридҳо ӯ ақидаи Рашиди Ватвотро оид ба санъатҳои ҷудогона (монанди луғз) рад менамояд.

Сониян Низомиддин Аҳмад дар ягон ҷои рисолааш ба Шамс Қайси Розӣ ва асари ӯ ишорае накардааст. Умумияте, ки «Ал-мӯҷам» ва «Маҷмаъ-ус-саноеъ» доранд, танҳо иборат аз он аст, ки дар ҳар ду рисола қисмати сирқоти шеърӣ вучуд дорад. Вале миёни рисолаҳои мазкур дар ҳайси тақсимоҷ ва шарҳи сирқоти шеърӣ тафовути калоне мушоҳида мешавад.

Ба назари мо Низомиддин Аҳмад, ки дар сарзамини Ҳиндустон зистааст, аз «Ал-мӯҷам»-и Шамс Қайси Розӣ хабар надоштааст, ё воқиф бошад ҳам онро истифода набурдааст.

Инчунин набояд фаромӯш кард, ки дар гузашта таърифи санъатҳои бадеӣ низ монанди масоили мухталифи арӯзу қофия ва дигар илмҳо то андозае қолаби муайян ва қатъиро касб карда буд, ки ин бешубҳа боиси як дараҷа ҳамрангу якнавохт шудани таърифу нишондодҳои рисолаҳои гуногуни оид ба ин ё он илм мегардид. Чунин ҳолатро ҳатто дар адабиёти бадеӣ матавон возеҳан мушоҳида кард. Масалан ба хотир овардани ҳамрангии сюжет ва образҳо дар дostonҳои лирикӣ ва эпикӣ монанди «Лайлӣ ва Мачнун»-ҳо, «Фарҳод ва Ширин»-ҳо, «Зафарнома»-ҳо кифоя аст.

Ҳамин тавр ба назари мо Низомиддин Аҳмад чи дар шарҳу тавзеҳи санъатҳои бадеӣ ва чи дар тафсири навъҳои шеър ва сирқоти шеърӣ на ин ки аз асарҳои Рашиди Ватвот ва дигарон «нусхабардорӣ кардааст», балки ба он асарҳо эҷодкорона муносибат карда, дар баъзе мавридҳо таърифу нишондодҳои онҳоро вобаста ба замони худ тақмилу тавсиъа додааст, ки онҳоро дар саҳифаҳои баъдина муфасссалтар аз назар хоҳем гузаронд.

Доир ба ҳаёт ва фаъолияти Низомиддин Аҳмади Сид-

¹ Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ. Маҷмаъ-ус-саноеъ, нусхаи хаттии Заҳираи дастнависҳои шарқии АФ Тоҷикистон, рақами 358, ҷаҳҳои 1026, 108а.

диқӣ, мутаассифона, аз сарчашмаҳои адабӣ ва таърихӣ маълумоте ба назар намерасад. Дар ин бобат танҳо дар иловае ба «Қаромот-ул-авлиё» ном асари муаллиф баъзе ишоратхоро пайдо кардан мумкин аст.

Чунон ки Низомиддин Аҳмад қайд мекунад, нисбати ӯ аз ҷониби модараш ба содоти Хусайнӣ мепайваस्ता аст. Бобон модарии ӯ Мир Абдулқосимхони Тамкини Хусайнӣ ном дошта, дар замони салтанати Чалолиддин Муҳаммади Акбар (1556—1605) аз шаҳри Хирот ба Хиндустон омадааст ва ба хизмати дарбори подшоҳи мазкур дохил шудааст.

Аз ҷониби падар насаби Низомиддин Аҳмад ба қабилai Сиддиқӣён мерасад. Ин қабилa аслан аз Санъони Араб буда, замоне ба Шибурғон омадааст ва он ҷо сокин гаштааст. Гурӯҳе аз ин қабилa ба зиёрати Макка меравад, ки фарҷадди (бобокалони) Низомиддин Аҳмад — Шайх Низомиддин низ ҳамроҳи онҳо буд. Пас аз зиёрат онҳо ба сӯи Хиндустон роҳ мегиранд ва дар қасабаи Баҳлури тобеъи Лакҳнав сокин мегарданд. Шайх Низомиддин дар андак муддат ба дарбори Чалолиддин Муҳаммад Акбар роҳ ёфта соҳиби давлату ҷоҳ мешавад. Вале писари Шайх Низомиддин бо роҳи падар на рафта, навқариро тарк мекунад ва умри худро ба омӯхтани илмҳои динӣ сарф менамояд. Пас аз вафоти ӯ писараш шайх Муҳаммад Солеҳ (падари Низомиддин Аҳмад) аз нав ба хизмати дарбор даромада, мулозамати Шохичаҳонро ба ӯҳда мегирад ва дар боргоҳи ӯ ба мансаби олии сарфароз мешавад. Аз рӯи нишондоди Низомиддин Аҳмад падари ӯ зиёда аз 30 сол хизмати дарборро кардааст. Ӯ дар дарбор вазифаҳои гуногунро аз қабилai сардорӣ ин ё он мулк, бахшигарӣ, воқеанависӣ, фавҷдорӣ иҷро мекардааст. Чанд муддат дар Шибурғон, Форёб, Сари Пул, Маймана ва навоҳии атрофи онҳо аминӣ карда, се сол дар Лакҳнав низ мансабҳои калоне будааст.

Ҳамон навъе ки Низомиддин Аҳмад қайд мекунад, падараш Муҳаммад Солеҳ илова ба омӯхтани илмҳои динӣ ба шоирӣ низ шуғл варзидааст. Ба ин аз як тараф намунаҳои зиёде, ки аз ашъори ӯ барои санъатҳои бадеӣ дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» оварда шудааст ва аз тарафи дигар ишораи зерини Низомиддин Аҳмад дар «Қаромот-ул-авлиё» шаҳодат медиҳад: «Он хазратро (Муҳаммад Солеҳ — М. М.) ашъори писандида ба забони ҳол бисёр

аст. Аз он чумла маснави «Ороми чон», ки зиёда бар ду хазору понсад байт аст».¹

Вале аз эҷодҳои ӯ холо ба мо танҳо абёти пароканда ва порчаҳо аз маснави «Ороми чон» боқӣ монда шеърҳои мукамал дастрас нестанд.

Дар бобати соли таваллуд, чараёни зиндагӣ ва аҳволи Низомиддин Аҳмад маълумоте аз сарчашмаҳо ба назар намерасад. Муаллифони феҳристҳо низ дар ин хусус ҳомӯш мондаанд. Танҳо дар феҳристҳои Рӯё (қ. III) ва Муктадир (қ. IX) дар аҳди Шоҳичахон зиндагӣ ва эҷод қардани ӯ зикр ёфтааст. Зодгоҳи ӯ деҳаи Баҳлури тобеи Лақҳнави Ҳиндустон будааст. Аввалан инро ишораи ҳуди Низомиддин Аҳмад, ки бобоёнаш ба ин деҳа кучида омаданд, тасдиқ мекунад. Сониян ҷи навъе ки дар феҳристи Муктадир зикр гаштааст, дар яке аз нусхаҳои хаттии «Маҷмаъ-ус-саноеъ», ки дар китобхонаи Банкипур маҳфуз аст, ному нисбаи муаллиф Низомиддин Аҳмад б. Муҳаммад Солеҳ Баҳлурии Сидикии Ҳасанӣ сабт ёфтааст.

Санаи таваллуди Низомиддин Аҳмадро миёни солҳои 1020—1030 х. тахмин қардан мумкин аст. Зеро соли 1068 ҳангоми ғавти падараш ӯ бояд шахси баркамоле бошад, ки ба ӯҳдааш иҷрои чанд вазифаи масъулиятдорро гузоштаанд. Илова бар ин ӯ маҳз дар ҳамин давра (то соли 1068) ду асари маъруфастро эҷод намудааст. Далели зайл низ дар ҳамон солҳо ба дунё омадани ӯро тақвият медиҳад. Дар оғози рисолаи «Маҷмаъ-ус-саноеъ», ки соли таълифаш 1060 х. аст, муаллиф овони ҷавонашро ёдовар шуда, «дар ҷавонӣ ва оғози шубоб рағбате дар шеърҳои» доштанастро қайд месозад.

Низомиддин Аҳмад низ тарбия ва таълими падарашро гирифта бо роҳи ӯ рафтааст. Аз як тараф ба қорҳои идоракуни шугл варзида бошад, аз тарафи дигар мисли падараш илмҳои диниро хуб аз худ намудааст, ки таълифи «Қаромот-ул-авлиё» барин асари бузург гувоҳи он шуда метавонад.

Аз таълифоти Низомиддин Аҳмад танҳо ду асар («Маҷмаъ-ус-саноеъ» ва «Қаромот-ул-авлиё») маълум ва дар дастраси мост. Доир ба вучуд доштан ё надоштани асарҳои дигари ӯ дар ягон ҷой ишорасе ба назар

¹ Низомиддин Аҳмад Қаромот-ул-авлиё, вар. 4726.

намерасад. Вале аз чанд порчаи шеър, ки дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» зикр ёфтааст, пай бурдан душвор нест, ки ӯ қобилияти шоирӣ ҳам дошта, шояд ба микдори муайян шеърҳо низ суруда бошад. Эҳтимоли қавӣ ме-
равад, ки иддае порчаҳои шеърӣ дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» бидуни муаллиф сабт ёфта, ба қалами Низомиддин Аҳмад тааллуқ доранд.

Асаре, ки ба туфайли он номи Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ дар илми адабиётшиносии форсизабонон маъруф гаштааст, «Маҷмаъ-ус-саноеъ» мебошад. Рисолаи мазкур аз ҷумлаи асарҳои пурбаҳоест, ки доир ба илми бадеъ таълиф ёфта, дар замони муаллифи он ва минбаъд ҳамчун дастури муҳимме дар лиҳози истеъмоли саноеи бадеъ хидмати шоистае ба ҷой овардааст.

Нусхаҳои зиёди ин асар, ки дар китобхонаҳои ҷаҳон нигоҳ дошта мешаванд, аз васеъ интишор ёфтани он гувоҳӣ медиҳанд.

«Маҷмаъ-ус-саноеъ» аз муқаддимаи мухтасар, ҷаҳор фасл, хотима таркиб ёфта, шарҳу тавзеҳи 73 санъати бадеъ ва 10 навъи шеърро дар бар мегирад.

Дар фасли аввали рисола, ки «Дар тақсими калом» ном дорад Низомиддин Аҳмад пеш аз ҳама каломро ба ду қисм (каломи манзум ва каломии мансур) ҷудо мекунад. Қаломии мансур ё худ насрро муаллиф иборат аз се қисм медонад:

1. Мураҷҷаз — насре, ки вазни шеър дорад, аммо қофия надорад.
2. Мусажҷаъ — насре, ки қофия дорад, вале вазн надорад.
3. Орӣ — каломии мансуре, ки на қофия дораду на вазн.

Муаллиф доир ба навъҳои каломии мансур бо овардани таърифи мухтасари онҳо қаноат намуда, дар бобати каломии манзум ва ақсоми он ба таври муфасссал таваққуф менамояд.

Қаломии манзум дар асар ба 10 навъи зайл тақсим карда шудааст: ғазал, қасида, ташбиб, китъа, рубоӣ, фард, маснавӣ, тарҷеъ, мусаммат, мустазод. Доир ба ҳар як навъи шеър ба таври алоҳида таваққуф намуда муаллиф барои онҳо мисол ва намунаҳо меорад. Аз ҷӣ сабаб бошад, ки ӯ шарҳи тарҷеъ, мусаммат ва мустазодро на дар фасли аввал, балки дар фасли дуввуми асар, ки оид ба санъатҳои лафзист, меорад. Ҳарчанд ба ин

худи муаллиф ишора менамояд, вале сабаб ва мақсади ӯ маълум намегардад. Ҳаминро низ бояд хотирнишон сохт, ки ташбиб яке аз ҷузъҳои таркибии қасида аст ва ба тарзи алоҳида суруда намешавад, вале Низомиддин Аҳмад ташбибро дар баробари қасидаву ғазал ва ҳоказо ба силки навъҳои мустақили шеър дохил мекунад.

Азбаски навъҳо ва жанрҳои шеърӣ адабиёти гузаштаи тоҷик ҳанӯз ба таври амиқ ва ҷамачиҳата мавриди таҳлилу тадқиқи ҳосае қарор нагирифтааст, ин ҷо аз назар гузаронидани мулоҳизаҳои Низомиддин Аҳмад доир ба баъзе навъҳои шеър аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд.

Низомиддин Амад зикри ақсоми шеърро аз ғазал оғоз мекунад, ки бесабаб нест. Ба назари мо яке аз сабабҳои ба ғазал бештар тавачҷӯх зоҳир намудан ва онро пеш аз ҳама шарҳ додани муаллиф ба мақоми дараҷаи аввал доштани ғазал дар давраи муаллиф вобаста аст.

Муаллиф ба таври мӯҷаз дар бобати маънои муғавӣ ва истилоҳии ғазал, адади абёт ва баъзе ҷиҳатҳои мундариҷавии он маълумот медиҳад: «Ғазал дар луғат дӯст доштан аст ҳадис ба занон ва дар истилоҳ абёти чандест муттаҳид дар вазн ва қофия, ки байти аввали он абёт мусарраъ аст ва мусарраъ байтеро гӯянд, ки ҳар ду мисраъи ӯ қофиядор бошад ва алон инро матлаъ номанд, ва маршрут он аст, ки мутаҷовиз аз дувоздаҳ байт набошад. Агарчи баъзе аз шуарои салаф зиёда аз дувоздаҳ байт ҳам гуфтаанд. Аммо алҳол он тариқ ғайримаслук аст ва аксар абёти ғазалро ёздаҳ байт муқаррар кардаанд ва ҳар шеъре, ки зиёда бар он бошад, онро қасида гӯянд. Дар ғазал ғолибан зикри ҷамоли маҳбуб ва сифати ҳоли муҳиб ва васфи аҳволи ишқу муҳаббат аст».

Барои мисоли ғазалҳои ишқӣ Низомиддин Аҳмад се ғазали пурраи Амир Ҳусрави Деҳлавӣ ва як ғазали Ҳофизи Шерозиро оварда, сипас дар хусуси мавзӯҳои дигарро низ аз қабилҳои мавзӯҳои ирфонӣ, ҳамрӯ дар бар гирифтани ғазал изҳори ақида мекунад ва боз як ғазали Амир Ҳусрави Деҳлавиро мисол меорад.

Дар охири маълумоти худ муаллиф дар хусуси овардани таҳаллус дар мақтаъи ғазал сухан ронда, инро ҷиҳати хуби он медонад: «Мустаҳсан он аст, ки исми шоир дар мақтаъи ғазал биёяд, агарчи мутақаддими онро кам риоят намудаанд. Аммо баъд аз Муслиҳид-

дин шайх Саъдии Шерозӣ раҳматуллоҳи илайҳа маъруфи дигар аст».

Аз иқтибосҳои боло пай бурдан душвор нест, ки Низомиддин Аҳмад танҳо бо такрори таърифи нисбат ба ғазал додан донишмандони пешина қаноат накарда ба вазъи ғазал ва ғазалсароии замонаш низ диққат додааст ва баъзе хусусиятҳои онро баён намудааст. Аз ҷумла ишораҳои муаллиф доир ба миқдори абёти ғазали он давра ва зикри таҳаллуси шоир дар мактаби он ҳарчанд ҷузъианд, вале барои санҷидани таҳаввулу тақомути навъи ғазал дар давраҳои мухталифи адабиёти тоҷику форс дорои манфиате мебошанд. Дар ҳақиқат таҳаллуси шоирон дар мактаи ғазал то давраи Саъдии Шерозӣ хеле кам оварда мешуд ва дар асрҳои минбаъда бошад, ин ба ҳукми одат ва анъана медарояд.

Аз рӯи тақсимои Низомиддин Аҳмад қасида навъи дуҷуми шеър буда, «дар истилоҳ монанди ғазал аст. Магар он ки дар ин шарт он аст, ки зиёда бар дувоздаҳ байт бошад ва ин гоҳ дар мадҳ ва зам мебошад ва гоҳ дар насоеҳ ва умури дигар».

Муаллиф бо овардани ҳамин таърифи хеле мухтасар ва номукамал қонеъ шуда унсурҳои дигари қасидаро зикр менамояд. Ў доир ба истифодаи матлаъ дар қасида сухан ронда, ақидаи онҳоеро, ки овардани танҳо як матлаъро зарур медонанд, рад мекунад ва дар қасида роиҷ будани чанд матлаъро таъкид намуда, барои тақвияти фикр аз қасидаи Қотибӣ мисол меорад:

«Раво бувад, ки дар қасида ду байт ё се байт мусарраъ биёяд, ки мурод аз матлаъ аст ва баъзе бар онанд, ки матлаъ ҳамин байти аввал асту бас. Аммо мустаҳсан он аст, ки чун шоир хоҳад, ки дар қасида матлаби дигар андозад, ишорате бад он намояд».

Муаллиф ба ҷиҳатҳои фарқкунандаи қасидаҳои шоирони Аҷам ва Араб ишора намуда, тафовути асосиро танҳо дар миқдори абёти онҳо медонад: «Назди Араб қасида ҳадди муайян надорад, чунончи ки аз понсад байт зиёда мегӯянд ва ғусаҳои Аҷам ниҳояти мустаҳсани қасидаро садубист байт мукаррар намудаанд».

Ҳамон навъе ки дар боло қайд шуд, Низомиддин Аҳмад ташбибро як навъи мустакили шеър меҳисобад. Вале аз мулоҳизаҳои доир ба ташбиб ва хусусиятҳои он баёнкардаи ӯ бар ҳилои ақидаи аввалаш равшан мегардад, ки ташбиб на ин ки навъи ҷудогонаи шеър,

балки як қисми таркибии қасида будааст: «Ат-ташбиб дар луғат зикри айёми шубоб ва сифати маъшук ва шарҳи холи хеш аст дар ишқ. Ва дар истеъмол он аст, ки сифати ҳар чиз, ки кунанд ва ҳолро, ки шарҳ диҳанд: хоҳ аҳволу авсофи ишқ, хоҳ чизи дигар монанди лайлу наҳор ва гулу гулзор ва мунозироте, ки шуаро миёни гулу мул ва шабу рӯз ва амсоли он банданд то мадҳи мамдӯх, онро ташбиб хонанд. Билҷумла абёте, ки авоити қасида бошад то мадҳ муштамил бар он чи хотири шоир хоҳад, онро ташбиб номанд. Ва ин аз қисми ғазал аст ва ҳар қасида, ки муштамил бошад бар абёти ташбиб, лозим аст, ки онро таҳаллус биёранд, яъне гурез ва он интиқол аст аз услуби ташбиб ба мадҳи мамдӯх ба вачҳе муносиб, чунончи дар тамсил маълум шавад ва ҳар қасида, ки дар ӯ таҳаллус набувад, онро муқтазаб гӯянд ва ҳар қасида, ки аз ташбиб оғӣ бошад, чунончи аз ибтидо ба мадҳ, шурӯъ кунанд, онро мучаддад номанд».

Ноғуфта намонад, ки Низомидин Аҳмад низ монанди дигар донишмандон ва адабиётшиносони пешина барои муайян кардани навъҳои шеър ва нишон додани тафовутҳои миёни онҳо ҷиҳатҳои шаклӣ ё худ қолаби зоҳирин онро меёри асосӣ ва маҳаки санҷиш қарор додааст. Барои мисол дар намунаҳои нақлшуда ӯ тафовути қасидаро аз ғазал асосан дар зиёд будани микдори абёти он донистааст. Ҳол он ки аз муқоисаи умумии намунаҳои ин ду навъи шеър фарқиятҳои зиёдеро аз қабилӣ таркиби алфоз, мавзӯот, системаи образҳо, усули нигориш ва ҳоказо миёни онҳо мушоҳида қардан мумкин аст.

Ба ҷиҳатҳои шаклӣ бештар таваҷҷӯҳ зоҳир намудани муаллифони асарҳои адабиётшиносии гузашта маҳсусан дар таърифи китъа баралоина хувайдост. «Ал-қитъа,— менависад ӯ,— дар лафз пораест аз чизе... ва дар истилоҳ абёти чандест, ки муттаҳиданд дар қофия ва вазн ва матлаъ надорад. Зеро ки агар матлаъ бошад, ҳолӣ аз ду ҳол нест: Агар мутаҷовиз аст аз дувоздаҳ байт қасида аст ва агар кам аз он аст, ғазал аст».

Ҳамаи ғуфтаҳои боло далели онанд, ки аксари донишмандони пешинани назарияи адабиёт ва аз он ҷумла Низомидин Аҳмади Сиддиқӣ низ ҳангоми муайян кардани навъҳои шеър то андозае яктарафа муносибат на-

мудаанд, ки дар баъзе ҳолатҳо ҳатто гуфтаҳои онҳо ба амалия созгор намеояд.

Ҳол он ки таърифи пурра ва комилан дурусти навъҳои шеърро танҳо дар сурати ба эътибор гирифтани хусусиятҳои лафзӣ маънавӣ ва ошкор намудани моҳияту вазифаи онҳо муайян кардан имконпазир хоҳад буд.

Низомиддин Аҳмад дар фасли аввал инчунин роҷеъ ба дигар навъҳои шеър амсоли рубоӣ, фард ва маснавӣ маълумот медиҳад. Ӯ доир ба рубоӣ сухан ронда дорои вазни махсус будани ин навъи шеърро қайд мекунад.

«Ар-рубоӣ иборат аз ду байтест, ки (муттафиқ) дар вази ва қофия ва вазни махсус ба вазни «ло ҳавла вало кузвата ило биоллоҳ» бошад ва мисраи саввуми ўро қофия шарт нест ва инро... дубайтӣ ва ҷаҳормисраӣ низ номанд. Рубоӣ:

Дӣ зулфи абирбези анбарсоят
Аз тарфи баногӯши сумансимоят
Афтода ба пой ту ба зорӣ мегуфт:
Сар то поям фидои сар то поят».

Фард аз ҷумлаи навъҳои шеъриест, ки асоси фолклорӣ доранд ва ба адабиёти хаттӣ аз эҷодиёти лафзӣ халқ гузаштаанд. Оид ба ин навъи шеър, ки дар адабиёти классикӣ тоҷику форс ба нудрат дучор меояд, дар сарҷашмаҳои адабӣ ва асарҳои адабиётшиносӣ маълумот хеле кам ба назар мерасад. Ҳарчанд Низомиддин Аҳмад зикри фардро дар асараш меорад, вале мутасифона, маълумоти ӯ низ хеле мухтасар буда намунаҳои нақл кардааш ҳам зиёд нест. Ӯ фард гуфта яккабайтеро меномад, ки ҳар ду мисраъ ва ё як мисраъи он дорои қофия бошад. Чанд мисоли овардааш низ ба гуфтаҳои ӯ мувофиқ меоянд. Фарде, ки ҳар ду мисрааш қофиядор аст:

Ба парирӯе агар ҳамхона бошад касе,
Майли берун эр кунад, девона бошад касе.

Фарде, ки танҳо мисраи охир қофия дорад:

Ғар бад-ин шаклу шамоил суи маҳшар бигзари,
Қозин ҳашр ба таъзими ту аз ҷо хезад.

Маълумоти доир ба маснавӣ додан Низомиддин Аҳмад низ қобили тавачҷӯҳ аст. Ӯ пеш аз ҳама таърифи ин

навъи шеърро дода номи дигари онро, ки муздавач аст, зикр мекунад ва сипас доир ба ҳафт баҳри маъмули маснавӣ аз достонҳои маъруф таҳти унвони «хикоят» мисолҳо меорад. Дар ин бобат ҳуди муаллиф чунин менависад: «Ал-маснавӣ абётест, муттафиқ дар вазн, ки ҳар) яке аз он-ду қофия дорад ва ҳар байте (ро) қофияи хоси алоҳида аст ва инро муздавач низ номанд».

Низомиддин Аҳмад таърифи мусамматро зикр намуда аз ҷӣ сабаб бошад, ки онро ба силки санъатҳо дохил мекунад: «Ал-мусаммат. Тасмит дар луғат марворид дар ришта кашидан аст ва дар саноеъ чунон аст, ки шоир мисраъе чанд гӯяд, ки муттафиқ бошад дар вазн ва қофия ва дар охири мисраъи охир, ки муттафиқ аст дар вазну қофияи аслӣ, биёрад, ки бинои шеър бар он аст».

Аз рӯи гуфтаи муаллиф адади мисраъи бандҳои мусаммат аз 4 то 10 мебошад, ки дар асоси он мусаммат ба 7 қисм ҷудо карда мешавад: «Ақалли мисраъи мусаммат ҷаҳор аст ва аксараш даҳ. Бар ин тақдир ҳафт қисм мешавад: мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассасъ, муъашшар».

Сипас доир ба ҳар як навъи мусаммат аз ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Ҳоҷа Имом, Анварӣ, Манучехрӣ, Ҷавҳари Заргар намунаҳо дарҷ мегардад.

Пас аз мусаммат дар рисола шарҳи мустанзод зикр ётааст. Низомиддин Аҳмад бар ҳилофи мусаммат мустанзодро навъе аз каломӣ манзум медонад ва таърифи онро баён мекунад.

Охирин навъи шеъре, ки Низомиддин Аҳмад доир ба он маълумот додааст, тарҷеъ мебошад, ки ӯ бо ин истилоҳ мафҳумҳои тарҷеъбанд ва таркиббандро дар назар доштааст.

Фаслҳои дуввум ва сеюми рисола, ки аз қисматҳои асосии асар ба шумор мераванд, ба тафсири ташреҳи санъатҳои бадеӣ бахшида шудаанд. Пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки Низомиддин Аҳмад тамоми санъатҳои бадеиро ба ду гурӯҳи асосӣ-санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ тақсим намуда, ба ҳар гурӯҳ боби алоҳидаеро махсус мегардонад.

Сонияи санъатҳои бадеиро ба эътибори ҷои истеъмолашон ба санъатҳои бадеии хосӣ назм, наср ва муштарак ҷудо кардан мумкин аст. Ҳарчанд Низомиддин Аҳмад чунин тақсимотро таъйид накардааст, вале ишора-

хон ӯ дар ин бобат чолиби диққат аст. Муаллиф дар таърифи санъатхое, ки ба назм хосанд, калимаи «шоир», дар таърифи санъатҳои ба наср тааллуқдошта калимаи «муншӣ» ва дар таърифи санъатҳои муштарак калимаю ибораҳои «мутакаллим», «шоир ё муншӣ»-ро зикр менамояд.

Азбаски ба таври алохида дида баромадани санъати бадии дар рисола зикршуда ва муқоисаи ақидаҳои Низомиддин Аҳмад бо андешаҳои муаллифони асарҳои дигари илми бадеъ кори басо доманадорест, мо ин ҷо танҳо чанде санъатҳои бадии «Маҷмаъ-ус-саноеъ»-ро дар муқоиса бо рисолаи «Ҳадоиқ-ус-сехр», ки муаллиф асосан ба он таъя намудааст, аз назар гузаронида, дар охир хусусиятҳои умдаи асарро иҷмолан зикр менамоем.

Дар фасли дуввӯми рисола Низомиддин Аҳмад доир ба 36 санъати бадии лафзӣ маълумот дода, дар оғози он қайд мекунад, ки миқдори санъатҳои бадеӣ хеле зиёд аст ва дар рисола қисмате аз он «санъатҳои мӯътабар ва мӯътамад» оварда мешавад.

Аввалин санъате, ки дар ин фасл зикр мегардад, тарсеъ мебошад. Муаллиф сабаби бо ин санъат оғоз кардани фаслро дар хубу шоиста омадани он санъат дар матлаъи шеър нишон медиҳад.

Низомиддин Аҳмад ҳангоми зикри санъати тарсеъ аввал маънои луғавӣи онро шарҳ дода, сипас таърифашро меорад ва мисолҳо нақл менамояд. Дар таърифи тарсеъ муаллиф ба хусусияти асосии ин санъат, ки ҳамоҳанг омадани калимаҳои муқобили якдигар қарор гирифтаи байт аст, ишора намуда менависад: «Ат-тарсеъ. Порсӣ (аш)-нишондани ҷавохир аст дар ҷизе ва дар истилоҳи булағо иборат аз он аст, ки муншӣ ё шоир бахшҳои суханро хона-хона намояд ва дар баробари ҳар калима калимае биёрад, ки мутасовиюлвазн ва мувофиқулқавофӣ бошад».

Таърифи мазкур ба таърифи доир ба тарсеъ додаи Рашиди Ватвот аз ҷиҳати маънӣ монанд бошад ҳам, вале аз лиҳози таркибу иборат тафовут дорад. Ин тафовут махсусан дар овардани мисолҳо равшантар мушоҳида мешавад. Низомиддин Аҳмад як мисол аз «Қуръон» ва як намуна аз абёти ҳуди Рашиди Ватвотро бо ишораи махсус зикр мекунад, ки дар «Ҳадоиқ-ус-сехр» мавҷуданд. Намунаҳои дигар, ки аз ашъори Абдулвосеъи

Ќабалӣ, Салмони Соваҷӣ мебошанд, дар асари Рашиди Ватвот ба назар намерасанд.

Фарқи асосӣ дар овардани мисолҳо миёни ин рисолаҳо иборат аз он аст, ки Рашиди Ватвот абёти арабиرو хеле зиёд меорад, Низомиддин Аҳмад бошад бо зикри як ё ду мисоли арабӣ, ки бештар аз «Қуръон» аст, қаноат мекунад. Масалан, агар дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» барои тарсеъ 7 мисоли арабӣ иктибос шуда бошад, Низомиддин Аҳмад ҳамагӣ 2 мисоли арабиرو зикр мекунад. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки ӯ дар охири маълумоташ дар ашъори Абулфараҳи Қазвинӣ хеле серистеъмол будани ин санъатро қайд менамояд, ки дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» чунин ишора дида намешавад.

Яке аз санъатҳои лафзие, ки дар ороиши сухан мақоми шоистае дорад, таҷнис мебошад.

Низомиддин Аҳмад доир ба таҷнис ҳам бо ҳамон тартиби дар шарҳи тарсеъ пеш гирифта сухан ронда, онро ба 7 қисм ҷудо мекунад.

«Таҷнис,— мегӯяд ӯ,— дар луғат монанд будан аст ва дар истилоҳ он аст, ки дабир ё шоир ду лафз ё зиёда аз як чинс наздики якдигар биёрад, ки дар гуфтан ва ё навиштан монанди ҳам бошанд ва дар маънӣ мухталиф ва ин ҳафт қисм аст: таҷниси том, таҷниси ноқис, таҷниси зойд, таҷниси мураккаб, таҷниси мукаррар, таҷниси мутарраф, таҷниси хат».

Бояд гуфт, ки таърифи ба таҷнис додаи Низомиддин Аҳмад назар ба таърифи Рашиди Ватвот пурратар буда, илова бар ин дар «Маъмаъ-ус-саноеъ» маънои луғавии таҷнис ва дигар санъатҳо шарҳ дода мешаванд. Вале дар бобати ба навъҳо тақсим кардани санъати таҷнис ва унвони онҳо ҳар ду муаллиф ҳамфикранд.

Рашиди Ватвот менависад: «Ин санъат (таҷнисот — М. М.) чунон бошад, ки калимоте бошад монанди якдигар ба гуфтан ё навиштан дар наср ё дар назм ва ин ҳафт қисм аст: таҷниси том, таҷниси ноқис, таҷниси зойид, таҷниси мураккаб, таҷниси мукаррар, таҷниси мутарраф, таҷниси хат».¹

Аз муқоясаи шарҳи навъҳои таҷнис дар ду асар бармеояд, ки Низомиддин Аҳмад дар ин бобат мустақилона амал кардааст. Ҳарчанд таърифи он навъҳо ба ҳам мо-

¹ Рашиди Ватвот. Девон, бо муқаддима, муқобала ва тасҳеҳи Саид Нафисӣ, Техрон, 1338, с. 625—626.

нанди доранд, вале мисолҳо асосан фарк мекунад, Рашиди Ватвот номи дигари таҷниси зойидро музайял меномад. Аммо Низомиддин Аҳмад таҷниси зойидро ба се қисм ҷудо намуда ба қисми сеюми он музайял ном мениҳад.

Агар дар «Мачмаъ-ус-саноеъ» номи дигари таҷниси ноқис — маҳзуф зикр шуда бошад, дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» қайд шудааст, ки таҷниси хатро музораъа ва мушокала низ гӯянд.

Хангоми муқоясаи навъҳои мазкур бо мисолҳои маълум мегардад, ки ҳам маҳзуф номидани таҷниси ноқис ва ҳам музораъа ва мушокала ном гирифтани таҷниси хат чандон сахат нест. Зеро аввал ин ки дар таҷниси ноқис ҳарф ва ё овозе ҳазаф ё худ партофта нашуда танҳо ҷои як овози садонокро овози садоки дигар мегирад ва дар навишт тағйироте ба вуҷуд намеояд. Вале «маҳзуф» маънои бурида партофтани чизе ва дар айни ҳол партофтани овоз ё ҳарфро дорад. (Аз ҳамин қабил аст дар баҳри арӯз зиҳфи маҳзуф, ки аз буридани се овози охири рукни асосии баҳри ҳазаҷ «мафӯилун» ҳосил мешавад).

Инчунин дар ҳуди «Мачмаъ-ус-саноеъ» санъати дигаре ҳаст, ки ҳазаф ном дорад.

Сониян, таҷниси хатро музораъа ва мушокала номидани Рашиди Ватвот аз он сабаб сахат нест, ки бо номи мушокала дар «Мачмаъ-ус-саноеъ» санъати алоҳидае зикр шудааст ва он аз таҷниси хат қомилан фарқ мекунад.

Ҳар ду муаллиф ҳам ба таркиббанди Қатрон, ки дар он аз аввал то охир таҷниси муқаррар риоя шудааст, ишора менамоянд. Вале агар Рашиди Ватвот бо овардани танҳо як байти таркиббанди Қатрон қаноат карда бошад, Низомиддин Аҳмад ду банди онро пурра зикр мекунад, ки ин боиси ба ҳонанда равшан шудани моҳияти санъати мазкур ва қудрату маҳорати шоир мегардад.

Санъати дигари лафзие, ки шарҳи онро ҳар ду муаллиф қаламдод кардаанд, мақлуб аст.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки тавассути ин санъат ба андозаи кам бошад ҳам аз нуқтаи назари муаллифон доир ба шеър пай бурдан мумкин аст. Зеро санъати мақлуб, ки бунёди он бар пасопеш гузоштани ҳарфу калимаҳо дар байт аст, аз ҷумлаи он санъатҳои лаф-

зиест, ки на барои ифодаи мазмуну афкори баланд ва ороишу таъйини сухан, балки барои шаклпарастии маҳз ва суханбозӣ истифода мешуд. Рашиди Ватвот таърифи мақлубро ба ин тариқа зикр мекунад: «Ва аз ҷумлаи санъатҳое, ки дар назму наср бадеъ ва ғарибдоранд ва бар қуввати табъу хотираи шоиру дабир далолат кунад, мақлуб аст ва мақлуб бошгуна (яъне вошгуна — М. М.) бошад ва анвои ӯ басест. Аммо ҷаҳор навъи маъруфтарро ин ҷо ёд мекунем: мақлуби баъз, мақлуби кул, мақлуби мучаннаъ, мақлуби муставӣ».

Аз ин таъриф бармеояд, ки Рашиди Ватвот аз ҷумлаи тарафдорони равияи шаклпарастист ва дар шеър зиёд кор фармудани ҳар гуна санъатҳои лафзиро аз қуввати табъу хотири шоиру нависандагон медонад. Ба ин ашъори худи шоир низ гувоҳӣ медиҳанд. Дар девони ӯ шеърҳое, ки саропо дар онҳо истифодаи ин ё он санъати лафзӣ риоя шудааст, ё худ шеърҳои маснӯъ хеле зиёд ба назар мерасад.

Низомиддин Аҳмад, ки доир ба нуқтаи назари ӯ ба шеър сонитар сухан хоҳем ронд, бар хилофи Рашиди Ватвот бевосита таърифи мухтасари санъати мақлубро оварда, намудҳои онро зикр мекунад ва ба ҳар яке бо овардани танҳо як-дутоӣ мисол қаноат мекунад. Ҳол он ки Рашиди Ватвот барои ҳар намуди мақлуб бо ду забон 7—8 мисол меорад. Таърифи ба мақлуб додан Низомиддин Аҳмад чунин аст:

«Ал-мақлуб дар лугат бозгуна карда шуда ва дар истилоҳ каломест, ки баъзе ҳуруф ё тамоми ҳуруфи онро баргардонида бошанд ва ақсоми машҳури ӯ ҷаҳор аст»...

Аз ин тарзи тавзеҳи санъати мақлуб таваҷҷӯҳи зиёд надоштани Низомиддин Аҳмад ба ин санъат ҳувайдо мегардад.

Ба ҳамин тариқа миёни шарҳу тафсириҳои саноеъи лафзии ду рисолаи номбурда тафовут ва умумиятҳои зиёде мавҷуданд, ки таҳқиқи ҳаматарафаи онҳо тадқиқоти махсусро тақозо мекунад.

Бояд гуфт, ки агар Низомиддин Аҳмад тамоми санъатҳои бадеиро ба ду гурӯҳ ҷудо карда бошад, Рашиди Ватвот бидуни тақсмот санъатҳои лафзӣ маънавиро якҷоя шарҳ медиҳад. Миқдори санъатҳо низ дар рисолаҳо мухталиф аст. Дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» 36 санъати

лафзӣ тафсир ёфтааст, дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» бошад адади санъати лафзӣ 22 буда, 14 санъати боқимонда тамоман зикр нашудааст.

Чунонки қайд шуд, фасли саввӯми «Маҷмаъ-ус-саноеъ» зикри санъатҳои бадеии маънавиро дар бар мегирад.

Зимнан бояд хотирнишон сохт, ки дар байни санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ гузоштани ҳадди устувор имконнопазир аст. Зеро ин ё он санъати бадеии маънавӣ дар баробари ифодаи маъние то андозае ороиши зохирии суҳанро низ таъмин менамояд ва баръакс санъатҳои лафзӣ ҳам комилан аз маънӣ холи нестанд.

Илова бар ин иддае санъатҳои бадеӣ ҳастанд, ки онҳоро ҳам ба гурӯҳи санъатҳои лафзӣ ва ҳам ба гурӯҳи санъатҳои маънавӣ дохил кардан мумкин аст. Чунин санъатҳои бадеиро адабиётшиносии муосири Эрон Сайид Маҳмуди Нишот санъатҳои муштарак меномад ва ибдоъ, бароати истехлол, тарҷима, ҳусни матлаъ, ҳусни мақтаъ, ҳусни таълил, каломии ҷомеъ барин санъатҳоро ба ин гурӯҳ дохил мекунад.

Ҳарчанд Низомиддин Аҳмад санъатҳоро ба чунин гурӯҳи алоҳидае ҷудо накардааст, вале барои ороиши зохирии калом низ хизмат кардани санъатҳои маънавиро пай бурда, дар ин бобат дар ибтидои фасли сеюм ишора мекунад ва ихомро барои мисол зикр менамояд:

«Фасли сеюм дар зикри саноеъи маънавӣ, ки муҳасаноти ӯ ба ҳасби мурод дар маънист, агарчи ба таъбият дар лафз ҳам ёфта шавад. Аз он ҷумла ихом...»

Маълумотҳои доир ба санъатҳои бадеии маънавӣ дарҷ кардаи Низомиддин Аҳмад низ мустақил ва дорои хусусиятҳои хос буда, аз маълумотҳои Рашиди Ватвоттафовутҳо доранд.

Иҳом аз ҷумлаи он санъатҳое ба шумор меравад, ки ба шеър обу ранги тозае бахшида, хонанда ва шунавандаро барои дарки матлаби аслии муаллиф ба андешаву тааммуқ водор месозад ва истифодаи он аз адиб меҳнати зиёдеро талаб мекунад.

Аз ин ҷост, ки ҳам Рашиди Ватвот ва ҳам Низомиддин Аҳмад доир ба ин санъат бештар таваккуф намуда, онро ба таври муфасссал шарҳ додаанд.

Низомиддин Аҳмад авалан ду номи дигари ихомро зикр намуда, сониян ақидаи ғусаҳои арабро доир ба ин санъат баён мекунад:

«Ал-ихом. Ин санъатро таҳйил ва тавзана низ но-

манд. Назди фусаҳои тозӣ он аст, ки дар калом истеъ-
моли лафзе кунанд, ки ду маънӣ дошта бошад: қариб
ва баъид. Зехни сомеъ ба маънии қариб равад ва муро-
ди қоил маънии баъид бошад». Ҳарчанд муаллиф танҳо
нуқтаи назари фусаҳои арабро хотирнишон мекунад,
вале ягон мисоли арабиеро ҳам наоварда, ду мисоли то-
ҷикиро зикр мекунад ва онҳоро шарҳу тавзеҳ медиҳад.
Барои мисол намунаи аввалро аз назар гузаронем, ки
ба Салмони Соваҷӣ тааллуқ дорад:

«Сабо чун шасти зулфат баркушояд,
Зи тирӣ чарх бонги зех барояд.

Чун зех қаринаи шаст ва тир аст, зехни сомеъ аз зех
зеҳи камон меравад ва мақсуди қоил таҳсин аст. Ва
тир чун қаринаи шаст ва зех аст, зехи ба тир меравад,
ки меандозанд ва муроди шоир Аторуд аст...»

Ин мисол дар ҳақиқат ақидаи баёншудаи фусаҳои
арабро ба субут мерасонад. Аз ин ҷо маълум мегардад,
ки санъати ихом дар маънии боло чи дар адабиёти араб
ва чи дар адабиёти тоҷику форс маъмул будааст. Вале
аз идомаи баёноти Низомиддин Аҳмад равшан меша-
вад, ки ихом дар ашъори шоирони тоҷику форс танҳо
бо як маънӣ маҳдуд нагардида маънӣ ва вазифаҳои то-
заеро қасб кардааст:

«Фа аммо назди шуарои Аҷам ихом лафзест, ки
дар калом аз ӯ зиёда бар як маънӣ қасд тавон кард.
Хоҳ он маънӣ дар ҳасби фаҳм дар қурб ва баъд мутафо-
вут бошад, хоҳ мутасовӣ».

Мисолҳо ва шарҳҳои бар онҳо овардан муаллиф
гуфтаи ӯро тасдиқ мекунад. Аз ҷумла дар байти зерин
Имоди Фақеҳ калимаи «моҳӣ» дорои чаҳор маънӣ
буда дар ҳамаи мавридҳо ба таносуб ва мазмунӣ байт
халале намерасад:

Дил акси руҳи хуби ту бар оби равон дид,
Вола шуду фарёд баровард, ки моҳӣ!

Акнун бубинем, ки санъати ихом дар замони Раши-
ди Ватвот ин гуна вазифаҳоро доштааст ё не.

Дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» Рашиди Ватвот таърифи ихом-
ро мухтасаран зикр намуда ба ҷои калимаи баъид (дур)
ғарибро истифода мекунад:

«Порсии ихом ба гумон афкандан бошад ва ин санъатро таҳйил низ хонанд ва чунон бувад, ки дабир ё шоир дар наср ё дар назм алфозе ба кор барад, ки он лафзро ду маънӣ бошад яке қариб ва дигар ғариб. Ба чун сомеъ он алфоз бишнавад ҳоле хотираш ба маънии қариб равад ва мурод аз он лафз худ маънии ғариб бошад».

Мисолҳои зиёди овардаи муаллиф, ки аксар арабианд, асосан дорон ҳамон хусусият мебошанд.

Аз муқоисаи таърифи мазкури Рашиди Ватвот бо гуфтаҳои Низомиддин Аҳмад аён мегардад, ки то асрҳои XI—XII доманаи санъати ихом ҳанӯз танг буда, танҳо як вазифаро адо мекардааст.

Шарҳи бар санъати ихом зикр намудаи Низомиддин Аҳмад низ аз мустақилияти шеваи нигориши ӯ дарак медиҳад. Аввалан аз мисолҳои дар «Ҳадоик-ус-сехр» сабтшуда Низомиддин Аҳмад тамоман истифода накардааст. Сониян агар дар асари Рашиди Ватвот ривояте доир ба Абӯалӣ Ибни Сино дарҷ шуда бошад, ба ҷои он Низомиддин Аҳмад ривояти тозае меорад, ки дар хусуси муносибати Алишер Навоӣ бо Абулбар ном шоир баҳс мекунад.

Санъати ташбеҳ ва навъҳои он аз зумраи санъатҳоест, ки ба шеър ороишу ҷозибаи тозае мебахшад ва за мустақмалтарин санъатҳои бадеӣ дар адабиёти тоҷику форс ба ҳисоб меравад. Бинобар ин ҷи Рашиди Ватвот ва ҷи Низомиддин Аҳмад ба ин санъат таваҷҷӯҳӣ зиёде зоҳир намудаанд. Дар шарҳи ин санъат низ таърифи муаллифон аз ҷиҳати маъно ба ҳам мувофиқ буда, вале аз лиҳози тарзи баёну овардани намунаҳо аз ҳамдигар тафовутҳо доранд.

Дар ҳарду рисола ҳам санъати ташбеҳ ба 7 қисм ҷудо карда мешавад ва номи онҳо ба қарори зайл аст: ташбеҳи мутлақ, ташбеҳи маршрут, ташбеҳи киноят, ташбеҳи акс, ташбеҳи измор, ташбеҳи тафзил.

Тафовути ҷиддие, ки байни шарҳҳои санъати мазкур мушоҳида мешавад, иборат аз он аст, ки агар Рашиди Ватвот пас аз зикри таърифи ташбеҳ мулоҳизахову андешахояшро доир ба тарзи истеъмоли ин санъат баён карда бошад, Низомиддин Аҳмад аз ин кор худдорӣ намуда танҳо бо зикри таърифи ташбеҳ ва ақсоми он қаноат мебарзад. Албатта, ин фақат барои мухтасарбаёнӣ набуда, сабабҳои дорост. Ба назари мо яке аз

сабабҳои асосии он дар тарзи истеъмол ва истифодаи санъати ташбеҳ аз тарафи адибони давраҳои муаллифон буда ба хусусиятҳои услубӣ ва эстетикӣ назми тоҷику форс дар марҳалаҳои гуногуни тараққиёташ алоқадор аст. Чунончи, Рашиди Ватвот таъкид мекунад, ки ташбеҳкунанда (мушаббаҳ бихи) ва ташбеҳшаванда (мушаббаҳ) бояд чизҳои мавҷуд, яъне предметҳои конкретӣ бошанд аз қабилӣ ҳилол ва наъли асп, ки дар ҳолати акс кунонидан ё худ иваз намудани ҷойҳои онҳо ба шеър ҳалале нарасад. Бар ҳилофи ин ӯ ташбеҳи чизҳои ҳаёли, мавҳумро дар шеър наменвисандад ва чунин менависад:

«Бояд, ки чунонки мушаббаҳ мавҷуде бувад ҳосил дар аён мушаббаҳ бихи низ мавҷуде бувад ҳосил дар аён ва албатта, некӯ ва писандида нест ин ки ҷамоъате аз шуаро кардаанд ва мекунанд. Чизеро ташбеҳ кардан ба чизе, ки дар ҳаёл ва ваҳм мавҷуд набошад ва на дар аён. Чунонки ангишти афрӯхтаро ба дарёи мушкін, ки мавҷи ӯ заррин бошад, ташбеҳ кунанд ва ҳаргиз дар аён на дарёи мушкін мавҷуд асту на мавҷи заррин ва аҳли рӯзгор аз ҳиллати маърифати эшон ба ташбеҳоти Азракӣ мафтун ва мӯъҷиб шудаанд ва дар шеъри ӯ ҳамаи ташбеҳот аз ин чинс аст ва ба қор наёяд».

Дар ҳақиқат, дар ашъори шоирони давраҳои пешин, махсусан шоирони асрҳои X ва нимаи аввали асри XI, истифодаи ташбеҳу истиораҳои мавҷуду конкретӣ ва дар ҳаёту табиат вучуд дошта маъмул гардида буд, ки мисоли равшани он осори Рӯдакӣ ва муосирони ӯ шуда метавонад. Чунон ки маълум аст, дар асрҳои минбаъда истеъмоли ташбеҳу образҳои мучарраду абстракт ва мавҳум дар назми тоҷику форс авҷ мегирад ва дар ашъори ҳамзамонони Низомиддин Аҳмад, махсусан, шоирони бо сабки хиндӣ эҷодкунанда ба ҳукми одат ва анъана медарояд. Аз ин ҷост, ки Низомиддин Аҳмад зикри масоилро, ки дар ҳаёти адабии давр ҷорӣ ва устувор шудааст, зарур наменшуморад.

Ба ҳамин минвол дар «Мачмаъ-ус-саноеъ» 37 санъати бадеии маънавӣ шарҳу тафсир ёфтаанд, ки аз он ҷумла зикри 12 санъат дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» тамоман ба назар намерасад.

Дар фасли ҷаҳорӯми «Мачмаъ-ус-саноеъ» доир ба сирқоти шеърӣ ва навъҳои он маълумот дода шудааст. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки ин масъала дар як қатор

асарҳои оид ба илми бадеъ аз қабилӣ «Тарҷумон-ул-ба-лоғат»-и Родуёӣ, «Ҳадоиқ-ус-сехр»-и Рашиди Ватвот, «Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ»-и Шарафиддини Ромӣ ва амсоли инҳо мавриди таҳлилу тавзеҳ қарор нагирифтааст. Дар ин бобат маълумоти нисбатан муфасссалтареро Шамс Қайси Розӣ дар «Ал-Муъҷам» дарҷ намудааст.

Агар дар таълифи бобҳои аввали асар Низомиддин Аҳмад асосан ба Рашиди Ватвот пайравӣ намуда бошад, хангоми навиштани фасли чаҳорӯм ба кадом асар такъя намудани ӯ маълум намегардад. Зеро дар ин хусус аз як тараф ҳуди муаллиф ишорае намекунад, аз тарафи дигар маълумотҳои ӯ аз маълумотҳои Шамс Қайс ко-милан фарқ доранд.

Низомиддин Аҳмад пас аз шарҳи сирқот онро ба ду қисми асосӣ чудо намуда, ҳар яки онро бо овардани ми-солҳо шарҳ медиҳад. Ӯ маънои луғавӣ ва истилоҳии сир-қаро ба тариқи зайл тавзеҳ менамояд: «Сирқа дуздӣ аст ва сирқаи шеър он аст, ки шоир шеър ё мазмунӣ дигаре-ро ба номи худ кунад. Агар чунончи иттифоқи ду кас дар маънии умум воқеъ шавад, монанди ташбеҳи ҳаз ба гул ва қад ба сарв сирқа нест ва он чи онро сирқа эъти-бор кунанд, ду қисм аст: қисме зоҳир ва қисме ғайри-зоҳир».

Сипас муаллиф ҳар яки ин қисмҳоро ба се тарикъ чудо намуда ба таври ҷудогона шарҳ медиҳад. Низомид-дин Аҳмад сирқаро, махсусан қисми аввали онро дуз-дии холис номад ҳам, дар сурати аз ҷиҳати ҳусни тар-киб, узубату тарзи баён беҳтар будани шеъри дуввӯм онро мақбулу писандида мешуморад. Вале боз қайд мекунад, ки агар шеъри сонӣ аз лиҳози узубату нафо-сат ба шеъри аввал баробар набошад, қабҳ ва маз-мум аст.

Аз ин ҷо то андозае тарафдори сирқаи моҳирона анҷом гирифта будани Низомиддин Аҳмад равшан ме-гардад.

Пӯшида нест, ки баъзан дар аш.ори шоирон байт-ҳои ҷудогона бо байтҳои шоирони пешин тасодуфан монанд ва ҳаммазмун мешаванд, ки ин ҳодисаро таво-руди хотир меноманд. Шоёни диққат аст, ки Низомиддин Аҳмад бо унвони нукта ба ин масъала ишора менамояд ва барои тақвияти иддао қитъаи Камолиддин Исмоили Исфаҳониро мисол меорад: «Ҳукм ба аҳаз ва сирқа набояд намуд то маълум набувад, ки шоири дуввӯм аз

шоири аввал бурда ва дар хангоми иншо шеъри ўро дар хотир дошта бошад ва илло метавонад буд, ки аз қабилӣ таворуди хотирҳо бошад, яъне он чи ба зехни шоир хутур кунад, ёд карда бошад. Камоли Исмоил гуяд:

Магар таворуди хотир, ки дар маҷорин он
На мумкин аст, ки кас муътариз шавад бар вай.
Ду роҳрав, ки ба роҳе раванд бар як самт,
Аҷаб набошад агар уфтанд пай дар пай».

Дар охири фасл барои таворуд чанд хикоят оварда мешавад.

Нихоят хотимаи асар, ки «Дар зикри баъзе алфоз, ки баёни он муносибат дорад бад-ин илм» ном гирифтааст, шарҳи 9 истилоҳи ба илми бадеъ оид бударо дар бар мегирад. Истилоҳоти мазкур бештар ба истисноҳо ва нозукиҳои тарзи баён ва услуби шеър алоқадор буда, шарҳи онҳо барои дуруст ва ҳаматарафа дарк на-мудани асарҳои манзум мадад мерасонанд. Масалан истилоҳи «тағйир» ба тариқи зайл тавзеҳ меёбад: «Тағйир он аст, ки лафз аз сурате, ки дорад, ба сурати дигар гардонанд, то вазни байт ё қофия дуруст гардад. Чунончи Абушакур чихати қофия дар ин байт «нилуфар»-ро «нилуфал» баста аст:

Оби ангуру оби нилуфал
Мар маро аз абиру мушк бадал».

Ба ҳамин минвол Низомиддин Аҳмад истилоҳҳои танофур, муҳолифи қиёс, ғаробат, таъкиди лафзӣ, ийто, икфо, бадеҳаву иртиҳолро эзоҳ дода, дар поёни асар таърихи таълифи рисолаго қайд менамояд.

Пеш аз он ки хусусиятҳои асосии «Маҷмаъ-ус-ṣаноъ» қаламӣ гардад, лозим аст, ки нуқтаи назари Низомиддин Аҳмадро оид ба шеър ва ҳосиятҳои он то ҳади имкон муайян шавад.

Мутаассифона, Низомиддин Аҳмад дар рисолааш таърифи нисбатан мукаммали шеърро, ки дар баъзе асарҳои мутафаккирони пешгузаштааш вучуд дорад, зикр накардааст. Аз ин ҷост, ки ҳаматарафа муайян кардани диди эстетикӣ ва назари муаллиф ба шеърӯ шоирӣ аз имкон берун аст. Бо вучуди ин дар асоси ишораҳои ҷудогонаи муаллиф дар ин хусус баъзе маълумотҳо ба даст меоянд.

Низомиддин Аҳмад пеш аз ҳама вазн ва қофияро чузъҳои асосӣ ва ҷудонашавандаи шеър доништа, таъкид менамояд, ки «қофияи бевазн шеър нест, чунончи вазни беқофия шеър нест». Ӯ шеърро маҳз дар якҷоягии вазну қофия дида, каломро, ки дорои яке аз онҳост ва ё ҳеч якеро надорад, ба гурӯҳи насл ва анвоъи он дохил мекунад.

Чунон ки маълум аст, санъатҳои бадеӣ барои ба таври образноку муассир бо пирояи латифу гуворо рангини ҷозибанок ифода намудани афкори эҳсос истифода мешаванд. Муроди Низомиддин Аҳмад низ аз истеъмоли санъатҳои бадеӣ хоҳ лафзӣ ва хоҳ маънавӣ асосан дар баёни пуробуранги маъниҳо, тасвири бадеъ ва дилнишин аст. Вале чӣ навъе ки дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» ҳам зикр шудааст, аз қабилӣ мувассал, муқаттаъ, манқут, рақто ва амсоли инҳо иддае санъатҳои лафзӣ ҳастанд, ки маҳз барои шаклбозӣ истифода мешуданд.

Аз ин рӯ Низомиддин Аҳмад вучуд доштани ду тарикро дар қор фармудани санъатҳои бадеӣ қайд мекунад:

«Бар донишписандони суҳанвар ва хозинони ақлу ҳунари мӯҳтаҷаб ва мастур намонанд, ки дар ҷамеъи ин саноеъ, ки мазкур шуд, қойилро бояд, ки лафзро тобеъи маънӣ созад маъниро пайрави лафз гардонад ва миёни ин ду тарик фарқ бисёр аст».

Аз нақле, ки пас аз ин меояд, маълум мегардад, ки Низомиддин Аҳмад тарафдори созгор омадани лафзу маънӣ ё ба ибораи дигар ягонагии шаклу мундариҷаи калом бадеъ буда, бартарияти мундариҷаро дар ин ягонагӣ ба эътибор мегирифтааст. Аз ҷумла ӯ менависад: «Дар мақомот ҳикояти худ (Абулқосим Ҷарир — М. М.) сохта навишта маъниро мувофиқи лафз оварда буд. Дар ин мақом ба ҳилофи он лафзро мутобиқи маънӣ боистӣ овард».

Ақидаи Низомиддин Аҳмад доир ба мутобиқати лафзу маънӣ на танҳо дар мисраъу байтҳои ҷудогона, балки дар як ҳикоят ё худ асарӣ томи қобили қайд буда, аз дурустии мавқеи ӯ дар ҳалли ин масъала ва дур будани аз равиши шаклпарастии маҳз гувоҳӣ медиҳад.

Аз ишораҳо ва намунаҳои овардаи муаллиф равшан мегардад, ки ӯ ба ҷиҳатҳои мундариҷавии асарҳо ва ақиду афкори пешқадами иҷтимоии адибон таваҷҷӯҳи зиёде зоҳир менамояд. Инро дар тафсири санъати ка-

лом-ул-чомеъ ва мисоли барои он овардааш возеҳан метавон мушоҳида кард:

«Ал-калом-ул-чомеъ иборат аз он аст, ки шоир дар абёти хуш аз мавъизат ва хикмат ва шикоятӣ рӯзгор дарч кунад. Захири Форёбӣ гуфта:

Маро аз дасти хунарҳои хештан фарёд,
Ки ҳар яке ба дигаргуна дорадам ношод.
Бузургтар зи хунар дар Ирок айбе нест
Маро бигӯй, ки он айб бар ту аз чӣ фитод...
Камина пояи ман шоирест, худ бингар,
Ки чанд гуна кашидам зи дасти ӯ бедод.
Зи шеър чинси ғазал бехтар аст в-он ҳам нест
Бизоате, ки тавон сохтан бар он бунёд...
Дар ин замона чу фарёдрас намебинам,
Маро расад, ки расонам бар осмон фарёд».

Низомиддин Аҳмад таъйид мекунад, ки шоир ё нависанда дар баробари ифодаи маъниҳои баланд бояд ба салосату малоҳат, равониву ғасоҳати асар диққати махсус диҳад. Ӯ ҳамаи ин хусусиятҳоро, ки боиси афзоиши таъсири эмоционалии калом мегарданд ва ба дарки муроди аслии адиб мадад мерасонанд, ҳусни калом меномад ва дар ҳар маврид риояти онро дар асар шартӣ зарурӣ мешуморад.

Қобили қайд аст, ки Низомиддин Аҳмад чи дар ифодаи маънӣ ва чи дар ороишу таъйини суҳан риоя намудани ҳадди эътидол ё худ меъёри муайянеро таъкид менамояд. Агар дар чанд маврид омилҳои ба ҳусни калом ҳалал расонандаро нишон дода бошад, дар ҷои дигар дар мадҳу ситоиши мамдӯҳон ба муболағаҳои зиёд роҳ доданро аз нуксонҳои ашъори мадҳӣ шумурда менависад: «Аз уюби мадҳ ва муболаға аст, он чи аз ҳадди чинси мамдӯҳ ифрот кунанд ва ё тафрит намоянд». Ин ақидаи муаллиф то андозае зуҳури эътирози ӯ ба назми шуарои дарбор мебошад. Зеро маҳз мадҳасароёни дарбор дар қасоиди мадҳии худ шоҳону дарбориёнро бо тавсифҳои мутантану тумтарок ва муболағаҳои номавҷуд ситоиш намуда, ба ин васила аз онҳо силаву инъомҳо мегирифтанд.

Гуфтаҳои боло, ҳарчанд хеле муҳтасаранд, аз муносибати дурусти Низомиддин Аҳмад ба баъзе масъала-

хои адабӣ ва назари пешқадами эстетикӣ ӯ шаҳодат медиҳанд.

Ба назари мо ҳоло пурра ва ҳартарафа муайян намудани хусусиятҳои умда ва хоси «Маҷмаъ-ус-саноеъ» барин асаре, ки дар асри XVII эҷод шудааст, дар ҳаҷми як рисола бо баъзе сабабҳо имконнопазир аст. Аввалан аз асраҳои бешуморе, ки дар илми бадеъ таълиф шудаанд, ҳоло миқдори хеле каме боқӣ мондааст.

Дигар ин ки он осори боқимонда низ ҳанӯз мавриди таҳлилу тадқиқи амиқ қарор нагирифтааст ва ин имкон намедиҳад, ки рисолаи мазкур бо дигар асарҳо аз ҳар ҷиҳат муқояса карда шавад. Аз ин рӯ чанде хусусиятҳоеро, ки зикр хоҳем кард, маънои танҳо ба «Маҷмаъ-ус-саноеъ» хос будани онҳоро надошта шояд дар рисолаҳои дигари онд ба илми бадеъ низ дучор оянд.

«Маҷмаъ-ус-саноеъ»-и Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ дар замоне таълиф шуда буд, ки адабиёти тоҷику форс дар сарзамини Ҳинд тавсия ва нумӯи тоза пайдо мекард. Дар он даврон ба қавли Шиблии Нуъмонӣ ба ашъори шоирони ҳинд латофату назокати баён, борикии ҳаёл, рангинии адо бештар роҳ меёфт, истифодаи ташбеҳу истиораҳои мураккабу мавҳум маҷозу тамсилҳои печ дар печ ва амсоли инҳо воситаҳои тасвири бадеъ авҷ мегирифт. Ҳамаи инҳо аз ҷумлаи омилҳои буданд, ки таълифи асари мукаммалеро дар боби илми бадеъ тақозо менамуданд.

Низомиддин Аҳмад ба эътибори дарҳости ҳаёти адабии давр рисолаи худро ба сифати дастуре роҷеъ ба масоили мухталифи илми бадеъ аз қабилӣ намудҳои каломӣ бадеъ, навҳои назму наср, ҳелҳои зиёди санъатҳои бадеӣ ва истилоҳоти гуногуни адабиётшиносӣ иншо намуда, манзури аҳли илму адаб ва ҳавоҳои шеърӯ шоирӣ гардонд.

Ҳамчун дастур ва барои доираи васеи хонандагон таълиф шудани рисола аз он ҳам хувайдост, ки муаллиф дар аксар мавридҳо маънои луғавии санъатҳо моҳияту вазифаи онҳо ва мисолҳои мураккабу печ дар печро муфассалан шарҳу эзоҳ медиҳад. Ин ҳолат дар зикри санъатҳои ташбеҳ, муваҷҷаҳ, ҳайфо, изҳорулмузмар, рикто, лафуннашр, ирсод, муқаттаъ ва ҳоказо равшантар ба назар мерасад.

Дар рисола номҳои мухталифи санъатҳои ҷудогона зикр мешавад. Масалан номҳои дигари мӯҳтабил-уз-зид-

дайн (зулчиҳатайн), суолу ҷавоб (муроҷаа), тадорук (истидрок), мадх-ул-муваҷҷаҳ (истатил), эътироз-ул-калом қабл-ат-тамом (ҳашв), ҳусн-ут-тахлис (иктизоб) барин санъатҳо қайд шудааст.

Низомиддин Аҳмад бо мақсади равшану возеҳ нишон додани маъниву моҳияти санъатҳо мисолҳои фаровонро аз шоирони давраҳои гуногун зикр менамояд. Аз ҷумла барои санъати ҳусн-ут-талаб аз Қавомӣ якчанд порчаи шеър ва аз Анварӣ қитъаи комил, барои ташбеҳу навъҳои он ғазалу қитъаҳои пурра ва барои ҳар як навъи шеър чандин намунаҳои комил оварда шудаанд.

Илова бар ин баъзан дар зимни шарҳи санъатҳои бадеӣ вобаста ба онҳо нақл, ривоят, ҳикоят ва латифаҳои ғароибе оварда мешавад. Чунончи Низомиддин Аҳмад хангоми шарҳи ташбеҳи мутлақ барои тақвияи фикр нақлеро меорад, ки дар он роҷеъ ба маҳорати бадеҳагӯии Муиззӣ ва бо гуфтани шеъре, ки дар он санъати мазкур устодона истифода шудааст, ба мартабаи баланд соҳиб шудани ӯ дар дарбори Маликшоҳ суҳан меравад. Ҳамчунин дар бораи Ҳоконӣ, Салмони Соваҷӣ, Алишери Навоӣ барин шоирони маъруф нақлу ҳикоятҳо оварда шудаанд. Ҳарчанд он нақлу ҳикоятҳо бештар ҷанбаи ривоятӣ доранд, бо вучуди ин барои муайян намудани лаҳзаҳои ҳаёт ва хусусиятҳои эҷодиёти шоирони гузашта аз манфиат барӣ нест.

Дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» инчунин алоқамандона бо ин ё он масъала ба асарҳои ҷудогонаи шоирон ишораҳо шудааст, ки онҳо ба аҳамияте моликанд. Агар асарҳои Аҳли Шерозӣ «Баҳри ҷалол» ва Фаттоҳӣ «Шабистони ҳаёл», ки ба онҳо ишора рафтааст, маъруф бошанд, «Қиссаи Юсуф:...-и Амъақи Бухорой ва «Ороми ҷон»-и падари муаллифи рисола шайх Муҳаммад Солеҳ, ки Низомиддин Аҳмад гӯшзад намудааст, ба аҳли илму адаб маълум ва дастрас нест. Махсусан, ишораҳои ба маснавии «Ороми ҷон» кардаи муаллиф ва иқтибосҳои аз он овардаш, ки хеле зиёданд, қобили тавачҷӯх аст.

Ғайр аз ин Низомиддин Аҳмад ба сифати мисол аз ашъори шоирони муосири худ низ намунаҳо меорад, ки онҳо барои муайян кардани масъалаҳои муҳталифи ҳаёти адабии давр мадад мерасонанд. Дар ин бобат, хусусан, намунаҳои барои санъати таърих овардаи муал-

лиф чолиби диққат буда, аз чанд чихат муфиданд. Аввал ин ки ҳамаи он намунаҳо ба қалами ҳамзамонони муаллиф аз қабили Хоча Ҳусайни Марвӣ, Мирзо Абдурразок, Таҳмосбуқули турк ва падари ӯ Муҳаммад Солеҳ барин шоирони номашхур тааллуқ дошта, аз маъхазҳои дигар ёфтани онҳо душвор аст. Дигар ин ки намунаҳо дорон аҳамияти калони таърихӣ буда, аз онҳо доир ба ҳодисаҳои гуногуни таърихӣ замони муаллиф монанди таърихи салтанати Акбарподшоҳ ва аз тарафи Нодир Муҳаммадхон забт гардидани Балх ва Бадахшон, соли таваллуди Муҳаммад Ҷаҳонгир, санаи вафоти ҳокимон Султони Маҳмуд, Низомулмулк, Ҳотам Аҳмад маълумотҳо ба даст меояд.

Аз тартибу танзими рисола маълум мегардад, ки Низомиддин Аҳмад аз забон ва адабиёти араб хуб огоҳ будааст. Инро иқтибосҳои зиёде, ки ба аксари санъатҳо аз ашъори шоирони араб ва беш аз ҳама аз «Қуръон» оварда шудааст, муқоисаи моҳияту вазифаи санъатҳо дар адабиёти тоҷикӣ форс ва араб (монанди «Иҳом»), мулоҳизаҳои муаллиф дар бобати баъзе хусусиятҳои адабиёти араб тасдиқ мекунанд. Аз ҷумла муаллиф хангоми тавҷеҳи хусни тахлис ба як хусусияти қасидасароии давраи ҷоҳилияи адабиёти араб ишора менамояд «...ашъори араб дар айёми ҷоҳилият бар он ватира (яъне овардани иқтизоб ё худ ба вачҳи муносибе аз ташбиб ба мадҳ гузаштан — М. М.) буд. Аммо алҳол ин тарз маътул ва матруҳ аст».

Бояд гуфт, ки «Маҷмаъ-ус-саноеъ» ҳарчанд бо мақсади шарҳу тавҷеҳи навъҳои шеър, санъатҳои бадеӣ, сирқоти шеърӣ ва дигар истилоҳоти адабӣ таълиф шудааст, бо вучуди ин дар он то андозае ҷанбаҳои тадқиқотиву таҳқиқотӣ ва назари амиқу муносибати дақиқи муаллиф ба масъалаҳои мухталифи адабӣ ба назар мерасад, ки ҷанде аз онҳоро қайд кардан ҷоиш аст.

Дар баъзе мавридҳо муаллиф ба ин ё он хусусият ва характери умумии ашъори шоирон баҳо медиҳад ва барои исбот мисолҳои зиёде меорад. Аз ҷумла «шомили ташбеҳи киноят» будани «аксари ашъори Бадри Чочӣ», «дар ашъори Абулвосеи Ҷабалӣ бисёр омадани санъати тафсири ҳафӣ» қайд карда мешавад.

Муносибати Низомиддин Аҳмад махсусан, ба эҷодиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ ва мулоҳизаҳоиаш доир ба ашъори ӯ шоёни диққат аст. Зимнан бояд гуфт, ки қа-

риб чаҳоряки мисолҳои дар рисола нақл шуда ба Амир Хусрав тааллуқ доранд. Аз гуфтаи зерини Низомиддин Аҳмад низ то ҷи андоза шиносӣи комил ва эҳтирому дилбастагӣ доштани ӯ ба ин шоир аён аст: «Ва ҳазрати Амир Хусрави Дехлавиро дар мавоъизат чандин қасонди ғаррост. Байте чанд аз қасидаи «Баҳр-ул-аброр», ки муштамил бар як саду бист байт аст, дар ин ҷо қаламӣ мегардад». Низомиддин Аҳмад ҳатто ба ихтироот ва навапардозии шоир дар навоҳои шеър (мустазод) ва дар истифодаи санъатҳои бадеӣ (ташбеҳ) ишора менамояд.

Яке аз ҷиҳатҳои муҳимтарини истеъмоли санъатҳои бадеӣ, ки барои равшан кардани баъзе хусусиятҳои сабуку равия ва маҳорати адибон кӯмак мерасонад, тарзи истифодаи санъатҳо дар асар мебошад. Мутаассифона, муаллифони асарҳои адабиётшиносии тоҷику форс дар асрҳои миёна ба ин масъала диққати ҷиддӣ наметоданд, ва ин ба назари мо боиси то андозае якрангу якнавохт гардидани асарҳои онҳо шудааст. Масалан, дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» дар ин бобат танҳо баъзе ишораҳо мушохида мешавад. Низомиддин Аҳмад, ҷунон ки дар боло қайд шуд, гоҳо ба серистеъмол будани ин ё он санъати бадеӣ дар ашъори шоирони гуногун ишора карда бошад, ҳангоми шарҳи санъати сиёқ-ул-аъдод доир ба тарзи истифодаи он ҷунин мулоҳиза меронад: «Ва агар ба ин санъат (сиёқ-ул-аъдод — М. М.) санъате дигар аз қисми сачъ ва ғайра ҳамроҳ гардад, пурмоя ва баландпоя гардад».

Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки Низомиддин Аҳмад нуктаи назар ва мулоҳазаҳояшро доир ба ин ё он масъала иброз медорад. Ҷунончи дар зимни шарҳи санъатҳои раддул-аъуз ило-ас-садр, ташбеҳот, муболаға, луғз таҳти унвони «нукта» ақидаҳояшро доир ба ном, тарзи истеъмол ва тафовути онҳо аз дигар санъатҳо баён мекунад. Мулоҳизаҳои муаллиф инчунин дар бобати аз хайси моҳияту мазмун ба истиора монанд будани ташбеҳи киноят ва ба лафуннашр шабоҳат доштани тақсим ҷолиби диққат аст. Масалан, муаллиф наздикии санъати тақсимро ба лафуннашр қайд карда, фарқи асосии онҳоро ҳам нишон медиҳад:... ва ин санъат (тақсим — М. М.) монанди лафуннашр аст. Магар он ки дар ин ҷо изофат ба таъйин аст ва дар он ҷо не».

Ниҳоят бояд қайд кард, ки мисолҳои овардаи муал-

лиф аз ҳар ҷиҳат мувофиқи матлаб буда, асосан бо таъриф ва гуфтаҳои ӯ созгоранд.

Забон ва тарзи баёни муаллиф низ, чунон ки аз мисолҳои нақлшуда хувайдост, ғасеху равон ва аз ҳар гуна олоишҳо пок буда муроди муаллифро асосан равшан ифода менамоянд.

Вале дар рисола ба нудрат бошад ҳам баъзан ба ҳам омехтани санъатҳои гуногун ва муғлақ ифода шудани матлаб мушоҳида мешавад. Ба ин омехтагии санъатҳои тамлеҳ ва талмеҳ, мунозираву истиора ва баёни санъати мутаазод далел шуда метавонанд.

Умуман «Маҷмаъ-ус-саноеъ»-и Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ аз ҷумлаи асарҳои гаронмояи илми бадеъ буда, минбаъд дар муқоиса бо асарҳои дигари адабиётшиносӣ мавриди таҳлилу тадқиқ қарор додани он ба илми адабиётшиносии тоҷик манфиатҳои зиёде хоҳад бахшид.

1971.

ҒАЗАЛСАРОИ МОҲИР

Ғазал, ки аз латифтарину нафистарин шаклҳои назми тоҷику форс буда, барои ифодаи эҳсосу андешаҳои рангину дилнишини инсонӣ ангеизишҳои гуногуни олами ботинии ӯ василаи хеле муносиб аст, дар эҷодиёти Саъдиву Ҳофиз ва Қамолу Қомӣ ба дараҷаи баланди камол расида буд. Бо ин ҳама ғазал аз ривочу нумӯ, бознамонд ва сайри тақомулу таҳаввули худро дар асрҳои минбаъда ҳам идома дода, ба адабиёти халқҳои дигари олам гузашт ва то имрӯз бо рангу чилваи тоза арзи ҳастӣ мекунад.

Яке аз суҳанварони мумтозе, ки дар нимаи аввали асри XIX дар инкишофу интишори ин шакли шоиставу овозадори шеър саҳми арзандае гузоштааст, Фурӯғии Бастомӣ мебошад. Фурӯғӣ анъанаҳои ғазалсароии Саъдиву Ҳофизро давом дода, тамоми қудрату маҳорати шоирнашро ба инкишофи ин шакли шеър бахшидааст ва намунаҳои беҳтарини ғазали замони худро эҷод намулдааст.

Ғазалҳои Фурӯғӣ, ки танҳо қисмати каме аз онҳо то имрӯз боқӣ мондааст, дар ниҳояти соддагиву равонӣ офарида шуда, саршор аз эҳсосу андешаҳои латифи ошиқона мебошанд, ки аз мутолиаи онҳо дили хонанда

хам моломоли ҳиссиёти гарму нарма мешавад ва муҳаббат ба дилбастагиаш ба зиндагиву хушиҳои олами ҳасти афзунтар мегардад.

Ғояву мазмунҳои ҳаётдӯстиву башарпарварона ва содагиву латофати ғазалиёти Фурӯғӣ боиси беш аз ҳама паҳн шудани ашъори ӯ гашта, аз марзи ҳудудҳои кишвараш берун баромадаанд ва дар байни мардуми тоҷик низ шӯҳрати зиёде пайдо намудаанд. Ғазалҳои диловези Фурӯғӣ низ монанди сурудаҳои дӯсту ҳамзамони дигараш Қоонӣ ҳатто ба ганҷинаи маданияти муносикии халқи тоҷик «Шашмақом» дохил шуда, аз сурудаҳои маҳбубу дилписанди тоҷикон гаштаанд.

Мирзоаббос Фурӯғии Бастомӣ соли 1798 дар оилаи Оқомӯсои Бастомӣ, ки соли 1795 аз дарбори Оқомӯхаммадхони Қочор ронда шуда ба Начаф омада сукунат ихтиёр карда буд, ба дунё омадааст. Ҳангоми 16-солагии Аббос падараш аз дунё чашм мепӯшад ва ӯ бепарастор монда бо модараш азми сафари Эрон менамояд. Ӯ аввал дар шаҳри Сорӣ таваққуф карда сипас ҳамроҳи амакаш Дӯсталихон, ки вазифаи хазинадории шаҳро иҷро мекард, ба Техрон меояд. Аббос ду сол дар Техрон мемонад ва дар ин муддат амакаш ӯро ба дарбор ва ҳуди Фатҳалишоҳ шиносо менамояд.

Муаллифони баъзе сарчашмаҳо то ин оғоз, яъне то 18—20 солагии бесавод будани Аббосро таъкид кардаанд. Эҳтимол аз сабаби надоштани имконияти мусоид ӯ дар назди муаллимони алоҳида таҳсил накарда бошад. Ҳангоми дар Техрон будан ба воситаи худомӯзӣ савод бароварда ба таври ҷиддӣ ба омӯзиши назми гузаштагон махсусан, девонҳои ашъори Саъдиву Ҳофиз мепардозад. Аз ҳамин оғоз ӯ бо таҳаллуси Мискин ба навиштани ғазал шурӯъ мекунад.

Фатҳалишоҳ барои хидмат Аббосро ба назди Шӯҷоъ-уссалтана, ки ҳокими Хуросон буд, мефиристад. Волини Хуросон Аббосро муншии боргоҳаш таъин менамояд. Қодисаи муҳиме, ки дар ин давра дар ҳаёти ӯ ба вуқӯъ меояд, шиносӣ бо шоири маъруф Қоонӣ буд. Дӯстии онҳо бо мурури солҳо мустаҳкам шуда то охири умрашон идома меёбад. Аббос дар пайравии дӯсташ Қоонӣ, ки таҳаллусашро ба муносибати фарзанди Шӯҷоъ-уссалтана — Уқтон Қоон гирифта буд, ба нисбати номи фарзанди дигари Шӯҷоъ-уссалтана — Фурӯғидадла таҳаллусашро ба Фурӯғӣ табдил медиҳад.

Фурӯғӣ муддати на он қадар тӯлоние дар Кирмон зиндагӣ карда, сипас ба Техрон меояд ва хидматро дар боргоҳи Фатҳалишоҳ идома медиҳад. Пас аз марги Фатҳалишоҳ шоир аз дарбор дур шуда ба маслаки тасаввуф рӯй меорад ва махсусан, ба андешаҳои ваҳдати вучуди Мансури Ҳаллоҷ пайравӣ менамояд. Мансури Ҳаллоҷ, ки аз сӯфиёни маъруфи асрҳои IX—X буда, дар тасаввуф равияи ҳосе ба вучуд оварда буд, мақому мартабаи инсонро хеле баланд бардошта ба дараҷаи ҳудой мерасонд. Хитоби «аналҳақ»-и (яъне «ман ҳудо») ӯ ба эътирози саҳти зимомдорони исломи расмӣ ва хилофат дучор шуда, вайро ба кофирӣ айбдор менамоянд ва ба қатлаш ҷазо медиҳанд. Ниҳоят ӯ бо амри вазир Обидин Аббос дар Бағдод ба дор кашида мешавад.

Ҳосидони Фурӯғӣ низ дар назди Носириддиншоҳ нисбат ба шоир бадгӯӣ намуда ӯро дар пайравӣ ба «аналҳақ» гӯнаҳгор мекунад. Аз нақли дӯсти шоир Асадуллои Қочор маълум мешавад, ки шоҳ ӯро даъват намуда ҷазо доданӣ шудааст, вале ҷавоби лутфомези шоир боиси афви ӯ гаштааст: «Дарҳол замин бӯса доду ҷабҳа бар хок ниҳод ва маъруз дошт, ки ин суҳан ифтиронӣ (тӯҳмати) маҳз ва маҳзи ифтирост. Ман аз кучову даъвии ҳудой аз кучо? Зеро ки ҳафтод сол давидам, хол ба «соияи ҳудо» расидам».

То чӣ андоза саҳеҳ будани ин маълумотро ҳукм кардан душвор аст. Вале аз маълумоти ҳамзамон ва дӯсти дигари шоир Ризоқулиҳони Хидоят маълум мегардад, ки Фурӯғӣ дар солҳои охири умр дарборро тарк намудааст. Ҳарчанд ӯ сабаби «қабули мулозамат нанамудани» шоирро нишон надодааст, вале тахмин меравад, ки яке аз сабабҳои асосии он мувофиқ наомадани андешаҳои пешқадаму озодихонаи шоир бо аҳли ҳукмрони давр бояд бошад. Зеро беҳуда нест, ки Мирзо Иброҳими Нишопурӣ пас аз вафоти шоир ба диндорӣ вай шак оварда навиштааст:

Дар эътиқодаш мардум бисе суҳан гӯянд,
Ҳама надонам дар қуфр мурд ё ислом?

Санаи вафоти Фурӯғиро аксари муаллифони сарчашмаҳо 25 муҳаррами 1274 х. (1857 м.) шуморидаанд, ки саҳеҳ ба назар мерасад.

Фурӯғӣ аз чавонӣ ба шеърғӯӣ шуғл варзида ашъори зиёде эҷод намудааст. Вале аз шеърҳои фаровони шоир осори ният каме боқӣ мондааст. Зеро ҳуди шоир ба тартибу танзими девони ашъораш машғул нашуда, дар охири умр дафтарҳои мусаввадаи шеърҳояшро ба дӯшташ Асадуллои Қочор васият намудааст.

Асадулло Қочор, ки он вақт ба чопи девони Қоонӣ машғул будааст, аз зиёда аз бист ҳазор байти Фурӯғӣ, ки дар ихтиёр доштааст, танҳо панҷ ҳазор байтро интихоб намуда ба девони Қоонӣ илова кардааст. Тақдирӣ ашъори боқимондаи шоир то ҳол маълум нест. Нусаҳои хаттиву чопии девони шоир, ки маълуманд, асосан ҳамон ғазалҳоро дар бар мегиранд, ки ба девони Қоонӣ илова шудаанд.

Осори боқимондаи Фурӯғӣ ҳоло асосан аз ғазал иборат аст. Девони мунтахаби шоир, ки борҳо дар Техрон ба таъъ расидааст, 318—321 ғазалро дар бар мегирад.

Фурӯғӣ устои беҳамтои ғазали замонаш буда ба қавли Ризоқулихони Хидоят «дар сиёки ғазалсароӣ мартабае баланд доштааст». Мавзӯи асосии ғазалиёти Фурӯғӣ низ ишқ ва пайваста ба он ангешиҳои гуногунии ботинии инсон аст. Ишқ аз назари шоир оташи сӯзандаест, ки пинҳон кардани он аз имкон берун аст. Ҳеҷ қуввае наметавонад садди он бошад. Ӯ ишкро бо ҳама ранҷу азобҳо, талхиву ширинҳо, гармиву сардиҳояш азиз мешуморад. Ишқ василаи пухта гаштани хомхovu обутоб ёфтани шахс аст. Таъбу илҳомӣ шоир аз чашмаи файзборӣ ишқ об меҳӯрад. Шоир ҳамеша ошиқ буданро талқин намуда, умреро, ки бидуни ишқ-варзӣ гузаштааст, ботилу беҳосил медонад. Ишқ аст, ки ба рӯзгори инсон сафovu рӯҳ мебахшад, онро ширину зебо мегардонад:

Умре, ки сарфи ишқ нагардад, батолат аст,
Роҳе, ки рӯ ба дӯст надорад, заллат аст.

Ишқ барои Фурӯғӣ яке аз муҳимтарин василаҳои ташаккулу тақомули шахс аст ва ҳеҷ воситае ҷои онро ғирифта наметавонад. Аз ин рӯ шоир баҳравар шудан аз ин василаи расидан ба камолотро талқин менамояд.

Вучуди одамм аз ишқ мерасад ба камол,
Гар ин камол наёбӣ, камоли нуқсон аст.

Фурӯғӣ ишкро аз хама гуна қоидаву қонунҳо боло
медонад ва ҳуди ишкро низ аз қоида ҳолӣ мешуморад:

Гох кофир кунадам, гох мусулмон, чӣ кунам?

Ишқи беқасд аз қоидае пайдо нест.

Дар аксари ғазалҳои Фурӯғӣ хушиву хурраиӣ, шодиву нишоти олами ишқ тараннум гашта, хусну ҷамоли зебои маъшук, лаҳзаҳои висолу муошиқат бо ӯ тасвир шудаанд. Ҳатто ғазалҳое, ки бештар ба тасвири лаҳзаҳои ғамангези ишқ монанди ҷудоиву фироқ аз маъшук, нозу истиғно ва ҷавру ҷафои ёри бераҳм, ранҷу азобҳои ишқ дар роҳи висол, нокомиву номуродиҳо, саргардониҳову бесарусомониҳои ӯ бахшида шудаанд, комилан ноумедона набуда, оҳанги дунёбезорӣ надоранд ва дар зимни чунин тасвирҳо ҳам гох-гоҳ шӯълаи умеду хушиҳо забона мезанад.

Дар маркази ғазалиёти Фурӯғӣ низ асосан образҳои ошиқ ва маъшук қарор гирифта тамоми масъалаҳо алоқамандона бо онҳо шарҳу ифода ёфтаанд. Маъшук мазҳари зебову малоҳат буда, ҳатто зеботарин ашёву падидаҳои табиат дар назди хусну ҷамоли дилфиреби ӯ қадру арзише надоранд. Моҳ «ғуломи руҳи зебои» ӯсту «сарв камарбастан» қомати болояш. Ҳар як узви ӯ дар ҳадди камолу зебоӣ қарор ёфта дар якҷоягӣ зебоии беҳамтои ӯро ҷилвагар месозанд. Вале маъшук ҳарчанд зоҳиран хеле зебост, ботинан нисбат ба ошиқ ситамгару ҷафокор, бераҳму шафқат ва бевафову сангиндил аст:

Бедодгар нигоро, то кай ҷафо тавон кард?

Подоши он ҷафоҳо як раҳ вафо тавон кард.

Шоир дар ҳар маврид зебоии хусну ҷамоли маъшукро таъкид карда дар баробари он аз носозгории ҳислату рафтораш шикоят мекунад ва аз маъшук ҳамонахонгии зебоии зоҳириву маънавиро дарҳост менамояд.

Бар ҳилофи маъшук дар ғазалиёти Фурӯғӣ ошиқ хеле содиқу вафодор аст ва дар роҳи ишқ устувору маҳин буда аз нобарориву душвориҳо намеҳаросад. Вале аз маъшуқи зебоаш аксаран ба ҷои вафо ҷафо мебиннад:

Хар чи кардам ба раҳи ишқ вафо буд, вафо
В-он чи дидам ба мукофот ҷафо буд, ҷафо.

Бо ин ҳама ошиқ рӯҳафтадаву ноумед нест ва дар
лаҳзаҳои душвортарин ҳам дар дили ӯ умеди васли
маъшуқ шӯъла мезанад. Аз ин ҷост, ки пас аз ранҷу
азиятҳо ӯ ниҳоят комгору муваффақ мешавад. Аз паси
ранҷ рӯҳат ва аз паи фироқ висол фаро мерасад:

Заҳри аҷал ҷашидаам, талҳии марг дидаам
То зи лабат шунидаам киссаи ношунидаро.

Ҳамин тавр дар ишқияҳои Фурӯғӣ ошиқ харчанд
ранҷу азоби зиёде мекашад, вале дар ниҳояти кор ӯ
комёбу комраво ва хушҳолу фараҳманд мешавад.

Қаҳрамони лирикии ғазалиёти Фурӯғӣ дар баробари
ошиқи содиқу вафодор будан инчунин ринди лоуболу
бебок ҳам хаст, ки инро ошкоро изҳор менамояд:

Ман масти майпарастам, ман ринди боданӯшам,
Эмин зи макри ақлам, фориг зи қайди хӯшам.
Ман бо ҳузурӣ соқӣ кай тавба менамоям?
Ман бо вучуди мутриб кай панд менаюшам?

Ринди Фурӯғӣ дар бебокиву лоқайдӣ ба ринди Хо-
физ хеле монанд буда, бодапарастиро шиори худ қарор
медихад ва фақат ба пири майфурӯш итоат мекунад.
Вале ӯ шахси майзада набуда, инсони хушбину комгор
аст ва мақсад аз нӯшидани бода пеш аз ҳама бархӯр-
дор шудан аз неъматҳои моддӣ ва раҳӣ ёфтани аз ҷав-
ру ҷафои замонаву гардиши фалак аст:

Майгусорон фориганд аз фитнаи даври замон,
Қас харифи осмон ҷуз гардиши паймона нест.

Образи ринд ва васфи маю майгусорӣ дар ғазалиёти
Фурӯғӣ аз он шаходат медихад, ки шоир ба узлатниши-
ниву яъсу навмедӣ дода нашуда, хушгузаронии умру
шодкомиву комрониро талқину ташвиқ кардааст.

Қаҳрамони лирикии Фурӯғӣ шахси ҳаётдӯстест, ки
саъй мекунад рӯзгорро ба хушӣ гузаронад. Ӯ аз ҳар
лаҳзаи хуши зиндагӣ ба хубӣ истифода мебарад. Бар
хилофи зоҳид, ки нақди умрро бо гардондани субҳаву

зикри дуо мегузаронад, ӯ лоиболиву хушгузаронии вақтро пеша кардааст:

Зохиду субҳаи саддонаву зикри сахарӣ,
Ману паймудани паймонаву девснагарӣ.
Чун ҳама вазъи ҷаҳони гузарон даргузар аст,
Мағзар аз олами пайдоиву шӯридасарӣ.

Дар ғазалиёти боқимондаи Фурӯғӣ оҳангҳои иҷтимоиву ахлоқӣ хеле кам ба назар мерасад. Вале дар зимни байтҳои ишқияҳои ӯ баъзан шикоятҳои эътирози ӯро нисбат ба замонаву аҳли ҳукмронии давр мушоҳида кардан мумкин аст.

Як тоифаро баҳри мукофот сирештанд,
Як силсиларо баҳри мулоқот гузиданд.
Як фирқа ба ишрат дари қошона кушоданд.
Як зумра ба ҳасрат сари ангушт газиданд.

Ҳарчанд шикоятҳои эътирозҳои Фурӯғӣ заиф аст, вале муҳимтар аз ҳама он аст, ки ӯ мақоми инсонро арҷманд медонад ва на зӯҳду тақво, риёкориву ҷоплусӣ, дурӯягиву макқорӣ, салтанату ҳукмронӣ, ки дар замони шоир ривож дошт, балки дар пайравии Ҳофиз ҳаётдӯстиву хушҳолӣ, манфиат гирифтани аз немъатҳои моддӣ, ишқбозӣ бо зеборухон, некиву некӯкорӣ ва амсоли инҳоро аз ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ медонад:

Дар майкада хидмат кун, бе маърака султон бош
Фармонбари соқӣ шав, фармондеҳи даврон бош...
Сарчашмаи ҳайвонро нисбат ба лабаш кам кун,
Аз олами ҳайвонӣ берун раву инсон бош!

Чунон ки зикр шуд, Фурӯғӣ муддате ба тасаввуф гаравида буд, ки ин ба ғазалиёти ӯ низ бетаъсир намондааст ва дар зимни ишқияҳои латифи вай гоҳо баёни андешаҳои ирфонӣ ба назар мерасад. Сабаби беш аз ҳама ба Мансури Ҳаллоҷ ва ғояи «аналҳақ»-и ӯ пайравӣ кардани шоир қам бояд пеш аз ҳама дар он бошад, ки дар асоси ғояи мазкур бузургдошти инсон ва то ба дараҷаи худӣ баланд бардоштани мақоми он қарор гирифта буд.

Аз мутолиаи баррасии ашъори Фурӯғӣ чунин нук-

та ба назар мерасад, ки шоир ҳам дар ифодаи ғояву мавзӯ, ҳам дар образи тасвирсозӣ ва ҳам дар сабку нигориш ба шоирони асрҳои пешин пайравӣ намудааст. Ӯ ҳам монанди намоёндагони дигари ҷараёни «бозгашти адабӣ» аз сабки маъмули хиндӣ даст кашида ба сабки қадимтари адабӣ ва махсусан, ба сабки ироқӣ рӯй овардааст. Фурӯғӣ дар ғазалсароӣ пеш аз ҳама ба устодони беназири ин навъи шеър Саъдӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ пайравӣ кардааст. Вале пайравии ӯ аз пайравии шоирони асрҳои пешин, ки ба ҳукми анъана даромада буд, фарқ мекунад. Агар шоирон одатан дар ҷавобияҳову татаббӯёти ва ё назираҳои худ ба шоирони пайравӣ кардаашон ишора намоёнд ва ё байте ё мисраеро иқтибос оранд, дар ғазалиёти Фурӯғӣ ба истиснои ду-се маврид ин ҳолат асосан ба назар намерасад.

Фурӯғӣ монанди дигар шоирони назирасаро дар пешии худ вазифа нагузоштааст, ки ғазалҳои муайянеро ҷавоб гӯяд. Вале дар ғазалиёти ӯ аксаран дар байту порчаҳои ҷудогона ҳамоҳангии зиёдеро аз лиҳози шакл, мазмуну мундариҷа, образи тасвирӣ, таъбири тавсифӣ бо ашъори саромадони назми тоҷикӣ форс аз қабилҳои Абӯабдулло Рӯдакӣ, Фарруҳии Систонӣ, Қоонӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Таъсири анъанаҳои Ҳофизӣ Саъдӣ бошад дар ғазалиёти Фурӯғӣ хеле барҷаставу равшан зоҳир шуда дорон хусусиятҳои хос мебошад.

Умумияти ғазалиёти Фурӯғӣ бо ғазалиёти Ҳофизӣ пеш аз ҳама аз образи асосии ашъори онҳо — ринд сар мезанад. Ринди Фурӯғӣ низ монанди ринди Ҳофизӣ ошики бебоку бепарво, содиқу вафодор буда, ба хушгузаронии вақт майл дорад. Зимнан бояд гуфт, ки ҳамчун фарди иҷтимоӣ онҳо аз ҳам фарқ мекунанд. Ринди Ҳофизӣ дар баробари ошики содиқу вафодор будан фарди исёнгарест, ки ба носозгорӣҳои замона эътироз мекунад. Фурӯғӣ ба мисли як қатор пайравони дигари Ҳофизӣ танҳо ҷиҳатҳои алоҳидаи эҷодиёти ӯро пайравӣ намуда истома додааст. Ринди Фурӯғӣ асосан ошиқ аст, ошиқи инсон, ошиқи зиндагиву хушиҳои он ва монанди ринди Ҳофизӣ фарди ғайри иҷтимоӣ нест.

Ин тафовутро дар мисоли як байт ҳам нишон додан мумкин аст. Фурӯғӣ дар зимни ғазале навиштааст:

Рӯзи тоҷикӣ шаби тираву иқболи сиёх,
Ҳама з-он ҳолу ҳату турраи мушкин дорам.

Байти мазкур беихтиёр байти машхури Ҳофизро ба хотир меорад:

Шаби торику бими мавчу гирдобе чунин хойил.
Кучо донанд ҳоли мо сабукборони сохилҳо?

Дар мисраи аввали ҳар ду байт се ҳолати душвору саҳти табиату ҳаёт тасвир мешавад, ки ба ринд ё худ қаҳрамони лирикӣ пеш омадааст. Дар мисраи дуюм Фурӯғӣ зуд ҷавоби ин мушкилотро баён мекунад ва маълум мешавад, ки маншаи онҳо ҳусни маъшук будааст. Вале дар байти Ҳофиз ҷавоби равшану ошкоро дида намешавад. Яъне он мушкилот на аз ишқ, балки аз носозгории замона, аз рӯзгори ноороми давр сарчашма мегирад, ки Ҳофиз ба он ошкоро ишора накардааст, вале пай бурдан душвор нест. Аз ҳамин як байт ҳам умумият ва тафовути фардияти эҷодии Ҳофиз ва Фурӯғиро дарк кардан мумкин аст.

Таъсири эҷодии Ҳофиз ба Фурӯғӣ бо роҳу василаҳои гуногун зухур мекунад. Фурӯғӣ аз ғазалҳои Ҳофиз мисрае ё байтеро иқтибос накардааст, вале дар аксари ғазалҳои ӯ образҳои ҳофизона, маъниву мазмуни байтҳои ҷудогонаи ашъори Ҳофизро мушоҳида метавон кард. Масалан, дар байти зерини Фурӯғӣ:

Гар муқаррар сухани талх бигӯяд маъшук,
Ошиқ он аст, ки ин нукта мусаллам дорад.

таъбиру ифода ва маънии байти зерини Ҳофиз ба назар мерасад:

Гул бихандид, ки аз рост наранҷем вале
Ҳеч ошиқ сухани талх ба маъшук нагуфт.

Ё худ байти зайли Фурӯғӣ:

То ҷавон гардад Фурӯғӣ дар ҷаҳон пиронасар,
Тоза кун аҳди кӯҳан бо маҳчабини тозае,

байти машхури Ҳофизро ба хотир меорад:

Гарчи пирам шабе танг дар оғӯшам гир,
То сахарғах зи қанори ту ҷавон барҳезам.

Дар девони Фурӯғӣ байту порчаҳои шеърӣ, ки дар онҳо образи мафҳумҳои ҳофизона ва оҳангҳои ғазалиётӣ ӯ ифода ёфтаанд, фаровон буда, ҳоло танҳо бо зикри чанде аз онҳо иктифо менамоем:

Гуфтан набувад кайдан ишк вағарна
Ҳам нуктатирозам ману ҳам қофиягӯям.

* * *

Бегона раҳмат овард бар захимати дили мо,
Кай он қадар татовул бар ошно тавон кард.

* * *

Сокии анҷуман шуд шӯҳӣ шакаркаломе,
Қ-аз дасти ӯ ба сад ҷон натвон гирифт ҷоме.

Аз мисолҳои зикршуда ҳам пай бурдан душвор нест, ки Фурӯғӣ ашъори Ҳофизро хеле амиқ дарк намуда, сармашки эҷодии худ қарор додааст. Зеро пайравии Фурӯғӣ ба Ҳофиз зоҳирӣ набуда, танҳо дар доираи назариранависии анъанавӣ аз назар гузародани он мумкин нест.

Ҳамин гуна ҳолатро дар пайравии Фурӯғӣ ба устоди дигари ғазалсарой — Саъдии Шерозӣ ҳам метавон мушоҳида кард. Дар ҳақиқат, дар байни ғазалиёти Фурӯғӣ ва Саъдӣ низ умумияти зиёдеро аз лиҳози мазмуну мундариҷа, образи тасвир, ифодаву ибора ва амсоли инҳо дидан мумкин аст. Вале пеш аз ҳама умумияти ғазалиёти ин ду шоир дар соддагиву равоии услуби нигориши онҳо мебошад.

Дар ғазалиёти Фурӯғӣ баъзан маъниву образҳои ҷудогонаи ашъори Саъдӣ ба назар мерасад. Барои мисол байти зерини Фурӯғиро гирем:

Шаби гузашта кучо будай, ки чашмонат
Ҳанӯз масту хароб аз шароби дӯшин аст.

Ҳамоҳангии байти мазкур бо ин байти машҳури Саъдӣ ҳувайдост:

Душ, эй писар, май хӯрдаӣ, чашмат гувоҳӣ медиҳад,
Боре ҳарифе ҷӯ, ки ӯ мастур дорад розро.

Дар баъзе ғазалҳои Фурӯғӣ ва байтҳои ҷудогонаи онҳо оҳангу образҳои ашъори Ҳофизу Саъдӣ ва хусусиятҳои услубии он ду ғазалсарои бузургро дар омехтагӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ин бобат байти зерини яке аз ғазалҳои Фурӯғӣ далели равшан шуда метавонад:

То домани қиёмат аз сарв нола хезад,
Гардад ҷаман ҷамоне он қомати расоро.

Мисраи авали байти мазкур оҳангу маънӣ ва образи байти аввали яке аз ғазалҳои Саъдиро:

Бигзор то бигирям чун абр дар баҳорон,
Қ-аз санг нола хезад рӯзи видои ёрон.

ба хотир меорад. Мисраи дуюми он бошад ба яке аз ғазалҳои Ҳофиз Ҷамоҳанг аст:

Дил меравад эн дастам соҳибдилон, худоро,
Дардо, ки рӯзи пинҳон хоҳад шуд ошкоро!

Ҳамин тавр, Фурӯғӣ ғазалиёти Ҳофиз ва Саъдиرو амиқу ҳарҷониба аз худ намуда дар натиҷаи эҷодкорона омӯхтану истифода бурдани унсурҳои услуби эҷодии онҳо сабку нигориши худро ба вучуд овардааст, ки ҳарчанд комилан наву тоза нест, вале бо соддагиву раванӣ аз услуби бисёр шоирони муосиру пешгузаштааш ва махсусан, аз намояндагони сабки ҳиндӣ фарқ мекунад.

Якё аз хусусиятҳои асосии услуби ғазалиёти Фурӯғӣ бешубҳа соддагиву латофати он аст. Ин соддагӣ ҳам дар мазмуну мундариҷа, образи тасвирҳои бадеӣ, ҳам дар услубу тарзи нигориш ва ба иборати дигар аз маъниву матлаб, то калимаву оҳанги шеърӣ ӯ зохир гаштааст. Шоир саъӣ намудааст, ки аз тақаллуфоту печдарпечии баён дурӣ ҷуста, маъниву матлабро дар ниҳояти соддагиву раванӣ ифода намояд ва беҳуда нест, ки баъзе ғазалҳои ӯ таронаҳои халқиро ба хотир меоранд:

Маро бо ҷашми гирён офариданд,
Туро бо лаъли хандон офариданд.
Ҷаҳонро тирару эҷод карданд.
Туро хуршеди тобон офариданд...

Парешон зулфи ту то чамъ гардид,
Дили чамъе парешон офариданд.
Фуруғиро шабе парвона карданд.
Ки он шамъи шабистон офариданд.

Яке аз омилҳои соддагӣ дар ғазалиёти Фурӯғӣ низ риояи таносуби сухан аст, ки он аз шартҳои муҳимми фасохату балогати шеър буда, мутобиқату мувофиқати ҳамаи унсурҳои онро бо ҳам дар бар мегирад. Масалан, ғазали болоиро гирем, ки дар он на танҳо мазмуну матлаби соддаи ишқӣ бо образи тасвирҳои ҳаётӣ, калимаву ибораҳои содда, қофияву радифи хушоҳанг ва вазну оҳанги равон ифода шудааст, балки тамоми калимаву ибораҳои ҳар байт бо ҳам робитаи зичи маънавӣ ҳам доранд. Аз ҷумла дар байти охири ғазал тамоми калимаҳои асосӣ аз қабилҳои **парвона**, **шамъ**, **шабистон** бо **шаб** алоқаманданд ва ҳатто таҳаллуси шоир Фурӯғӣ ҳам, ки маънии аслиаш рӯшноиву тобиш аст, бо **шаб** робитаи маънавӣ дорад.

Василаи дигаре, ки дар ғазалиёти Фурӯғӣ соддагиро фароҳам меорад, ин бештар истифода бурдани образҳои моддиву заминӣ ва моддиву маҳсусгардонии мафҳумҳои абстрактиву умумӣ ба монанди «чаشمӣ уммед», «нахли мурод», «боғи муҳаббат», «мулки хубӣ» «меваи айш», «Қаъбаи мақсуд» мебошад.

Ташбеҳу истиораҳои Фурӯғӣ низ бо соддагиву латофати худ фарқ мекунанд ва аксари онҳо моддиву хисшаванда мебошанд:

Дӣ ба раҳаш фикандаам тифли сирӣшкӣ дидаро,
Дар кафи доя додаам кӯдаки наврасидаро.

* * *

Андӯҳи ту шуд вориди кошонаам имшаб,
Меҳмони азиз омада дар хонаам имшаб.

Фурӯғӣ дар офаридани образи тасвирҳои соддаву нафис аз санъатҳои дигари бадеӣ монанди тазоду муқобала, таҷнису тарсеъ, такрору талмеҳ хеле моҳирона истифода бурдааст. Масалан, санъати шаклии таҷнис, ки одатан барои суханбозӣ оварда мешавад, дар байти зер бамавқеъ омада соддагиву латофати баёнро афзудааст:

Шаб, ки дар ҳалкаи мо зулфи дилором набуд,
То ба наздики саҳар ҳеч дил ӯром набуд.

Забони ғазалиёти Фурӯғӣ низ пеш аз ҳама бо содагӣ имтиёз дорад. Дар ашъори шоир калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ, истилоҳу мафҳумҳои илмиву динӣ хеле кам аст. Зарбулмасалу мақолҳои халқ, бошанд хеле фаровон буда, барои тасдиқи андешаву эҳсос ва таъкиди фикру мулоҳизае хидмат кардаанд:

Манъам зи сайри сурати зебонӣ макун,
Аз ҳолати гурусна хабар нест серро.

Калимаву ибора ва таъбирҳои нозуки халқӣ низ дар ғазалҳои шоир зиёд буда баёну ифодаро ширину гуворо, малеҳу обдор ва суфтаву рангин намудаанд. Аз ҷумла таъбири халқии «сари ангушт ғазидан» дар байти зер матлабро таъсирбахш ифода кардааст:

Як фирка ба ишрат дари қошона кушоданд,
Як зумра ба ҳасрат сари ангушт ғазиданд.

Ҳамин тавр, Фурӯғӣ дар қатори шоирони дигари чараёни бозгашти адабӣ содагиро бар ҳилофи мураккабиву печдарпечии сабки хиндӣ аз хусусиятҳои асосии ғазалиёти худ қарор дода, дар раҳонидани шеърӣ форсӣ аз вартаи муғлақбаёнӣ ва баргардонидани латофату фасоҳати пешини он саҳми арзанда гузоштааст.

1985.

РАВИЯИ «БОЗГАШТИ АДАБӢ» ВА БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ОН

Адабиёти асрҳои XVIII—XIX форс, ки бо адабиёти аҳди қочор ва ё адабиёти давраи бозгашт маъруф аст, аз давраҳои хеле кам тадқиқшудаи адабиёти Эрон ба шумор меравад. Дар ин давра адибони зиёде зиндагӣ ва эҷод намуда, аз худ мероси фаровони адабӣ боқӣ гузошта бошанд ҳам, мутаассифона, осори онҳо то солҳои охир на танҳо мавриди тадқиқи муфассал қарор нагирифта буд, балки девонҳои ашъор ва асарҳои ҷудогонаи онҳо низ ба таъъ нарасида буданд.

Хушбахтона, солҳои охир девонҳои як зумра шоирони номии ин давра ва баъзе сарчашмаҳо ба ҷоп расиданд, ки ин барои омӯзиши адабиёти давраи мазкур имконият фароҳам овард.

Доир ба адабиёти ин давра ва намоёндагони ҷудогонаи он дар Эрон ба ғайр аз муқаддимаи девонҳои ашъори шоирон ва китобҳои умумии таърихи адабиёт чанд рисолаву мақола низ ба таърифи расидаанд, ки асарҳои Маликушшуаро Баҳор «Бозгашти адабӣ», Иброҳим Сафӣ «Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор», «Нусрати Таҷрибақор «Адабиёти Эрон дар асри қочор», Яҳёи Орианпур «Аз Сабо то Нимо» аз ҳамин қабиланд.

Дар эроншиносии советӣ ба ҷуз бобҳои ҷудогонаи асарҳои К. Чайкин, Е. Бертельс, Р. Г. Левковская, В. Б. Никитина ва баъзе мақолаҳои дигар дар ин бобат тадқиқотҳои ҷиддии ҷопӣ ҳанӯз ба назар намерасад.

Дар асарҳои мазкур ҳарчанд роҷеъ ба баъзе ҷиҳатҳои ҳаёти адабии давр мулоҳизаҳо баён шудааст, вале хусусиятҳои умдаи адабиёти ин давра ва махсусан равиҳои бозгашти адабӣ ҳанӯз ба таври кофӣ тадқиқ нагардидааст.

Илова бар ин муаллифони он асарҳо доир ба вазъият ва хусусиятҳои адабиёти ин давра ақидаҳои мухталиф баён кардаанд. Аз ҷумла Иброҳими Сафӣ адабиёти ин давраро аз давраҳои дурахшони адабиёти форсӣ ба қалам дода менависад: «Дар бадви ҳукумати қочория як наҳзати бузурги адабӣ дар Эрон оғоз шуд, ки забони форсӣ ва шеваи назму насрро ба сӯи таҳаввуле мутараққӣна ва такомуле воқеӣ пеш бурд».¹

Муҳаққиқ ба адабиёти давраи мазкур баҳои игроқомез дода, мақоми шоирони ин аҳдро беасос аз шоирони бузурги асрҳои гузашта болотар мегузорад. Сафӣ аз ҷумла дар зимни таҳлили осори Сабо қайд мекунад, ки «Шоҳаншаҳнома»-аш, ки ба татаббуи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар баҳри тақоруб суруда шуда, аз шеърҳои Фирдавсӣ фосила надорад ва дар ҳоле, ки бисёре аз абёти он латофат ва инсиҷоми шеърҳои наҳбаи «Шоҳнома»-и Фирдавсро дорад, гоҳе ҳам бар «Шоҳнома» ғалаба мекунад».²

¹ Иброҳими Сафӣ. Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор, Техрон, с. 2.

² Ҳамон ҷо, с. 14.

Яҳёи Ориянпур ин қабил баҳоҳои муҳаққиқонро «на танҳо бисёб игрокомёз, балки аблахона»¹ шуморида, қайд мекунад, ки назар ба маълумоти «Ҳадиқат-уш-шуаро» худи Фатҳалихони Сабо бо вучуди тафохурҳои зиёдаш дар охириҳои умр ба баландии мақоми Фирдавсӣ ва шохасари ӯ иқрор шудааст.

Аз мулоҳизаҳои Иброҳими Сафӣ бармеояд, ки ӯ ҳе-ле зиёд шудани миқдори шоирону нависандагон, ри-вочи шеърӣ шоирӣ дар дарборҳо, дар симои шохону вазирон харидорону муштариёни ашъори мадеҳавӣ пай-до кардани шоирон, ба соддагӯиву содданависӣ рӯй овардани адибонро нишонаҳои пешрафти бузурги ада-биёти ин давра шуморидааст.

Дар воқеъ, чунон ки хоҳем дид, адабиёти давран мазкур дорон баъзе хусусиятҳои ҷолиби диққат мебо-шад. Бо вучуди ин ҷараёни адабиёти ин даврано на-метавон «наҳзати бузурги адабӣ» дар таърихи адабиёти Эрон шуморид.

Ҳодисаи муҳиме, ки дар адабиёти асрҳои XVIII—XIX Эрон ба амал омад, пайдоиш ва ташаккули ҷараён ё равияи бозгашти адабӣ мебошад.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки аксари муҳаққиқоне, ки дар хусуси бозгашти адабӣ сухан рондаанд, онро чун сабки тозаи адабӣ ба қалам овардаанд. Ба назари мо бозгашти адабиро на сабк, балки равияи адабӣ номидан беҳтар аст.² Зеро аз лиҳози сабку услуб осори бадеии ин давра аз офаридаҳои сабкҳои хуросониву ироқӣ та-фовути ҷиддие надорад.

Чунон ки маълум аст, дар асрҳои XVI—XVIII риво-ҷи мавзӯёту мазмунҳои диниву мазҳабӣ, мураккаби-ву печдарпечӣ, ҳаёлбофиву суханбозии сабки хин-дӣ пайваста ба дигар омилҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва мада-нӣ боиси таназзули ҳаёти адабӣ гардиданд. Дар наз-ди адибони асри XVIII вазифае меистод, ки адабиёт-ро аз таназзулу пастравӣ раҳо намуда, роҳҳои инкишо-фи онро пайдо кунанд. Вале барои инкишофи ҳақиқии адабиёт дар ин давра ҳанӯз шароит ва омилҳои иҷти-

¹ Яҳёи Ориянпур. Аз Сабо то Нимо, ҷ. 1, Техрон, 1350, с. 23.

² Яҳёи Ориянпур бозгаштро наҳзати адабӣ меномад, ки ин ҳам маънии ҳаракату ҷараёни адабиро дорад. Эроншиносии рус Д. С. Комиссаров бозгаштро на сабк, балки «Мақтаби адабӣ» меномад. Ниг.: И. Брагинский, Д. Комиссаров. Персидская литература, М., 1963, с. 60.

мой, сиёсӣ ва иктисодӣ мухайё набуданд. Аз ин чост, ки адибони ин давра роҳи халосиро дар пайравӣ ба суханварони бузурги асрҳои X—XIV дида, ба тақлиду пайрави исобку услуби эҷодии онҳо пардохтанд ва равияи бозгашти адабиро оғоз намуданд. Дар ҳақиқат, ин равия, ба қавли шоири навпардозӣ Эрон Нимо Юшич, «бозгаште аз рӯи аҷз ба тарафи сабкҳои мухталифи қадим буд».

Дар бобати аввалин шоире, ки асоси ин равияро гузоштааст ва ё дар ташаккули он бештар хидмат кардааст, дар асарҳои тадқиқотӣ фикру андешаҳои мухталиф баён шудаанд. Аз ҷумла Нусрати Таҷрибақор аз роҳнамоёни бозгашт «Ҳотифи Исфаҳониро муқаддам бар дигарон» мешуморад. Иброҳими Сафой, Начотӣ ва Лутфалии Суратгар Фатҳалихони Саборо поягузор ва оғозкунандаи ин равия медонанд. Чанде аз донишмандон монанди Маликушшуаро Баҳор, Аббос Иқбол, Яҳё Ориянпур шоири намоёни нимаи аввали асри XVIII. Сайид Алии Муштокро асосгузори бозгашти адабӣ шуморидаанд. Дар ҳақиқат, Мушток на танҳо яке аз аввалин шоиронест, ки аз сабки ҳиндӣ рӯй гардонида, ба пайравии сабкҳои қадим пардохтанд, балки ӯ дар шаҳри Исфаҳон анҷумани адабие ташкил намуда, шоиронро дар ин равия раҳнамоӣ ва ташвиқ мекард.

Маълумоти зерини таъкирани «Ҳадоиқ-ул-ҷинон»-и Абдураззоқхони Дунбалӣ, ки Баҳор низ ба он таъя намуздааст, дурустии фикри охириро тасдиқ мекунад: «Чун бисоти ҷамани назм аз ҳаёлотӣ хоми Шавкат ва Соиб ва Ваҳид ва моюшобуху бихим ва аз истиороти борида ва тамсилоти хунук лағадкӯб шуд ва якборагӣ аз таровату равнақ афтод, Мушток ба тамошоӣ гулзори назм омада ва тӯмори сухансароии он ҷамъро чун ғунча ба ҳам печида ва бисоти назме, ки худ дар он соҳибсалиқа буд ва он равиши Замирий ва Назирий аст, бигустурданд, ба сари шохсори сухан навоҳо сохт ва нағмаҳо пардохт. Андалебони хушнавоӣ аср ӯро муқтафо омаданд...».

Дар ташаккул ва ривоҷи равияи «Бозгашт» хидмати анҷуманҳои адабӣ, махсусан, анҷуманҳои «Мушток», «Нишот» ва «Ҳокон» хеле қалон аст. Зимнан бояд гуфт, ки мақому моҳияти ин анҷуманҳо на танҳо ханӯз тадқиқ нашудааст, балки дар зикри унвону асосгузорони он анҷуманҳо дар баъзе асарҳо ба иштибоҳҳо роҳ дода

шудааст. Аз ҷумла, муаллифони китоби «Адабиёти Шарқ дар замони нав» дар хусуси вазъияти адабиёти маорифпарварӣ дар нимаи аввали асри XIX таваккуф намуда, кайд мекунанд, ки дар ин давра анҷумани илмиву адабии Мушток» — «Ташна» (ташнаи табаддулот дар назар дошта шудааст) таъсис ёфт. Асосгузори он Нишот буд».

Аввалан асосгузори «Анҷумани Мушток» шоир Муш-токи Исфаҳонӣ буда, ин анҷуман пеш аз «Анҷумани Нишот» (поягузораш шоир Нишоти Исфаҳонӣ) ташкил шудааст ва бо вафоти Мушток дар соли 1757 пароканда гаштааст. «Анҷумани Нишот» бошад дар охири асри XVIII таъсис ёфта, соли 1804 бо азимати Нишот ба Техрон пароканда шуд.

Сониян калимаи «Мушток» дар ибораи «Анҷумани Мушток» пеш аз хама ба номи асосгузори ин анҷуман вобаста аст, на ба он маъние, ки дар асари мазкур шарҳ ёфтааст. Зеро анҷуманҳои адабиву илмӣ дар ин давра одатан номи асосгузори онҳоро мегирифтанд. Аз ин ҷост, ки илова бар анҷуманҳои зикршуда дар Техрон анҷумани дигаре амал мекард, ки он «Анҷумани Хоқон» номида мешуд ва асосгузори он Фатҳалишоҳ буд, ки бо таҳаллуси Хоқон шеър менавишт. Ин анҷуман беш аз хама ба ривочи назиранивисӣ ва тақлидкорӣ ба шоирони гузашта мусоидат намудааст.

Равияе, ки Мушток ва дигар шоирони доираи адабии Исфаҳон («Анҷумани Мушток») аз қабиле Сайид Муҳаммади Шӯъла, Насири Исфаҳонӣ, Озари Бегдилӣ шурӯъ намуданд, дере нагузашта дар тамоми Эрон паҳн гардид. Аксари адибони давр аз сабки душворписанди ҳиндӣ даст қашида, дар пайравии шоирону нависандагони маъруфи асрҳои пешин Фирдавсӣ, Фаррухӣ, Ҷаннатӣ, Хоқонӣ, Анварӣ, Муиззӣ, Саъдӣ, Ҳофиз ва амсоли инҳо асарҳо менавиштанд. Ба иборати дигар, нуктаи асосии равияи мазкурро тақлиду пайравӣ ба сабкҳои пешин ташкил меод.

Вале Нусрати Таҷрибакор барин муҳаққиқон моҳияти ин равияро яктарафа шарҳ дода, мафҳуми «бозгашти адабӣ»-ро танҳо чун дурӣ ҷустан ё баргаштан аз сабки маъмули давр маънидод кардаанд. «Медонем, ки ин асарро,— менависад Нусрати Таҷрибакор,— бозгашти адабӣ номидаанд, ба ин маънӣ, ки баъд аз зухури шоироне чун Қалиму Соиб, ки нозукӣ ва печидагии ма-

зомини шеърӣ ба ҳадди тамомиву камол расида, шонрон ба бунбасте дар шуданд, ки мутаваккиф монданд ва бинобар ин мебояд аз ин бунбаст бозгарданд».¹

Дуруст аст, ки дури чустан аз сабки хиндӣ яке аз сабабҳои асосии пайдоиши ин равия буд. Вале онро ҳадафи яғонаву аслии бозгашти адабӣ қаламдод кардан дуруст нест. Зеро мафҳуми «бозгашт» ҳам на дури чустанро мефаҳмонад, балки маънии аз нав мурочиат кардан ба гузаштaro дорад. Ҳадафи асосии ин равияи адабиёро Сабоҳии Қошонӣ дар яке аз қитъаҳои ошкоро ва хеле равшан баён намудааст:

Бувад тариқати мо иқтифои устодон,
Пӣёдаро нарасад таъна бар худоти тарик.

Татаббӯъ ва назиранависӣ дар тамоми давраҳои таърихи адабиёти Эрон вучуд дошт. Вале дар давраи бозгашт он хеле маъмул гардида, ба рукни равияи адабӣ табдил ёфт ва хусусиятҳои гуногунро касб намуд, ки таҳқиқи ҳама тарафҳои онҳо тадқиқоти ҷудогонаро тақозо мекунад. Ҳоло бо зикри чанд хусусияти назиранависӣ дар назми ин давра иқтифо менамоем.

Пеш аз ҳама дар эҷодиёти шоирони ин давра тарзи маъмулу анъанавии назиранависӣ, ки шеърӣ шоири пешинро аз ҳар ҷиҳат — ҳам аз лиҳози мавзӯӣ, ғоя, мундариҷа, системаи образҳо ва ҳам аз ҳайси вазну қофия, ҳаҷм ва дигар нишонаҳои мундариҷаву шакл пайравӣ намуда, аксаран як мисраи он шеърро иқтибос ҳам меоварданд, мушоҳида мешавад. Тазмину назираҳои устодона ба шеърҳои Фарруҳӣ, Анварӣ, Муиззӣ, Ҳоконӣ, Саъдӣ, Ҳофиз барин суҳанварони маъруфи гузашта дар девонҳои ашъори Сабо, Сурӯши Исфаконӣ, Қоонӣ ва амсоли инҳо бештар ба назар мерасад. Масалан, Сурӯш дар пайравии яке аз қасидаҳои Фарруҳӣ қасидае навишта, дар поёни он мисрае аз қасидаи Фарруҳиро айнан зикр менамояд:

Ин қасида дар ҷавоби Фарруҳӣ гуфтам, ки гуфт:
«Дӯст дорам кӯдаки симинбари бечодалаб».

¹ Нусрати Тачрубакор. Сабки шеър дар асри Қочория, Техрон, 1350, с. 271.

Вале як гурӯҳ шоирони давр аз қабили Нишот, Миҷмар, Висол, Фурӯғӣ усули дигари пайравиро пеш гирифтанд, ки онро пайравии кулӣ ё умумӣ номидан мумкин аст. Дар эҷодиёти шоирони мазкур махсусан, дар ғазалиёти онҳо беш аз ҳама таъсири амики эҷодиёти Саъдиву Ҳофиз мушохида мешавад. Ин таъсир дар бисёр ҷиҳатҳои мундариҷаву шакли ғазалиёти онҳо хувайдост. Вале, бо вучуди ин, аксари ғазалҳои шоирони мазкурро ба маънии томаш ашъори ҷавобӣ ё назира номидан имконнопазир аст. Зеро мувофиқи талаботи назиранависӣ, чунон ки зикр шуд, шеърҳои дар татаббӯи ҳамдигар навишташуда бояд аз ҳар ҷиҳат мувофиқат дошта бошанд. Дар ғазалҳои онҳо бошад танҳо баъзе умумияту монандии ҷудогона ба назар мерасанду ҳалос.

Барои мисол ғазали Миҷмар, ки бо матлаи

Ошики шӯридаро ором нест,
Ишк худ ком асту ўро ком нест.

огоз меёбад, ба ғазали маъруфи Саъдӣ, ки бо байти зер шурӯъ мешавад, аз лиҳози вазн, қофияву радиф, ибораву таъбир ва образҳои ҷудогона умумияту шабоҳате дорад:

Хуштар аз даврони ишк айём нест,
Бомдоди ошиқонро шом нест.

Вале ин ғазалҳо бо мазмуну мундариҷа ва ҳаҷми худ аз ҳамдигар фарқ менамоянд.

Бисёр ғазалҳои Нишот бошад ҳарчанд бевосита дар пайравии ғазалҳои ҷудогонаи Ҳофиз навишта нашудаанд, вале дар онҳо ба таъбиру таркибҳо, образу тасвирҳои ҳоси ғазалиёти Ҳофиз дучор омада, оҳангу рӯҳияи онҳоро эҳсос кардан мумкин аст. Инро на танҳо дар ғазалҳои томи шоир, балки дар байтҳои ҷудогонаи онҳо низ метавон мушохида кард. Масалан, байти зерини Нишот:

Ҳаргиз аз мазраи сабзи фалаку чашмаи меҳр
Тухми ғафлат ба ҷуз андӯх наёрад ҳосил.

байти машҳури яке аз ғазалҳои Ҳофизро ба хотир меорад:

Мазраи сабзи фалак дидаму доси маҳи нав
Ёдам аз киштаи хеш омаду хангоми дарав.

Албатта, ҳамаи ин ҳолатҳо бесабаб набуда, аз як тараф тавачҷӯх ва диққати хеле зиёду чиддии шоирони равияи «бозгашт»-ро ба эҷодиёти суханварони асрҳои X—XIV нишон диҳад, аз тарафи дигар дар байни онҳо мавҷуд будани «умумияти андешаҳои эҷодӣ, ягонагӣ ва қаробати принципҳои ғоявию эстетикиро», ки аз шартҳои муҳимми ворисияти таърихиву адабист, ба зухур мерасонад.

Умумияту шабоҳату қаҳрамони лирикии ашъори ин шоирони давраҳои гуногун ҳам далели гуфтаҳои боло шуда метавонад. Аз ҷумла қаҳрамони лирикӣ дар ашъори Ҳофиз ва Нишот дар симои ринди лоуболу сармаст зоҳир мегардад. Ҳофиз:

Ман агар ринди харобатаму гар Ҳофизӣ шахр,
Ин матоам, ки ту мебиниву камтар з-инам.

Нишот:

Заҳмати хиркаву саҷҷода барам чанд, Нишот,
Ҳама донанд, ки ман риндаму девонаву маст.

Тарзи дигари татаббӯъ, ки маҳз дар ин давра ривож пайдо кард, аз он иборат буд, ки мамдӯҳони шоиртабъ матлаеро навишта ба шоирон медоданд ва шоирон онро идома дода қасида ё ғазале месохтанд.

Барои мисол ғазали зерини Фурӯғии Бастомиро зикр кардан мумкин аст, ки се байти аввали он ба Носириддиншоҳ тааллуқ дошта, байтҳои баъдинаро Фурӯғӣ илова намудааст ва дар охири ғазал ба ин кори худ ишора кардааст:

«Дӯст набояд зи дӯст дар гила бошад,
Мард набояд, ки тангхавсала бошад.
Дахдила аз баҳри ҷист ошиқи маъшук?
Ошиқи маъшук беҳ, ки якдила бошад.
Бе гила хуш нест рӯи ҳуби ту дидан
Дидани рӯят хуш аст бегила бошад».
Дӯш ба ҳечам харид хочаву тарсам
Боз пушаймон дар ин муомила бошад.
Роҳрави ишқ бояд аз паи мақсуд
Дар кадамаш сад ҳазор обида бошад.

Он ки мусалсал намуд турраи Лайлӣ,
Хост, ки Мачнун асри силсила бошад.
Тунд марон, эй дадел, раҳ, ки мабодо
Хастади́ле дар миёни қофила бошад.
Зеби ғазал кардам ин се байти маликро
То ғазалам садри ҳар муросила бошад.
Бо ғазали шохи нуктасанҷ Фуруғӣ
Ман чӣ бигӯям, ки қобили сила бошад.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои адабиёти давраи бозгашт, ки муҳаққиқон ба он ишора кардаанд, соддагии шаклу услуб аст. «Муваффақиятҳои услубиву шакли давраи қочор,— менависад К. Чайкин,— дастоварди муҳими адабиёти нави форсӣ буда, ба эҷоди бадеии солҳои минбаъда таъсири амиқе мерасонанд».¹

Дар ҳақиқат, ба соддагиву содданависӣ рӯй овардани шоирони ин давра нисбат ба душворписандихои сабки хиндӣ қадаме ба пеш буд, вале чунон ки дар боло ҳам қайд кардем, ин ханӯз далели инкишофи ҳақиқии адабиёт, пешрафту нахзати бузурги адабӣ, ки Иброҳими Сафӣ барин муҳаққиқон иддао доранд, шуда наметавонад.

Тақлиду пайравӣ ба суҳанварони гузашта доираи назар, ҷашмандози адибони даврро маҳдуд гардонид. Бештари кӯшиши шоирон ба он равона шуда буд, ки сабку тарзи андешаву баёни шоирони пешинро аз нав баркадор намоянд. Аз ин ҷост, ки дар осори онҳо рӯҳи замон, муҳимтарин хусусиятҳои ҳаёти иҷтимоии давр ҳеле кам эҳсос мешавад.

Бо вучуди ин, равияи бозгашти адабӣ дар соддатару ба мардум наздиктар кардани адабиёт таъсири қалоне расонида, барои ташаккули адабиёти маорифпарварӣ ва демократии Эрон дар ибтидои асри XX заминаи мусоиде муҳайё намуд.

1977.

¹ К. Чайкин. Краткий очерк новейшей персидской литературы, Л., 1928, с. 5.

БАХШИ СЕЮМ

ДАР АРЗҲОИ ДҶУСТӢ

ШҶҲРАТИ АЙНИ ДАР ЭРОН

Устод Садриддин Айни ба туфайли осори гаронбаҳои илмиву адаби ва хидматҳои бузурги таърихнаш дар бисёр кишварҳои Шарқу Ғарб ва аз ҷумла Эрон ҳам шӯҳрати босазое пайдо кардааст.

Ҳарчанд дар бораи шӯҳрати С. Айни дар Эрон ва дигар кишварҳои олам дар асарҳои Д. Комиссаров, К. Айни, А. Сайфуллоев, Ф. Начмонов сухан рафтааст, бо вучуди ин мавзӯи мазкур то ҳол мавриди тадқиқи ҳарҷониба қарор нагирифтааст ва ҳатто ҳуди асарҳое, ки роҷеъ ба устод Айни дар матбуоти Эрон ба таърифи расидаанд, ҳанӯз пурра ҷамъоварӣ нашудааст.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки устод Айни ба Эрон ва мардуми он, ки бо халқи тоҷик ҳамзабону дар мероси маданияи ҷандинасра шариканд, таваҷҷӯҳи зиёде дошт. Махсусан, баъди ғалабаи Инқилоби Октябр, ки бо таъсири ғайзбахши он Эрон ба арсаи ҳаракатҳои шадиди озодихоҳиву муборизаҳои инқилоби табдил ёфта буд, устод Айни дар як силсила мақолаҳои пуршӯри публицистии худ, ки солҳои бист дар маҷаллаи «Шӯълаи инқилоб» ва рӯномаи «Овози тоҷик» ба таърифи расонида буд, муборизаҳои озодихоҳонаи мардуми Эронро дастгирӣ намуда, хонандагони тоҷикро бо вазъияти пуршӯби он кишвар, аҳволи тоҷатфарсон мардум, рафти муборизаву ҳаракатҳои инқилобии онҳо шинос мекард.

Дар навбати худ асарҳои С. Айни ба хонандагони сершумори эронӣ мақбул гардида, ҳуди ӯ аз тарафи аҳли илму адаб ҳамчун нависандаву донишманди барҷастаи Шарқ эътироф шудааст.

Шиносоии эронӣ бо асарҳои бадеиву илмии устод Айни ҳанӯз аз солҳои 20-ум шурӯъ мешавад. Повести «Одина», ки соли 1924 дар шакли китоби ҷудогона бо ҳуруфи араби ба ҷоп расида буд, ҳамчун нахустин по-

вест дар адабиёти советии тоҷик таваҷҷӯҳи хонандагону адибонро, ба худ ҷалб намуд ва дар маҷаллаву рӯзно-маҳо дар бораи он тақризу шиносномаҳо дарҷ ёфтанд. Яке аз ҳамин гуна тақризо, ки дар маҷаллаи «Роҳбари дониш» нашр шуда буд, ба қалами адабиётшинос Раҳим Ҳошим тааллуқ дошт. Ба воситаи ин тақриз як зани эронӣ, ки Шукӯҳи Ховариён ном дошт, ба повест иштиёқу дилбастагии зиёд пайдо мекунад ва барои ба даст овардани мутолиаи ин китоб, ки ба қавли худӣ ӯ «яке аз муассиртарин китобҳо барои меҳнаткашони Шарқ, хусусан, занони ситамдида мебошад», ба унвони идораи маҷаллаи мазкур нома менависад. Дар ин нома, ки хеле самимӣ навишта шудааст, ин зани маърифатдӯсти эронӣ иштиёқу шавқи беандозаашро ба мутолиаи китоби С. Айнӣ баён намуда, ҳарчи зудтар фирис-тодани он китоби мукаддасро хоҳиш кардааст. «Ман ҳанӯз ин китоби мукаддасро, ки,— менависад ӯ,— намуна аз нолаҳо ва фарёдҳои бадбахтону гирифторони Шарқ аст, надидаам... ва ҳамон навиштаи шумо ба ман ҳам собит мекунад, ки тамоми омулу орзуҳои меҳнаткашони Шарқ, хусусан, форсизабонон дар он ҷамъ хоҳанд буд... Барои ман ба даст овардани ин китоб дар Эрон хеле душвор аст, ночор ба шумо, оре, шумо, ки барои бедории афкори заҳматкашони Шарқ ҷиддияту фидокорӣ мекунад, интизордорам, ки як нусхаи он ҷиҳати ман ба Эрон ирсол доред. Зеро ман ҳам хоҳари заҳматкаши шумо ҳастам ва бо умедвории аз ҳад берун дар интизори расидани ин китоб ҷашм ба роҳи Тоҷикистони озоду инқилобӣ мебошам ва орзу дорам, ки ҳар чи зудтар муваффақ ба дарёфти он гардам...»¹

Яке аз аввалин асарҳои тадқиқотии адабиётшиносии советии тоҷик «Намунаи адабиёти тоҷик» ҳам дар Эрон зуд шӯҳрати босазо ёфт. Соли 1927 дар рӯзномаи «Шафақи сурх» тақризи нависанда ва донишманди маъруфи Эрон Саид Нафисӣ ба таъъ расид, ки дар он муаллиф ба ин китоб баҳои хеле баланд дода, «барои ҳар касе, ки дар адаби порсӣ кор мекунад», бо худ доштан ва ё лоақал хондани «ин китоби нафисро»² фарз ва зарур мешуморад. Саид Нафисӣ аз ҳамин оғоз бо устод Айнӣ

¹ «Шарқи сурх», 1958, № 7, с. 97.

шуморад.¹ Саид Нафисӣ аз ҳамин оғоз бо устод Айнӣ

² Ахбаров Ю. Талаби ҳаёт ва қисмати адабиёт, Душанбе, 1977, с. 7.

ғоибона ошнои дерину карин гардида, орзуи дидори ўро дар дил мефарварид. Ниҳоят ин ду донишманди бузург бори аввал дар Тошканд ҳангоми ҷашни 20-солагии Ўзбекистон бо ҳамдигар вохӯранд. Ин вохӯри ва вохӯриҳои баъдинаи онҳо ба Саид Нафисӣ таассуроти амиқ мебахшанд. Ў эҳтироми беандозаашро ба устод Айни дар хотироти худ «Мусоҳабат бо шахси бузург» баён намуда, зимнан қайд мекунад, ки ҳангоми навиштани асарҳои илмӣ аз тадқиқотҳои пураарзиши Садриддин Айни дар бораи устод Рӯдакӣ, Ибни Сино, Саъдии Шерозӣ ва амсоли инҳо хеле зиёд истифода кардааст.

Таваҷҷӯҳ ба эҷодиёти устод С. Айни дар Эрон дар солҳои чилум боз ҳам бештар гардид. Соли 1941 дар шумораи 4 маҷаллаи «Паёми нав», ки органи анҷумани раёбони фарҳангии Эрон Шӯравӣ буд, мақолаи донишманди эронӣ Парвиз Нотили Хонларӣ таҳти унвони «Садриддин Айни» ҷоп шуд, ки он хонандагонро бо саҳифаҳои ҳаёт ва эҷодиёти нависандаи тоҷик шиносо менамуд.

Пас аз як сол маҷаллаи «Сухан» дар шумораи ҳаштумаш мақолаеро бо номи «Як нависандаи тоҷик» интишор дода, порчаеро аз повести «Одина» пешкаши хонандагон кард.

Ҷашни 75-солагии зодрӯзи устод С. Айни, ки соли 1953 дар мамлакати мо васеъ ва ботантана қайд карда шуд, дар ҳаёти маданият халқи тоҷик ҳодисаи муҳимме буд. Ба ин муносибат дар маҷаллаи «Паёми нав» мақолаи Муҳаммад Шаҳиди Нураӣ «Садриддин Айни» нашр гардид, ки дар он ба асарҳои устод ва хидматҳои шоистаи ӯ баҳои баланд дода шуда буд.

Охири асари барҷастаи С. Айни «Ёддоштҳо»-и беэволи ӯ мебошад, ки бешубҳа аз шоҳкорҳои насри муосири тоҷик ба шумор меравад. Аз ин ҷост, ки ин асар таваҷҷӯҳи эрониро ҳам бештар ба худ ҷалб менамояд. Бо ин асари устод Айни хонандагони эронӣ бори аввал ба воситаи маҷаллаи «Паёми нав» шинос шуданд. Соли 1954 маҷалла дар яке аз шумораҳои порчаеро аз «Ёддоштҳо» дарҷ намуда буд, ки он ба хонандагони маҷалла хеле писанд омад ва онҳо ба идораи маҷалла нома навишта, ҷоп кардани порчаҳои дигари он асарро талаб намуданд. Ҳамин тавр маҷаллаи «Паёми нав» соли 1955 дар чанд шумора «Зани мардгардида», «Дух-

тари ноком» барин порчаҳои «Ёддоштҳо»-ро бо хоҳишу тақозои хонандагон ҷоп намуд.

«Ёддоштҳо» таваҷҷӯҳи донишманди эронӣ Ҳабиби Яғмоиро ҳам ба худ кашида буд. У дар саввумин конгресси тадқиқоти эронӣ бо маърузаи «С Айнӣ — шоир ва нависандаи Тоҷикистони шӯравӣ» баромад намуда, мулоҳизаҳои ӯро доир ба ин шоҳасари устод баён кардааст. Маъруза дар шакли мақола соли 1973 дар маҷаллаи «Яғмо» ба таърифи расидааст.

Мақолаи эроншиноси маъруфи советӣ Д. Комиссаров, ки тахти унвони «Мутолиаи мероси адабии Айнӣ» дар шумораи нӯҳуми соли 1974 маҷаллаи «Паёми нав» нашр шуда буд, хонандагони эрониро бо мазмуну мундариҷаи маърузаҳои илмие, ки дар конференцияи 16-уми солони устод Айнӣ соли 1974 дар Душанбе хонда шудаанд ва умуман бо тадқиқотҳои умдаи роҷеъ ба С. Айнӣ анҷом ёфта шиносо намуд.

Маҷаллаи «Паёми нав», ки дар шиносои кардани хонандагони эронӣ бо намунаҳои осори устод Айнӣ хидмати калоне ба ҷо овардааст, на танҳо аз асарҳои насрӣ, балки намунаи ашъори ӯро ҳам интишор додааст. Масалан, соли 1947 дар маҷалла шеъри устод Айнӣ «Дили Лоҳутӣ» ба таърифи расида буд.

Порчаҳои ҷудогонаи асарҳои С. Айнӣ дар маҷмӯаи гулчинҳои гуногуни дар Эрон ҷопшуда низ ҷой гирифтаанд. Дар маҷмӯаи панҷҷилдаи «Ҳазор соли насри форсӣ», ки онро донишманд ва мутарҷими эронӣ Қарими Қашоварз тартиб додааст, дар баробари бузургтарин адибони форсизабони асрҳои IX—XX намунае аз осори устод Айнӣ ҳам оварда шудааст. Дар ҷилди панҷуми ин китоб мураттиб шарҳи ҳоли мухтасари С. Айнӣро зикр намуда, ҳикоятеро аз «Ёддоштҳо», ки «Қафшпешмонии ҳазрати Ҳоҷа Ёбон», ном дорад, намуна меорад ва дар охир луғатномае илова карда, калимаву таъбир ва истилоҳотро, ки барои хонандагони имрӯзаи эронӣ номафҳуманд, шарҳ медиҳад.

Охири асаре, ки ҳоло роҷеъ ба устод С. Айнӣ дар матбуоти Эрон ба таърифи расидааст, «Форсии дарӣ дар он сӯи марзҳо» ном мақолаи устоди донишгоҳи Техрон Ҳусайни Лисон мебошад, ки соли 1976 дар «Маҷаллаи донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ» дарҷ шудааст. Муаллиф таассурот ва мулоҳизаҳои амиқи худро аз

мутолиаи «Ёддоштҳо»-и Устод С. Айний баён намуда, дар бораи гузаштаву имрӯзаи шаҳри Бухоро, расму оин, урфу одатҳои миллии тоҷикон, ки дар асар тасвир ёфтааст ва хусусиятҳои ҷолиби забони асар, ки латофату нафосат, шириниву малоҳати забони тоҷикиро нишон медиҳад ва ба қавли муаллиф барои бойшавии забони имрӯзаи форсӣ метавонад таъсир расонад, сухан меронад.

Хусайни Лисон аз «Ёддоштҳо» бисёр санаду материалҳои аҷибӣ забонӣ, аз қабилӣ зарбулмасалу мақолҳо, калимаву ибора ва таъбирҳои халқиву гуфтугӯӣ, навиҳои гуногуни калимасозӣ ва амсоли инҳоро ҷамъ оварда, бештари онҳоро шарҳ додааст ва ё муродифи форсиашонро зикр кардааст, ки минбаъд барои ба таври муқоисавӣ омӯхтани забонҳои тоҷикиву форсӣ хеле судманд аст.

Дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти устод С. Айний ва асарҳои беэволи ӯ ҳамчунин дар «Яғмо», «Хӯша» ва дигар маҷаллаву рӯзномаҳои Эрон як қатор мақолаҳо дарҷ ёфтаанд, ки ҳамаи онҳо дар интишори шӯҳрати устод дар ин сарзамин мадад расондаанд.

Нихоят бояд гуфт, ки устод С. Айний бо бисёр адибону донишмандони барҷастаи Эрон дӯстии мустақкам дошт, ки муносибатҳои самимона бо Саид Нафисӣ ва Алиасғари Ҳикмат, ки бо ӯ бевосита вохӯрда аз сӯхбатҳояш ғайзӣ шудаанд, далели равшани он мебошад. Шоир ва донишманди маъруф Алиасғари Ҳикмат пас аз вохӯрӣ бо С. Айний дар Тошканд соли 1948 «Риштаи пайванди милал (як зарбулмасали тоҷикӣ) «ном шеър навишта, онро ба устод С. Айний тақдим менамояд. Ӯ дар ин шеър, ки бо зарбулмасали тоҷикии «Ҳамсоя зи ҳамсоя бисе панд бигирад, ангур зи ангур ҳаме банд бигирад» оғоз меёбад, эҳтироми бузург ва эҳсосоти самимии худро ба «марди хирадманд», «шоири шахири тоҷик» ифода намуда, дар охири менависад:

Садри адабу айни хунар Айнии доно,
Қ-аш даҳр наёрад, ки ҳамонанд бигирад.
Хурсанд шавад хоҳири ғамгин агар устод
Аз ин суханон хоҳири хурсанд бигирад.
Хандон шаваду шод шавад Ҳикмати маҳзун
Аз дӯст агар як-ду-се лабханд бигирад.

Хусни таваҷҷӯҳи мардуми Эронро ба устод Айнӣ рӯзманигор А. Кучули дар «Садриддин Айнӣ — бонии адабиёти классикии тоҷик» ном мақолаи худ ифода намуда монанди нависандаи чех Юлиус Фучик навиштааст: «Айнӣ танҳо моли тоҷикҳо нест, ӯ мутааллиқ ба ҳамаи башарият аст».

Ҳамин тавр аксари мақолаву тақризҳои дар матбуоти Эрон дар бораи С. Айнӣ чоп шуда хусусияти ташвиқотӣ дошта барои ба хонандагони Эронӣ шиносо намулдани эҷодиёти устод ба аҳамияти калон соҳибанд. Навиштаҳои дигари донишмандони эронӣ аз қабилӣ тақризи С. Нафисӣ ва мақолаи Ҳ. Лисон бошанд дорои ҷанбаи тадқиқӣ буда, дар баррасии осори устод С. Айнӣ ва омӯзиши муқоисавии забонҳои тоҷикиву форсӣ шоистаи тақдир мебошанд.

1980.

АЗ ТАЪРИХИ НАШРИ ОСОРИ ЛОХУТӢ ДАР ЭРОН

Абулқосим Лоҳутӣ аз зумраи он адибони маъруфест, ки аҳволу осори онҳо аз замони зиндагашон таваҷҷӯҳи донишмандонро ба худ кашида, минбаъд бо мурури айём наشري осор ва тадқиқи аҳволу афкори онон беш аз пеш вусъат ёфтааст. Хидмати бузурге, ки Лоҳутӣ дар ҷунбишҳои инқилобиву озодихонаи мардуми Эрон дар ибтидои асри XX ва дар пешрафти маданияти муосири Тоҷикистон ва бунёди пояҳои назми навини инқилобии форсӣ тоҷикӣ анҷом додааст, номи ӯро дар саҳифаи таърихи ин ду халқи ҳамзабон ҷовидона сабт намудааст.

Наشري осор ва тадқиқи аҳволу афкори Лоҳутӣ дар кишварҳои гуногуни олам сурат гирифта бошад ҳам, беш аз ҳама дар ватани дуҷуми ӯ — Тоҷикистон ривож ёфтааст. Дар Эрон ба сабаби носозгории муҳити сиёсӣ чопу тадқиқи осори Лоҳутӣ ошкоро ва мунтазам ба амал намодааст. Ҳар гоҳ ки дар кишвар шароити мусоиде фароҳам ояд, маҷмӯае аз осори шоир бо ташаббуси равшанфикрони эронӣ ба таъъ расидааст. Аз ҷумла соли 1941 ҳангоме ки ҷунбишҳои милливу демократӣ дар Эрон авҷ гирифта, ҳукумати Ризоҳон ба таназзул рӯй оварда буд, дар Табреш бо саъй ва эҳтимоми Муҳаммадлу Аббосӣ «Девони ашъори Лоҳутӣ»

нашр гардид, ки ба қавли лохутишинос Я. Исоев «ҳодисаи масарратбахше дар адабиёти пешқадами Эрон, дар ҳаёти фарҳангии заҳматкашон ва равшанфикрони эронӣ ба шумор мерафт».

Ҳамин гуна шаронти мусоид барои чопи осори шоири инқилобӣ Абулқосим Лохутӣ дар Эрон солҳои 1978—1979 ба вуҷуд омад, ки давраи нави инкишофи ҳаракатҳои инқилобӣ буда, дар натиҷаи таназули ҳукумати шохӣ ва сусти шудани органҳои он, аз ҷумла сонсур, чопи асарҳои қаблан мамнӯъ эълон шуда ривоч пайдо кард. Тасодуфӣ нест, ки маҳз дар ҳамин давра дар Техрон чанд маҷмӯаи калони осори Лохутӣ ба табъ расиданд. Пеш аз ҳама, ба шаҳодати муҳаққиқи эронӣ Ғуломхусайн Садрии Афшор «Девони Лохутӣ», ки соли 1957 дар Маскав бо ҳуруфи арабӣ чоп шуда буд, ба тариқи офсет дар Техрон интишор ёфта, зуд ба фурӯш рафтааст. Соли 1978 бо кӯшиши донишманд ва мутарҷими эронӣ Бехрӯзи Муширӣ «Куллиёти Абулқосим Лохутӣ» нашр мегардад. Чунон ки аз тақризи ба куллиёт навиштаи Садрии Афшор бармеояд, куллиёти мазкур аз 372 саҳифа иборат буда, нисбат ба девони чопи Маскав комилтар аст ва доир ба баъзе шеърҳо дар охири китоб тавзеҳот дода шудааст. Куллиёт бо муқаддимаи Бехрӯзи Муширӣ доир ба шарҳи ҳоли Лохутӣ шурӯъ шуда, сипас мақолаи муҳаққиқ Нусратуллоҳ Нӯхро дар бораи муҳимтарин хусусиятҳои ашъори шоир дар бар гирифтааст. Муҳаққиқи эронӣ арзиши ашъори шоирро дар бедории ҳамватанонаш дуруст таъкид намуда, аз ҷумла навиштааст: «Ҳар ғазали Лохутӣ фарёдест алайҳи бедодгарии муҳити истиноқ ва ӯ кӯшиш мекунад бо силоҳи шеър тӯдаи маҳрумро бедор кунад ва ба майдони мубориза бикашонад». Дар куллиёти мазкур ҳамчунин чанд акси шоир қой дода шудаанд, ки қаблан дар Эрон интишор наёфта буданд.

Дере нагузашта соли 1979 маҷмӯаи нави осори шоир таҳти унвони «Девони Абулқосим Лохутӣ» бо эҳтимоми Аҳмади Баширӣ дар ду ҷилд ба табъ расид, ки ҳодисаи муҳимме на танҳо дар лохутишиносӣ, балки умуман, дар ҳаёти фарҳангиву адабии Эрон ба ҳисоб меравад. Бинобар ин зарур аст, ки дар хусуси ин наشري девони шоир бештар таваккуф гардад ва арзиши он дар ҷамъовариву наشري осори шоир ва тадқиқи аҳволу афкори ӯ муайян карда шавад.

Аҳмади Баширӣ чопи худро «пешкаш ба М. Маскат ба поси ҳамаи хубихояш, ба Ҷ. Бону-Лоҳутӣ барои эрондӯстияш» намудааст. Шахсияти М. Маскат барои мо маълум нест. Шояд яке аз дӯстони мураттиби девон бошад. Вале Ҷ. Бону-Лоҳутӣ барои хонандагони тоҷик эҳтиёҷ ба шиносӣ надорад. Саҳми ин зани донишманд дар зиндагӣ ва фаъолияти эҷодии Лоҳутӣ хеле калон аст, ки инро дар зимни китоби мазкур ҳам то андозае мушоҳида кардан мумкин аст. Мураттиб барои равшан намудани баъзе паҳлӯҳои шахсияту эҷодиёти шоир аз кайду ишорат ва хотираҳои Бону истифода намуда, ҳатто акси номаҳои ин зани фозили эрондӯстро овардааст, ки саршор аз самимият ва муҳаббат ба халқи Эрон ва фарҳангу адабиёти он мебошад.

Девон бо дебочаи муфасссале оғоз меёбад, ки воқеан шакли як асари мустақили тадқиқотиро дорад. Фасли аввали он «Хонадони Лоҳутӣ» ном дошта, дар бораи падари шоир Мирзоаҳмад Илҳомии Қирмоншоҳӣ маълумот медиҳад. Аҳмади Баширӣ ба ишораҳои муқаддимаи китоби худ Илҳомӣ «Боғи фирдавс» ва сарчашмаҳои дигар таъя намуда шарҳи ҳол ва осори ӯро зикр кардааст. Аз ин шарҳ бармеояд, ки падари Лоҳутӣ аз мардони фозилу донишманд буда, дар шоирӣ низ маҳорати баланд доштааст. Ӯ илова бар китоби «Боғи фирдавс», ки соли 1948 дар Қирмоншоҳ ба таърифи расидааст, асарҳои «Бӯстони мотам», «Боғи Ирам», «Андарзнома», «Хусни манзар», «Хусайния», «Девони дафтари ишқ», «Масъуднома», «Девони қасоид ва ғазалиёт» ва амсоли инҳоро эҷод кардааст. Маснавии машҳури ӯ «Боғи фирдавс» аз чор «хитбон» ё худ боб иборат буда, дар пайравии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ навишта шудааст ва бо матлаи зер оғоз меёбад:

Ба номи худованди биништироз,
Ҷаҳоновари офаринштироз.

Шояд ба сабаби эҷоди маснавии мазкур бошад, ки Илҳомӣ бо лақаби Фирдавсии Хусайнӣ низ машҳур аст. Ба маҳорати шоирӣ ва дараҷаи донишмандии Илҳомӣ яке аз суҳанварони маъруфи нимаи дуввуми асри XIX ва ибтидои асри XX Эрон Адибулмамолики Амирӣ низ баҳои баланд дода, ӯро ба таври муболиғаомез ба Абдурахмони Ҷомӣ монанд кардааст:

Он ку, ки ба илму маърифат чун Чомист?
Фирдавсии шоҳи Қарбало Илҳомист.

Илҳомӣ аз тарафдорони чунбишҳои озодинҳои буда, аз ҷумла бо ҷамъияти «Одамият», ки аъзоёни он ташвиқгари ғояву андешаҳои пешқадам буданд, робитаи зич доштааст. Ба шиносии зиндагиномаи Илҳомӣ диққат додани Аҳмади Баширӣ бесабаб нест. Зеро ин барои дарки амиқи заминаҳои ташаккули шахсияти ҳудӣ Лоҳутӣ мадад мерасонад.

Дар фасли «Абулқосим Лоҳутӣ кист?» аввал сухан аз зиндагии хонаводагии шоир меравад. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки муҳаққиқ дар шарҳи ҳоли шоир ба тафсири муфасали ҷузъиёти зиндагӣ саргарм нашуда, бештар ба он масъалаҳое диққат додааст, ки барои ташаккули шахсияти ӯ ҳамчун марди инқилобӣ мусоидат кардаанд. Аз ҷумлаи ҳамин гуна масъалаҳост робитаи Лоҳутӣ бо ҷамъияти «Одамият». Чунон ки қайд шудааст, ҷамъияти мазкур Лоҳутӣ ҷавонро баҳри таҳсил аз Қирмоншоҳ ба Техрон фиристода, тамоми хароҷотро ба ӯҳда гирифтааст ва барои тавсияи донишу ҷаҳонбинии ӯ мадад расондааст.

Аҳмади Баширӣ ба масъалаи оиладорӣ Лоҳутӣ низ дахл намуда, сабаби бебарории хонадоршавии ӯро дар Техрон дуруст муайян кардааст. «Рӯзгори зиндагии занашӯи Лоҳутӣ бо ҳамсараш Нусрат,— менависад муҳаққиқ,— чандон хушоянд ва дилчасп набуда ва гузашта аз ин бисёр ҳам зудгузар будааст. Зеро ин занашӯӣ дуруст ба рӯзҳои гарми зиндагии сиёсӣ ва иҷтимоии Лоҳутӣ бархӯрд дошта ва ӯ шабу рӯзашро дар андешаи корҳои сиёсӣ мегузaronида ва камтар ба хонаву хонавода дилбастагӣ нишон медодааст». Сипас муҳаққиқ дар хусуси шиносӣ Лоҳутӣ бо Цилцилия Бону дар Маскав, дилбохтагии онҳо ба ҳамдигар ва паймони зиндагӣ баста то охири умр бо ҳам будани онҳо сухан меронад. Зикри ин масъала аз он ҷиҳат ба назари мо зарур аст, ки дар бораи зиндагии иоилавии Лоҳутӣ дар Шӯравӣ душманони ғоявии шоир бӯхтонҳои зиёде бофтаанд. Аз ҷумла дар китоби сохтаи «Шарҳи зиндагонии ман», ки аз номи Лоҳутӣ интишор додаанд, масъалаи зангирии шоир тамоман нодуруст шарҳ ёфта, таъкид шудааст, ки ӯ гӯё дар кишвари шӯравӣ борҳо бо занҳои гуногун ақди никоҳ бастааст. Маълумоти саҳеҳи

Аҳмади Баширӣ дар ин масъала тӯҳмати маҳз будани бофтаҳои душманони шоирро ба субут мерасонад.

Фасли «Зиндагии фарҳанг ва мардумии Лоҳутӣ» пеш аз ҳама бо таъкиди хидмати бузурги шоир дар маданияти Эрон ва бедории мардуми он шуруъ мешавад. Сипас муҳаққиқ аз хурдсолӣ шеърҳои пухта гуфтани Лоҳутиро қайд намуда, масъалаи ибтидои шеърҳои ӯро ба миён мегузорад. Аҳмади Баширӣ дар ин роҳ хеле ҷустуҷӯву талош намуда, ҳарчанд ба дарёфти нахустин шеърҳои шоир ноил намегардад, вале баъзе санадҳои пайдо мекунад, ки бозёфте дар лоҳутишиносии мебошанд. Аз ҷумла зимни ҷустуҷӯӣҳо ӯ дар шумораи 13 апрели 1900 рӯзномаи ҳафтагии «Тарбият» қасидаи Лоҳутиро пайдо мекунад, ки аввалин шеъри ҷопшудаи шоири ҷавон буда, пухтаву устодона навишта шудааст. Аз ин ҷост, ки дар пешгуфтори худ кормандони рӯзнома ба шеърҳои муболиғаомез дода таъкид кардаанд, ки «устод Рӯдакӣ ҳам дар ҳафдахсолагии бехтар аз ин шеър нагуфта ва дурру гавҳари алфозу маъониро ба ин дурустиву сафо қасе дар ин син насуфта». Шеъри мазкур қасидаи «Ситоиш» аст, ки аз 27 байт иборат буда, на дар 17-солагии, балки дар 15-солагии Лоҳутӣ эҷод шудааст ва дар ягон маҷмӯаи осори шоир дохил нагардида буд.

Аҳмади Баширӣ дар хусуси сурудаҳои аввалини Лоҳутӣ баҳс кушода, аз истеъдоди баланди шоири ҷавон, нобоварии бисёр адибон ба мансубияти он шеърҳо ба ӯ сухан меронад. Ӯ ҳамчунин таъкид мекунад, ки Лоҳутӣ дар ҷавонӣ ба сабаби гироиш ба маслаки дарвешӣ шеърҳои зиёди сӯфиёна сурудааст. Ҳатто чунон ки аз хотираҳои таърихшиносии эронӣ Исмоили Роин бармеояд, Лоҳутӣ ашъори сӯфиёнаи худро дар шакли девони алоҳида ҷоп ҳам кардааст. Бояд гуфт, ки доир ба ин девон на худӣ шоир ва на муҳаққиқони дигар ишорае накардаанд ва Аҳмади Баширӣ ҳам онро надидааст. Вале Исмоили Роин на танҳо ба мавзӯ ва мазмунӣ шеърҳои девони мазкур, балки ба акси Лоҳутӣ, ки бо либоси дарвешӣ дар он ҷой дода шудааст, ишораи сарех намудааст. Аз ин ҷост, ки ба ҷопи он девон шубҳае намемонад.

Ҳамчунин Аҳмади Баширӣ чанд масъалаи норавшани ҳаёту эҷодии шоирро дар замони то ба мамлакати советӣ қадам ниҳодани ӯ ба миён гузошта, ҳалли онро ба муҳаққиқон вогузор менамояд. Аз ҷумла ӯ қайд ме-

кунад, ки маълум нест чи тавр Лоҳутӣ пойбанди тасаввуф якбора ба куллӣ аз он маслак тарки алоқа намуда, ҳатто ба танқиди он пардохтааст ва ҳанӯз соли 1921 бо ҳасорату қатъият гуфтааст:

Ба хилат халқро ҳар қардаву афсор бинмудан
Ҷафат аз хирқаю аммомаву зуннор меояд.

Дарвоқеъ рӯзгору қорномаи Лоҳутӣ дар солҳои навабисӣ ҷавонӣ, ғардишҳои фикриву маънавии ӯ, омилҳои пайдоиши тағйироту ихтилофҳо дар рӯзгори шоири ҷавон ва ташаккулу тақомули рӯҳи инқилобии ӯ ҳанӯз ба қадри кофӣ тадқиқ нашудаанд.

Дар фасли «Дониш ва биниши Лоҳутӣ» муаллифи муқаддима бахсро доир ба донишомӯзии шоир дар ҷавонӣ, омӯхтани забонҳои арабӣ, франсавӣ, русӣ, туркӣ идома медиҳад. Муҳаққиқ илова бар шоирӣ дар ҷавонӣ ба насрнависӣ ҳам шуғл доштани Лоҳутиро таъкид намуда, барои намуна ҳикоятро, ки дар маҷаллаи «Порс» дар Истанбул ба таърифи расидааст, мисол меорад. Сипас ба фаъолияти рӯзноманигорӣ ва омӯзгории Лоҳутӣ ишора карда як қатор санадҳои ҷолибро зикр менамояд. Маълум мешавад, ки Лоҳутӣ дар Қирмоншоҳ ду сол рӯзномаи «Бесутун»-ро интишор додааст. Дар Туркия бошад ӯ дар нашри маҷаллаи «Порс» ҳамкорӣ намуда, сардабирии қисмати форсии онро ба ӯҳда доштааст. Ӯ ҳамчунин дар Истанбул ба омӯзгорӣ машғул шуда, чанде дар дабистони «Аҳмадия» дарс додааст.

Яке аз фаслҳои ҷолиби диққати муқаддима фасли «Арзиши фарҳангии Лоҳутӣ» мебошад, ки дар он ба фаъолияти пурдомонаи Абулқосим Лоҳутӣ дар роҳи бедории мардуми Эрон, пешрафти тамаддуни кишвараш баҳои баланд дода шудааст. Зимнан муҳаққиқ қайд мекунад, ки ба ташаккули эҷодии Лоҳутӣ андешаҳои инсондӯстӣ ва сабаку услуби равшанфикрони Озарбойҷон ва аз ҷумла Мирзо Алиакбари Собир таъсир бахшида, боиси боз ҳам ба халқ наздиктар шудани эҷодҳои ӯ гаштааст.

Аз арзиши баланди эҷодиёти Абулқосим Лоҳутӣ суҳан ронда Аҳмади Баширӣ чанд мулоҳизаи аҷибро баён мекунад, ки дар адабиётшиносии Эрон тозаву нав ба назар мерасад. Солиёни зиёд миёни адабиётшиносони эронӣ дар сари масъалаи «шеърӣ нав» ва асосгузори он

бахси тӯлонӣ авҷ гирифта, саранҷом ба натиҷае расида буданд, ки Нимо Юшиҷ бунёдгузори он навъи шеър мебошад. Баъзан адабиётшиносони тоҷик низ дар атрофи ин масъала мулоҳиза ронда, бидуни исботи қатъие гоҳ устод Садриддин Айни, гоҳ Пайрав Сулаймонӣ ва гоҳ Абулқосим Лоҳутиро аз аввалин ғӯяндагони «шеъри нав» доништаанд. Аз ҷумла адабиётшиноси тоҷик С. Давронов зимни тадқиқи вазни ашъори Лоҳутӣ дар хусуси падидаҳои навҷӯӣ дар шеъри тоҷикиву форсӣ дар солҳои бисту сӣ сухан ронда, аввал Мирзодаи Ишқӣ, вале баъдтар Абулқосим Лоҳутиро асосгузори «шеъри нав» номад ҳам, андешаи худро ба таври қатъӣ ба субут намерасонад ва ин фикри ӯ ноаён мемонад. Аҳмади Баширӣ ба ин масъала ба таври ҷиддӣ даст зада, бо далелу санадҳои қотеъ андешаеро ба субут мерасонад, ки бунёдгузори аслии «шеъри нав» дар Эрон на Нимо Юшиҷ, балки Абулқосим Лоҳутӣ мебошад. Ӯ бе ҳеҷ дудилагӣ менависад: «Бо ин чигунагӣ дарёфта мешавад, ки падари «шеъри нав» Лоҳутист ва на ҷунон ки гурӯҳе бар онанд, Нимо Юшиҷ. Ва агар инро ҳам ба ёд дошта бошем, ки Нимо Юшиҷ дасткам даҳ сол аз Лоҳутӣ камсолтар будааст (Лоҳутӣ ба соли 1266 хуршедӣ по ба ҷаҳон ниҳодааст ва Нимо Юшиҷ ба соли 1274 хуршедӣ зода шудааст) ва ногузир аз Лоҳутӣ дертар даст ба кори ғӯяндагӣ шудааст. Ва гузашта аз ин агар, ҷунон ки навиштаанд, овозаи Нимо Юшиҷ дар кори навсароӣ аз соли 1345 қамарӣ (1304 хуршедӣ ва 1925 м.) оғоз шуда бошад, Лоҳутӣ, ки ҷақомаи «Ваҳдат ва ташкилот»-ро дар соли 1914 мелодӣ суруда ва «Марҳамати ҳукмрон»-ро дар соли 1923 ва бегумон пеш аз он ҳам сарводаҳои (шеърҳои — М. М.) дигаре дар ҳамин шеваву моя доштааст, бояд басе пешгомтар аз Нимо Юшиҷ дар роҳи дигаргун кардани ҷаҳорҷӯби сарояндагӣ дар Эрон ба шумор ояд».

Қобили қайд аст, ки Аҳмади Баширӣ на танҳо пешдастии Лоҳутиро нисбат ба Нимо аз лиҳози замони навишта шудани ашъори онҳо нишон медиҳад, балки аз рӯи мазмуну мундариҷа, ғоя ва тарзу услуби баён низ бартарӣ доштани шеърҳои нави Лоҳутиро таъкид менамояд: «Аз ин гузашта агар гуфта шавад, ки Лоҳутӣ ва Нимо Юшиҷ ҳар ду дар як рӯзгор дастбақори навсароӣ шудаанд, боз ҳам агар сарводаҳои ин ду сароянда дар баробари якдигар ниҳода шавад, бартариини гуфтаҳои

Лохутӣ бар сарводаҳои Нимо Юшич ба соддагӣ ошкор мешавад. Зеро ки ҳарчи сухани Нимо Юшич печидаву розгуна аст ва хонанда барои дарёфти ҳар тикка аз он ночор аст бисёр биандешад ва гоҳ чизе ҳам аз он дарнаёбад, Лохутӣ суханаширо бо соддагиву равонии ҳарчӣ бештар бар забон овардааст. Ва ба дигар сухан оби ҷонбахши навсароиро Лохутӣ аз дашту даманҳои хурами Кирмоншоҳ гузарондааст, ки ҳама ҷо риштаи ҷӯй-бораш дар зери нури офтоб ҳамчун аждаҳое симобӣ медурахшад ва падидор аст, вале Нимо онро аз ҷаму ҳама сангҳо ва горҳои кӯҳҳои бошукӯҳ ва сар ба осмонкашидаи Мозандарон гузарондааст, ки то дар баробари рӯшноӣ падидор нашуда дар дили торикӣ ниҳон аст.

Лохутӣ суханаширо нахуст барои коргарон, деҳқонон ва ҳамаи ранҷбарону хурдапоҳо ва касоне, ки аз ин даста бошанд, сипас барои дигарон сурудааст ва барои ҳамин аст, ки сухани ӯро ҳама ба соддагӣ дармеебанд. Вале сухани Нимо нахуст барои касоне, ки аз фарҳанги болоӣ бархӯрдор бошанд, суруда шудааст, сипас барои пойндастон ва тангмоягон ва аз ҳамон рӯст, ки сухани ӯ бо ҳама гироиву дилчаспӣ дили ҳамаро намегирад ва метавон дар як сухани кӯтоҳ гуфт: Лохутӣ сарояндаи мардуми кӯчаву хиёбон аст ва Нимо Юшич гӯяндаи пайравони Фарҳангистон».

Аҳмади Баширӣ, махсусан, ба соддагии забони шеърҳои Лохутӣ баҳои баланд дода, аз ин ҷухат ӯро ба шоири дигари эронӣ Эраҷ Мирзо монанд мекунад. Муҳаққиқ зимнан ба хусусиятҳои услуби эҷодии Лохутӣ ишора намуда, қайд мекунад, ки тафовути Лохутӣ аз Эраҷ Мирзо ва шоирони дигар он аст, ки услуби Лохутӣ тадричан дигар мешавад ва такомул меёбад, ҳол он ки дар услуби шоирони дигар саросар якнавохтӣ якмаромӣ ҳукмрон аст. Хусусияти дигари хоси услуби Лохутиро муҳаққиқ дар он медонад, ки ӯ «аз рӯйдодҳои рӯз ва вожаҳои гуногуни забони мардум кор мегирифт ва онҳоро дар ҳамаи гунаҳои сухани худ аз ғазал то манзума ва дубайтиву рубоӣ ба кор мебурдааст ва аз ин роҳ низ дар шумори наоварони фарҳанги форсӣ бояд аз ӯ ном бурд».

Дар дебоҷа ҷанде аз мавзӯҳои асосии сурудаҳои Лохутӣ аз қабилӣ ватандӯстӣ, тасвири ҳаёти ранҷбарон, озодии занон, мазаммати кӯтоҳназарон, танкиди фашизм ва амсоли инҳо таҳлилу тадқиқ шудаанд. Му-

хаккик дуруст таъкид кардааст, ки шоири ватандӯст ба муқобили хушкмағзиву кӯтоҳбинӣ барин офатҳои иҷтимоӣ мубориза бурда, дарбориёни худхох, сармоядорони ҳарис, соҳибмансабони бегонапараст, динмардони динфурӯшро, ки мардуми бесаводу ноогоҳ, беморгунаву парокандадили Эронро фиреб дода, ба зулму ситам гирифтор мекарданд, саҳт мавриди танқид қарор медихад. Муҳаққиқ ба фидокориҳои Лоҳутӣ барои озодиву бедории мардуми Эрон ишора намуда, дар ҳамаи ҷабҳаҳои набарду мубориза марди майдон будани ӯро таъкид месозад. Ӯ Лоҳутиро шоири бузурги инсондӯсте медонад, ки тавассути каломи шӯълавар бар зидди фашизми ҷангафрӯз муборизаи беамон бурдааст.

Нуктаи дигаре, ки дар муқаддима таъкид шудааст, он аст, ки эҷодиёти Лоҳутӣ баъди ба сарзамини шӯравӣ гузаштани ӯ боз ҳам тавсия пайдо карда, ҳам аз лиҳози мавзӯоту мундариҷа ва ҳам аз назари шаклу услуб бойтару рангинтар, пухтаву матинтар гардидааст. Аҳмади Баширӣ ба адабиётшиноси дигари эронӣ мураттиби куллиёти Лоҳутӣ Бехрӯзи Муширӣ ҳамовоз шуда менависад: «Инро ҳам ногуфта набояд гузошт, ки Лоҳутӣ то дар Эрон ба сар мебурда, бештар дар шеваи қолабҳои арузии пешиниён сарояндагӣ мекарда, вале аз хангоме ки барои ҳамеша аз Эрон ба Русия рафта, суханаш ороиши дигаре ёфтааст. Сухани Лоҳутӣ аз ин хангом аз навоариҳо ва гармои бештаре бархӯрдор шудааст ва гузашта аз ин ситезагаронатару пархошҷӯёнатар ҳам гардидааст. Ва метавон гуфт, ки ошноии бештари Лоҳутӣ бо фарҳангу андеша ва қору шеваи зиндагии большевикӣ моёи тозае ба суханони ӯ дода ва ба гуфтораш пухтагиву устувории бештаре бахшидааст то ҷое, ки тавонистааст бузургтарин сароянда ва гӯётарин забони тӯдаи ранҷбарони ҷаҳон ва ба вежа Эрон гардад ва номаш дар қанори номи гӯяндагону нависандагони саршиноси ҷаҳон ҳамчун Пабло Неруда ва Бартольд Брехт ҷой гирад».

Ин андешаи қомилан солиму дуруст ҷавоби сазоворест ба баъзе ноқидону бадхоҳони Лоҳутӣ, ки тақомули эҷодии ӯро баъди ба кишвари шӯроҳо омадан нодида гирифта, дар ин давраи эҷодиёти шоир ғаразҷӯёна бо ҷашми кӯтаҳбин нигариста таназзули эҷодиро дидаанд.

Шӯҳрати зиёди оламшумули Лоҳутӣ дар шӯравӣ, албатта, душманони ғоявии ӯро ором намегузошт ва

онҳо мехостанд бо ҳар роҳ аз паҳншавии овозаи ин шоири мубориз дар ватанаш пешгирӣ намоянд. Ҳукумат ва қувваҳои иртиқои Эрон, махсусан, дар ибтидои солҳои панҷоҳ аз як тараф таъқиби унсурҳои демократиро дар мамлакаат хеле пурзӯр намуда, аз тарафи дигар барои роҳ наёфтани ғояҳои пешқадам ба афкори мардум талош мекарданд. Яке аз падидаҳои ҳамин гуна талошҳои зиддидемократии нерӯҳои иртиқой паҳн кардани китоби сохтае аз номи Лоҳутӣ таҳти унвони «Шарҳи зиндагонии ман» буд. Ин китоб, ки соли 1954 дар Покистон ба таъъ расидааст, саросар бофтаву сохта буда, дар он тӯҳмату бӯхтони зиёде ба шоири муборизу инсондӯст нисбат дода мешавад. Дар фасли «Китоби ҷанҷолӣ»-и дебоҷаи Аҳмади Баширӣ қомилан сохта будани китоби мазкурро бо далелҳои қотеъ исбот менамояд. «Дар ин китоб,— менависад ӯ,— достони зиндагии Лоҳутӣ аз хурдсолӣ то рӯзгори навишта шудани китоб навишта ва нависандаи китоб ёдовар шуда буд, ки Абулқосим Лоҳутӣ ҳудаш китобро навиштааст. Вале касоне, ки ба зиндагии Лоҳутӣ ошно буданд, ба соддагӣ метавонистанд дарёбанд, ки камуқостҳои бисёр дар он ҳаст ва нишонҳои таърихӣ, ки дар китоб аз онҳо ном бурда шуда, бештаринаш пасупеш ё нодуруст аст ва бо каме мӯшиқофӣ метавонистанд дарёбанд, ки қормоғи навиштани китоб бештар аз навиштаҳои даступошикаста ва норасоии ҷанд китоби таърихӣ, ки дар дастраси нависанда буда, фароҳам омадааст».

Аҳмади Баширӣ ин масъаларо ҳарҷониба таҳқиқ намуда, ба субут мерасонад, ки китоби мазкурро қормандони рӯзномаи иртиқои вобаста ба дарбори шох «Фармон» бо мақсади муборизаи зиддикоммунистӣ навишта паҳн кардаанд. Дар ин бора ӯ менависад: «Китоби «Шарҳи зиндагонии ман», ҷунон ки дилҳои фароҳамоварандагонаш буд, натавонист мардумро сарғарм кунад. Зеро аз ҳамон оғоз ҳамаи касоне, ки саре дар қори сиёсат доштанд, дарёфтанд, ки бояд найранге дар қор ва «қосае зери нимқоса» бошад, ки китоби сарғузашти марде, ки бурдани номи танҳои ӯ ҳам «ҳаром» аст, ҷунин озодона дар дастраси ҳамагон ниҳода шавад».

Бо баррасиву қунҷқовии бештар дарёфта ва гуфта шуд, ки достони китобро Алӣ Ҷавохирқалом, ки аз нависандагони саршиноси он рӯз буд, навиштааст ва ба хатти худӣ ӯ ё хатти Аббоси Шоханда — мудири рӯз-

номаи «Фармон» покнавис ва он гоҳ барои чоп ба Покистон фиристода ва пас аз омода гардидан ба Техрон оварда шудааст ва коргардони бозӣ ва дастурдихандаи ин корҳо низ дастгоҳи дӯзакҳои САВАК будааст, ки ба гумони гардонандагони он омода кардани чунон китобе дар ҷои худ намунае аз пайкор бо Коммунизм шуморида мешудааст».

Ба ин минвол Аҳмади Баширӣ тӯҳмати маҳз будани китоби мазкур ва бо дастгоҳи ҷосусӣ робита доштани нависандаи онро фош намуда, барои тақвияти бештари фикри худ шеърӣ ҷавобии Лоҳутиро ба ин иғвои душманон оварда, онро барҳақ «посуhi дандоншикан» меномад.

Абулқосим Лоҳутӣ, дар ҳақиқат, на танҳо шоири барҷаста, балки яке аз инқилобиёни маъруфест, ки дар роҳи истиклолу озодихоҳии мардуми Эрон муборизаву фидокориҳои зиёде кардааст. Фаъолияти эҷодӣ ва инқилобиву сиёсии ӯ бо ҳам зич пайваست мебошад. Аз ин ҷост, ки Аҳмади Шаширӣ фасли калонеро ба масъалаи «Лоҳутӣ дар паҳнаи сиёсат ва пайкор» чудо намуда, дар хусуси корномаҳои инқилобии ин марди бузург батафсил сухан ронда, муҳимтарин корҳои ӯро дар ҷабҳаи мубориза аз қадамҳои нахустинаш шурӯъ карда ба қалам додааст. Аз ҷумла робитаи Лоҳутии тамоман ҷавон бо ҷамъияти «Одамият», бо маршрутаҳои ҳамаҷаи ӯ дар рӯзномаи «Ҳабли-ул-матин», навиштани шабномаҳо, узвият дар хизби «Сотсиал-демократ», муборизаҳои озодихоҳона дар Қирмоншоҳу Гелон, ноил шудан бо нишони «Сатторхон», фаъолият дар Истанбул, ки дар ибтидои асри XX воқеан «пойгоҳи инқилобӣ» буд, ширкат дар муборизаи мусаллаҳонаи ватандӯстон бар зидди лашкари Россияи подшоҳӣ ва олмониҳо, кор дар жандармерӣ ва ниҳоят омодагии шӯриш дар Табрез бо сарвари Лоҳутӣ ва шикасти он муфасссал баён шудаанд. Ин қисмати муқаддима дар равшан намудани фаъолияти инқилобии Лоҳутӣ арзиши зиёд дошта, аз лиҳози дар бар гирифтани далелу санадҳо низ хеле ҷолиб аст. Барои мисол «огоҳинома»-и зерро гирем, ки Лоҳутӣ хангоми тайёрии шӯриш дар Табрез навиштааст ва барои хонандагони тоҷик тамоман нав аст:

«Хидмати умуми бародарони оозодихоҳ эълон мешавад: Бародарон! Ҳоло ки меҳоҳед шарофати озодихоҳӣ ва номуси муҷоҳадат ва мардумии худро ба олам со-

бит кунед, бидонед, ки ғорату мардумозорӣ ва тааддӣ ба бетарафон ва асноф мутааддиро аз ҳар шарофате маҳрум мекунад ва мутааддӣ бешарофат бояд эъдом шавад. Бузургтарин василаи пешрафт дисциплин аст.

Раиси жандармерӣ Лоҳутӣ».

Масъалаи муҳими дигаре, ки дар муқаддимаи Аҳмади Баширӣ дар атрофи он муҳокимаронӣ шудааст. муносибати Лоҳутӣ ба ҳалқи тоҷик мебошад. Муҳаққиқ ногӯсастанӣ будани эҷодиёти шоирро бо ҳалқи тоҷик ва маданияти он таъкид намуда навиштааст: «Дар гуфтори зиндагии фарҳангии Лоҳутӣ агар аз талошҳои ӯ дар қори сохтмони фарҳанги мардуми ҷумҳурии Тоҷикистон ва парокандану боло бурдани фарҳанги эронӣ дар он сарзамин ва ҳамаи сарзамини Русияи шӯравӣ гуфтугӯе нашавад, сухан норасо хоҳад монд».

Муҳаққиқ аз як тараф хидмати шоистаи Лоҳутиро дар пешрафти маданияти муосири тоҷик нишон дода, аз тарафи дигар дилбастагиву эҳтироми ҳалқи тоҷикро нисбат ба яке аз шоирони маҳбубу поягузори назми муосири тоҷик таъкид мекунад. Ин эҳтироми дутарафаро муҳаққиқ ҳатто дар забони ашъори шоир ба мушоҳида мегирад. «Чун тоҷикҳо,— менависад ӯ,— ба забони форсӣ сухан мегӯянд, дарёфти суханони Лоҳутӣ барои онон соддаву дилчасп буд. Ва ин ки дар бархе аз сарводаҳои Лоҳутӣ вожаҳои аз забони тоҷикӣ дида мешавад, барои ҳамин дар ҳамомехтагии маниши ӯ бо манишҳои тоҷикӣ ва дилбастагӣ, ки аз ду сӯ падидаи омада, будааст».

Қобили қайд аст, ки муҳаққиқи эронӣ воқеъбинона ин нуктаро таъкид кардааст, ки Лоҳутӣ бештар маҳз тавассути хидматҳои бузургаш дар ҳаёти адабиву фарҳангии Тоҷикистон шӯҳрати босазое ёфтааст. Ӯ ба рисолаи М. Нӯмонов ва Л. Кандинов «Маданияти Тоҷикистон тайи панҷоҳ соли ҳокимияти Шӯравӣ» (чопи Душанбе, 1975) таъя намуда, ба натиҷаи дурусте мерасад, ки эҷодҳои Лоҳутӣ «аз роҳи фарҳанги Тоҷикистон ба ганҷинаи ҷаҳонӣ роҳ ёфтааст».

Сарфи назар аз он ки Аҳмади Баширӣ аз бисёр корҳои, ки дар Тоҷикистон нисбат ба Лоҳутӣ ва бузургдошти ӯ анҷом шудааст, хабар надорад, вале аз рӯи чанд мисол ҳам вай тавонистааст кадршиносиву эҳтироми фаровони ҳалқи тоҷикро нисбат ба шоир дуруст муайян созад. Ӯ барҳақ таъйид мекунад, ки Лоҳутӣ дар кишва-

ри шӯроҳо хеле бештар аз Эрон кадрдонӣ мешавад: «Мардуми бофарҳанги Тоҷикистон низ аз бузургдошти Лохутӣ фуруғузори накарда ва ҷобачо то тавонистаанд номи ӯро рӯи сохтмонҳо, хиёбонҳо ва шаҳракҳои худашон ниҳодаанд, ки аз ин миён бояд сохтмони театри драматики Лохутӣ дар шаҳри Душанбе (Сталинобод)-ро ном бурд, ки яке аз бошукӯҳтарин ва саршиноста-рин пойгоҳҳои фарҳангии Тоҷикистон аст».

Дар ҷои дигари муқаддима Аҳмади Баширӣ боз дар бораи ғаёлияти Лохутӣ дар Тоҷикистон таваққуф на-муда, муҳимтарин корҳо ва пешрафтҳои ӯро дар ҷум-хури ёдовар мешавад.

Бояд гуфт, ки муқаддимаи Аҳмади Баширӣ дар де-вони Лохутӣ дарвоқеъ ҳам аз лиҳози мазмуну мунда-рича, гузоришу ҳалли масъалаҳо ва ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм, ки III саҳифаро дар бар мегирад, аз ҳудуди як муқаддима берун баромада, ба ҳукми тадқиқоти мукам-мали пурарзише даромадааст. Муқаддима дар асоси да-лелу санадҳои мӯътамад ба назари объективӣ ба ҳаёту осори Лохутӣ, бо равиши амиқи тадқиқиву таҳлилӣ на-вишта шуда, симои шоирро чун инсонии муборизу инки-лобӣ, суҳанвари инсонпарвару ватандӯст пеши назар ҷилвагар месозад.

Қисмати матни «Девони Абулқосим Лохутӣ» низ до-рои арзиши зиёд буда, иқдоми шоистае дар гирдоварӣ ва нашри осори бадеии шоир мебошад. Чунон ки аз ишо-раи ҳуди Аҳмади Баширӣ дар муқаддима маълум ме-шавад, ӯ ҳангоми тартиб додани девон аз маҷмӯаҳои осори Лохутӣ, ки дар кишварҳои гуногун ба табъ ра-сидаанд, истифода кардааст: 10 маҷмӯаи ҷопи Маскав, 4 маҷмӯаи ҷопи Истанбул, 1 маҷмӯаи ҷопи Табрез ва як маҷмӯаи ҷопи Душанбе. Пӯшида нест, ки ашъори Лохутӣ беш аз ҳама дар ватани дуҷоми ӯ — Тоҷикистон нашр шудааст. Вале мутаассифона, Аҳмади Баширӣ танҳо як маҷмӯаи дар Душанбе ба табъ расида — «Су-ханони вирди забон»-ро мавриди истифода қарор дода-аст. Ӯ ҳатто аз Қуллӣети шашҷилдаи Лохутӣ, ки сол-ҳои 1960—1963 дар Душанбе нашр шудааст, хабар на-доштааст. Бешубҳа, агар ӯ аз маҷмӯаҳои дар Душанбе нашршудаи Лохутӣ истифода мебард, девон боз ҳам мукамалтар мешуд. Бо ин ҳама Аҳмади Баширӣ бо истифода аз як қатор маҷмӯаҳои, ки дар мамлақати мо нашр шудаанд, ба девон аксари шеърҳои солҳои Ҷан-

ги Бузурги Ватанӣ ва давраи баъдиҷангии шоирро, ки дар Эрон машҳур набуданд, ҷой додааст, ки ин барои тарғиби шеърҳои ӯ мусоидат мекунад. Аз тарафи дигар Аҳмади Баширӣ дар натиҷаи талошу ҷустуҷӯҳои пайгирона бештар аз 140 шеъри давраи ҷавонии Лоҳутиро аз маҷмӯаи маъхазҳои гуногун ҷамъоварӣ намулдааст, ки дар маҷмӯаҳои то ҳол дар мамлакати мо ҷопшуда ва ҳатто куллииҳои шашҷилда ба назар намерасанд. Гузашта аз ин ҳуди Лоҳутӣ ҳам он шеърхоро фаромӯш карда, ҷамъовариҳои онҳоро ғайриимкон дониста буд. Албатта, аксари он шеърҳо ҳангоми дар қайди маслаки тасаввуф будани Лоҳутии ҷавон суруда шуда, аз лиҳози мазмуну мундариҷа дар сатҳи баланд нестанд, вале онҳо аз ҷанд ҷиҳат дораи арзиш буда, пеш аз ҳама ба муҳаккиқон барои таъйину тадқиқи осори шоир, ташаккулу тақомули эҷодии ӯ, таҳаввули афқору андешаҳои кӯмак мерасонанд.

Девони ҷопи Аҳмади Баширӣ ҳамчунин барои омӯзиши муқоисавии матни ашъори Лоҳутӣ аз аҳамият ҳолӣ нест. Тадқиқи муқоисавии матни девонро, ки аз масъалаҳои муҳими матншиносӣ, ба матншиносон вогузор намуда, ҳоло барои нишон додани тафовути матн бо зикри ду-се мисол қаноат месозем. Матлаи шеъри «Орзу» дар ҷилди аввали Куллииҳои Лоҳутӣ (ҷопи Душанбе) ба ин тарз омадааст:

Орзу дорам бубинам ин ки ман ҳам ёр дорам,
Ғам дигар дар дил надорам, чунки як дилдор дорам.

Дар девони ҷопи Баширӣ мисраи аввали байти мазкур ин шаклро дорад:

Орзу дорам бубинам ин ки ман ҳам кор дорам.

Ин ҷо тафовут танҳо дар як калима аст. Ба назари мо калимаи «кор», ки дар девон ба ҷои «ёр» омадааст, баҷотар аст. Зеро дар мисраи дуюми байт калимаи «дилдор» ҳаст, ки бо ёр муродиф буда, боиси тақрори маънӣ дар мисраҳои шудааст.

Дар мисраи зерини шеъри дигари шоир дар девон ба ҷои «санг» калимаи «кӯҳ» зикр ёфтааст:

Дил гар аз санг бувад, ҳаҷри ту обаш бикунад.

Дар мисраи мазкур ба фикри мо тарзи навишти Куллиёт ба мантики сухан бештар мувофиқ аст. Чунки дар забон таъбири сангро об кардан хаст, вале дар мавриди кӯх таъбири кӯхро талкон кардан роиҷ аст. Чунин тафовутхоро дар матни бисёр шеърҳо мушоҳида кардан мумкин аст, ки албатта, бо раъю хоҳиши мураттибон ба вучуд наомада ба гуногунии маъхазҳо вобаста аст ва аз он гувоҳӣ медиҳад, ки шоир ҳамеша ба таҳриру такмили шеърҳояш машғул мешудааст.

Ҷазилати дигари матни девони ҷопи Баширӣ он аст, ки қариб ҳамаи калимаву истилоҳоти ашъори шоир, ки барои хонандагони эронӣ номафҳуманд ва ё душворфаҳманд, дуруст шарҳ ёфтаанд. Масалан, мураттиб як қатор калимаву таъбирҳои хоси забони тоҷикиро чунин эзоҳ додааст: «Сара» (ҳамчун «тара») — бисёр хуб (гӯиши тоҷик)». «Қаланд — як навъ қачбели кашоварзӣ, ки бо он заминро бармегардонанд ва ҳар як бори баргардон кардани заминро «як қаланд» гӯянд».

«Бой — молдор, сарватманд».

«Нағз дида — дуруст дида, ошиқ шуда (гӯиши тоҷик)».

«Даркор — лозим, боиста (гӯиши тоҷик)».

Ҳамчунин калимаҳои «камбағал», «эзор», «босмаҷӣ» ва амсоли инҳо дуруст шарҳ ёфтаанд. Дар хошияи матни девон як қатор истилоҳоти сиёсӣ ва иҷтимоӣ советӣ-интернационалӣ ва исмҳои хос ҳам дуруст тавзеҳ дода шудаанд:

«Комсомол — иттиҳодияи ҷавонони коммунист».

«Кулак — ба забони русӣ ба маънии хурдамолики сарватмандест, ки аз дастрасии рустоиён баҳраманд мешавад».

«Уктобр — Уктабр (манзур Инқилоби Уктабри 1917 Русия аст)».

«М. Горький — нависандаи бузурги рус, ки ба соли 1935 мелодӣ даргузашт».

Ба ин минвол калимаву истилоҳот ва ифодаҳои Хучанд, бригади зарбдор, мулки ҳафтуми Шӯро ва ҳоказо тавзеҳ ёфтаанд. Бояд гуфт, ки дар тавзеҳоти калимаҳои мушкилфаҳм ба нудрат бошад ҳам баъзе шарҳҳои баҳс-талаб ба назар мерасанд. Масалан, калимаи «ғилмон» ба тариқи зер шарҳ дода шудааст:

«Ғилмон (ҳамчу «хирмон») — ғуломҳо, ғуломон, хидматгорон».

Чунон ки маълум аст, ҳарчанд «ғилмон» аслан чамъи ғулом аст, вале дар забони тоҷикӣ ба маънии парию ғаришта маъмул гаштааст, ва дар шеърӣ «Эй ғаълаи Машрик...»-и Лоҳутӣ ҳам ба ҳамин маънӣ омадааст.

Мураттиб дар охири девон аксҳои гуногуни Лоҳутӣро ҷой додааст, ки ҳамаи онҳо дар замони зиндагӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ гирифта шудаанд ва барои шиносоии бештар бо симои шоир ва вазъи рӯзгори ӯ дар кишвари шӯроҳо мадад мерасонанд. Дар охири ҷилди аввал аксҳои Лоҳутӣ «Ба ҳангоми муолиҷа — соли 1925», «Дар колхозӣ «Лоҳутӣ» миёни чамъе аз колхозчиёни — шаҳри Душанбе — 1925», «Дар Тошканд ба иттифоки руфақояш ва бонувонашон дар соли 1925—1926», «Лоҳутӣ ва Максим Горький дар кунгураи якӯми нависандагони ҷаҳон дар миёни шогирдони мадраса (Москва — 1934)» ҷой дода шудааст. Дар охири ҷилди дуюм бошад аксҳои матни ду ҳикояи Лоҳутӣ, ки дар маҷаллаи «Порс» ҷоп шудаанд, ду саҳифа аз матни франсавии маҷаллаи мазкур, нотаномҳои сурудҳо бар ашъори Лоҳутӣ (оҳангҳои Юдаков, ҳуди Лоҳутӣ, духтараш Атия Лоҳутӣ), намунаи навиштаҳо бо қалами Лоҳутӣ, номаи Ҷ. Бону: «Ба ҳукумати Эронӣ озод» ва сипас аксҳои «Яке аз ошнотарин чехраҳои Лоҳутӣ» «Дар дабиристонӣ, ки ба номи Лоҳутӣ дар шаҳри Бухоро номгузорӣ шуд — 1935», «Лоҳутӣ ба иттифоки ду тан аз донишмандони тоҷик: Садриддин Айний ва Улуғзода дар шаҳри Душанбе — 1937», «Ба иттифоки Калинин (Москва — 1936, ба шеърӣ «Ду нишон» мурочиат шавад)», «Лоҳутӣ, Саид Нафисӣ — донишманд ва муҳаққиқи эронӣ ва Мирзо Турсунзода — шоири маъруфи тоҷик дар кунгураи дуввум», «Ба иттифоки яке аз донишмандони тоҷик ба номи Хилол Каримов — 1938», «Дар меҳмони як хонаводаи тоҷикӣ — 1944»: «Дар кунгураи дуввуми нависандагони ҷаҳон ба иттифоки Нозим Ҳикмат — шоири бузурги Туркия (Москва — 1955)», «Ба иттифоки Садриддин Айний — донишманди бузурги тоҷик».

Ин аксҳо ҳам шаҳодати равшани робита ва эҳтироми тарафайни Лоҳутӣ бо ҳалқи тоҷик ва арбобони маъруфи давлат ва маданияти советӣ аст. Ҳамин тавр, «Девони Абулқосим Лоҳутӣ», ки адабиётшиноси эронӣ Аҳмади Баширӣ мураттаб намудааст, аз ҳар ҷиҳат қобили таваҷҷӯҳ буда, бешубҳа аз ҷумлаи мукаммалтарин маҷмӯаҳои осори шоир ба шумор меравад ва муқадди-

маи муфасссали он бошад тадқиқоти тозаву пуларзише
доир ба рӯзгору осор ва андешаву афкори суханвари
инқилобии Шарқ ва фасли наве дар лохутишиносӣ мебо-
шад.

1987.

Дар адабиёти халқҳои форсизабон занони суҳанваре, ки дар арсаи шеърӣ шоири ҳунарнамои кардаанд, кам нестанд. Вале дар байни онҳо шоири хушкаломи муосири Эрон Парвини Ӯтисомӣ макоми мумтозро ишғол менамояд. Ин суҳанвари номӣ дар муддати умри хеле кӯтоҳ, вале басе пурбаракати худ девони ашъори латиферо ба мерос гузоштааст, ки он барҳақ ганҷинаи ҳикмат ва афқору эҳсосоти баланди инсонпарварона аст.

Парвин 15-уми марти соли 1907 дар шаҳри Табрез дар силаи марди донишманд Мирзо Юсуфхон Ӯтисомулмулки Оштиёнӣ ба дунё омадааст. Падари шоира аз зумраи маорифпарварони давр буда, дар тарбияи духтари соҳибистеъдоди худ, ки ханӯз дар синни ҳафтсолагӣ ба шеърғӯӣ шурӯъ карда буд, хидмати зиёдеро ба ҷой овардааст.

Мирзо Юсуфхон Ӯтисомулмулк аз илмҳои зиёде огоҳӣ дошта, забону адабиёти арабӣ, туркӣ, франсавӣ, англисӣ ва амсоли инҳоро хеле хуб медонист. Ӯ рӯзноманигори маъруф ва тарҷумони забардасте буда, дар тарҷумаву наشري китобҳои таълимиву тарбиявӣ ва бадеии халқҳои гуногун дар Эрон саҳми зиёде гузоштааст. Дар Табрез ҷопхона кушода, вай барои мактабиён китобҳои дарсиеро, ки бештари онҳоро ҳудаш таълиф ё ё тарҷума карда буд, нашр менамуд. Тарҷумаи форсии як қатор асарҳои Шиллер, Виктор Гюго, Жюль Верн ва дигар адибони маъруфи Аврупо ба қалами ин мутарҷими хушзавқ мансуб аст.

Ӯтисомулмулк илова бар фаъолияти зиёди иҷтимоӣ ҳамчунин муҳаррири маҷаллаи «Баҳор»-ро, ки он дар пешрафти адабиёту маданияти Эрон саҳми бузурге гузоштааст, ба ӯҳда дошт.

Парвин таълими ибтидоиро аз падари донишманди худ гирифта, бо раҳнамоии ӯ ба шеърӣ шоири дилбастагӣ пайдо кард. Хангоме ки оилаи онҳо ба Техрон мекуҷад, Парвин барои таҳсил ба коллеҷи америкоӣ дохил шуда, онро соли 1924 бо муваффақият ба итмом мерасонад ва сипас якҷанд сол дар ҳамин мактаби занона ва-зифаи муаллимиро иҷро менамояд.

Дар ҳамин давра як силсила шеърҳои обдори Парвин дар рӯзномаву маҷаллаҳо дарҷ гардида, аз истеъ-

доди баланду табъи саршор, дониши амику дили меҳр-парвари шоираи ҷавон шаҳодат меоданд. Падари Парвин ба пешрафту тақомули эҷодии духтараш тавачҷӯх ва ғамхории зиёд зоҳир намуда, навиштаҳои ӯро ба дикқати тоҷ тахрир мекард ва дар маҷаллаи «Баҳор» ба табъ мерасонд. Ҳанӯз шеърҳои аввалини Парвин дикқати аҳли илму адабро ба худ ҷалб намуда буд ва аксари хонандагон аз балоғату фасоҳат ва пурмазмунии он шеърҳо ба ваҷд омада бовар намекарданд, ки онҳоро шоираи ҷавон Парвин навиштааст. Бештари онҳо ақида доштанд, ки он шеърҳо ба қалами падари шоира Эътисомулмулк мансуб аст. Парвин барои бартараф намудани ин иштибоҳ дар яке аз рубоиҳои худ менависад:

Эй ғубори фикри ботил, пок бояд дошт дил
То бидонад дев, к-ин оина ҷон гард нест.
Мард пиндоранд Парвинро чи бархе з-аҳли ғазл
Ин муаммо гуфта некӯтар, ки Парвин мард нест.

Дере нагузашта Парвинро ба дарбори шоҳ барои омӯзгорӣ даъват менамоянд. Вале ӯ ин даъватро бо қатъият рад мекунад ва аз тамоми вазифаҳои даст қашида, ба хонаи падар меояд ва ҳаёти худро пурра ба шеърӯ шоирӣ мебахшад.

Зиндагии оилавии шоира низ бебарор буд. ӯро ба яке аз хешовандонаш, ки дар Қирмоншоҳ мезист, ба шавҳар мелыханд. Пас аз се моҳи хонадорӣ шоира аз шавҳари номувофиқу носозгораш ҷудо шуда боз ба хонаи падар бармегардад.

Шоира аҳволи худро дар он муҳити тираву тоқат-фарсои зиндагии оилавиаш ҷунин ба қалам додааст:

Эй, гул, ту зи ҷамъияти гулзор ҷӣ дидӣ?
Ҷуз сарзанишу бадсарии хор ҷӣ дидӣ?
Эй лаъли дилафрӯз, ту бо ин ҳама партав
Ҷуз муштарии сифла ба бозор ҷӣ дидӣ?
Рафти ба ҷаман, лек қафас ғашт насибат,
Ғайр аз қафас, эй мурғи ғирифтор, ҷӣ дидӣ?!

Шоира акнун тамоми ҳастии худро ба шеърӯ шоирӣ, ба омӯзиши илму дониш, ҳикмату фарҳанг-вақф намуда, дар олами озоду мусаффои орзуҳои начиби худ сайр мекард. Орзуҳои поқу самимӣ марҳами розу мӯниси дили шоираи равшанзамири дилафғор буданд:

Эй хушо мастона сар дар пой дилбар доштан,
 Дил тикӣ аз хубу зишти чархи аҳзар доштан.
 Назди шохини муҳаббат бепару бол омадан,
 Пеши бози ишқ оини кабутар доштан.
 Сӯхтаи, бигдохтан чун шамъу базм афрӯхтаи,
 Тан ба ёди рӯи ҷонон андар озар доштан...
 Аз барои суд дар дарёи бепоеи илм
 Ақлро монанди ғаввосон шиновар доштан.
 Гӯшвори ҳикмат андар гӯши ҷон овехтан,
 Чашми дилро бо ҷароғи ҷон мунаввар доштан,
 Дар гулистони ҳунар чун нахл будан борвар,
 Ор аз ночизии сарву санавбар доштан...

Маҷмӯаи аввалини ашъори Парвини Ӯтисомӣ соли 1934 нашр мегардад. Шоир ва донишманди барҷастаи Эрон Маликушшуаро Баҳор ба ин девони ашъор муқаддима навишта ба шеърҳои шоира баҳои хеле баланд ме­дихад ва эҳсосоту ҳаяҷони амиқро, ки аз мутолиаи он шеърҳо ҳосил кардааст, қаламдод менамояд. «Дар ин рӯзҳо,—менависад ӯ,—яке аз дӯстонам гулдастае аз азҳори навшукуфтае ба дастам дод ва миннате ба гар­дана­м ниҳод. Да­стам аз он рангин гашт ва доманам муш­когин. Бӯи гулам чунон маст кард, ки доманам аз даст бирафт.

Ин гулдастани рӯҳнавоз иборат буд аз қасоиду қитъа­оти шоираи ширинзабони муосир хонум Парвини Ӯти­сомӣ... Мулоҳизаи чанд сафҳа аз ин девон ва мушоҳидаи сабки матину шеваи устувор ва шевоии баёну лато­фати маонии он чунон­ам бифирефт, ки танҳо ин китобро пеши рӯй ниҳода ва ҳар машғала, ки буд, паси пушт афкан­дам ва тамомати онро хонда, лаззате мавфур бур­дам».

Пас аз на­шри маҷмӯаи ашъор шӯҳрати шоира дар саросари Эрон паҳн гардид. Аҳли адаб аз пайдоиши чу­нин як су­хан­вари барҷаста дар арсаи назм ба вачд омада, дар но­ма­ҳое, ки ба ун­во­ни па­да­ри шоира ме­фи­ри­сто­дан­д, эҳ­со­си шод­мо­ни­ву ифти­хорро и­фо­да ме­на­му­дан­д. Аз ҷумла дониш­ман­ди маъ­руф Му­ҳам­мад Қаз­винӣ ашъори Пар­винро ба шеърҳои Носири Хи­срав ба­рин усто­до­ни ка­ло­ми ба­деъ мо­на­нд на­му­да худ­и ӯро «мали­кат­ун­ни­соъ ва ш­ша­воъир», яъне ма­ли­каи шои­ра­ҳо ме­но­ма­д.

Дере нагузашта падари шоира аз ҷаҳон чашм мепӯ-

шад ва ба дӯши Парвин як ҷаҳон ғаму андӯх бор мешавад. Шоира аз вафоти падари бузургвораш, ки ягона тақягоҳу пушту паноҳ ва тарбиятгару парастори мушфику ғамхори ӯ буд, хеле мутаассир мегардад ва дар марсияи ҷонсӯзе, ки дар таъзияти падараш сурудааст, андӯхи гарони худро ба қалам медихад:

Падар он теша, ки бар хоки ту зад дасти ачал,
Тешае буд, ки шуд бонси вайронии ман.
Юсуфат ном ниҳоданду ба гургат доданд,
Марг гурги ту шуд, эй Юсуфи Канъонии ман.
Маҳи гардуни адаб будиву дар хок шудӣ,
Хок зиндони ту гашт, эй маҳи зиндонии ман
Он ки дар зери замин дод сару сомонат,
Қош меҳӯрд ғами бесарусомонии ман.
Ба сари хоку ту рафтам, хати покаш хондам
Оҳ аз ин хат, ки навиштанд ба пешонии ман.
Рафтиву рӯзи маро тиратар аз шаб кардӣ,
Бе ту дар зулматам, эй дидан нуронии ман.
Бе ту ашқу ғаму ҳасрат ҳама меҳмони мананд
Қадаме ранча кун аз меҳр ба меҳмонии маҷ...
Ман яке мурғи ғазалхони ту будам, ҷӣ фитад,
Ки дигар гӯш надорӣ ба навохонии ман.
Ғанчи худ хондияму рафтиву бигзоштиям,
Эй ачаб, баъди ту бо кист ниғаҳбонии ман!

Ашъори дар ин давра сурудаи шоираро бештар оҳангҳои ғаму андӯх, ҳасрату ҷудой, шикваю ноумедихо фаро гирифта, андешаҳои ӯро дар бораи қаёту мамот, қазову қадар ва дигар масъалаҳои зиндагӣ ифода менамоянд.

Парвин аз нав ба қору ғайолияти ҷамъияти шурӯъ мекунад. Ӯ ба китобхонаи яке аз донишқадаҳои олии Техрон ба қор даромада, дар ташкили анҷумани занони кишвар ҳамкорӣ менамояд. Ӯ акнун бо шоирону донишмандони маъруф шиносои шуда, бо онҳо робитаи наздик пайдо мекунад, ки ин ба эҷодиёти вай низ таъсири амик мебахшад.

Парвини Эътисомӣ дар замоне зиндагӣ ва эҷод мекард, ки бо таъсири Инқилоби Октябр ҳаракатҳои миллӣ-озодихоҳӣ Эронро фаро гирифта буд. Дар арсаи адабиёт низ муборизаву талошҳои гурӯҳҳои мухталифи адибони иртиҷоиву пешқадам идома дошт.

Парвин ба адибони пешрави давр, ки анъанаҳои беҳтарини адабиёти гузаштаро эҷодкорона давом дода, баърои назми реалистӣ ва ба аслиҳаи тавоноии муборизаҳои озодихоҳиву иҷтимоӣ табдил додани назм кӯшиш менамуданд, ҳамроҳ гардид.

Шоира нобаробарии иҷтимоиро, ки дар сохти ҷамъиятии кишвараш ҳукмронӣ дошт, дарк намуда аз бенавоию қашшокии ранҷбарон, бепарастории кӯдакон, беҳуқуқиву бечорагии занон мутаассир мегардад ва ба ҳимояи онҳо бархоста, зулму таадлии сарватмандон, риёкориву мунофикии онҳоро мазаммат мекунад. Шоира дар қитъаи «Соиқаи мо ситами ағниёст» ба воситаи гуфтугӯи деҳқоне бо писараш аҳволи тоқатфарсои деҳқонони кишварро ҳақиқатнигорона тасвир месозад. Деҳқон ба писараш насиҳат гуфта, ўро ба саъю кӯшиш, меҳнати софдилона ва некиву нақӯкорӣ даъват менамояд:

Барзгаре панд ба фарзанд дод,
К-эй писар, ин пеша пас аз ман турост.
Муддати мо чумла ба меҳнат гузашт,
Навбати хун хӯрдану ранҷи шумост...
Ростӣ омӯз, баче ҷавфурӯш
Ҳаст дар ин кӯй, ки гандумнамост.
Нони худ аз бозуи мардум маҳох,
Гар ки туро бозуи зӯрозмост...
Саъй кун, эй кудаки маҳди умед,
Саъйи ту баннову саъодат биност.

Писар бошад аз аҳволи қашшоқонаи деҳқонон суҳан ронда, сабабгори ин ҳоли ногувори онҳоро аз зулму ситами боёну сарватмандон медонад. Ў аз нобаробарии одамон шикоят намуда ҳамеша дар ранҷу азоб будани аҳли меҳнату дар айшу нишот зистани соҳибони сарват, аз маҳсули меҳнату дастранҷи худ бе насиб будани деҳқонон ва аз адлу инсоф дур гаштани сармоядорони кишварашро гӯшрас месозад. Шоира аз забони деҳқонписар на танҳо қашшоқиву бенавоии меҳнаткашонро ошкор менамояд, балки нобаробариву беадолатии иҷтимоиро, ки дар ватанаш ҳукмфармост, саҳт маҳкум месозад:

Гуфт чунин, к-эй падари некрой,
Соиқаи мо ситами ағниёст.

Пешан онон ҳама орому хоб,
 Қисмати мо дарду ғаму ибтилоост...
 Ҳосили моро дигарон мебаранд,
 Заҳмати мо заҳмати бемуддаост...
 Аз чӣ шаҳон мулкситонӣ кунанд?
 Аз чӣ ба як кулба туро иктифост?...
 Кори заифон зи чӣ беравнақ аст?
 Хуни факирон зи чӣ рӯ бебаҳост?
 Адл чӣ афтод, ки мансух шуд?
 Раҳмату инсоф чаро кимиёст?...
 Он чи ки дорем, зи даҳр орзуёст,
 Он чи ки бинем, зи гардун ҷафост.

Деҳқони солхӯрда дар ҷавоб сабабгори бадбахтии мардуми меҳнаткаш, дар кишвар қорӣ будани зулму тааддӣ, бенавоию фақирӣ, мазлумиву бечорагиро аз аҳли ҳукмрони давр медонад ва риёкориву ришвахӯрӣ, фиребгариву золимии онҳоро ғош месозад. Суханҳои деҳқон айбномаи саҳтест дар бораи сарватмандону соҳти ҷамъиятии кишвар, ки боиси ин ҳама бадбахтии мардум гаштаанд:

Пири ҷаҳондида бихандид, к-ин
 Қиссаи зур аст на қори қазост.
 Мардумиву адлу мусовот нест
 З-он ситаму ҷавру тааддӣ равоост...
 Пеши кӣ мазлум барад доварӣ?
 Фикри бузургон ҳама озу ҳавост...
 Ришва на моро, ки ба қозӣ диҳем,
 Хидмати ин қавм ба рӯю риёст...
 Мо фуқаро аз ҳама бегонаем,
 Марди ғаний бо ҳама кас ошноост...
 Он ки саҳар ҳомии шаръасту дин
 Алҳи ятимон-ш гаҳи шаб ғизост.
 Лошахӯронанду ба олудагӣ
 Панҷаи олудаи эшон гувост...

Дар як силсила шеърҳои дигари худ низ мисли «Нағмаи хӯшачин», «Суруди хоркан», «Орзуи модар», «Шаб», «Эй ранҷбар», «Саъю амал», «Булбулу мӯр». Парвин ҳамчун ҳимоятгару хайрхоҳи деҳқонони мазлум ва аҳли меҳнат баромад намуда беадолативу золимии сарватмандони хунхорро саҳт ба тозиёнаи танқид мегирад. Дар ин шеърҳо эҳтирому бузургдошти деҳ-

кони мазлум — инсони одди ранҷбар, ки бо ранчу машаққати зиёд рӯзии худро ба даст меорад ва ситоиши меҳнати поку софдилонаи ӯ мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар ашъори Парвин ҳаёт ва орзуву омоли деҳқонони эронӣ хеле ҳаққонӣ тасвир шуда, меҳнатдӯстиву хоксорӣ, баномусиву ҳақиқатпарастӣ барин хислатҳои онҳо таъкид ҷфтааст.

Қобили қайд аст, ки шоира бештари панду насихат ва суҳанҳои ҳикматноку андарзومهзи худро аз номи ҳамин тоифаи меҳнаткаш баён месозад. Масалан, дар шеъри «Суруди хоркан» қаҳрамони лирикӣ хоркашест, ки ба ҷавонон панди рӯзгор медиҳад ва онҳоро ба роҳи рости зиндагӣ ҳидоят мекунад:

Ба сахро суруд инчунин хоркан,
Ки аз қандаи қор қас қор нест,
Ҷавониву тадбири нерут ҳаст,
Ба дасти ту ин қорҳо қор нест.
Ба бедориву хушёрӣ гирой,
Чу дидӣ, ки бахти ту бедор нест.
Чу бифрӯхтӣ, аз кӣ хоҳӣ харид?
Матон ҷавонӣ ба бозор нест...
Мапеч аз раҳи рост бар роҳи қач
Чу дар ҳаст ҳочат ба девор нест.
Зи бозуи худ хоҳ баргу наво,
Туро баргу тӯше дар анбор нест....
Ҷанимат шумар ҷуз ҳақиқат маҷуӣ,
Ки борест, фурсат, дигар бор нест...
Ҳама қори айём дарс асту панд
Дареғо, ки шогирди хушёр нест...

Дар як зумра шеърҳои Парвин аҳволи баду ногувори ятимону кӯдакони маъсуми бечораи эронӣ тасвир ҷфтааст. Кӯдакон ба ҷои ҳандаю шӯҳиҳои беғашона, ки ҳоси ин давраи ҳаёти инсонанд, гирифтори ғаму андӯҳи зиёд буда, мудом ашки ҳасрату бекасии мерезанд. Онҳо аз оғӯши гарми модар, ҳонаву кӯй, хӯрокиву пӯшокии мӯътадил бенасибанд ва ба хориву зорӣ рӯз мебаранд. Шоира аз ҳоли ин тоифа кӯдакони ватанаш, ки дар кӯчаву бозорҳо сарсону саргардон дар ҷустуҷӯи ризку рӯзӣ мегаштанд, хеле малулу дилреш мешуд ва нолаҳои зору орзуҳои тифлонаи онҳоро бо сӯзу гудоз ба қалам меод. Дар шеъри «Тихидаст» шикваи духтараки ятиме, ки бо мӯйҳои ҷулидаву либосҳои дарида ва ран-

ги рӯи аз гуруснагӣ pariда боиси таънаи ҳамсолонаш
шуда буд, хеле аламангезу ҳазин садо медиҳад:

...Гуфт: «Хандид ба афтода сипехр
З-он шумо низ ба ман механдед...
Модарам даст бишуст аз ҳастӣ,
Дасти шафқат ба сари ман накашид.
Шонаи мӯи ман ангушти ман аст,
Хеч кас шона бароям нахарид...
Баҳра аз кудакӣ он тифл чӣ бурд,
Ки нахандиду начасту надавид?
Чашмаи бахт, ки чуз шир надошт,
Мо чу рафтем, аз он хун чӯшид...
Шоҳан умри ман аз барқу тагарг
Сар наяфрошта бишкасту хамид...
Кас ба рӯям дари шодӣ накушуд,
Он ки дар баст, ниҳон кард калид...
Дӯш то субҳ тавонгар будам,
З-он гуҳарҳо, ки зи чашмам ғалтид.
Модаре бўса ба духтар медод,
Кош ин дард ба дил мегунчид.
Ман кучо бўсан модар дидам,
Ашк буд он ки зи рӯям бўсид.
Хуррам он тифл, ки будаш модар,
Равшан он дида, ки рӯяш медид.
Модарам гавҳари ман буд зи даҳр
Зори гетӣ гуҳарамро дуздид».

Дар шеърӣ «Ашки ятим» бошад шоира қатраи си-
ришки ятимонро ба гавҳари дурахшони тоҷи подшоҳон
монанд намуда, сарвати боёну ҳокимонро аз ашки ди-
даи ятимону хуни дили мазлумон медонад. Шеърҳои
«Бепадар», «Ятим», Тифли ранҷбар», «Қалби маҷрӯх»,
«Тирабахт» ва амсоли инҳо аз рӯзгори талхи ятимону
кӯдакони бепарастори Эрон ҳикоят мекунанд.

Шоираи инсондӯст аз сияхрӯзиву бадбахтии меҳнат-
кашону кӯдакони маъсуми онҳо хеле мутаассир гашта,
сабабҳои иҷтимоии ин ҳолати ногувори ватанашро ҳус-
туҷӯ менамояд ва ниҳоят ранҷбаронро ба мубориза баҳ-
ри ба даст овардани ҳуқуқҳои инсонии худ даъват ме-
намояд:

То ба кай чон кандан андар офтоб эй ранҷбар,
Рехтан аз баҳри нон аз чехра об, эй ранҷбар...

Аз хукуки поймоли хештан кун пурсише,
Чанд метарсӣ зи хар хону чаноб, эй ранчбар?!
Чумла ононро, ки чун золу макандат, хун бирез
В-андар он хун дасту пое кун хизоб, эй ранчбар...

Тасвири ҳаёти занон ва ифодаи орзуву омоли онон ғол менамояд. Дар замоне, ки занони эронӣ ҳанӯз аз низ дар ашъори Парвини Ӯтисомӣ ҷои намоёнро иш-хукуқҳои оддитарини инсонӣ бебаҳра буданд, шоира садои Ӯтирози худро баланд намуда, ба ҳимояи онҳо бармехезад. Шоира аз аҳволи ногувору тоқатфарсон за-нони кишвараш шикаҷт карда, яке аз сабабҳои беҳу-кукии онҳоро дар бедонишину бесаводӣ медонад:

Зан дар Эрон пеш аз ин ғӯи, ки эронӣ набуд,
Пешааш ҷуз тирарӯзиву парешонӣ набуд.
Зиндагиву маргаш андар кунҷи узлат мегузашт
Зан ҷӣ буд он рӯзҳо, тар з-он ки зиндонӣ набуд?...
Нури донишро зи ҷашми зан нӣхон медоштан,
Ин надоништан зи пастиву гаронҷонӣ набуд...
Дар қафас меорамиду дар қафас медод ҷон,
Дар гулиштон ном аз ин мурғи гулиштонӣ набуд.

Парвин дар як силсила шеърҳои худ аз мақому мар-табаи зан суҳан ронда, ӯро ҳамчун «рукни ҳонаи ҳас-тӣ», меҳри тобон, рафику ёри шафик, теморхору пушти-бони мардон, ғариштан ишқу бонуи ҳонадон, тарбият-гару парастори фарзандон васфу ситоиш мекунад ва бузургии донишмандону паҳлавононро аз бузургии ӯ медонад. Шоира мақоми баландии занро на танҳо дар оилаву ҳонадон, балки дар ҳаёти ҷамъиятӣ низ таъкид намуда, ба ояндаи ғирӯзи зани эронӣ уммедвориро из-хор мекунад.

Парвин барои ифодаи фикру андешаҳои баланди иҷтимоиву ахлоқӣ аз қасидаву ғазал ва қитъа барин шаклҳои маъмули назми классикӣ ва суруду масал ба-рин навъҳои писандидаи адабиёти даҳонии халқ истифо-да намуда, дар тақомули онҳо саҳми зиёде гузоштааст. Хидмати Парвин ҳамчунин дар зинда кардану инкишоф додани анъанаи мунозиранависӣ, яъне ба тариқи суолу ҷа-воб сохтани шеърҳо, ки аз қадимтарин анъанаҳои ада-биёти халқҳои эрониноҷод буда, ҳанӯз дар адабиёти тоисломии онҳо ривож дошт, хеле бузург аст. Аз ҷумла дар шеъри «Оини оина» шоира тавассути мунозираи

оинаву шона ва хору гул беадолатиҳои замонаро маҳ-
кум намуда, некиву накӯкорӣ, ростиву ҳақиқатҷӯӣ ба-
рин хислатҳои ҳамидаи инсониро талқин месозад:

Вақти сахар ба оинае гуфт шонае:
К-оваҳ! Фалак ҷӣ қачраву гетӣ ҷӣ тундхӯст.
Моро замона ранҷкашу тирарӯз кард,
Хуррам касе, ки ҳамчу туаш толее накӯст.
Ҳаргиз ту бори заҳмати мардум намекашӣ,
Мо шона мекашем ба ҳар ҷо, ки тори мӯст,
Аз тирагиву печу хама роҳҳои мо
Дар тобу ҳалқаву сари ҳар зулф гуфтугӯст.
Бо он ки мо ҷафои бутон бештар барем,
Муштоки рӯи туст ҳар он кас, ки хубрӯст.
Гуфто: «Ҳар он ки айби касе дар қафо шумурд,
Ҳарчанд дил фиребаду рӯ хуш кунад, адуст.
Дар пешни рӯи ҳалқ ба мо ҷо диҳанд аз он-к
Моро ҳар он ҷи аз баду некуст, рӯ ба рӯст».
Хоре ба таъна гуфт: «Ҷӣ ҳосил зи бўву ранг?»
Хандид гул, ки ҳар ҷӣ маро ҳаст, рангу буст.
Чун шона айби ҳалқ макун мӯ ба мӯ аён,
Дар пушти сар ниянд касеро, ки айбҷӯст...
Парвин, нишони дӯст дурустисту ростист,
Ҳаргиз наёзмуда касеро мадор дӯст.

Шоираи инсондӯст чун омӯзгори ахлоқи нек баро-
мад намуда дар шеърҳои рангини худ дӯстиву рафоқат,
покиву садоқат, некуву накӯкорӣ, ростиву хоксорӣ, ма-
тонати бурдборӣ барин ғазилатҳои инсониро тарғибу
ташвиқ месозад.

Вале афсӯс, ки роҳи эҷодии шоира хеле бармаҳал
дар айни авҷи тақомулаш қатъ гардид. 24-уми март
1941 шоира ба бемории тиф гирифтोर шуд ва 6-уми
апрели ҳамон сол дили ӯ аз задан бозмонд. Ҷасади ӯро
дар қабристони оилавӣ дар шаҳри Қум дар паҳлӯи қаб-
ри падараш ба хок супурданд. Дар рӯи марқади шои-
ра китъаеро, ки ӯ пеш аз марг «барои санги мазори
худ суруда» буд, сабт карданд:

«Ин ки хоки сияҳаш болин аст,
Ахтари ҷарҳи адаб Парвин аст.
Гарчи ҷуз талҳӣ зи айём надид,
Ҳар ҷи хоҳӣ суҳанаш ширин аст...

Дӯстон бех, ки зи вай ёд кунанд
 Дили бедӯст дили ғамгин аст.
 Хок дар дида басте ҷонфарсост,
 Санг дар сина басте сангин аст.
 Бинад ин бистару ибрат гирад,
 Ҳаркиро ҷашми ҳақиқатбин аст.
 Ҳар ки бошиву зи ҳар ҷо бирасӣ,
 Охирин маъзили ҳастӣ ин аст.
 Одамӣ ҳар ҷӣ тавонгар бошад
 Чун бад-ин нукта расад, мискин аст.
 Зодану куштану пинҳон қардан
 Дахрро расму раҳи дерин аст.
 Хуррам он кас, ки дар ин меҳнатгоҳ,
 Хотиреро сабаби таскин аст».

Ҳаводорону хонандагони сершумори ашъори дилове-
 зи шоираи ҳақиқатбаён Парвини Ӯтисомӣ аз суруда-
 ҳои пурбурангу ҳикматомези ӯ ғизои маънавию эсте-
 тикӣ ва сабаки зиндагӣ гирифта, аз ин суҳанвари ноком
 ҳамеша ба некӣ ёд мекунанд.

1985.

ШАҲРИЁР ВА ШЕЪРИ КЛАССИКИИ ФОРСУ ТОЧИК

Сайид Муҳаммадхусейни Шаҳриёр, ки дар воқеъ
 шаҳриёри шеъри имрӯзи Эрон аст, бо осори пурмухта-
 вову рангин ва фасеҳу дилнишин дар арсаи адабиёти
 беш аз ҳазорсолаи форсизабон ҷойгоҳи ҳосе пайдо кар-
 да, дар радифи саромадони маъруфи он қарор гириф-
 тааст. Ӯ бо адабиёти классикии форсу тоҷик пайванди
 ногуастаи дошта, ҳалқае миёни дирӯзу имрӯзи он аст.
 Шаҳриёр парвардаи ин адабиёти оламшумул буда, сун-
 натҳои ғаниву рангини онро дар офаридаҳои худ таҷас-
 сум намудааст. Вале ин суннатҳо дар осори шоир ай-
 нан такрор нашуда, дар кӯраи ақлу хирад ва эҳсосу
 андешаҳои ӯ ғудохтаву сайқал ёфтаанд.

Таҳқиқи ҳамаҷонибаи масъалаи суннатгароиву нав-
 пардозӣ дар осори Шаҳриёр хеле муҳим буда, мавзӯи
 баҳси васеъу пурдомана аст, ки барои дарки олами шои-
 рии Шаҳриёр, таъйини мақоми волеаш дар таърихи
 адабиёт ва равшан кардани сабки нигориши ӯ мадад
 мерасонад.

Холо таваччӯхи донишмандону ҳаводорони устоди шеърӣ имрӯзи Эрон фақат ба ду ҷанбаи масъалаи мазкур, яъне робитаи Шаҳриёр бо шоирони пешин ва қорбурди анвоъу қолабҳои шеърӣ классики форсу тоҷик дар осори ӯ ҷалб мешавад.

Шаҳриёр аз хурдсолӣ бо осори безаволи Рӯдакиву Фирдавсӣ, Низомиву Ҷалолиддини Румӣ, Саъдиву Ҳофизи Шерозӣ ва амсоли онҳо ошно гашта ҳам дар хонавода ва ҳам дар дабистон пайваста онҳоро мутолиаву аз бар мекард. Дар ин бобат дӯсти шир Алиӣ Зӯҳарӣ дар муқаддимаи девони ӯ навиштааст: «Таҳсилоти худро бо кироати «Гулистон»-у «Нисоб» дар мактаби он қария ва пеши падар шуруъ кард ва дар ҳамон авон бо «Девон»-и Ҳофиз, ки ҳанӯз ҳам ҳамвора дар дастрас қарор дорад, ошноӣ пайдо карда, ба тавре ки мегӯяд: «Ҳар чи дорам, ҳама аз давлати Ҳофиз дорам».

Аввалин шеърҳои худро Шаҳриёр дар тақлиду пайравӣ аз ашъори он бузургон сурудааст. Минбаъд таъсири ашъори гузаштагон бар осори ӯ тадриҷан афзуда, то охир идома ёфтааст. Шоир пайваста аз мактаби адабии он бузургон сабақ мегирифт ва суннатҳои бехтарини ашъори ононро идома медод. «Мисли ин ки дар ашъораш низ рӯҳияҳои мухталифу ҳасоиси асотиди гузашта ҷамъ аст. Оре, дар сухани ӯ баландии таъбу рӯҳи ҳамосаи Фирдавсӣ, маҷлисорони тоблусозии Низомӣ, ҳикмати Саной, ирфони Мавлавӣ, тозагиву нуфузи баёни Саъдӣ, ҷакидагиву истехҷому садоқат ва дар айни ҳол мармузии ғазалҳои Ҳофиз, сӯзи Ваҳшӣи Бобқӣ, ҳатто салосату соддагии Эраҷро комилан мешавад ташҳис дод».¹

Шаҳриёр дар донишқадаи адабиёт таҳсил накардааст, вале бо шавқӣ зиёд осори адибони фаровони Эронро ҷаҳонро омӯхтааст, мустақилона улуми адиба ва ба хусус назарияи адабиётро хуб аз худ кардааст. Манзумаи «Шеърӯ ҳикмат»-и шоир, ки тақрибан аз 350 байт иборат буда, воқеан як рисолаи пураарзиши манзуми шеършиносӣ, ба ин гувоҳӣ медиҳад. Дар манзумаи мазкур баъди ибрази андеша дар хусуси мақоми сухан, аҳамияти қор дар пешрафти ҷомеа ва ривочи шеърӯ шоирӣ дар Эрон Шаҳриёр назари худро роҷеъ

¹ Куллияти девони Шаҳриёр, бо тасҳеҳи ҳаттии ҳуди устод, ҷ 1, ҷопи ҷаҳордахум, Техрон, 1373, с. 60.

ба шеърӯ анвоъӯ арзишҳои он баён мекунад. Аз ҷумла
ӯ шеърро ба манзуму мансур ҷудо карда, чун намунаи
барҷастаи шеъри мансур Куръони маҷид ва «Ғулистон»-и
Саъдиро мисол меорад, намунаи олии шеъри манзум
аз назари шоир пеш аз ҳама «Шоҳнома»-и Фирдавси:

Шеър назми баланди Фирдавси,
Рост ғӯй, таронаи қудси...

Намунаи дигари шеъри олии ғазали Ҳофиз аст:

Ҳочаи мо, ки зиндаи абад аст,
Шеърро гули сари сабад аст...
Шоирӣ осмонӣш донам,
Зиндаи ҷовидниш хонам.

Зимнан дар 50 байти манзума шеъри Ҳофиз тавсиф
мешавад. Қобили тазаккур аст, ки Шаҳриёр ба хусу-
сиятҳои ҳунарии ашъори Ҳофиз низ ишора кардааст. Аз
ҷумла нақши ташбеҳоти ихом дар баёни маъниҳои ори-
фона дар ашъори шоир таъйид шудааст:

Лутфи ташбеҳу рикқати ихом
Чехри маънӣ нухуфта дар ибҳом.

Шаҳриёр чун алабиётшиноси нуктасанҷ нозукиҳои
ғазалиёти Ҳофизро дар манзумаи мазкур нишон дода-
аст. Дар ҳилоли муқаддимаҳо ва мақолоти худ низ
Шаҳриёр чун донишманди бориқбони адабиёти Эрон ва
ҷаҳон ва масоили назарии он намоён мешавад, ки ин
мавзӯи баҳси ҷудогона аст.

Дар манзумаи калони «Дар зикри мафоҳири адабу
ҳунари Эрон». ки аз 520 байт иборат буда, он ҳам ҳу-
ми як рисолаи мӯҷази таърихи адабиётро дорад, Ша-
ҳриёр номи беш аз 130 тан шоирӣ қарнҳои пешинро дарҷ
кардааст, ки ин ҳам аз огоҳии хуби ӯ аз адабиёти гузаш-
таи Эрон шаҳодат медиҳад. Вале аз мутолиаи девони
Шаҳриёр бармеояд, ки ӯ бештар ба чанд шоир дилбас-
тагии зиёд ва хоса доштааст. Дар ин хусус Муҳаммад
Ҷаъфарӣ Ёҳақӣ дуруст фармудааст: «Шаҳриёр ба шои-
рони тирози аввали форсӣ, яъне Фирдавсӣ, Саъдӣ, Ма-
лавӣ ва Ҳофиз ишқ мебарзид ва ба вежа шеърӯ анде-
шан Ҳофизро пайваста месутуд ва шефтагии бештаре ба

Лисонулғайби шерозӣ аз худ нишон медод».¹ Вале, мутаасифона, ин масъала ҳанӯз мавриди таҳқиқи донишмандон қарор нагирифтааст ва онҳо танҳо ба ҳамин гуна ишораҳо иктифо кардаанд.

Ҳамон тавре ки зикр шуд, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ барои Шаҳриёр намунаи шеъри олист. Дар шеъри «Фирдавсӣ», ки ба муносибати солгарди ҷашни Фирдавсӣ дар Табрёз дар обонмоҳи 1338 х. /1959 суруда шудааст, шоир ўро идеали худ мешуморад:

У шоири идеали мо Фирдавсӣ,
У пайкари ғурури миллияти мост...
Фирдавсии Тӯсӣ-он нубуғи қаххор
Тарроҳи муҳандиси биноҳои қисас...

«Шоҳнома» шоҳасари безаволу абадзинда аст, зеро он эҳёгари асотиру фарҳанги Эрони бостон буда, саросар аз ҳикмату ахлоқ иборат аст:

Манзумаи шоҳкори ҷовидонаш,
«Шоҳнома»-и ӯ самбули фирӯзихост...
У нобиғаи ҳақими мо Фирдавсӣ.
Ҳар қиссаву достон, ки ӯ соз кунад,
Бар рӯи асоси ҳикмату ахлоқ аст.

Дар шеъри «Ёдгори ҷашни Фирдавсӣ» низ Шаҳриёр бузургии Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ўро бо эҳсоси хаяҷони зиёд таъйид намуда, шоири бузургро дар арсаи адабиёту фарҳанги Эрон ба қахрамони дӯстдоштааш Рустам монанд мекунад:

Ба «Шоҳнома» дарун Фирдавсии фарзоду фаррухзод
На танҳо дар ҷаҳон доди суҳан, дарси далерӣ дод.
Ало, Фирдавсӣ, сеҳрофарино, эй бузург устод,
Чу ту устои маъниофарине кас надорад ёд.
Надонам Рустаму Рӯинтане будааст худ ё на,
Ту будӣ ҳар ҷи будӣ, Рустаму Рӯинтан афсона.

«Шоҳнома» на танҳо ба тақмили маҳорати суҳанварии Шаҳриёр, балки ба ташаккулу афзоиши эҳсоси ватандӯстиву ифтихори миллии эронии ӯ таъсири бузург бахшидааст.

¹ Мухаммад Ҷаъфари Ёҳақӣ. Чун сабӯи ташна, Техрон, 1374, с. 171.

— Шаҳриёр ба Низомии Ганҷавӣ дилбастагии ҳосе дошта, дар зимни яке аз муқаддимаҳои худро ба мактаби ӯ, ки «маъҷуни сабқҳои хуросониву ироқиро дар бар мегирад», мансуб медонад. Воқеан дар сабки нигориши Шаҳриёр салосату фасоҳат ва рангиниву маълумоти баёни Низомиро метавон мушоҳида кард.

Шаҳриёр аз зумраи шоирони ангуштшумори Эрон аст, ки дар осори онҳо мазмунҳои ирфонӣ бозтоб ёфтаанд. Дар ашъори шоир ба хусус дар ғазалҳои ӯ таъсири ашъори орифонаи шоирони матасаввиф бузург аст. **Дар ғазалиёти Шаҳриёр**, ки қисмати умдаи девони ӯро ташкил медиҳад, махсусан, таъсири ғазалҳои пуршӯри Мавлоно Чалолиддини Румӣ равшан мушоҳида мешавад. Худи Шаҳриёр низ дилбастагии зиёдашро ба Мавлоно дар зимни яке аз маснавӣҳои иброн доштааст:

Ту биё, эй моҳи меҳрини мо,
Эй, ту Мавлоно Чалолиддини мо.
Мо ҳама моҳӣ, ту дарёи мо...
Обрӯи дини мо, дунёи мо...

Чунон ки маълум аст, Шаҳриёр чун устои ғазал дар адабиёти кунуни Эрон эътироф шудааст. Ӯ дар сурудани ғазал қабл аз ҳама аз мактаби ду устои мумтози он Саъдиву Ҳофизи Шерозӣ сабақ гирифтааст. Аз ин рӯ ҳар гоҳ ба шаҳри шоирхези Шероз сафар мекард, ӯро ҳаяҷони бузург фаро мегирифт:

Қарнҳо мераваду зикри ҷамили Саъдӣ
Ҳамчунон монда дар афвоҳи аном, Эй Шероз.

Шаҳриёр на танҳо ба ғазалиёт, балки ба осори дигари Саъдӣ, ба хусус «Гулистон»-у «Бӯстон»-и ӯ, ки аз шохкорҳои назму насри форсидадон махсус мешаванд, алоқаву муҳаббати зиёд дорад:

Саъдиё, аз боби ишқат дар гулистон омадем,
Бӯстонат дида чун булбул ба дастон омадем.

Шаҳриёр ғазали машҳури Саъдиро муҳаммас баста, дар ғазалу қасидаҳои худ мисраъу байтҳои ӯро тазмин кардааст, ки чанде аз онҳо ба тариқи намуна зикр мешавад.

Банде аз мухаммас бар ғазали Саъдӣ, ки хеле устодона сурат гирифтааст:

Эй, ки аз килки ҳунар нақши дилангези худой,
Хайф бошад маҳи ман, к-ин ҳама аз меҳр чудой,
Гуфта будӣ чигарам хун нақунӣ, боз кучой,
«Ман надонистам аз аввал, ки ту бемеҳру вафой,
Аҳд нобастан аз он бех, ки бибандиву напой».

Тазмини мисраъи Саъдӣ дар ғазал:

Саъдӣ ин қофила медид, ки мефармояд:
«Корвони шакар аз Миср ба Шероз ояд».

Тазмини байти Саъдӣ дар қасида:

Чуз ба ҳақ ишқ набозам ва дар ин маънии нағз
Ҳочати гуфтаи ман нест, ки Саъдӣ фармуд:
«Дасти хочат чу барӣ, пеши худованде бар,
Ки карим асту раҳим асту ғафур асту вадуд».

Тазмини байти Саъдӣ дар манзумаи «Қаҳрамонони Сталинград»:

Наъра зад ҳар як давида хун ба сурат, к-эй падар,
«Он на ман бошам, ки рӯзи ҷанг бинӣ пушти ман,
Он манам, к-андар миёни хоку хун бинӣ саре».

Ҳамин тавр дар ғазалиёту қасидаҳои Шаҳриёр содагиву латофат ва равониву фасоҳати ашъори Саъдӣ ва дар маснавҳои кӯтоҳи ахлоқии ӯ таъсири ҳикматҳои «Бӯстон»-у «Гулстон» эҳсос мешавад.

Чунон ки зикр шуд, Шаҳриёр ба ғазали Саъдӣ дилбастагии зиёд дорад, вале ғазали Ҳофиз дар назари ӯ муъҷиз аст:

Гарчи Саъдӣ ба ғазал сеҳрбаёнӣ дорад,
Муъҷиз аммо ғазали Ҳоҷа, ки оне дорад.

Ҳофиз дар қаламрави меҳру сухани Шаҳриёр волотарин мақоме дорад. Таҳқиқи равобити ин ду устоди ғазали форсӣ мавзӯи баҳси ҷудогона буда, ин ҷо фақат ба чанд ҷанбаи ин масъалаи пурдомана ишора хоҳад шуд.

Қабл аз ҳама бояд гуфт, ки Шаҳриёр шефтаву дил-бохтаи ашъори Ҳофиз аст ва ўро устоду гиромитарин кас хонда, худро шогирд, ғулом ва писари маънавияш медонад. Ў ҳатто таҳаллуси шоирии худро, ки аввал Бехчат будааст, бо гирифтани фол аз девони Ҳофиз ва дучор омадан бо байтҳои зер, ки дар ҳар ду калимаи «шаҳриёр» ба назар мерасад, иваз намудааст:

Давоми умру мулки ў нахоҳ аз лутфи ҳақ, эй дил,
Ки чарх ин сиккан давлат ба номи шаҳриёрон зад.

* * *

Ғами ғарибиву ғурбат чу барнаметобам,
Ба шаҳри худ раваму шаҳриёри худ бошам.

Дар девони Шаҳриёр беш аз сад ғазал дар пайравиву татаббӯи ғазалҳои Ҳофиз суруда шудаанд. Дар иддае аз онҳо ном ва мисраъу байтҳои Ҳофиз низ зикр ёфтаанд:

Пайваста хоҳам ҳимоят, ки Ҳоҷа гуфт:
«Пайваста дар ҳимояти лутфи илоҳ бош».

* * *

Шаҳри Рай ҳолӣ шуд аз меҳру муҳаббат Ҳоҷа гуфт:
«Меҳрубонӣ кай сар омад, шаҳриёронро чӣ шуд?»

■ ■ ■

Шаҳриёро, сахар аз Ҳоҷа задам фоле гуфт:
«Мужда, эй дил, масеҳонафасе меояд».

Илова бар ин дар девони Шаҳриёр шеърҳои низ ҳастанд, ки ҳарчанд дар вазну қофияи ғазалҳои Ҳофиз гуфта нашудаанд, вале дар онҳо мазмуну муҳтаво, тасвиру суварӣ ҳаёл, таъбиру ибороти ҳофизонаро метавон мушоҳида кард. Дар ғазале, ки бо байти зайл шурӯъ мешавад, ин ҳолат равшан ба назар мерасад:

Ғар ба пирона сарам бахти ҷавонӣ ба сар ояд,
Аз дари оштиям он маҳи бемеҳр дарояд.

Шаҳриёр баъзан дар вазну қофия ё худ қолаби шеъри Ҳофиз мазмунҳои тозаи замонавиро ҷой додааст. Масалан, «Ҳамосаи Эрон»-и Шаҳриёр дар пайравии ғазали зери Ҳофиз суруда шудааст:

Солҳо дафтари мо дар гарави саҳбо буд,
Равнаки майкада аз дарсу дуои мо буд.

Ғазали Ҳофиз мазмуни ирфонӣ дорад, вале дар ғазали Шаҳриёр аз ишқу ирфон сухан намеравад ва он қомилан ба мавзӯи ифтихори милли бахшида шудааст:

Солҳо машъали мо пешрави дунё буд,
Чашми дунё ҳама равшан ба ҷароғи мо буд.
Дурчи дору ҳама дар ҳукми ҳаками розӣ,
Бурчи ҳикмат ҳама бо Буалӣ Сино буд...
Ғар сухан аз сифати қаҳру ғурури миллист,
Қован мост, ки бар қофи қурун анқо буд...
Тоҷи таърихи ҷаҳон Қуруши ҳахоманишист,
Қ-аз қумошу манише мӯхташаму воло буд.
Ҳотами гумшударо боз биҷӯй, эй Эрон,
Қи бад-он ҳалқа ҷаҳон зери нигини мо буд.
Шаҳриёр аз ту навои наю ноқус хуш аст,
Ин ғазалро насаб аз қӯси баландово буд.

Ин ғазал ҳам гувоҳ аст, ки Шаҳриёр аз ғазалҳои дилошӯби устои ҳуд илҳом гирифта, суннатҳои мактаби ӯро дархӯри давраи замон идомаву тақмил додааст.

Шаҳриёр устои мумтози ғазал буда, дар офариниши ғазалҳои дилқашу ҷаззоб маҳорати зиёде ба ҳарч додааст. Шоир бо ғазалҳои латифу рангии ва фасеҳу дилнишини ҳуд ин нави овозадори шеъри форсиро, ки мақоми пешинаашро аз даст меод, воқеан умри тоза бахшид ва дар қолаби ғазали анъанавӣ мазмунҳои тоза-ро ҷой дод. Бинобар ин таъйиди зайли ҳуди шоир ҳолӣ аз муболиға аст:

Ман мактаби ғазал биҳахондам зи ибтизол,
Дунбол қун ту қори ману ибтиқори ман.

Шаҳриёр қасидаро ҳам, ки аз навиҳои қадимии шеъри классикии форсу тоҷик аст, идома дода, қисмати ҷудогонани девони ҳудро ба он ихтисос додааст. Вале ӯ қасидаи асрҳои пешинро айнан тақрор нақардааст.

Қабл аз ҳама бояд гуфт, ки қасидаҳои шоир аз лиҳози мавзӯоту муҳтаво басо рангин буда, масоили гуногунро дар бар мегирад. Шоир ҳам дар тавҳид, ҳам дар посухи даъвати дӯстон, ҳам дар тавсифи маҳалҳои гуногун, ҳам дар сӯгворӣ, ҳам дар меҳмондорӣ, ҳам дар ситоиши дӯстони хунароманду амсоли инҳо қасида сурӯдааст. Чунонки мебинем, доманаи мавзӯоти қасидаҳои Шаҳриёр хеле васеъ ва густурда аст, вале мадҳу ситоиши игроқомези ҳокимону давлатмардон, ки ҳоси қасоиди мадҳист, баёни андешаҳои фалсафиву ахлоқӣ ва мазҳабӣ, ки ба қасидаҳои фалсафӣ марбутанд, ба таври мушаххас чун дар гузашта мушоҳида намешавад. Яъне аз нигоҳи мазмуну муҳтаво қасидаҳои Шаҳриёр ба навъи китъа монанд шудааст. Ҳамин қаробату шабоҳатро ба китъа дар ҳаҷму андозаи қасидаҳои шоир низ метавон дид. Ҳамон тавре ки муаллифони рисолаҳои илми бадеъ таъкид кардаанд, қасида набояд аз 12 ё 20 байт камтар бошад. Аз ҷумла Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ дар таърифи китъа навиштааст: «Ал-китъа... дар истилоҳ абёти чандест, ки муттаҳиданд дар кофияву вазн ва матлаъ надоранд. Зеро агар матлаъ бошад, ҳолӣ аз ду ҳол нест: агар мутаҷовиз аст аз дувоздаҳ байт, қасида аст ва агар кам аз он аст, ғазал аст».¹ Вале қасидаҳои Шаҳриёр аксаран хеле кӯтоҳ буда, қасидаҳои тӯлонӣ дар девони ӯ ангуштшуморанд. Қасидаи «Ибтиқори ман» аз 8 байт иборат буда, мувофиқи дастабандии рисолаҳои илми бадеъ бояд китъа номида шавад, на қасида. Ҳамчунин Шаҳриёр ҳамаи қисматҳои сохтори қасидаро риоят накарда, ин навъи шеърро ҳам ба талабу тақозои замон созгор намудааст.

Дар китъаоти Шаҳриёр тибқи маъмул масъалаҳои гуногуни рӯзмарраи зиндагӣ матраҳ шудааст. Вале дар ин навъи шеър низ баъзе ибтиқороти шоир ба назар мерасад. Ҳамон тавре ки дар қасоиди шоир мо баъзе хусусиятҳои китъаро дидем, дар китъаоти ӯ низ хусусиятҳои қасидаро метавон мушоҳида кард. Баъзе китъаҳои шоир хеле тӯлонӣ буда, теъдоди абёташон аз андозаи китъа, ки муаллифони рисолаҳои илми бадеъ то 12 байт таъйин кардаанд, хеле бештар аст. Масалан, китъаи «Ду парда» аз 54 байт иборат аст. Аксари китъаоти Шаҳриёр матлаъ надоранд. Вале дар чанд китъаи шоир

¹ Низомиддин Сиддиқӣ. Маҷмаъ-ус-саноеъ, нусхаи хаттии захираи дастнависҳои шарқии АИ Тоҷикистон, № 358, вар. 106.

на фақат байти аввал ҳамкофия мебошад, балки дар онҳо радиф низ ба назар мерасад. Масалан матлаъи чанд китъаи шоир ба қарори зайл аст:

Хусн мегӯяд: «Тамошо кун маро»,
Шеър мегӯяд, ки иншо кун маро...

* * *

Ту шукуфаи баҳорӣ ба ниҳоли одамият,
Қи шукӯҳу чилва бахшӣ ба ҷамоли одамият.

* * *

Ханчари рӯзгор хунрез аст,
Марг бо зиндагӣ галовез аст.

* * *

Умр асбобӣ тараб барчиду рафт,
Чун садои дарҳаме печиду рафт.

Зимнан бояд гуфт, ки дар таърифи китъа дар фархангу рисолаҳои илми бадеъ аз аввал сахлангорӣ рафтааст, ки дар ин бобат дар яке аз мақолаҳои худ ба таври муфасал баҳс кардаем. Ҳоло фақат бо зикри ҳамин нукта иктифо мекунем, ки ҳамаи муаллифони рисолаҳои илми бадеъ қитъаро шеърӣ бематлаъ донистанд, вале осори шоирони форсигӯӣ аз Рӯдакӣ то Шаҳриёр шаҳодат медиҳад, ки қитъа метавонад матлаъ ҳам дошта бошад.

Дар қисмати муқаттаъоти девони Шаҳриёр қитъае ба назар мерасад, ки аз лиҳози мазмун бо қитъа созгор аст, вале аз нигоҳи шакл ва ба хусус тарзи қофиябандӣ ба маснавӣ шабоҳат дорад:

Пирамарде зарифу озода,
Варақи зиндагонияш сода,
Кулбае дошт чун дилаш равшан,
Кулба аз рӯи чун гулаш гулшан.

Дар ин маврид шоир ва мураттиби девон бо таваҷҷӯҳ ба муҳтавои шеър онро қитъа номидаанд, ки ҳилофи мантиқ нест. Вале маснавии «Гулу булбули ислом»-ро қитъа шуморидани мураттиби девон дуруст нест, зеро на муҳтаво ва на қолаби он ҷавобгӯи қитъа нест.

Маснавиҳои Шаҳриёр бештар манзумаҳои ахлоқиву фалсафӣ буда, баъзан монанди китъа масъалаҳои рӯзмарраи зиндагиро низ дар бар мегиранд. Дар девони шоир маснавиҳои калони сюжетдор чун «Лайлӣ ва Маҷнун» ба назар намерасад. Дар маснавие, ки ба муносибати «Рӯзи Мавлавӣ» дар Табреш суруда шудааст, Шаҳриёр илова бар ситоиши Мавлоно ва «Маснавии маънавӣ»-и ӯ ҳамчунин аз шоирону донишмандони маъруф Низомиву Соиб, Мулло Садро, Шайх Маҳмуди Шабистарӣ, Бусиди Абулхайр, Чунайд, Боязид, Хоконӣ, Хумом, Шайх Баҳой, Саной, Ибни Сино, Фаҳриддини Розӣ, Файзии Даканӣ, Ғаззоӣ, Рӯдакӣ, Хоҷа Ҳофиз, Чомӣ ёд мекунад. Маснавии мазкур аз лиҳози мухтаво маснавиҳои маъруфи ахлоқиву фалсафии «Ҳадиқа»-и Саной, «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомиро ба хотир неорад.

Шаҳриёр дар иншои рубоӣ ва дубайтӣ, муҳаммасу мусаммат низ ҳунарнамоӣ кардааст, ки муҳаммас бар ғазали Саъдӣ ва мусамматҳои «Бачаи ҷтим» ва «Ёдгори ҷашни Фирдавсӣ» намунаҳои барҷастаи ин навъҳои шеър дар назми муосири Эрон махсуб мешаванд.

Шеърҳои «Розу ниёз», «Сарнавишти ишқ», «Ду мурғи бихиштӣ» ва «Қаҳрамонони Сталинград» аз лиҳози сохтор ба тарҷеъбанду мусаммат монандӣ доранд, вале онҳоро наметавон на мусаммат ва на тарҷеъбанд шумурд. Зеро онҳо ҳарчанд аз бандҳо таркиб ёфтаанд, вале чанд хусусияти фарқкунанда доранд. Аввалан бандҳо бидуни матлаъ мебошанд. Сониян байти восита на аз ду мисраъ, балки аз як мисраъ иборат аст. Вале дар шеъри «Техрону техронӣ» як мисраъ байти восита пас аз ҳар банд такрор мешавад. Яъне дар он хусусиятҳои тарҷеъбанду таркиббанд бо ҳам омадаанд.

Ҳамин тавр дар як силсила шеърҳои Шаҳриёр омезиши чанд навъи шеъри классики форсу тоҷикро метавон мушоҳида кард. Аз лиҳози мухтаво онҳо аксаран мавзӯоти нави иҷтимоиву замонавиро фаро мегиранд.

Ҳамчунин дар девони Шаҳриёр як силсила шеърҳои хастанд, ки ба тариқи шеъри нав ва шеъри озод навишта шуда, мазмунҳои гуногуни ишқиву иҷтимоиро бо тасвирҳои рангин ифода менамоянд.

Парвини Шикобо дар китоби «Шеъри форсӣ аз оғоз то имрӯз» шоирони муосири Эронро ба ду даста ҷудо карда менависад: «Шоирони замони мо ду гунаанд: гу-

рӯхи кӯҳансаро ва гурӯҳи навпардоз».¹ Дар китоб аҳволу осори Шаҳриёр чун намояндаи гурӯҳи кӯҳансароён мавриди баррасӣ қарор мегирад. Чунон ки дидем, Шаҳриёр воқеан аз шоирони мумтозест, ки суннатҳои шеъри кӯҳани форсиро эҳё карда, идомаву такмил додааст. Вале ўро фақат кӯҳансаро ҳисобидан дуруст нест. Шаҳриёр шоири пойбанди шаклу қолабе набуд. Дар назари ў тозагӣи «рӯҳияву мавзӯю матлаб... шартӣ аслии тозагӣи шеър аст».

Шаҳриёр дар баробари ғазалу қасида, маснавию тарҷеъот, рубоиву дубайтӣ дар шеъри наву шеъри озод ҳам ашъори хуб офаридааст. Беҳуда нест, ки муаллифи китоби мазкур бо он ки Шаҳриёрро кӯҳансаро мешуморад, авалину охирин намунае, ки аз осори шоир нақл кардааст, манзумаи «Эй вой, модарам» ва «Мӯмиёй» мебошанд, ки мутааллиқ ба шеъри нав ва шеъри озоданд. Бинобар ин наметавон Шаҳриёрро дар қайди гурӯҳе мунҳасир дошт. Ў шоири асил аст, ки бо истифода аз суннатҳои кӯҳану падидаҳои тоза дар пешбурду шукуфоии шеъри муосири форсӣ саҳми калон гузоштааст.

1997.

БОЗТОБИ ИНҚИЛОБИ ИСЛОМИИ ЭРОН ДАР ШИОРҲОИ МАРДУМ

Инқилоби шукӯҳманди исломии Эрон аз муҳимтарин ҳодисаҳои таърихӣ замони мо буда, таваҷҷӯҳи мардуми оламро ҷалб намуд. Дар пирӯзии инқилобе, ки ба низоми 2500-солаи шоханшоҳӣ хотима дода, завлонаи истисморгарони аҷнабиرو дар кишвар барҳам зад, табақаҳои гуногуни мардуми Эрон саҳми бузург гузоштанд.

Ин инқилоб аз тамоми ҷунбишҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ки дар Эрон ва кишварҳои дигари ҷаҳон дар тӯли таърих ба амал омадаанд, бо як қатор хусусиятҳои хос фарқ мекунад. Яке аз ҳамин гуна хусусиятҳо, ки ба назари муаллифи ин сатрҳо ҳамчун мушоҳиди ин инқилоб расидааст, таҷаллии равшани рӯҳияи шоиронаи мардуми Эрон аст. Дар ҳодисаҳои пуршӯби инқилобӣ мардум на танҳо ҷасорату диловарии беҳамто нишон ме-

¹ Парвини Шикобо. Шеъри форсӣ аз оғоз то имрӯз, Техрон, 1370, с. 330.

доданд, балки табъи баланду завқи саршори бадеӣ зоҳир менамуданд, ки бештар дар шакли шиорҳо ифода мегардид.

Албатта, шиорҳо дар инқилобҳои дигар низ нақши зиёд дошта, вазифаву мақсад ва ормону дархостҳои мардуми муборизро иброз менамоянд. Вале мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар инқилоби мазкури Эрон шиорҳо илова бар ҳадафҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва иқтисодӣ моҳияти адабиву эстетикӣ низ касб кардаанд. Аз тақрибан ду ҳазор шиори маъмули инқилоби Эрон, ки ҳоло дар дастраси мост, аксари онҳо дорои образҳои шоирона ва вазну қофияву оҳанг буда, ба талаботи як навъи адабӣ ҷавоб медиҳанд.

Пеш аз ҳама бояд таъкид кард, ки дар шиорҳо эҳсосу андеша, орзуву омол ва ҳамчунин назари мардум ба воқеаву ҳодисаҳои муҳимми иҷтимоӣ инъикос ёфтаанд. Аз рӯи онҳо метавон манзараи умумии инқилоб, муҳимтарин ҳадафу вазифа, раванди инқишоф ва хусусиятҳои асосии онро муайян кард.

Чунон ки маълум аст, ҷунбишҳои инқилобӣ дар Эрон даставвал аз эътисобу корпартоиҳо ва гирдиҳамониву роҳпаймонҳои мардуми муттаҳидшуда оғоз гардида буд. Бесабаб нест, ки дар яке аз шиорҳо ба нақши корпартоиву иттиҳоди мардум дар ташаккули инқилоб ишора шудааст:

Эътисоб,, эътисоб — мадрасаи инқилоб,

Иттиҳод, иттиҳод — зарурати инқилоб.

Дастгоҳи амниятии САВАК (Созмони амният ва иттилооти кишвар), ки соли 1957 Муҳаммад Ризошоҳ таъсис дода буд, ба яке аз қавитарин созмонҳои ҷосусии ҷаҳон табдил ёфта, барои зерфишори саҳти ҷисмониву рӯҳонӣ нигоҳ доштани мардум хидмат кардааст. Аз ин ҷост, ки рӯзҳои аввали инқилоб мардум тавассути шиорҳо аз байн бурдани созмони мазкурро талаб намудааст:

Чи тарсе? Чи боке? Гӯри падари савакӣ,

Ё далерӣ, бебокӣ. Марг бар савакӣ!

Ба ин минвол мардум ба ҳар ҳодисаи муҳими иҷтимоиву сиёсӣ, ки дар кишвар рух медод, ғавран назари худро баён менамуд. Вақте ки шох моҳи ноябри со-

ли 1978 генерал Азхорио ба вазифаи нахуствазирӣ таъин намуд, мардум эътирози худро бо ин шиор изҳор кард:

Азхорӣ-саги ҳорӣ (девона),
Мебандемат ба горӣ (ароба).

Ивази дамбадами ҳукумат вазъи кишварро ором накард ва шох мачбур шуд, ки 3 январи 1979 намояндаи мухолифонаш яке аз фаъолони Ҷабҳаи миллии Эрон Шопури Бахтиёрро ба таври расмӣ нахуствазир эълон намояд. Вале ин ҳукумат низ аз ҷониби рӯҳониён ва табақаҳои дигар пуштибонӣ пайдо накард ва дар ин маврид даххо шиор ба вучуд омаданд:

Бахтиёр, Бахтиёр,
Муздури созишкор!

* * *

Бахтиёр, навкари беихтиёр,
Шайпури истеъмор.

* * *

Бахтиёр, Бахтиёр,
Саги чадидаи дарбор

Вале ҳангоме ки 5 феввали 1979 оятулло Хумайнӣ (р.) Маҳдии Бозаргонро нахуствазири Ҳукумати муваққати инқилобӣ таъин кард, мардум хушҳоливу пуштибонии худро ифода намуд:

Маҳдии Бозаргон,
Нахуствазири Эрон!

* * *

Бахтиёр, ҳукуматаш тамои аст,
Бозаргон мунтахаби Имом аст.

* * *

Фармудан Хумайнӣ барои мо чун ҷон аст,
Нахуствазири махбуб Маҳдии Бозаргон аст.

Яке аз ҳадафҳои асосии инқилоби солҳои 1978—1979 Эрон чунон ки зикр шуд, аз байн бурдани низоми шохӣ дар кишвар буд, ки ба ин шиорҳои зиёде низ ишора менамоянд. Дар марҳалаи аввали ҷунбишҳои инқилобӣ мардум ошкоро бар зидди шох шиор надода, асосан талабҳои беҳтар намудани аҳволи моддиву маиширо пеш мегузоштанд. Вале пас аз хунрезии Техрон, ки ҳамчун «Ҷумъаи хунин» маъруф аст ва ходисаҳои, ки сентябри соли 1978 дар Қум ба вуқӯъ омаданд, бори аввал шиори «Марг бар шох!» садо дод. Ин хитоб ба шиори асосии инқилоб табдил ёфта, барои муттаҳид кардани табақаҳои гуногуни аҳолии ва зидди низоми шохӣ равона сохтани онҳо нақши бузурге бозид. Аз ин ҷост, ки шиори мазкур аз маъмултарин шиорҳои инқилоб гардида, дар таркиби дахҳо шиори дигар ҷой гирифт ва воқеан ба шиори милли табдил ёфт: «Марг бар шох шиори миллии мост!» Дар ин зумра шиорҳо шох — хоин («Марг бар ин шохӣ хоин»), фиребгар («Марг бар шохӣ авомфиреб»), қотил («Марг бар шохӣ ҷавонкуш»), фашист («Марг бар шохӣ фашисти хитлерӣ») ва амсоли инҳо қаламдод шудааст.

Мардум ба таври қатъӣ лозим набудани шохро дар кишвар таъкид менамуд:

Ин кишвари озода
Шох лозим надора.

Дар баъзе шиорҳо нафрату адовати саҳти мардум нисбат ба шох ифодфа ёфтааст:

Сагеро ба шох ҳамном кардан,
Саги бечораро бадном кардан.

Шиори дигари асосӣ ва басо маъмули инқилоби Эрон, ки то имрӯз моҳияти худро гум накардааст ва дар роҳпаймоиву гирдиҳамоиҳои мардум садо медиҳад, шиори «Марг бар Амрико!» мебошад. Ин шиор дар назди мардум ҳадафи дигари инқилоб — аз кишвар рондани истеъморгарони амрикоӣ, ба хусус мушовирони низомии онҳоро, ки беш аз 40 ҳазор нафар буданд, ба миён гузошт. Дар шиори зер такаян шох ба ҳукумати Амрико таъкид шудааст:

Шох хиёнат мекунад,
САВАК чинойт мекунад,
Картер замонат мекунад,
Артиш ҳимоят мекунад.

Оханги зиддиистеъмориву зиддиамрикоӣ дар як қатор
шиорҳо баланд садо медиҳад:

Бичангем, бичангем, то хун дар раги мост,
Империалисми хунхор ҳамеша душмани мост.
Марг бар Амрико — душмани аслии мо.

* * *

Пирӯзии нихой — ихроҷи амрикоӣ.

Шиорҳои зиддиамрикоӣ, махсусан, дар рӯзҳои сафоро-
ратхонаи ШМА дар Техронро забт кардани донишҷӯёни
пайрави ҳатти Имом дар ноябри соли 1979 хеле авҷ ги-
рифт. Мардум яке аз омилҳои куштору хунрезихоро дар
қишвар аз даҳлати истеъморгарони амрикоӣ медонист:

Амрико, Амрико, марг ба найранги ту,
Хуни шаҳидони мо мечакад аз ҷанги ту.

Таҳрими иқтисодие, ки ҳукумати ШМА он рӯзҳо нис-
бат ба Эрон эълон намуд, рӯҳбаландии мардумро дар
муқовилаи шикаста натавонист:

Таҳрими иқтисодӣ дигар асар надорад,
Аз қору кӯшиши мо Картер хабар надорад.

Дар пешбурди инқилоби Эрон нақши рӯҳониён бо
сарварии оятулло Рухулло Мӯсаии Хумайнӣ (р.) хеле
бузург аст. Аз ин ҷост, ки дар ситоиши ӯ шиорҳои зиё-

де офарида шудаанд, ки симояшро чун сарвари маҳбу-
би мардум чилвагар месозанд:

Эрон кишвари мост,
Хумайнӣ раҳбари мост.

* * *

То хун дар раги мост,
Хумайнӣ раҳбари мост.

* * *

Хумайнии нозанин
Роҳбари Эронзамина.

Шиори «Оллоҳу акбар» низ дар давраи инкилоб хеле маъмул гардида, ба як рамз табдил ёфта буд. Мардум бо шунидани ин хитоба аз хонаҳо берун шуда бо дастони холӣ бар зидди давлати саропо мусаллаҳи паҳлавӣ мубориза мебуд.

Дар инкилоби Эрон намояндагони ҳамаи қавму миллатҳои сокини кишвар фаъолона ширкат карданд. Дар баробари мусулмонон масеҳиён, яҳудиён, зардуштиён низ мубориза кардаанд, ки дар ин бобат ҳам шиорҳо шаҳодат медиҳанд:

Яҳудию мусалмон, пайвандатон муборак!

* * *

Бародари хамватан, кишварро оташ мазан!

* * *

Ба гуфтаи Хумайнӣ: дуруд бар яҳудӣ!

Дар шиорҳои зиёде эҳсоси ватандӯстӣ («Эрон ватани мост, ҳокаш кафани мост»), ҳамраъйиву ҳамдиلى бо муборизони кишвар («Сарбоз, ту ҳам аз мой, Фардо

миёни мой, Вакте ки инчунин аст, Имрӯз чаро наёй?») ифода ёфтаанд. Дар шиори зер хатари мусаллах шудани мардум, ки боиси ҷанги бародаркушӣ хоҳад шуд, хушдор дода мешавад:

Вой ба рӯзе, ки мусаллах шавем,
Дар садади хуни бародар шавем!

Ба ин тарик, шиорҳо чун оинаи даруннамо моҳияти ҳодисаҳову воқеаҳои муҳимми иҷтимоиву сиёсии кишвар, вазифаву ҳадафҳои инкилобро зоҳир намуда, мардумро ба иттиҳоду мубориза бар алайҳи душманони дохиливу хориҷӣ раҳнамоӣ мекарданд.

1982

МУНДАРИЧА

Аз муаллиф	5
----------------------	---

Баҳши аввал. Ҳусну мақоми инсон.

Ситоиши инсони нек	8
«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ — мазҳари хирад ва хирадман- дӣ	24
Некиву накӯкорӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	39
Ҳунари шахсиятофаринии Фирдавсӣ	54
Донишманд ва инсонпарвари бузурги хоразмӣ	62
Насиҳатномаи судманд	75
Ҳусни инсон аз назари Ҳофиз	88
«Одамӣ аст аз паи кори бузург»	98
Вассофи зебони инсон	107
Васфи бузургии мақоми инсон	114

Баҳши дуввум. Саҳифаҳо аз таърихи адабиёт.

Пайдоиши як навъи марғуби шеър	126
Қадимтарин рисолаи манзуми тиббӣ	139
Шинохти решаҳои дузабонӣ дар адабиёти форсу то- ҷик	148
Халқияти рубоёнӣи Фаррухӣ	156
Тарҷумаи хуби қиссаи марғуб	
Суханвари мумтоз	167
Маснавии «Ушшоқнома»-и Фаҳриддини Ироқӣ	172
Қамоли Ҳучандӣ — ситонишгари ишқу дӯстӣ	184
Нағри нави девони Шайх Қамоли Ҳучандӣ	189
Гулбайтҳои латиф	220
Бозтоби вазъи замон ва рӯзгори Салмони Соваҷӣ дар муқаттаъоти ӯ	226
Рисолаи судманде дар илми бадеъ	233
Ғазалсарои мохир	261
Равияи «Бозгашти адабӣ» ва баъзе хусусиятҳои он	273

Бахши сеюм. Дар арзҳои дустӣ.

Шӯҳрати Айни дар Эрон	282
Аз таърихи нашри осори Лохутӣ дар Эрон	287
«Ахтари чархи адаб»	304
Шаҳриёр ва шеъри классикии форсу тоҷик	314
Бозтоби иқилоби исломии Эрон дар шиорҳои мардум	325

М—81 Мирзо Муллоаҳмад. Инсон. Адабиёт. Фарҳанг.
Маҷмӯаи мақолаҳо. Душанбе, «Адиб», 1998, 336 сах.

Маҷмӯае, ки дар даст доред, навиштаҳои адабиётшинос ва эроншиноси тоҷик доктори илмҳои филологӣ, профессор Мирзо Муллоаҳмадро, ки солҳои гуногун эҷод шудаанд, дар бар мегирад. Ситоишу бузургдошти инсон ва робитаҳои адабии тоҷикону эронӣ риштаҳоеанд, ки мақолаҳои маҷмӯаро ҷунгулдаста ба ҳам мепайванданд. Дар зумрае аз мақолаҳои маҷмӯа масъалаҳои мубрами адабиёту фарҳанги аҳди заррини тамадудини халқамон — замони Сомониён мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

4702540202—11

М

М 503—98

ББК 83.3 Тоҷик 1

20 coll.

میرزا املا احمد

انسان
ادبیات
فرہنگ

